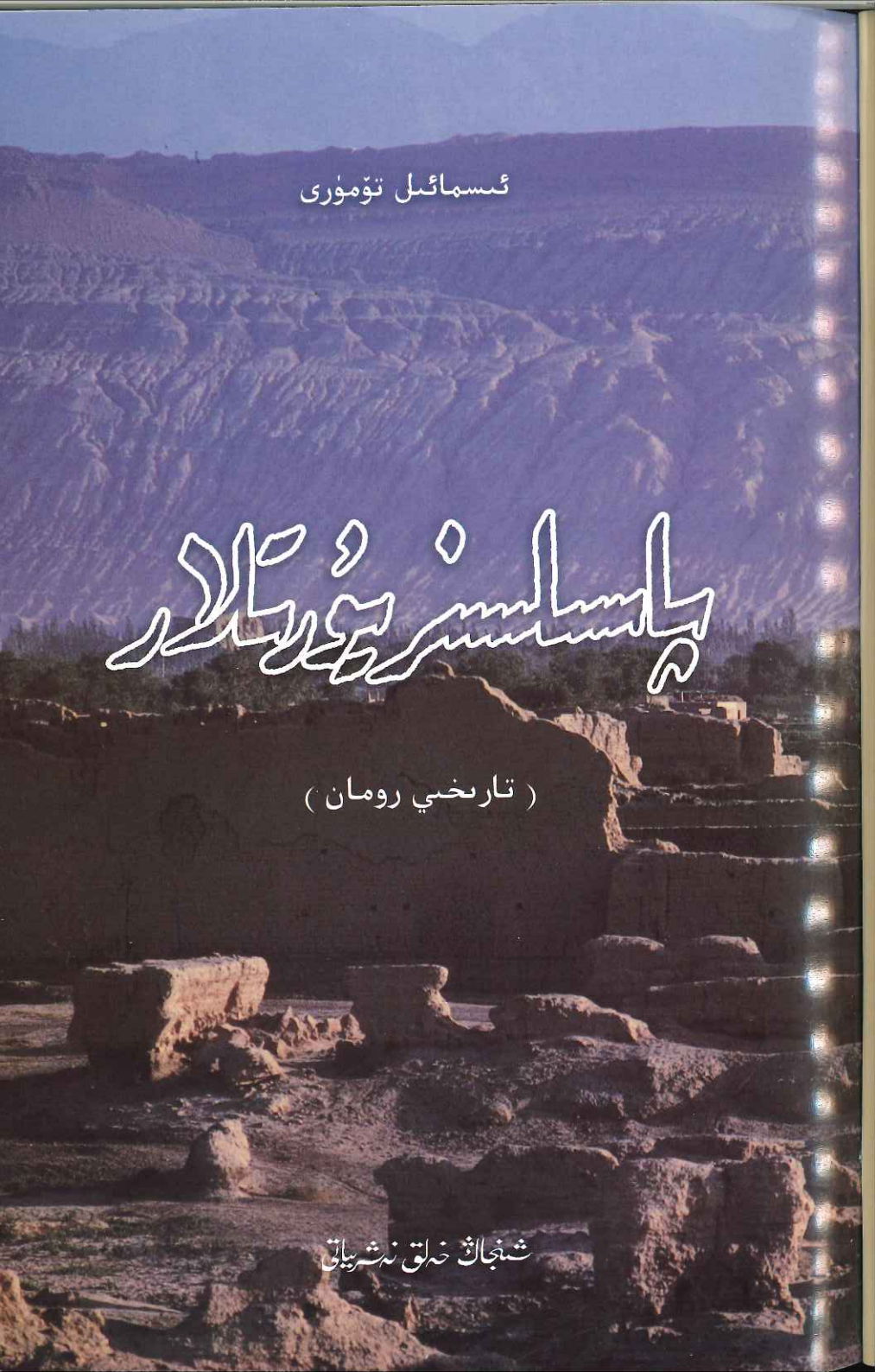
ئىسمائىل تۆمۈرى

پاسسىز يۇرتلار

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئىسمائىل تۆمۈرى

پاسسىلسىز ئۇرۇشلار

(تارىخىي رومان)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

无界疆域：维吾尔文 / 司马义·铁木尔著；— 乌鲁木齐：新疆人民出版社，2011.12
ISBN 978—7—228—14922—3

Ⅰ.①无… Ⅱ.①司… Ⅲ.①长篇小说 — 中国 — 当代 — 维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.①I247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2011)第245590号

作　　者	司马义·铁木尔
责任编辑	巴力江·孜帕尔
责任校对	热娜古丽·阿布里米提
特约校对	万力·在顿
封面设计	买买提·诺比提
绘　　画	巴依孜·赛都拉
出版发行	新疆人民出版社
地　　址	乌鲁木齐市解放南路348号
邮　　编	830001
印　　刷	北京盛通印刷股份有限公司
经　　销	新疆维吾尔自治区新华书店
开　　本	880×1230毫米 32开本
印　　张	10
版　　次	2012年1月第1版
印　　次	2012年2月第1次印刷
印　　数	1 - 5000
定　　价	30.00 元

ئاپتوردىن

تۇرپان دىيارىدىكى خەلق ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا مۇرەككەپ كەچمىشلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن. يارغولدا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1 ـ ئەسىردە قۇرۇلغان قۇس بەگلىكىدىن تارتىپ تاكى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانغا قەدەر بولغان تارىخىي جەريانىدا، بۇ دىيارىدىكى خەلق سەلتەنەتلىك دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈرگەن. بۇيۇك جۇڭخۇا ئېلىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان شىنجاڭنىڭ تۇرپان ۋادىسىدىكى خەلق شانلىق جۇڭخۇا مەدەنىيىتى خەزىنىسىدە جۇلالىنىپ تۇرىدىغان باي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى، جۇملىدىن قەدىمىي بۇددا دىنى مەدەنىيەت تۈسى قويۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەت مۇزەپپەقىيەتلىرىنى يارىتىپ، تۇرپاننى دۇنياغا تونۇتقان.

ئاينىڭ ئون بەشى يورۇق، ئون بەشى قاراڭغۇ بولغىنىدەك، تۇرپان دىيارىدىكى خەلقلەر بەزىدە بايلىقات، ئاسايىشلىق كۈنلەرنى ئۆتكۈزگەن بولسا، گاھىدا ئاجايىپ جاپالىق، سەرسان ـ سەرگەردانلىق كۈنلەرنىمۇ باشتىن كەچۈرگەن. مانا بۇلار خەلقىمىز، ئەجدادىمىز بېسىپ ئۆتكەن تارىخىي جەريانلاردۇر. خەلقىمىزنىڭ ئەنە شۇنداق كۆپلىگەن ئىسىق ـ سوغۇقلارنى باشتىن كەچۈرۈپ، بۈگۈنكىدەك ئاسايىشلىق كۈنلەرگە پەقەت جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ يېتەكلىشى ئارقىسىدىلا ئېرىشىلگەنلىكىنى ئەۋلادلارغا بەدىئىي شەكىلده بايان قىلىپ بېرىش ــ ئاپتورنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن مەقسىتىدۇر.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىده (تەخمىنەن مىلادىيە 856 ــ 1338 ـ يىللار) تۇرپان دىيارىنىڭ قوچۇ شەھىرى مەدەنىيەت

مەركەزلىرىنىڭ بىرسى بولغان. نىھايەت، 18 ـ ئەسىردىن باشلاپ تۈرپان دىيارىنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى ئاساسەن لۈكچۈن دىيارىغا كۆچتى. بۇنىڭ بىلەن لۈكچۈن دىيارى تۈرپانىنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنىڭ مۇھىم بىر تۈگۈنىگە ئايلاندى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا شىنجاڭ خەلقىنىڭ بېشىغا، جۈملىدىن تۈرپان، لۈكچۈن خەلقلىرىنىڭ بېشىغا خۇددى «يىڭىنىڭ ئۈچى بىلەن كۆزنىڭ ئېقىغا جىجاپ يازغۇدەك»[1] كەچمىشلەر، ئازاب ـ ئوقۇبەتلەر، سورۇقچىلىقلار كەلگەن. تۈرپان، لۈكچۈن، پىچان، توقسۇننىڭ خەلقى مىلادىيە 1731 ــ 1738 ـ يىللىرى بىر قىسمى قاراشەھەرگە، بىر قىسمى ئاقسۇنىڭ «ئۈچ» (ھازىرقى ئۈچتۇرپان) دېگەن يېرىگە، يەنە بىر قىسمى گەنسۇنىڭ گۇاجۇ دېگەن يېرىگە كۆچكەن. بۇنىڭغا ئاساسلىقى جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تىنىمسىز ئېلىپ بارغان پاراكەندىچىلىكلىرى سەۋەب بولغان. تۈرپانلىقلارغا نىسبەتەن گەنسۇنىڭ گۇاجۇ، ئايىنىغۇلىنىنىڭ قاراشەھەر، ئاقسۇنىڭ ئۈچ ۋە ئىلى ۋادىلىرى يۇرت ـ ماكان بولغان. ئۇلارنىڭ ئېڭىدا يۇرتلار «پاسىلسىز» بولۇپ قالغان. بۇ ئەسەرگە ئەنە شۇ سەۋەبتىن «پاسىلسىز يۇرتلار» دەپ ماۋزۇ قويۇلدى.

بۇ رومانداۋ مىلادىيە 1738 ـ يىلى كۈزدە تۈرپان، لۈكچۈن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىمىن ۋاڭنىڭ يولباشچىلىقىدا گۇاجۇغا كۆچۈشى، گۇاجۇدا يىگىرمە تۆت يىل پاناھلىنىپ، تۈرپان، لۈكچۈنلەر جۇڭغار توپىلاڭچىلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن خالىي بولغاندىن كېيىن خاتىرجەم بولۇپ ئانا ماكانىغا قايتىپ كېلىش جەريانى تەسۋىرلىنىدۇ.

ئىجتىمائىي مەزمۇن ئەھمىيىتى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەسەردە چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى ئۈزۈل ـ كېسىل تەسەررۇپىغا ئېلىپ، جۇڭگونى چوڭ بىرلىككە كەلتۈرۈش

① بۇ جۈملە «ماڭ بىر كېچە» دىن ئېلىندى .

جەريانىدا، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر مىللەتلىرىنى گەۋدە قىلغان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە زور ھەسسە قوشقانلىقى، خەنزۇ خەلقىنىڭ چېگرا رايوندىكى مىللەتلەر بىلەن مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ، ۋەتەننىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتە ھارماي ـ تالماي كۈرەش قىلغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ. مۇشۇ باش تېما ئاستىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكى، مەركەزگە ئىنتىلىپ، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇشى، كۈرەشچانلىقى، جاپا ـ مۇشەققەتكە بوي ئەگمەيدىغان باتۇرلۇقى نامايان قىلىنىدۇ.

بۇ رومانىدىكى ۋەقەلىك چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى خانى (كاڭشى خانىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى)، يۇڭجېڭ خانى (1723 ـــ 1735 ـ يىللار)، چىيەنلۇڭ خانى (1736 ـــ 1795 ـ يىللار) زامانىسىدا يۈز بەرگەن.

مەن مۇشۇ تارىخىي دەۋرلەردىكى، يەنى مىلادىيە 1720 ـــ 1760 ـ يىللار ئارىلىقىدىكى چوڭ كۆچۈشنى ۋە ئۇنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ئەھۋاللارنى لۇكچۇن ۋاڭلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئىمىن ۋاڭنى نۇقتا قىلغان ھالدا بەدئىي تەسۋىرگە ئالدىم. بۇنىڭدا ئەۋلادلار ئەجدادلارنىڭ كەچمىشلىرىنى بىلسۇن، بۈگۈنىنىڭ قەدىرىگە يەتسۇن، دېگەننى كۆزدە تۇتتۇم. ئەسىرىم مۇشۇ جەھەتتە ئوقۇرمەنلەرگە ئاز ـ تولا ئىلھام، مەدەت ئاتا قىلالىسا، شۇنداقلا بەدئىي زوق بېرەلىسە ئۆزۈمنى بەختلىك ھېسابلايمەن.

2008 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى
ئۈرۈمچى

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب جەسۇر يىگىت 1
ئىككىنچى باب قەسەم 23
ئۈچىنچى باب خالىق خۇلاڭزا 40
تۆتىنچى باب ۋاڭ ئوۋغا چىقتى، كەينىدىن غوۋغا چىقتى ... 62
بەشىنچى باب بەگلەر ئارىسىدىكى توقۇنۇش 87
ئالتىنچى باب قوش توي 103
يەتتىنچى باب قاناق قىلىش كېرەك 132
سەككىزىنچى باب چوڭ كۆچۈش 158
توققۇزىنچى باب تارانچىدا قىشلاش 177
ئونىنچى باب يېڭى ماكان 210
ئون بىرىنچى باب ئەنشى بازىرىدا 232
ئون ئىككىنچى باب شېرىن دۇشمەنلەر 246
ئون ئۈچىنچى باب ئۈچ مەكتۇپ 269
ئون تۆتىنچى باب كونا ماكانغا قايتىش 279
ئون بەشىنچى باب مەڭلىكبەگنىڭ توپىلىڭى 286
ئون ئالتىنچى باب كېيىنكى ئىشلار 305
ئاخىرقى سۆز 311

بىرىنچى باب

جەسۇر يېگىت

مىلادىيە 1720 ـ يىلى ئەتىياز چاغلىرى.

قۇتتاغ باغرىدا بىر زامانلاردا ئاجايىپ ئاۋاتلاشقان قوچۇبالىق بۇگۇنكى كۈندە تارىخنىڭ يادنامىسى سۈپىتىدە خارابە ھالەتتە سوزۇلۇپ ياتماقتا. «ئەرگە بىر نۆۋەت، يەرگە بىر نۆۋەت» دېگەندەك، ئەينى ۋاقىتتا «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى» نىڭ قىشلىق پايتەختى بولغان ھەيۋەتلىك سېپىللىرى بار بۇ شەھەر بۇنىڭدىن بىرقانچە يىل ئىلگىرىلا ئۆز سەلتەنەتىنى يوقىتىپ، سۈكۈناتقا چۆمگەنىدى. قەدىمىي قوچۇبالىق تاشلاندۇق ھالەتكە ئۆتكەندىن كېيىن، قوچۇ دىيارى قاراغوجا، ئاستانە دېگەن ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدى. قاراغوجا قۇتتاغ باغرىدىكى كەتكەن تۈزلەڭلىكنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىگە، ئاستانە غەربىي جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقانىدى.

5 ـ ئاينىڭ كىرىشى بىلەن «جەنىنەتنىڭ مېۋىسى» دەپ ئاتالغان جۇجەم ئالدى بىلەن تۇرپان دىيارىنىڭ يارغول، ئايدىڭكۆل، بۈيلۇق، قۇرۇتقا، چاتقال، قاراغوجا، ئاستانە دېگەن يۇرتلىرىدا، يەنى «تاغ ئاستى» دىكى يۇرتلاردا پىشىدۇ. ئون ـ ئون بەش كۈنلەردىن كېيىن، ئاندىن مۇرتۇق ـ سىڭگىم، قارايۇزى، جىغانغولدىن ئىبارەت «تاغ ئۈستى» دىكى يۇرتلاردا پىشىدۇ. بۇگۈن جۇمە كۈنى بولغانلىقى ئۈچۈن، خۇسۇسىي دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان تالىپ بالىلار، دېھقانلار، سودىگەرلەر، موللا ـ ئاخۇنلارنىڭ ھەممىسىلا ئارام ئالغانىدى. شۇ سەۋەبلىك،

قاراغوجىنىڭ كوچا ـ كويلىرىدا، ھويلا ـ ئارانلىرىدا ئادەملەر كۆزگە كۆپرەك چېلىقاتتى. كۆجۇم مەھەللىدىكى قويۇق دەرەخلىكلەردە كاككۇكلار دەمۇدەم سايراشسا، پەقەت جۇجەم پىشقاندىلا ئۆلكە يەرلەرگە كېلىدىغان قىزىل باشلىق تاغ قۇشقاچلىرى جۇجەم دەرەخلىرىدە چۇرۇقلىشاتتى؛ قارلىغاچلار پىشايۋان، لەمپە ئاستىلىرىغا سالغان ئۇۋۇلىرىغا ئالدىراش ھالدا كىرىپ ـ چىقىشسا، ئاق قۇشقاچلار تۇنجى ئۇچۇرما بولغان بالىلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ كۆكتاتلىق ۋە ئېرىق بويلىرىدا قۇرت ـ قوڭغۇزلارنى ئىزدىشىپ، دىكىلدىشاتتى، ئانا قۇشقاچ بىرەر تال قۇرتنى تېپىشىغىلا تۆت ـ بەش بالا قۇشقاچ قاناتلىرىنى دىرىلدىتىپ، سېرىق جاۋغايلىق ئاغزىنى چوڭ ئېچىشىپ ئانىسىغا تەلمۇرۇشەتتى؛ ئون نەچچىدىن چۈجىلىرىنى ئەگەشتۈرگەن مېكىيانلارمۇ تام تۈۋىلىرىدىن، ئوت ـ چۆپلۈكلەردىن قۇرت ـ قۇمۇرتقىلارنى تېپىپ رۇكۇلداپ، چۈجىلىرىنى چاقىرىشاتتى. مەھەللىدىكى بالىلاردىن بەزىلىرى كۇمىلاچ لاي بىلەن ياسالغان تام تۆپىلىرىگە چىقىپ جۇجەم نوتىلىرىنى ئېگىپ جۇجەم يېيىشمەكتە، بەزىلىرى يېڭى ئۇچۇرما بولغان قۇشقاچ بالىلىرىنى تۇتۇۋېلىپ، پۇتىغا يىپ چىگىۋېلىپ ئۇچۇرۇپ ئويناشماقتا ئىدى...

چۈشكە يېقىن ياڭتۇر مەھەللىسىنىڭ كوچىسىدا ئونچە چېرىك پەيدا بولدى. ئۇلارنىڭ ئالدىدىكى ئىككى ئاتلىق بېشىغا قىزىل چۈچىلىق قالپاق كىيگەن، يانلىرىغا قىلىچ ئاسقانىدى. ئارقىدا يەتتە ـ سەككىز چېرىك پىيادە كېلىۋاتاتتى. پىيادە چېرىكلەر بېشىغا مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ قالپىقىنى كىيگەن، ئۇچىسىغا كۆك رەڭدە بويالغان ماتادىن چاپان ـ ئىشتان كىيىشكەنىدى. ئۇلارنىڭ قوللىرىدا پۈپۈكلۈك نەيزە، يېنىدا غىلاپلىق ئەگرى قىلىچى بار ئىدى. بۇ چېرىكلەرنىڭ يۈزى ئىسسىقتا ئېسىلىپ ـ كۆچۈپ، كۆزلىرى قىسىلغان، چېكە، بويۇنلىرىدىن تەر قۇيۇلۇپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ توپا ـ چاڭ باسقان

تۇرقىدىن، ھارغىن چىرايىدىن خېلى ئۇزاق يول بېسىپ كەلگەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى.

— ھوي بالا، نىياز ئاخۇنۇمنىڭ ئۆيى قەيەردە؟ ! — دەپ سورىدى ئاتلىق چېرىكلەردىن بىرسى كۇمىلاچ تام ئۇستىدە جۇجەم نوتىلىرىنى ئېگىپ جۇجەم يەۋاتقان بىر ئوغۇل بالىدىن.

ئۇ بالا لام ـ جىم دېمەي جىم تۇرۇۋالدى.

— گاچىمۇ نېمە بۇ شۇمتەك؟ — دېدى ئاتلىق چېرىك تېرىكىپ. ئۇلار يەنە ئون بەش ـ يىگىرمە قەدەم ماڭغاندىن كېيىن ئېرىق بويىدا ئويناۋاتقان ئىككى ـ ئۈچ ئوغۇل بالىغا يولۇقتى. ئۇلارنىڭ بىرسى ئېرىقتىكى لايغىلىنىپ ئېقىۋاتقان سۇدىن ئوچۇملاپ ئېلىپ يېنىدىكى ھەمراھىنىڭ قولىدىكى قۇشقاچ بالىسىنىڭ تۇمشۇقىغا تەڭلەيتتى. قۇشقاچ بالىسى سۇ ئىچمىنى بىلمەيتتى. سۇ بالىنىڭ بارماقلىرىنىڭ ئاراشلىرىدىن سىرغىپ بىردەمدىلا تۆگەيتتى. ئۇ ئېرىققا ئېگىشىپ سۇنى ئوچۇملاپ ئېلىپ يەنە تەڭلەيتتى. قۇشقاچ بالىسى يەنىلا ئاغزىنى ئاچمايتتى... ئاتلىق چېرىك بالىلارنىڭ قىلىقىغا سەل قاراپ تۇرغاندىن كېيىن:

— ھەي بالا ! نىياز ئاخۇنۇمنىڭ ئۆيى قەيەردە؟ — دەپ سورىدى.

بۇ بالىلارمۇ چېرىكلەرنىڭ سوئالىنى جاۋابسىز قالدۇرۇپ، كۆزلىرىنى چىمچىقلاتقىنىچە قاراپ تۇرىۋەردى.

— ئاغزىڭلارغا مانتا تىقىۋالدىڭلارمۇ ھارامزادىلەر؟ ! — ئات ئۇستىدىكى چېرىك راستىلا تېرىكتى، — چوڭ ئادەم گەپ سورىغاندىن كېيىن جاۋاب بېرىش كېرەك ـ دە ! مۇللىدا ئوقۇمىغان ياۋا بالىلاردىن ئوخشىمامدۇ بۇ لاي سۇ ئىچكەن سارائىلار ؟!

— تېرىكمىسىلە، بېگىم، كىچىك بالا بىلەن تەڭ بولغۇلۇق ئەمەس. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھۆكۈمەت ئادەملىرىدىن دېھقان خەقنىڭ بالىلىرى قورقىدۇ ئەمەسمۇ !؟ — شۇنداق دېگىنىچە يەنە بىر

ئاتلىق چېرىك ئېتىدىن چۈشۈپ، نوختىباغنى ئېگەرنىڭ قۇش بېشىغا ئىلىپ قويۇپ، مۇلايىم قىياپەتتە بالىلارنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئۆچكە ساقاللىق بۇ ۋەجىك ئادەم كىيگەن چېرىك قالپىقى ئۇنىڭ بېشىغا چوڭ كېلىپ قالغاندى. ئۇنىڭ تۇرقى كۈلكىلىك ئىدى ــ ئەمەلدارلىق چاپىنى ۋەجىك بەستىگە چوڭ كېلىپ قالغان، خۇددى ئاكىسىنىڭ چاپىنىنى كىيىۋالغاندەك، قالپىقى بەئەينى بالىلار ئويىنىشىپ بېشىغا كىچىك تەڭنىنى كىيىۋالغاندەك ئىدى.

ــ نىياز ئاخۇنۇمنىڭ ئۆيى قەيەردە؟ بىزگە كۆرسىتىپ قويۇشقان بولسىلا يېگىتلەر؟ ــ ئۆچكە ساقاللىق ۋەجىك بوۋاينىڭ مۇلايىم گەپ ـ سۆزىدىن بالىلار ئۈيالدى بولغاي، ئارىدىن تۇرگۈنرەك بىرسى بىگىز قولى بىلەن ئالدى تەرەپنى ئىما قىلدى ـ دە، يۇگۇرۇشكىنىچە بىر كوچىغا بۇرۇلۇپ كۆزدىن غايىب بولدى.

ــ مانا دېمىدىمۇ، هوشۇر قارىم، بۇ ئەدەپسىزلەرنىڭ هەممىسلا گاچا بىر نېمىلەر دەپ ! ــ ئات ئۈستىدىكى ئېگىز بويلۇق چېرىك تەنە قىلدى. بۇ ئادەم لۈكچۈن ۋاڭنى ئەھمەد باھادىر ۋاڭ ① ئوردىسىدىكى پاششاپېەگ نۇجۇۋۇل ئىدى.

ــ تېرىكمىسلە بېگىم، بۇ يۇرتنىڭ لاي سۇ ئىچكەن ئادەملىرى بىلەن قوپال مۇئامىلىدە بولسىلا هېچ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمايدىلا، ئالدىمىزدا بىرەر چوڭ ئادەم ئۇچرىشىپ قالار ! ــ دېدى هوشۇر قارىم دېگىنى سەۋرچانلىق بىلەن.

ئۇلار كۆجۈم مەھەللىنى ئارىلاپ يەنە بىرئاز ماڭغاندىن كېيىن بىر سەللە ـ پەرىجىلىك ئادەم ئۇچرىدى. سالام ـ سەھەتتىن كېيىن ئۇ كىشى چېرىكلەرنى نىياز ئاخۇنۇمنىڭ چوڭ دەرۋازىلىق هويلىسىغا باشلاپ ئەكىلىپ قويدى.

نىياز ئاخۇنۇم تۇرپاندا خېلى نامى بار ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ

① ئەھمەد باھادىر ۋاڭ ــ يەرلىك كىشىلەر ئۇنى «كېپىنچەگ» دەپ ئاتىشاتتى.

ئاتىسى مىرسوپىمۇ مەھەللىنىڭ ئىمامەتچىلىكىنى قىلىدىغان زات ئىدى. ئۇلارنىڭ ھويلىسىمۇ مەھەللە بويىچە ئالاھىدىرەك بولۇپ، تاملىرى ئېگىز، كۆرە[1] ئىدى. نىياز ئاخۇنۇم يۇرتىنىڭ ئاخۇنلىقىنى قىلغاندىن باشقا، ئەلپەتتا غوجام[2] نىڭ ساھىبتەگبىرى ــ شەيخى ئىدى. شۇ سەۋەبلىك مەھەللە ـ كوي تۆگۈل، يۇرت ئىچىدىكى چوڭ ـ كىچىك، توك ـ پىشىقنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بۇ ئادەمنى تونۇيتتى.

ــ ھارمىغايلا، بەگلىرىم، ھارمىغايلا ! قېنى ھەمىلىرى ھويلىغا مەرھەمەت قىلىشسىلا، ھاۋا ئىسسىق، چېرىكلەرمۇ ھويلىغا كىرىپ سالقىنلىسۇن ! ــ دېدى ئەللىك ياشلارنىڭ چامىسىنى ئالغان نىياز ئاخۇنۇم چېرىكلەرنىڭ باشلىقى نۇجۇۋۇلبەگ ۋە ھوشۇر قارىم بىلەن ئىككى قوللاپ كۆرۈشۈپ. نىياز ئاخۇنۇم ئوتتۇرا بوي، كەڭ غوللۇق، قاشلىرى قويۇق، كۆزلىرى چوڭ، قاڭشارلىق، چاچ ـ ساقاللىرى چارلاشقان مۇلايىم چىراي ئادەم ئىدى.

ــ كايىمسىلا ئاخۇنۇم، چېرىكلەر دەرۋازا ئالدىدىكى چوڭ جۇجەمنىڭ تۈۋىدە ئارام ئالسىلا بولىدۇ. ئىشىمىز سەل ئالدىراشراق ئىدى، ــ دېدى نۇجۇۋۇلبەگ دەرۋازا بوسۇغىسىدىن ئاتلاپ كىرىۋېتىپ.

ــ ھەرقانچە ئالدىراش بولسىلىمۇ جۇمە نامىزىنى قازا قىلمايدىغانلا، بېگىم؟

ــ ئۇغۇ شۇنداق، ئاخۇنۇم، ئەمدى ۋاڭنىڭ پەرمانى بىلەن ... ــ نۇجۇۋۇلبەگ تۇرپان دىيارىغا مەشھۇر بولغان بۇ ئاخۇنۇمنىڭ «جۇمە نامىزىنى قازا قىلمايدىغانلا» دېگەن سۆزىگە رەددىيە بېرىشكە ئامالسىز قېلىپ سەل ـ پەل دۇدۇقلاپ قالدى.

---

① چوڭ ھويلىلارنى تۇرپاندا ئەينى چاغلاردا «كۆرە» دەپ ئاتىشاتتى.

② ئەلپەتتا غوجام ــ ئەلپەتتا مازىرى، يەنى ئەبۇل پەتتاھ، ئەسلىي سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاھزادىسى بولۇپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىگە يارەملىشىپ ئىدىقۇت بۇددىستلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشتا شېھىت بولغان.

— «ئاۋۋال تائام، ئاندىن كالام» دەپتىكەن چوڭلار، چۇشمۇ بولۇپ قالدى، مۇشۇ يەردە غىزالىنىپ، جۇمە نامىزىنى بىللە ئوقۇپ، ئاندىن ھۆكۈمەت ئىشىنى بېجىرگەيلا ! — نىياز ئاخۇنۇم نۇجۇۋۇلبەگكە گەپ قىلىش ئىمكانىيىتىنى قالدۇرمىدى. ئۇلارنىڭ نېمە مەقسەتتە كېلىدىغانلىقىنى نىياز ئاخۇنۇم بۇگۈن بامداتتىن يانغاندىلا لۇكچۇندىن ئەھمەد ۋاڭنىڭ توقلى چىنىخان ئەۋەتكەن ئادەمدىن ئۇققانىدى. بۇ چېرىكلەر نىياز ئاخۇنۇمنىڭ چوڭ ئوغلى ئىمىن سوپىنى تۇتقىلى كەلگەنىدى.

— سىلىنى مالال قىلساق قانداق بولىدۇ، ئاخۇنۇم؟ — دېدى نۇجۇۋۇلبەگ تەۋەززۇ بىلەن، شۇ زامانلاردا ھۆكۈمەتنىڭ بەگ ـ ئەمەلدارلىرىمۇ چوڭراق دىنىي ئۆلىمالارنىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتۈشتىن، گېپىنى ئاساسلىقچە يېرىشتىن ھەزەر ئەيلەيتتى.

— يوقسۇ، بەگلىرىم، ۋاڭنىڭ بەگلىرىنى بۇ يەرلەرگە چىللاپمۇ ئەكەلگىلى بولمايدىغان تۇرسا، ئالدىمىزغا كەلگەندە بولسىمۇ خىزمەتلىرىنى قىلىۋالمىساق بولامدۇ؟ — نىياز ئاخۇنۇم سىپايە گەپ بىلەن نۇجۇۋۇلبەگنى ئېغىز ئاچۇرماسلىققا، ئىمكان بار ئۇلارنى ھايال قىلىپ، لۇكچۇنگە — ۋاڭ ئوردىسىغا كەچكە تارتىپ قايتىدىغان قىلىشقا باھانە ـ سەۋەب ئىزدەۋاتاتتى.

نىياز ئاخۇنۇمنىڭ ئويىچە، ئەھمەد ۋاڭنىڭ پاشىاپلىرى ئۇنىڭ ئوغلى ئىمىن سوپىنى تۇتماي قويمايتتى. چۇنكى، ئەھمەد ۋاڭ ئۆز تەختىگە خەۋپى بار دەپ گۇمان قىلغان، ئەل ـ يۇرت ئىچىدە ئىناۋەت ـ ئابرۇيى بار ياشلاردىن مۇشۇ ئاي، مۇشۇ كۈنلەردە يەتتە يۇزدىن ئوشۇق ئادەمنى تۇتۇپ قامىغانىدى. ئىمىن سوپىمۇ ئاتىسىنىڭ ئىزنى بېسىپ، تۇرپان دىيارىدا سوپىزمنىڭ «جەۋھىرى سۇلۇك» ئەقىدىسىنى تارقىتىۋاتاتتى. شۇ سەۋەبلىك، يېقىن ئەتراپلاردا ئىمىن سوپىنىڭ ھۆرمەت ـ ئىناۋىتى كۈنسېرى ئېشىپ، ئۇنىڭغا ئەگىشىدىغانلار — قول بېرىدىغان مۇرىتلار كۈندىن ـ كۈنگە كۆپىيىۋاتاتتى. ۋاڭنىڭ ئەتراپىدىكى بەگ ـ

دورغىلار ئىمىن سوپىنى تۇتۇشنى ئەھمەد ۋاڭغا ئالىلىقاچان ئېيتقانىدى. بىراق، ئەھمەد ۋاڭ نىياز ئاخۇنۇمنىڭ يۈرت ئىچىدىكى تەسىرىنى ئويلاپ، بۇ ئىشنى كېيىنگە قالدۇرغان. لېكىن، «قۇيرۇقىنى كۆتۈرگەن موزاي چىچمايدۇ» دېگەندەك، مانا بۇگۈن ئەھمەد ۋاڭ نۇجۇۋۇلبەگ بىلەن هوشۇر قارىمنى باش قىلىپ بىرقانچە چېرىك بىلەن قاراغوجا ـ ئاستانىگە ئىمىن سوپىنى «چىرايلىقچە» ئوردىغا ئەكېلىشكە ئەۋەتكەنىدى.

ـــ هاي بالىلار ! قايسىڭ بار !؟ قېنى بۇياققا چىقىڭلار ! بەگلىرىمگە پاقلان سويۇڭلار ! ـــ دەپ توۋلىدى نىياز ئاخۇنۇم. ئۇنىڭ ئويىچە، جۇمە نامىزىغىچە بۇ چېرىكلەرنى مېهمان قىلىپ تۇتۇپ تۇرماقچىدى. ھەر ھالدا « يېگەن ئېغىز ئۇيىلىپتۇ» دېگەندەك، بەگ ھەم چېرىكلەرنىڭ ئاغزى ـ بۇرنى ياغلانسا، ئوغلى ئىمىن سوپىنى ۋاڭنىڭ بۇ ئادەملىرى ئوردىغا ئاپارغۇچە ئانچە قېينىپمۇ كەتمەس.

ـــ لەببەي، ئاخۇنۇم، مانا مەن تەييار ! ـــ دېدى ئاخۇنۇمنىڭ شاگىرتلىرىدىن بىرسى، ـــ نېمە تاپشۇرۇقلىرى باركىن؟

ـــ بەگلەرگە پاقلان سويۇپ گۆش سېلىڭلار، دەرۋازا ئالدىدىكى سۇپىغا گىلەم، كۆرپىلەرنى راسلاپ چېرىكلەرگە ئۇسسۇلۇق قۇيۇڭلار !

شاگىرتلار ئاخۇنۇمنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئورۇنلاشقا كىرىشىپ كەتتى.

ـــ بىز باشپاناھىمىز ئەھمەد ۋاڭنىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن سىلىنىڭ چوڭ ئوغۇللىرى ئىمىن سوپىنى ئوردىغا چىللاپ كەلدۇق. ئىمىن سوپى ناھايىتى ئىقتىدارلىق ئىكەن دېگەن گەپنى ۋاڭ ئاڭلاپتىكەن، ئوغۇللىرى ئىمىن سوپىنى ۋاڭ ئۆز يېنىدا بىرەر مۇھىم ئىشقا قويسا كېرەك، ـــ دېدى نۇجۇۋۇلبەگ داستىخاندىكى مەزىلەرگە قول ئۇزارتقاچ.

ـــ ئاخۇنۇمنىڭ قولىدا تەربىيەلىنىپ چىقىۋاتقان تالىپ

ئىلىملەر شۇنچە ئىقتىدارلىق بولۇۋاتقان يەردە، ئۆز پۇشتىدىن بولغان ئوغلى ئەلۋەتتە ئىلىمدە كامالەتكە يەتكۈسىدۇر، ــ دېدى هوشۇر قارىمۇ گەپ قىستۇرۇپ.

ــ ئوغۇل بالىنى ئەلنىڭ ئىشى ئۈچۈن تەربىيەلەپ چوڭ قىلىدىغان گەپ. ئەگەر ئوغلۇم ئىمىن سوپى ۋاڭنىڭ نەزىرىگە مەقبۇل بولغان بولسا، بۇ بىزنىڭ شان ـ شەرىپىمىز. ئوغلىمىز ۋاڭغا تەسەددۇق. خاتىرجەم بولۇشسىلا، ئىمىن سوپى هازىر ئۆيدە ئېتىكاپتا، جۇمە نامىزىدىن كېيىن ئالدىلىرىغا سېلىپ بېرەي، ئاپىرىپ ۋاڭغا ئۆدۈل قىلىشسىلا!

نىياز ئاخۇنۇمنىڭ گېپىنى نۇجۇۋۇلبەگ بىلەن هوشۇر قارىمنى خاتىرجەم قىلدى.

كۆز باغلانغان چاغ، نۇجۇۋۇلبەگ بىلەن هوشۇر قارىم تورۇق ئانقا مىنگەن ئىمىن سوپىنى لۇكچۇن ۋاڭ ئوردىسىغا يەتكۈزۈپ كەلدى. لۇكچۇن ئوردىسى مىلادىيە 1495 ـ يىلى ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىدا قەدىمىي زامانىدا هۇنلار قاراۋۇلخانا قىلغان تۇرا بار ئىدى. لۇكچۇن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئاستانىسى قىلىنغاندا، تۈزۈكرەك ئوردا شەھىرىمۇ يوق ئىدى. شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا چاغاتاينىڭ ئوغلى مامۇكەي، ئۇنىڭ ئوغلى يېسۇ قاراخان، ئۇنىڭ ئوغلى بۇراقخان، ئۇنىڭ ئوغلى دۇۋاخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئېسەن بۇقاخان، ئۇنىڭ ئوغلى تۇغلۇق تۆمۈرخان (مۇشۇ كىشىدىن باشلاپ موڭغۇل قوۋملىرى مۇسۇلمان بولۇشقا يۈزلەنگەن)، ئۇنىڭ ئوغلى خىزىر خوجىخان، ئۇنىڭ ئوغلى شىرئەلىخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئۇۋەيسىخان، ئۇنىڭ ئوغلى يۇنۇسخان، ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇدخان ۋە ئەھمەدخانلار خان بولغانىدى. مانا مۇشۇ ئەھمەدخان دەۋرىدە قايتا بېزەلگەن خان ئوردىسى شەرقىي شىنجاڭ رايونى بويىچە ئالاهىدە بىر قۇرۇلۇش بولۇپ، هەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

ئىمىن سوپى مىنىپ كەلگەن تورۇق ئېتىنى بىرىنچى قۇۋۇق ــ قارا قوۋۇقتىن كىرگەندىن كېيىن توغرىسىغا

سىلىنغان توسۇق تامنىڭ ئىچى تەرىپىدىكى ئات، مەيە قويۇلىدىغان ئورۇندىكى تۆۋرۈككە باغلاپ قويۇپ، نۆجۈۋۈلبەگ بىلەن هوشۇر قارىمنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئىچكىرىگە قاراپ ماڭدى. ئىمىن سوپى ۋاڭ ئوردىسىغا تۇنجى قېتىم كىرگەچكە، بىر مېڭىپ، بىر توختاپ دېگۈدەك ئىلگىرىلەپ، ئەتراپقا سىنچىلاپ قاراشقا باشلىدى، مەيە قويىدىغان مەيداندىن ئۆتكەندىن كېيىن ئىككىنچى قۇۋۇق بار ئىدى. ئىككىنچى قۇۋۇق چوڭ قاناتلىق قوش قۇۋۇق ئىدى. ئىشىكتىن كىرگەندىلا دۇانبېگى خانىسىغا ئۇدۇل كېلەتتى. تار كاردور، ئىككى تەرىپى شىپاڭلىق ئۆيلەردىن ئۆتۈپ، ئوچىنچى ئىشىككە كېلەتتى. ئوچىنچى ئىشىكتىن كىرگەندە ئوردىنى ساقلايدىغان قاراۋۇللارنىڭ تۇرالغۇسى بار ئىدى. بۇ يەردە شىمالغا سوزۇلغان چوڭ لەمپە، لەمپە ئاستىدا خىش بىلەن قويۇرۇلۇپ ئىچىگە سېغىز توپا تولدۇرۇپ ياسالغان جازا مەيدانى بار ئىدى. جازا مەيدانىدىن ئۆتكەندىن كېيىن شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان تار كېمىر بار ئىدى، بۇ قاراڭغۇلۇق دەپ ئاتىلاتتى. قاراڭغۇلۇقتىن ئۆتكەندىن كېيىن قىرىق بىر پەلەمپەيلىك تاش پەشتاق ئالدىغا كېلەتتى. هوشۇر قارىم شۇ يەرگىچە ئوردا قۇرۇلۇشىنى پىچىرلاپ دېگۈدەك ئىمىن سوپىغا تونۇشتۇرۇپ، تاش پەشتاق ئالدىدا توختاپ:

— نۆجۈۋۈل بېگىم، ئىمىن سوپىنى ئەمدى يەتتىنچى ئىشىككىچە ئۆزلىرى ئېلىپ بارسىلا، مەن پەلەمپەيدىن چىقالمايدىغان ئوخشايمەن ! — دېدى.

— بوپتۇ، قارىم، قايتىپ بېرىپ ئارام ئالسىلا، ئىمىن سوپىنى ۋاڭغا ئۆزۈم ئۇدۇل قىلاي ! — دېدى نۆجۈۋۈلبەگ هوشۇر قارىمنىڭ ۋىجىك تۇرقىغا قاراپ.

هوشۇر قارىم ئاتمىش ياشتىن ئاشقان، تېنى ئاجىز كىشى ئىدى. ئۇ قىرائەتنى ئاجايىپ مۇكۈلۈق قىلاتتى. ئۇنىڭ قىرائىتىنى ئاڭلىغان هەر قانداق ئادەم سورۇندا تىمتاس ئولتۇراتتى. ئوردىدىكى چوڭ ـ كىچىك سورۇنلاردا قىرائەتنى

باشقا ئادەم قىلمايتتى. شۇ ۋەجىدىن بۇ ياۋاش قارىم ئوردىدىن ئازغىنا تەمىنات ئالىدىغان خادىم ھېسابىدا ئىدى. قاراغوجا ـ ئاستانىگە بېرىپ ـ كېلىش ئۈنى چارچىتىپ قويغانىدى. ئۇ تاش پەلەمپەي تۈۋىدە خوشلىشىپ ياندى.

ئەمدى ئىمىن سوپى ئەتراپقا ئۆزى سىنچىلاپ قاراپ ماڭغاچ قىرىق بىر تاش پەلەمپەيگە قەدەم باستى. ئون بەش مېتىرچە ئۆرلىگەندىن كېيىن ئۇلار ئاسما كۆۋرۈككە توغرا كەلدى. بۇ كۆۋرۈك كۈندۈزى چۈشۈرۈلۈپ كەچتە تارتىۋېلىناتتى. مۇشۇ كۆۋرۈكتىن ئۆتكەندىلا ئاندىن ئېگىز ئوردا ئىچىگە كىرگىلى بولاتتى. ئاسما كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ بەشىنچى ئىشىككە يەتكىلى بولاتتى. بەشىنچى ئىشىك قوش قوۋۇق ئىدى. قوش قوۋۇقنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئىككى دۈگىلەك پەنجىرە، پەنجىرە ئالدىدا ئىككى تەرەپتە ئىككىدىن تۆت قاراۋۇل ئايپالتىنى تۈتۈپ تۇرۇشاتتى.

ئالتىنچى ئىشىكتىن كىرگەندە نەقىشلىك تۈۋرۈك بىلەن تۈرغۇزۇلغان چوڭ لەمپە، لەمپىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرىپىدە بەزىسى بىر قەۋەت، بەزىسى ئىككى قەۋەتلىك ئۆيلەر بار ئىدى. پەقەت يەتتىنچى ئىشىكتىن كىرگەندىلا ئاندىن خانىنىڭ ھۇزۇرىغا يېتەتتى.

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، جانابىي ۋاڭ ئالىيلىرى، ئىمىن سوپى ھۇزۇرلىرىغا كەلتۈرۈلدى، ـــ دېدى نۇجۇڭۇلبەگ. ئىمىن سوپىمۇ ۋاڭغا ئېگىلىپ تۇرۇپ سالام بەردى.

ـــ خىزمەتلىرى تېگىل بولدى، ئەمدى سىلى چىقىپ ئارام ئالسىلا، ـــ دېدى ئەھمەد باھادىر ۋاڭ نۇجۇڭۇلبەگكە قاراپ.

نۇجۇڭۇلبەگ ۋاڭنىڭ ھۇزۇرىدا ئىمىن سوپىنى قالدۇرۇپ كەينىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى.

ئەھمەد باھادىر ۋاڭ ئابدۇللا ئەھمەد ھاجى خانىنىڭ كىچىك ئوغلى ئىدى. ئەھمەد باھادىر خانىنىڭ ئەسلىي ئىسمى ئەھمەتباقى بولۇپ، ئۇ خان بولغاندا جۇڭغارلار شەرقىي شىنجاڭ رايونىغا بىر

قانچه قېتىم پاراكەندىچىلىك سالغان. جۇڭغارلار بىلەن ئۇرۇشۇشتا ئەھمەتباقى خان غەلىبىمۇ قىلغان. ئۇنىڭ يېنىدىكى خۇشامەتچى بەگلەر ئۇنى «باھادىر خان» دەپ ئاتاشقانىدى. بىراق، خەلق ئىچىدە بۇ خان «كېپىشبەگ» دەپ ئاتىلىپ قالغانىدى.

ئەھمەد باھادىر ۋاقتى خانىسىدا ئامراق توقلى چىنىخان بىلەن بىللە چاي ئىچىشىپ ئولتۇرغانىدى. ئۇيغۇچى ئوتقاشتەك گىلەملەر بىلەن بېزەلگەن، تۆرىدە يوغان دۇگىلەك پەنجىرە بولۇپ، يېرىم ئېچىۋېتىلگەن. ئۆينىڭ ئىشىكىمۇ ئوچۇق بولۇپ، شامال ئۆتۈشۈپ تۇراتتى. يازنىڭ راسا ئىسسىق كۈنلىرى كەلگۈچە ئەھمەد باھادىر خان مۇشۇ خانىسىدا ئارام ئالاتتى.

— ئىسمىڭ نېمە، يىگىت؟ — دەپ سورىدى ئەھمەد ۋاقتى ئىمىن سوپىغا تىكىلىپ قاراپ.

— ئىسمىم ئىمىن، كىشىلەر مېنى ئىمىن سوپى دېيىشىدۇ.

— ئاتاڭ كىم؟ نېمە ئىش قىلىدۇ؟

— ئاتام تۇرپاننىڭ ئاخۇنى، ئىسمى نىيازئاخۇن.

— ئۆيۈڭلەر قەيەردە؟

— ئۆيىمىز ياڭتۇردا①.

— بۇ يىل قانچە ياشقا كىردىڭ؟

— بۇ يىل يىگىرمە بەش ياشقا كىردىم.

— ئۆيلەندىڭمۇ؟

— ئۆيلەنگەن.

— بالاڭ بارمۇ؟

— ئىككى ئوغلۇم بار.

ئەھمەد ۋاقتى ھەربىر سوئالنى ئالدىرىماي سورايتتى. ئۇ ھەربىر سوئالنى سورىغاندا ئىمىن سوپىغا سىنچىلاپ قارايتتى. ئىمىن سوپى قارا قاش، قاڭشارلىق، كۆزلىرى چوڭ، ئىنچىكە بۇرۇت قويغان، بېشىغا شاپاق دوپپا كىيگەن، ئاق سەگەزدىن

① ياڭتۇر — يېڭى تۇر. قوچۇ قەدىمىي شەھرىنىڭ يېنىدىكى بىر مەھەللە.

ئىشتان، كۆڭلەك كىيىپ، بېلىگە ھاۋا رەڭ ماتا پوتا باغلىغان، پوتىسىغا مىسۋاك، قەلەمتىراش ئاسقان، پۇتىغا ئۆتۈك كىيگەن، ئوتتۇرا بوي، كەڭ غوللۇق، قوللىرى يوغان، بىلىكى توم، بەردەم يىگىت ئىدى.

— كىشىلەر سېنى نېمىشقا ئىمىن سوپى دەپ ئاتىشىدۇ؟ — دەپ سورىدى ئەھمەد ۋاڭ. ئىمىن سوپى ۋاڭنىڭ مۇنچە تەپسىلىي سوئال سورايدىغانلىقىنى ئويلاپمۇ باقمىغانىدى. ئۇنىڭ پەمىچە، چېرىكلەر ئۇنى ئوردىغا ئاپىرىپ ئۇدۇللا زىندانغا قامايتتى. چېرىكلەرنىڭ يۈرت ـ يۇرتلاردىن تۇتۇپ ئاپارغان ئادەملەرنى شۇنداق قىلغانلىقىنى ئۇ ئاڭلىغان. بىراق، بۇگۈن ئىش باشقىچە. «ۋاڭنىڭ ئوي ـ خىيالى نېمىدۇ؟ مەيلى، نېمە بولسا شۇ بولار. ئاۋۋال سورىغان سوئالىغا جاۋاب بېرىپ تۇراي، ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرەرمەن.»

— مەن ئاتامنىڭ يولىنى تۇتۇپ تەسەۋۋۇپنىڭ ئەقىدىلىرىنى، يەنى سوپىزمنى تارتقانىدىم. شۇڭا، كىشىلەر مېنى ئىمىن سوپى دەپ ئاتاشتى، — ئىمىن سوپى گەپنى ئۇدۇللا قىلدى. ئۇ ئەمدى ئەھمەد ۋاڭنىڭ تەق ـ تۇرقىغا، ئۇنىڭ چىرايىغا تۇرگۈنلۈك بىلەن سىنچىلاپ قارىدى. ئەھمەد باھادىر ۋاڭ ئېگىز بويلۇق، ئاق سېرىق كەلگەن، خام سېمىز، قىسىق كۆز، پاناق بۇرۇن، چارلاشقان ساقاللىرى شالاڭ، بەڭ چېكىپ، شاراب ئىچىپ تولا كەيپ قىلغانلىقتىن چىرايى خۇنۇكلەشكەن، يېشى ئەللىك بەشلەر ئەتراپىدىكى ئادەم ئىدى.

— سوپىزمنى تارتقان بولساڭ مۇرتلىرىڭ خېلى كۆپتۇر ـ ھە؟ !

ۋاڭنىڭ بۇ گېپىنىڭ تېگىدە گەپ بارلىقىنى پەملىگەن ئىمىن سوپى دەرھال ھوشيارلىشىپ ۋاڭغا تىكىلىپ قارىدى. ۋاڭ بۇ چاغدا چىنىدىكى چايغا قول ئۇزارتقانىدى. شۇ دەقىقىدە ئىمىن سوپىنىڭ كۆزى ۋاڭنىڭ كەينىدە ئولتۇرغان چىنىخاننىڭ كۆزى بىلەن ئۇچراشتى. چىنىخان شۇنداق چەبدەسلىك بىلەن ئىمىن

سوپىغا «سېنى ئۆلتۈرمەكچى» دېگەن ئىشارەتنى قىلىپ ئولگۈردى، ئىمىن سوپى شۇئان مۇشۇكنى كۆرگەن قۇشقاچتەك سەگەكلەشتى. ئۇ چاندۇرمىغان هالدا:

— قول بەرگەن سوپىلار تېخى ئوتتۇزدىن ئاشمىدى، — دېدى.

— هىم، — ۋاڭ چايدىن بىر - ئىككى يۇتۇم ئوتلىغاچ ئەمدىكى سورىماقچى بولغان سوئالىغا ئاغزىنى ئۆمەللەپ تۇرۇشىغا، ئىمىن سوپى:

— ۋاڭ جانابلىرى، مەن مىنىپ كەلگەن ئات بەكمۇ شەپشەك ئات ئىدى. يېنىغا مېنىڭدىن باشقا ئادەمنى يولاتمايتتى. مەن ئۆزۈم چىقىپ ئۇنى ئاتخانىغا ئەكىرىۋېتەي، ئات باقارلارنى تېپىپ - چىشلەپ قويمىسۇن، — دېدى.

ئەھمەد ۋاڭ بىر دەقىقە تۇرۇۋېلىپ، ئاندىن:

— بوپتۇ، شۇنداق قىل، — دېدى. بۇ چاغدا ئەتراپقا گۇگۈم چۈشكەن بولۇپ، ئوردا قوۋۇقى تاقىلىدىغان مەزگىلمۇ بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا، ۋاڭ ئىمىن سوپىنىڭ قېچىپ كېتىشىدىن قىلچە ئەنسىرىمەستىن، ئۇنىڭغا ئىجازەت بەرگەنىدى. ئۇنىڭ ئويىچە ئۆزىنىڭ ئىمىن سوپىنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىدىغانلىقىنى هازىرچە ئۇنىڭغا چاندۇرۇپ قويماسلىق، ئۇنىڭدا شۇبهه پەيدا قىلماسلىق لازىم ئىدى. ئەھمەد ۋاڭنىڭ خىيالىدا ئىمىن سوپىنى ئۇن - تۆشۈكسىز «قېنىنى چىقارماي» ئۆلتۈرمەكچىدى. چۈنكى، بۇ ئاخۇنۇمنىڭ ئوغلىنىڭ قەستلەنگىنى دەمالىلققا بىلىنىپ قالسا، يۇرت ئىچىدە پاراكەندىچىلىك تۇغۇلۇشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. بولۇپمۇ قاراغوجا - ئاستانىنىڭ ئادەملىرىدىن ئېهتىيات قىلمىسا بولمايتتى.

ئىمىن سوپى ۋاڭنىڭ هۇزۇرىدىن چىقىپ خۇددى قەپەستىن چىققان قۇشتەك ئۆزىنى بىر دەقىقە يەڭگىل هېس قىلىپ، چوڭقۇر بىر نەپەس ئالدى. ئەمما، شۇئان چاقماق تېزلىكىدە كاللىسىدىن: چوڭ قوۋۇقتىن چىقىپ كېتەلەيمەنمۇ؟ دېگەن

خىيالنى ئۆتكۈزدى ـ دە، ئەتراپقا سىنچىلاپ قارىدى. ئۇ ئابايا ئالتىنچى ئىشىكتىن كىرگەندە ئوردىنىڭ كەينى تەرىپىگە چۈشكىلى بولىدىغان بىر پەنجىرە ئورنىنىڭ بارلىقىنى، ئۇ يەردىن غۇر ـ غۇر شامال ئۆتۈشۈپ تۇرغانلىقىنى بايقىغانىدى. ئىمىن سوپى ئىككىلىنىپ تۇرمايلا شۇ پەنجىرە ئورنىغا قاراپ ماڭدى. دېگەندەك، شۇ پەنجىرە ئورنىدىن ئوردىنىڭ كەينىدىكى باغقا سەكرەپ چۈشكىلى بولاتتى. ئىمىن سوپى شۇ يەردىن باغقا سەكرىدى...

*　　*　　*

«چىراغ تۇۋى قاراڭغۇ» دەپ راست ئېيتقانىكەن كىشىلەر، ئەھمەد باھادىر ۋاڭ پاششاپلىرىنى ئىشقا سېلىپ ئىمىن سوپىنى خېلى ئىزدەشتۇرگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ دېرىكىنى ئالالمىدى. ئوردىنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغىچە، ئوردا بېغىنىڭ ئىچى ـ تېشىغىچە، ھەتتا ئون ـ ئون بەش چاقىرىم ئەتراپىچە ئىزدەشتۇرگەن چېرىكلەر ئىمىن سوپىنىڭ ئىز ـ دېرىكىنى تېپىش تۇگۈل، ئۇنىڭ ھىدىنىمۇ پۇرىيالمىدى. ئىمىن سوپى باغقا سەكرەپ چۈشۈپ، ئۇياق ـ بۇياقنى قاراشتۇرۇپ بېقىپ ئاخىر ئېگىز ئۆسكەن بىر تۇپ ئۆرۈكنىڭ ئۇستىگە چىقىۋېلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، دەرھىكە ياماشتى. ئۇنىڭ بالىلىق چاغلىرىدىكى شوخلۇقىنىڭ، ئۆگزىدىن ـ ئۆگزىگە، دەرەختىن ـ دەرەخكە ئۆتۈپ ئويناغانلىرىنىڭ پايدىسىنى مانا ئەمدى يېگىرمە بەش ياشقا كىرىپ يوغان بىر ئەر بولغاندا كۆردى. ئۇ ناھايىتى چەبدەسلىك بىلەن ئۆرۈك دەرىخىنىڭ ئۇچىغا چىقىپ بىر ئاچماق شاخقا مىنىگىشىپ ئولتۇرۇۋالدى، چېرىك ھەم پاششاپلار باغنى ئالا قويماي ئىزدەشتۇرۇپ چىققان بولسىمۇ، دەرەخنىڭ ئۇستىگە قاراپ بېقىش ئۇلارنىڭ ئەسلا يادىغا كەلمىگەنىدى.

يېرىم كېچە، ئەتراپ تىمتاسلىققا چۆمدى. باغ تېمىنىڭ يوچۇقلىرىدىكى قارا چېكەتكىلەر تىنماي چىرىلدىشاتتى. يىراقتىن ھۇۋقۇشنىڭ ئاۋازى ئۇزۇك - ئۇزۇك ئاڭلىناتتى. كۆلچەك ۋە سازلىقلاردا پاقىلار بىر - بىرىگە جور بولۇشۇپ كۇركىراشماقتا. ئىمىن سوپىنىڭ قورسقىمۇ تۇرۇپ - تۇرۇپ كۇركىراشقا باشلىدى. ئۇ چۇشتە ئۆز ئۆيىدە يېگەن غىزا بىلەن ئىدى. ئۇ ئۆرۈك غورىلىرىنى ئاستا ئۇزۇپ چامچىسىغا ئېرىتۇبتىپ ئاغزىغا سالدى. ئۇنىڭ ئاغزىدا سېرىق سۇ پەيدا بولدى. ئۇ ئۆرۈك غورىسىدىن بىرنى، ئىككىنى، ئۇچنى كەينى - كەينىدىن ئاغزىغا سېلىپ چاينىدى، غورىنى چىشى قامىغۇچە چاينۇالدى، قورسقى كۇركىراشتىن توختىدى. ئۇ ئۆرۈك ئۇستىدىن ئاستا سىيرىلىپ چۇشۇپ، باغ تېمىنى ياقىلاپ تىمىسقىلاپ ماڭدى. باغنىڭ تېمى ئېگىز بولۇپ، ئۇستىگە ئادەمنىڭ قولى يەتمەيتتى. ئىمىن سوپى يەنە بىر ھازا تىمىسقىلاپ يۇرۇپ ئاخىر باغنىڭ سۇ كىرىدىغان سۇڭگۇچىنى تاپتى. سۇڭگۇچ يۇلغۇن تاياقلىرى بىلەن توسۇلغان بولۇپ، سىرتتىن ياۋا توشقانلارنىڭ باغ ئىچىگە كىرىپ مېۋە كۆچەتلىرىنى غاجىۋېتىشىدىن مۇداپىئە قىلىنغانىدى. ئىمىن سوپى ئېرىق ئىچىدە ئۇڭدىسىغا يېتىپ تۇرۇپ ئىككى پۇتىنىڭ تاپىنى بىلەن كۇچەپ بىرلا تېپىپ يۇلغۇن شادىلىرىنى قومۇرۇۋەتتى. ئۇ ئەتراپقا قۇلاق شۆكتايتىپ بېقىۋىدى، ھېچبىر تۇش - شەپە ئاڭلانمىدى. ئۇ يۇلغۇن شادىلىرىنى بىر - بىرلەپ قومۇرۇپ ئېلىپ سۇڭگۇچتىن سىرتقا ئۆمىلەپ چىقىۋالدى. ئۇ ئېرىق ئىچىدە زوڭزىيىپ ئولتۇرۇپ ئەتراپقا قۇلاق سالدى، ئەتراپتىن قارا چېكەتكىلەرنىڭ چىرىلدىشى بىلەن پاقىلارنىڭ كۇركىرىشىدىن باشقا بىرەر شەپە - تۇش سېزىلمىگەندىن كېيىن، ئىمىن سوپى ئېرىق ئىچىدە يېرىم پۇكۇلۇپ دېگۇدەك ئېھتىيات بىلەن ئالدىغا قاراپ ماڭدى. ئۇ بەزىدە ئېرىقنىڭ ئۇ يېقىدىن - بۇ يېقىغا ئۇچ تارتىپ چىرماشقان چىگىلىكلەرنىڭ

بولۇق پىلەزلىرىگە پۇتلىشىپ يىقىلىپمۇ چۈشەتتى. ئورنىدىن ئۆمىلەپ قويۇپ يەنە ئىلگىرىلەيتتى. ئۇ شۇ تەرزدە مېڭىپ ئوردىدىن بارا - بارا يىراقلاشتى. بىر ئاش پىشىم ۋاقىت ئۆتكەندە ئۇ چەترەك جايدىكى بىر پارچە قوناقلىققا يەتتى. قوناقلار بەلدىن ئاشاتتى. ئۇ قوناقلىقنىڭ ئوتتۇرىسىغا كىرىپ، بىر قىرغا بېشىنى قويۇپ، ئاسماندىكى يۇلتۇزلارغا كۆز تىككىنىچە ئارام ئالدى.

ئېگىز ئاسماندا يۇلتۇزلار جىمىرلايتتى. كېچە ئاسمىنى شۇنچە تىنىق، شۇنچە سۈزۈك بولۇپ، يىراق - يېقىندا جىمىرلىشىپ تۇرغان يۇلتۇزلارنى سانىۋالغىلى بولغۇدەك دەرىجىدە ئىدى. توساتتىن بىر يۇلتۇز ساداقتىن ئۇزۇلگەن ئوقتەك، كەينىدە بىر تال ئاق يىپتەك ئىز قالدۇرغىنىچە ئاسمان بوشلۇقىدىن يەرگە شۇڭغۇپ، كۆزدىن يوقالدى. «توۋا !» دەپ ياقىسىنى تۇتتى ئىمىن سوپى، «ئەگەر چىنىخان ۋاقتىدا بەلگە - بېشارەت بەرمىگەن بولسا، بەلكىم ئىمىن سوپىمۇ ئاشۇ كۆچكەن يۇلتۇزدەك، ھاياتلىق ئالمىدىن باقي ئالەمگە ربھلەت قىلغان بولاتتى - ھە !؟ بۇ ۋاقىت - بەگلەر نېمىدېگەن قارا كۆڭۈل كېلىدىغاندۇر؟! نېمىشقا يۇرت ئىچىدە ئەمدىلا باش كۆتۈرگەننى، كۆزگە كۆرۈنگەننى، تۆت ئادەم ئىچىدە يۇز - ئابروي تاپقاننى قومۇشنى ئورۇغاندەك يىغىشتۇرۇۋېتىدىغاندۇ؟ ھەر ھالدا شۇكۇر، نېمىلا دېگەنبىلەن چىنىخان تۇغقانداركىلىقنى، ھەمساۋاقلىقنى، بىر مەھەللىلىكنى يەتكۈزدى. مۇشۇنداق ۋاپادار قىز زامانىنىڭ زورىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى دېسە؟...» ئىمىن سوپىنىڭ خىيالىدىن ئۇنىڭ بالىلىق چاغلىرى — چىنىخان بىلەن ھەمساۋاق بولۇپ ئۆتكەن كۈنلىرى كېچىشكە باشلىدى...

ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىدىن قول بوشىغان مەزگىل، نىياز ئاخۇنۇمغا شىرەم تۇغقان كېلىدىغان سېلىم دېگەن كىشى توققۇز ياشقا كىرگەن بىردىنبىر بالىسى — قىزى چىنىخاننى نىياز ئاخۇنۇمغا ئۇچىنچى قېتىم ئېلىپ كىرىپ ھال ئېيتقانىدى،

نىياز ئاخۇنۇم ناھايىتى تەستە ئۇ قىزنى ئوقۇتۇپ بېرىشكە ماقۇل بولدى. شۇ زامانىنىڭ ئادىتى بويىچە، ئاخۇنۇملار قىز بالىلارنى ئاسانلىقچە ئوقۇتمايتتى. نىھايەت، نىياز ئاخۇنۇم چىنىخاننى ئوقۇتۇپ بېرىشكە ماقۇل بولدى ـ يۇ، ئۇنى ئەمدىلا ئون ئىككى ياشقا كىرگەن ئوغلى ئىمىننىڭ كەينىگە يانداشتۇرۇپ قويدى. شۇ مەزگىلدە ئىمىن ھەپتىيەكتىن چىقىپ كافىيە، بىدان، مەۋزىلەرنى توگىتىپ، ئوتتۇز پارە قۇرئاننى يادلاشقا چۈشكەنىدى. چىنىخان بۆزدىن كۆڭلەك ـ تامبال كىيىگەن، چاچلىرىنى ئۇششاق ئۆرۈمە قىلىپ، كىچىك گۈللۈك بۆك كىيىگەن، ئاق يۇزلۇك، قوشۇما قاشلىق، قوي كۆزلۈك، يۇزىدە زىنىخى بار، ئوماققىنا بىر قىز ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ زېرەكلىكى بىلەن ئىمىن ئاكىسىغا يېقىپ قالدى. ئۇنىڭغا ئىمىن ئاكىسى ئېلىپ، بە، تە، سە... دىن باشلاپ ئۆگىتىشكە باشلىدى. ئىككى يىل ئىچىدىلا ئوتتۇز پارە قۇرئاننى يادلاشقا چۈشتى... ئاردىن يەنە ئۇچ ـ تۆت يىل ئۆتكەندە ئۇنىڭغا نىياز ئاخۇنۇم ئوغلى ئىمىن بىلەن بىللە ئولتۇرغۇزۇپ ساۋاق بېرىشكە باشلىدى. نىياز ئاخۇنۇم ئاتىسى مىرسوپىنىڭ ئارزۇسىغا بېقىپ، سوپىزمنىڭ سۇلۇكىگە بىر ئادەم بولسۇمۇ كۆپەيتمەك بولۇپ، چىنىخانغا تەسەۋۋۇپتىكى مەنىۋى كاملىلىقنا يېتىش باسقۇچلىرى بولغان شەرىئەت، تەرىقەت، ھەقىقەت باسقۇچىدىن ئىبارەت ئۇچ باسقۇچتىن تەپسىلىي ئىلىم ئۆگەتتى. شەرىئەت باسقۇچى ـــ زامان ئىلىملىرىدىن خەۋەردار بولۇش باسقۇچى ئىدى. تەرىقەت باسقۇچى بولسا نەپسىنى يېڭىش، ئەقلىنى يولباشچى قىلىش، قەلب تىلسىمىنى يېڭىش، ئۆزىنى بىلىش مۇقامىغا يېتىش باسقۇچى ئىدى. ھەقىقەت باسقۇچى بولسا ۋەھدەۋل ۋۇجۇد باسقۇچى دېيىلىپ، ئاخىرقى باسقۇچ ئىدى. بۇ باسقۇچ تەسەۋۋۇپ يولىغا ماڭغان «يولۇچى» نەزىرىنى مىللەت، دىن، ئىمان بىلەن چەكلىنىدىغان تار دائىرىدىن ھالقىتىپ، ئىنسان ئىشقى بىلەن چەكسىزلىككە كېڭىيىدىغان پۈتكۈل

ئىنسانىيەت نۇقتىسىدىن تەپەككۇر قىلىشقا ئېلىپ بارىدىغان باسقۇچ ئىدى. چىنىخان تەسەۋۋۇپىنىڭ ھەر بىر ھالقىلىرىنى، باسقۇچلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئۆگەنىدى. ئۇنىڭ سەبىي كۆڭلىگە تەسەۋۋۇپىنىڭ پېشۋالىرىدىن بىرسى بولغان خوجا باھاۋىدىن نەقشىبەندى (1314 ــ 1388) نىڭ: «بۇ زېمىنىدىكى يەر، سۇ، بايلىقلار جەمئى ئىنسانغا تەڭ ئورتاقتۇر» دېگەن كۆزقارىشى ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر قىلغان بولۇپ، ئۇ ھەمساۋاق ئاكىسى ئىمىن بىلەن مۇشۇ خۇسۇستا ئايرىم ۋاقىتلاردا كۆپرەك بەس ـ مۇنازىرە قىلىشاتتى ۋە ئۆزىنىڭ يېتىم ـ يېسىرلارغا، كەمبەغەللەرگە ھېسداشلىق قىلىدىغان كۆڭلىنى پات ـ پات ئىزھار قىلىپ تۇراتتى. چىنىخاننىڭ زېرەكلىكىگە، كۆڭلىدە ئويلىغانلىرىنى تۇرگۇنلۇك بىلەن ئوتتۇرىغا قويالايدىغانلىقىغا، ئاجىز ـ ناتىۋانلارغا ھېسداشلىق قىلىدىغانلىقىغا ئىمىن ئاكىسى خۇشتار ئىدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئون تۆت ـ ئون بەش ياشلارغا قەدەم قويغان چاغلىرىدىكى ئۇزلۇقى، جۇرئىتى، جۇرئەت پىشىقىدا سەھەرلەردە ئورنىدىن تۇرۇپ، كىچىك سېۋەتتە جۇرئەت تېرىپ ئىمىن ئاكىسىغا ئېلىپ كېلىشى، ئاتىسى تېرىغان چىلگە ـ ئوينىغۇچنىڭ باش ـ بۇرنىنى ئاستىرتىن ئۇزۇپ كېلىپ ئىمىن ئاكىسىغا يېگۈزۈشى، ئۆيدىكى مېكىيانىنىڭ تۇخۇمىنى يىغىپ، تۆت ـ بەش دانە بولغاندا، ئاپىسى نان ياققان تونۇرنىڭ چوغىغا تۇخۇمنى ھۆل لاتىغا ئوراپ كۆمۈپ پىشۇرۇپ ئەكېلىشلىرى ... بۇرۇتى يېڭىدىن خەت تارتقان ئىمىن ئاكىسىنىڭ يادىدا تاشقا مۆھۈر باسقاندەك ساقلىنىپ قالغانىدى. نىھايەت، چىنىخاننىڭ دىنىي ئىلىمدە يېتىشكەنلىكى، ئۇنىڭ گۈلدەك رۇخسارىنىڭ تەرىپى ئەھمەد ۋاڭغا يېتىپ، ئۇزاققا قالمايلا بۇ گۈزەل قىز ئوردىغا ئېلىپ كېتىلدى، بىر ـ بىرىگە ئىنتىلگەن قەلبلەر كۈلگە كۆمۈلگەن چوغ پېتى قېلىپ قالدى... ئادەت كۈچى بويىچە، بىر قانچە يىلدىن كېيىن ئىمىننى ئاتىسى تۇغقانلىرىنىڭ ياۋاش بىر قىزىغا ئۆيلەندۈرۈپ قويدى. گەرچە ئۇ

قىزمۇ چىرايلىق ھەم بەش نامازنى تەرك ئەتمەيدىغان قىز بولسىمۇ، لېكىن ئىمىننىڭ يۈرىكىنىڭ قېتىدىكى چىنىخانىنىڭ ئورنىنى باسالمايتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىمىن دەردلىك قەلبىنى سوپىزمنى تەرغىب قىلىشقا باغلاپ، يۈرت ئىچىدە مۇرىت توپلاشقا كىرىشتى. ئۇنىڭ ئىسىمىمۇ بارا ـ بارا ئىمىندىن ئىمىن سوپىغا ئۆزگەردى...

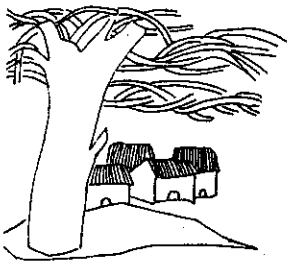
بالىلىقتىكى سۆيگۈ چوغلىرىنىڭ ھامان يالقۇنلايدىغان ۋاقتى كېلىدىكەن، مانا بۇگۈن كەچقۇرۇن چىنىخان ئەنە شۇ بالىلىقتىكى سۆيگۈ چوغىنىڭ يېلىنجىشى بىلەن ئىمىن سوپىنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالدى. بالىلىقتىكى سۆيگۈنىڭ كۈچىنى ھەرگىز سەل چاغلىغىلى بولمايدىكەن...

ئىمىن سوپى شۇ خىيال، ئەسلىمىلەرنىڭ ئەللەيلىشى بىلەن خىلىلا تاتلىق ئۇخلىدى. تورغاينىڭ چۇ ـ چۇلىشى بىلەن ئويغانغان ئىمىن سوپى ئورنىدىن تۇردى. تاڭ قاراڭغۇسى تارقىلىپ، سۇبھى كۆتۈرۈلگەنىدى. ئىمىن سوپى قوناقلىقتىن ئۆتۈپ چوڭ بىر ئېرىقنىڭ يېنىغا كەلدى، ئېرىقتا سۇ يوق ئىدى، ئۇ تۆۋەن تەرەپكە ئازراق مېڭىۋىدى، بىر گۇم① ئۇچرىدى. گۇمدە توختام سۇ بار ئىدى، ئىمىن سوپى ئامالسىز شۇ سۇدا تەرەت ئېلىپ، تۆۋەن ئاۋازدا ئەزان قىچقىرىپلا ئىككى رەكەت سۈننەت ۋە ئىككى رەكەت پەرز نامازنى ئادا قىلىپ، ئورنىدىن تۇرۇپ ئەتراپقا قاراشتۇردى. ئەتراپ چەكسىز كەتكەن ئېتىزلىق ئىدى، بىر پارچە يەردە كېۋەزلىك بولسا، بىر پارچە يەردە كەندىرلىك، يەنە بىر پارچە يەردە قوناقلىق بولسا، بىر پارچە يەردە بۇغدايلىق سوزۇلۇپ ياتاتتى، ئۇ قىرمۇقىر ئۆتۈپ، ئاخىر بۇغدايلىققا بېرىپ يەتتى. بۇ مەزگىلدە كېۋەزلەر بىرىنچى ئوتاشتىن چىققان، بۇغداي دانلىرى قېتىشىشقا باشلىغانىدى. ئىمىن سوپى بۇغداي باشىقىدىن ئۈزۈپ ئالىقىندا ئۇۋۇلاپ،

① گۇم ـــ يوغان ئېرىقلاردا پەيدا بولىدىغان ئويمان، كۆلچەك.

ئاقۇچ داننى ئايرىپ كاپ ئېتىشكە باشلىدى. بىر ھازادىن كېيىن ئۇنىڭ ئېچىرقىغان نەپسى بېسىققاندەك بولدى. ئۇ يەنە ئازراق ئارىلاپ، ئادەم ۋە جانىۋارلارنىڭ ئىزى چېلىقمىغان بىر قومۇشلۇقنى تېپىپ، شۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا كىردى ـ دە، پوتىسىغا ئېسىۋالغان غىلابتىن قەلەمتىراشنى ئېلىپ قومۇشتىن بىر نەچچە تۇتام ئورۇپ بېشىغا ئاپتاپتىن دالدا بولغۇدەك قىلىپ سايىۋەن توقۇپ يېنىغا قويۇپ قويدى ۋە ئەتراپقا قۇلاق شىكايىتقاچ ئولتۇردى.

ئىمىن سوپى دەماللىققا مەھەللىسىگە قايتىشقا پېتىنالمىدى. چۈنكى، ئەھمەد باھادىر ۋاقتىنىڭ ئادەملىرى ئۇنىڭ مەھەللىسىگە بېرىپ ئىزدەشتۇرۇشى مۇمكىن ئىدى. ئۇ قورسىقى ئاچسا بۇغداي باشاقلىرىنى ئۇۋۇلاپ دېنىنى چىقىرىپ يېدى. كەچكىچە قومۇشلۇقتا يوشۇرۇنۇپ يېتىپ، ئاسمانىنى يۇلتۇزلار قاپلىغاندا گۈمگە بېرىپ، تەرەت ئېلىپ قازا نامازلىرىنى ئوقۇدى. باشقا گۈملەردىن بۇلغانمىغان سۇلارنى تېپىپ ئىچتى. ئۇ شۇ تەرزدە لۇكچۇن ئوردىسى ئەتراپىدىكى ئېتىزلىقلاردا مۆكۈپ يۈرۈپ، ئۇچىنچى كېچىسى غەربىي شىمال تەرەپكە قاراپ مېڭىپ، تاڭ قاراڭغۇسىدا ئۆيىگە يەتتى.

ئىككىنچى باب

قەسەم

ئىمىن سوپى ئوردىغا ئېلىپ كېتىلىپ ئارىدىن ئون كۈنلەر ئۆتكەن بىر ئەتىگەنلىكى خالىق خاسار دېگەن يىگىت نىياز ئاخۇنۇمنىڭ ھويلىسىغا يەنە كىرىپ كەلدى. ئۇ دەرۋازىدىن كىرىپلا بوم ئاۋاز بىلەن:

— ئاخۇنۇم، ئىمىن سوپىنى ۋاڭ ئوردىسىدىكىلەر زادى نېمە ئىش بىلەن ئېلىپ كەتتى؟ ! بىرەر ئۇچۇر - سىرتقى بارمۇ، يوق؟ — دەپ گۈركىرىدى.

— يوق، — دېدى ئاخۇنۇم بىپەرۋا قىياپەتتە، نىياز ئاخۇنۇم ناشتىسىنى قىلىپ بولۇپ ئولتۇراتتى، — قېنى بېرى كەل، ئاۋال تائام، ئاندىن كالام دەپتىكەن، ناشتا قىلىۋال !

— ناشتا قىلىپ كەلدىم. ئېيتسىلا، ئاخۇنۇم، ئىمىن سوپىنىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلامدۇق، يوق !؟ مەھەللىدىن بىرەر توخۇ - توشقاندەك جانۋار چېغىدا بىرەر كۈن يوق بولۇپ كەتسە ئەلە - مەلە ئىزدەشتۇرىدۇ - يۇ، پۈتۈن - سۈرۈك بىر ئەر كىشىدىن ئون كۈنگىچە خەۋەر يەتمىسە، بۇنىڭغا سۈكۈت قىلىپ تۇرامدۇق؟! قېنى بىزنىڭ ئىككى دۇنيالىق ئاغىنىلەر بىز، دەپ قىلغان ئەھدىمىز ؟! — خالىق خاسار بارغانچە قىزىشىپ سۆزلەيتتى. ئۇنىڭ گۈرەن تومۇرلىرى كۆپچۇپ، يۈزى ئېسىلىپ، كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتكەنىدى.

— بوشراق گەپ قىل، بوشراق ! — دېدى نىياز ئاخۇنۇم خالىققا قاراپ، مۇشۇ خالىقتىن باشقا بىر كىم ئاخۇنۇمنىڭ

ئالدىدا مۇنچە يۇقىرى ئاۋازدا گەپ قىلمايتتى.

ــ كەچۈرسىلە، ئاخۇنۇم، ئىچىم تىتىلداپ، ھېچبىر چىدىغۇچىلىكىم قالمىدى، ــ خالىق ئاستا مېڭىپ كېلىپ سۇپىنىڭ لېۋىدىلا ئولتۇردى. مانا مۇشۇ خالىق خاسار دېگەن قاتاڭغۇر يېگىت بىلەن ئىمىن سوپى بىر مەھەللىدە، بىر يوتقاندا يېتىپ دېگۈدەك چوڭ بولغان ئاغىنىلەردىن ئىدى. خالىق گاڭگۇڭ، بىر كىمگە ئاسانلىقچە بوزەك بولمايدىغان، قېنى قىزىق يېگىت ئىدى. ئۇ دېھقان بالىسى بولغاچقا، موللىدا ساۋاتىنى چىقىرىپلا ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرىغا كىرىشىپ كەتكەن، ناھەقچىلىكنى كۆرسە ئوتتۇرىغا كۆكرەك كېرىپ چىقىدىغان، نوچىلىقى بار يېگىت ئىدى. شۇ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ مەھەللىدىكىلەر ئۇنى «خاسار خالىق»، ياكى «خالىق خاسار» دەپ ئاتىشاتتى. ئىمىن سوپى بىلەن ئادەتتە كۇندە دېگۈدەك كۆرۈشۈپ تۇرىدىغان بۇ يېگىت ئون كۇن ئىچىدە ئاخۇنۇمنىڭ ھويلىسىغا بىر قانچە قېتىم كەلگەنىدى.

ــ يۇرۇ خالىق، سېنى بىر يەرگە ئاپىراي، ــ دېدى نىياز ئاخۇن ئورنىدىن تۇرۇپ، خالىقمۇ «بىرەر ئىش بار بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپ گەپ ـ سۆز قىلمايلا نىياز ئاخۇنۇمنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ماڭدى.

تۇرپانلىقلار بۇددىستلىقتىن يېنىپ مۇسۇلمان بولغاندا، ئىسلام ئېچىش يولىدا شېھىت بولغان ئەبۇل پەتتاھ (ئەلپەتتا) دېگەن زاتنىڭ گۇمبەزلىك مەقبەرىسى مانا مۇشۇ ئاستانە قەبرىستانلىقىدا قاتۇرۇلغانىدى. نىياز ئاخۇنۇم ئەلپەتتا غوجام مازىرىنىڭ توققۇزىنچى ساھىبتەگبىرى ــ شەيخى ئىدى. دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كۆز ئاچقان نىياز دەسلەپتە ئۆز يۇرتى ئاستانىدە، كېيىنچە قەشقەر، يەكەنلەردە بىلىم ئاشۇرۇپ دامولا بولغان. شۇ ۋاقىتلاردا جەنۇبىي شىنجاڭدا ئاق تەقىيەلىك، قارا تەقىيەلىك (كېيىنچە ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق دەپ ئاتالغان) دېگەن دىنىي مەزھەپلەر كۆچىيىپ ھەربىتى ئەۋجگە چىققاندا،

نىياز داموللىنىڭ ئاتىسى ــ ئەلپەتتا غوجامنىڭ سەككىزىنچى شەيخى بولغان مىرسوپى ئوغلى نىيازنى يۇرتىغا قايتۇرۇپ ئەكەلگەن. لۇكچۇن ۋاقتلىقىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى خانى ئابدۇللا ئەھمەد ھاجى خان دەۋرىدە نىياز داموللا تۇرپاننىڭ ئاخۇنلۇقىغا ھەم ئاتىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ ئەلپەتتا غوجام مازىرىنىڭ توققۇزىنچى شەيخلىقىغا تەينىلەنگەنىدى. بۇ ئادەمنىڭ بىلىم ـ مەلۇماتىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئۇنىڭ داڭقىنى تۇرپان دىيارىنىڭ سىرتىغىمۇ تاراتقانىدى. ئەتراپتىكى يۇرتلاردىن بۇ ئادەمدىن تەلىم ئېلىشنى ئارزۇلاپ كەلگۈچىلەر كۈنسېرى كۆپەيدى، مال ـ بىسات، پۇل ـ پۈچەكنى دۈگا قىلدۇرىدىغانلارمۇ، تېرىلغۇ يەر، ئۇزۇملۇك باغلىرىنى ۋەخپىگە ئاتايدىغانلارمۇ كۆرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن نىياز ئاخۇنۇمنىڭ ئىقتىسادىمۇ ئوبدانلا ئاۋۇپ قالدى. بۇ ئىشلارغا ياندىشىپ ھالدا، نىياز ئاخۇنۇم قەشقەر، يەكەنلەردە ئوقۇۋاتقان چېغىدىلا سوپىلىققا قول بەرگەن، يۇرتىغا قايتقاندىن كېيىن بۇ زات سوپىزمنىڭ تەرغىباتىنى بىر كۈنمۇ توختاتمىغانىدى. ئۇنىڭ مۇرىتلىرى كۈندىن ـ كۈنگە كۆپەيگەنىدى. ئوغلى ئىمىنمۇ ئاتىسىنىڭ ئوبدانلا يارىدەمچىسى بولۇپ قالغانىدى.

نىياز ئاخۇنۇم خالىقنى ئەگەشتۇرۇپ ئەلپەتتا غوجام مازىرىغا كەلدى. بۇ مازار جايلاشقان ئورۇن قەدىمىي قەبرىستانلىق بولۇپ، ئاستانىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە ئىدى. نىياز ئاخۇنۇمنىڭ كۆرەسى بىلەن بۇ مازارلىقنىڭ ئارىلىقى ئىككى چاقىرىمچە كېلەتتى. نىياز ئاخۇنۇم بىلەن خالىق بىرەدەمدىلا مازارلىققا يېتىپ كەلدى. نىياز ئاخۇنۇم گەپ ـ سۆز قىلمايلا خالىقنى يەر ئاستىغا يانتۇ لەخمە كولىتىپ، ئاندىن قەبرە قېزىلغان يېڭى بىر قەبرىگە باشلاپ چۈشتى. قەبرىنىڭ ئاغزى قۇرۇق قوناق شېخى بىلەن ئېتىلگەن، لېكىن ئاراشلىرىدىن شامال ئۆتۈشۈپ تۇراتتى. نىياز ئاخۇنۇم قوناق شېخىنى بىر يانغا قايرىپ بوش ئاۋازدا:

— هەي ئىمىن، بۇياقتا چىق، — دېدى. شۇنىڭغىچە خالىق ھېچبىر ئىشنى ئاڭقىرالمايلا قالغانىدى.

ئىككى ئاغىنە قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. كۆرۈشتى - يۇ، خالىقنىڭ سەپراسى يەنە ئۆرلىدى:

— ئىمىن ئاغىنە، بۇ يەردە قاچانغىچە مۆكۈپ ياتىسەن؟! مۆكۈنۈپ يېتىش خوتۇن كىشىنىڭ ئىشىغۇ!

— بوشراق گەپ قىل، خالىق، — دېدى نىياز ئاخۇنۇم، ئۇ خالىقنىڭ شۇ سۆزىدىن سۆيۈنۈپمۇ قالدى. راست ئەمەسمۇ؟ قاچانغىچە مۆكۈنۈپ ياتقۇلۇق؟

— ۋاڭ سېنى ھامان بوش قويمايدۇ. ئۇ سېنى جايلىۋەتكۈچە، سەن ئۇنى كۆزدىن يوقاتساڭ بولمامدۇ؟ — خالىقنىڭ جۇدۇنى يەنە ئۆرلىدى.

نىياز ئاخۇنۇم خالىقنىڭ مۇشۇ بىر جۈملە سۆزىدىن چۆچۈدى:

— ھوي خالىق، ھوشۇڭنى بىلىپ سۆزلەۋاتامسەن، يوق؟

— يېتىپ قالغۇچە، ئېتىپ قال، دەپتىكەن. مۇرتىلارنى يىغىپ، تاياق - توقماق بىلەن لوكچۇن ۋاڭ ئوردىسىغا بېسىپ كىرىپ، ئۇ نەشىكەش ۋاڭنى جايلاپلا قۇتۇلمامدۇق !؟ — خالىقنىڭ يەنە قېنى قىزىشقا باشلىدى.

نىياز ئاخۇنۇم ئويلىنىپ قالدى. ئەھمەد باھادىر ۋاڭ دەپ ئاتالغان بۇ ۋاڭ مۇشۇ كۈنلەردە سەل ھەددىدىن ئاشقىلى تۇرغانىدى. بۇ بىر قانچە يىلدىن بېرى جۇڭغارلار بىلەن ئۇرۇش قىلمىز دەپ يۈرت ئىچىدىن سەرخىل ئەرلەرنى چېرىكلىككە ئالغاندىن باشقا، ھەرخىل ئالۋان - ياساقلارنى كۆپەيتتى. ئۇنۇملۇك تېرىلغۇ يەرلەرنى، ھوسۇللۇق مېۋىلىك باغلارنى بىر ئامالالاپ ئۆز تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈۋالدى، ۋاڭلىق باغ بەرپا قىلىش ئۈچۈن يۈرتمۇيۇرتتىن ئاقچا - كۈمۈش يىغدى. كىمنىڭ چىرايلىق قىزى بولسا ئۇنى زورمۇزور ھەرەمخانىسىغا ئېلىپ كەتتى. ئوغلى ئىمىنغا ئېلىپ بەرمەكچى بولغان چىنىخانىنمۇ

مەجبۇرلاپ يۇرۇپ توقالىلىقىغا ئېلىۋالدى... نەشىكەشلىك، پارىخورلۇق، شارابخورلۇق دېگەندەك ناشايان ئىشلار ئوردىدا ئەۋج ئالدى. مۇشۇنداق كېتىۋەرسە، سۇنىڭ بېشى لاي بولسا ئايىغىنى قانداق سۇزۇلدۇرمەك كېرەك؟ ... نىياز ئاخۇن شۇ يەرگىچە ئويلاپ، ئوردىنى بىر سەگىتىپ قويمايمۇ بولمايدۇ، دېگەن قارارغا كەلدى. ئۇ سىناق تەرزدە خالىققا گەپ ئاچتى:

— خالىق، ئەھمەد ۋاڭنى سەگىتىپ قويۇشقا چامىڭلار يېتەرمۇ؟

— ئۇ كېپىشبەگنى چوقۇم سەگىتىپ قويالايمىز ! — دېدى خالىق ئولتۇرغان جايىدىن يۇلقۇنۇپ قوپۇپ، مۇنداق گەپلەرگە ئۇنىڭ ياڭقۇسى (ئىنكاسى) تېز ئىدى.

— قانداق سەگىتىپ قويماقچى سىلەر؟

— ئەل ـ ئاغىنىلەرنى، مۇرتىلارنى يىغىپ بىر ئىش تەۋرەتمەيمىزمۇ؟

— شۇ ئاغىنىلىرىڭلار، مۇرتىلىرىڭلار ئىشەنچلىكمۇ؟

— ئىشەنچلىكلىرىنى تاللايمىز ـ دە، ئاخۇنۇم ! — دېدى خالىق بارغانچە روھلىنىپ، ئۇنىڭ ھازىرقى تۇرقى خۇددى سوقۇشقاق خورازغىلا ئوخشاپ قالغاندى.

— ئىشەنچسىزلىرىنى قانداق قىلىپ ئىلغايسەن؟

— قەسەم قىلىمىز، قەسەم ! — دېدى خالىق.

— قەسەمخورلۇققۇ مۇسۇلماندارچىلىققا دۇرۇس كەلمەيدىغان ئىشتى، شۇنداقتىمۇ مۇھىم ئىشتا شۇ ئۇسۇلنى قوللانمايمۇ بولمايدۇ، — دېدى ئاخۇنۇم چارلاشقان ساقىلىنى تۇتاملاپ.

— ئەمىسە، ئاخۇنۇم مۇرتىلارنى بۇگۈنلا يىغايمۇ؟ — خالىقنىڭ ھېسسىياتى مۇشۇ تۇرقىدا ساداقا بېسىلغان ئوقىيا ئوقىدەكلا ئىدى.

— يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس دېگەن گەپ بار، خالىق، ئۆگۈنلۈككە پەيشەنبە بولىدۇ، شۇ كۈنى كىشىلەر قەبرىستانلىقىنى يوقلايدۇ. سەن ئىشەنچلىك ئاغىنىلىرىڭگە، مۇرتىلارغا ئاخۇنۇم

ئەلپاتتا غوجام مازىرى گۈمبەزى ئىچىدە ئەمرىمەرۇپ قىلىدىكەن. گۈمبەز ئىچىگە يىغىلىڭلار، دەپ ئۇقتۇرغىن، شۇنىڭدا چېنىپ قالمايدۇ، ــ دېدى ئاخۇنۇم ھەر ئېھتىمالغا قارشى.

ــ بولىدۇ، ئاخۇنۇم، ئىشنى دېگەنلىرىدەك بېجىرىمەن ! ــ دېدى خالىق كۆڭلى يايرىغان ھالدا.

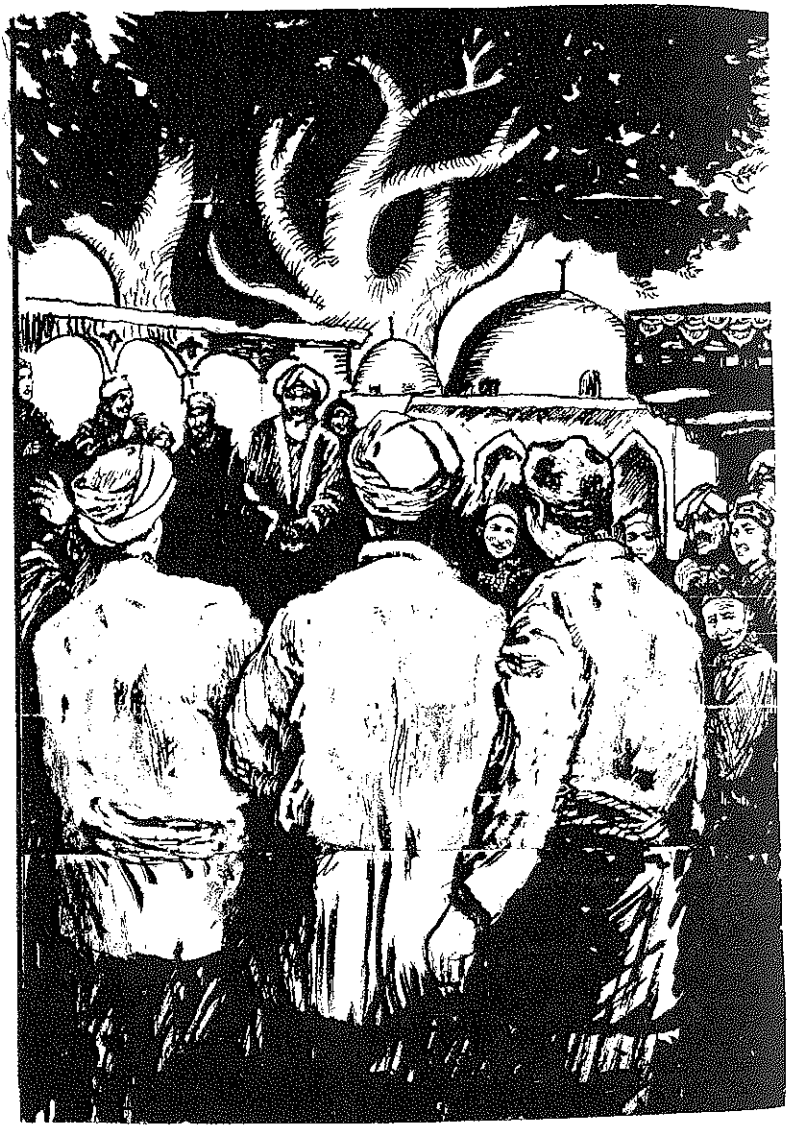
خالىق ئىمىن سوپى بىلەن قەبرە ئىچىدە بىر ھازا گەپلەشكەندىن كېيىن ئاندىن قوناق شاخلىرىنى يەنە ئاۋۇالقىدەك ھالىتىگە كەلتۈرۈپ قويۇپ، مازارلىقتىن ياندى.

* * *

پەيشەنبە كۈنى بامداتتىن يېنىپلا كۆپلىگەن ئەرلەر قەبرە بېشىنى يوقلايتتى، ئىككى كۈن ئىلگىرى خالىق ياڭتۇر مەھەللىسىدىن ۋە قوشنا مەھەللىلەردىن بولۇپ قىرىق ـ ئەللىك ئەرگە خەۋەر يەتكۈزگەنىدى. ئۇلار قەبرە بېشىدا ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا ئاتاپ ئۇزاق دۇئا قىلغاندىن كېيىن، بىرلەپ ـ ئىككىلەپ ئەلپەتتا غوجام مازىرىنىڭ گۈمبىزى ئەتراپىغا يىغىلىشقا باشلىدى. ئادەتتىكى چاغلاردىمۇ كىشىلەر مۇشۇ ئورۇندا ئاخۇنۇمدىن ۋەز ـ نەسىھەت ئاڭلايتتى. شۇڭا، بۈگۈنكى يىغىلىشىمۇ باشقىلارنىڭ دىققىتىنى ئانچە تارتمىدى.

يىغىلغان ئادەملەرنىڭ تەڭدىن تولىسى ئىمىن سوپىنىڭ مۇرىتلىرى ۋە يېقىن ئاغىنىلىرى ئىدى. ئارىدىن ئانچە ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمەيلا، مۇشۇ قىرىق ـ ئەللىك ئادەمدىن باشقا، قەبرىستانلىقتا دۇئا ـ تەكبىر قىلىدىغان ئادەملەردىن بىرسىمۇ قالمىدى.

ــ بۈگۈن ناھايىتى مۇھىم بىر ئىش ئۈستىدە كېڭەش ئۆتكۈزىمىز. ھەممىڭلار ئىمىن سوپىنىڭ گېپىگە قۇلاق سېلىڭلار ! ــ دېدى خالىق ئورنىدىن تۇرۇپ.

يىغىلغانلار بىر ـ بىرى بىلەن پىچىرلىشىپ «نېمە ئىش ئۈستىدە كېڭەش قىلىدىغاندىمىز؟» دېيىشمەكتە. بەزىلىرى ئىچىدە دۈرۈت ئوقۇپ، تەسۈسىنى تارتسا، بەزىلىرى كۆزىنى چىمچىقلاتقىنىچە ئالدىغا قاراپ ئولتۇرۇشاتتى. گۇمبەزلىك قەبرىنىڭ سەينىسى خېلى چوڭ بولۇپ، ۋەز ئېيتىلىدىغان، ئەمرىمەرۇپ قىلىنىدىغان كۈنلەردە بۇ سەينىغا ئاستانىنىڭ ئۆزىدە توقۇلغان يوللۇق يىپ پالاسلار سېلىناتتى.

ئىمىن سوپى ئورنىدىن تۇردى، ئۇ ئولتۇرغانلارغا بىر ـ بىرلەپ قاراپ چىقتى، ئولتۇرغانلاردىن كۆپىنچىسى ئىمىن سوپىنىڭ ئوردىغا ئېلىپ كېتىلگەنلىكىنىلا بىلەتتى. پەقەت ئەسئەت قۇلاق① لا ئىمىن سوپىنىڭ ئوردىسىدىن قېچىپ كەتكەنلىكىنى، پاششاپلارنىڭ ئاستىرتىن ئىزدەپ يۈرگەنلىكىنى ئۇققانىدى.

ـــ ئاغىنىلەر ! ئىلگىرى بىز جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ② زۇلمىنى يەتكۈچە تارتقانىدۇق، بۇگۈنكى كۈندە ئۆز يۇرتىمىزنىڭ خانى بولغان ئەھمەد ۋاڭنىڭ زۇلمىنىمۇ يەتكۈچە تارتىۋاتىمىز. ئەھمەد ۋاڭ يۇرت ئىچىدىكى ئۇنۇملۇك تېرىلغۇلۇقلارنى، هوسۇللۇق باغلارنى، چىرايلىق خوتۇن ـ قىزلارنى زورلۇق بىلەن ئۆزىنىڭ قىلىۋالغانلىقىنى تاشايىنىدا، يۇرت ئىچىدىكى قابىل، يۇز ـ ئابرۇيلۇق كىشىلەردىن هازىرغىچە يەتتە يۈزدىن ئارتۇقىنى تۈتۈپ هەپسىگە ئالدى. مەنمۇ شۇ تۈگمەننىڭ نوربىغا بىر قېتىم چۈشۈپ چىققان بولدۇم. بىز تەرغىب قىلىۋاتقان سوپىزمنىڭ قاراشلىرىدا بۇ زېمىنىدىكى يەر، سۇ، بايلىقلار بارچە ئىنسانغا ئورتاق تەئەللۇق دېيىلىدۇ. ۋاهالەنكى، ئەھمەد ۋاڭ هەممىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالغۇسى كېلىۋاتىدۇ. بىز بۇنىڭغا سۈكۈت قىلىپ

---

① قۇلاق ـــ قۇلىقى ئۇزۇن، يۇرت ئىچىدىكى خەۋەرنى تېز ئۇقىدىغانلارغا قويۇلغان لەقەم.

② 17 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدا قۇرۇلغان يەرلىك خانلىق، يەنى جۇڭغار خانلىقى.

تۇرامدۇق ؟! ــ ئىمىن سوپىنىڭ سۆزىنىڭ توري بار ئىدى. تىڭشىغۇچىلاردىن بەزىلىرى «بەرھەق !» «بەرھەق !» دېيىشمەكتە. ئاردىدىن جامال جىڭگىر («جۇلدۇر كېپەن» دېمەكچى) ئورنىدىن دەس تۇرۇپ:

ــ ئىمىن سوپىنىڭ ئېيتقىنى توغرا، پىچاق سۆڭەككە يەتتى، مانا بۇگۇنكى كۈندە ماڭا «جىڭگىر» لەقىمى قويۇلدى. ئۆيۈمدىكىلەر ئەتىگىنى يېسە، كەچلىكى يوق. بۇ ھالنى كىم پەيدا قىلدى؟ ئاشۇ تويماس ــ ئوپىقان ئەھمەد ۋاڭنىڭ ئاچ كۆزلۈكى پەيدا قىلدى ! ــ جامال جىڭگىر قاينىاپلا كەتتى. دېمىسىمۇ، ئۇنىڭ ئاتىسىدىن قالغان ئالتە مو تەكلىك بېغى ئەھمەد ۋاڭنىڭ ئادەملىرى تەرىپىدىن قەرز ھەم باجغا ھېسابلاپ، زورلۇق بىلەن ئوردىنىڭ مۈلكىگە ئايلاندۇرۇلغاندى. ئىلگىرى جامال ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ كۈنى ئوبدانلا ئۆتەتتى. بۇ ئىككى يىلدىن بېرى ئۇنىڭ غۇربەتچىلىكتە ئۆتۈۋاتقان كۈنلىرىگە قاراپ، مەھەللىدىكىلەر ئۇنىڭغا «جۇلدۇر كېپەن» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «جىڭگىر» لەقىمىنى قويۇشقانىدى.

ــ بۇ بەگ ـ بايلارنىڭ دەستىدىن بىزگە كۈن يوق زادى ! ــ دەپ سۆزلەشكە باشلىدى ھاشىم بۆرە دېگەن ئادەم. بۇ ئادەم ئېگىز بويلۇق، ئۇستىخانلىق، پالۋان سۈپەت، يۈرت ئىچىدە كۆچتۇڭگۇرلۇكتە داڭقى بار، ئاۋازى توپ ـ زەمبىرەك ئاتقاندەك گۈمبۈرلەپ چىقىدىغان، يېشى ئەللىككە ئۇلاشقان بولسىمۇ، نى ـ نى يىگىتلەر ئۇنىڭ بىلەن بەل تۇتۇشۇشتىن ئەيمىنىدىغان ئادەم ئىدى، ــ ئۆيۈمدە سوقما تامدەك ئالتە ئوغلۇم بار، توپاقنى بىمالال كۆتۈرەلەيدىغان ئاشۇ ئوغۇللىرىم بىلەن قوشۇلۇپ يەتتە ئەر جېنىمىزنى تىكىپ ئىشلىسەكمۇ بىر چاپىنىمىز ئىككى بولمىدى، ئىشتىنىمىز تىزدىن ئاشمىدى، ھازىرغىچە ئوغۇللىرىمدىن بىرسىنىمۇ ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق قىلالمىدىم. نېمىشقا شۇنداق بولىدۇ؟ تاپقىنىمىز باج ـ سېلىققا، كۈنلىرىمىز ئالۋان ـ ھاشارغا كېتىۋاتىدۇ، ئەگەر مۇشۇ

زاماندىكى ئاچ كۆز باي - بەگلەرنى يوقىتىدىغان ئىش بولسا، مەن ئۆزۈم تۇغۇل، ئالتە ئوغلۇمنىمۇ ئاتاپ قويدۇم ! — ھاشىم بۆرىنىڭ ئوغىسى قاينىاپ قالغان چاغلاردا ئۇنىڭ ئەلپازىدىن، تۇرقىدىن ئادەم شۇركۈنۈپ كېتەتتى.

ھاشىم بۆرە ئالتە ئوغلىنى ئەگەشتۈرۈپ يىل - يىللاپ تىرىشىپ ئىشلەيتتى. ئۇلارنىڭ تېرىلغۇ يېرى، مېۋىلىك بېغى يوق ياكى قولىدا بىرەر ھۈنىرىمۇ يوق ئىدى. ھاشىم بۆرىنىڭ ئاتىسى ئاسىم ئاخۇن دېگەن كىشىنىڭ قولىدا ئۆز ۋاقتىدا بىر كارىز، يەتتە - سەككىز دادەنلىك يېرى بار ئىدى. ھاشىملارنىڭ ئۆزىمۇ ئالتە ئوغۇل، ئىككى قىز، جەمئىي سەككىز بالا بولۇپ، كۈنى ئوبدانلا ئۆتىدىغان ھاللىق ئائىلىلەردىن ئىدى. ھاشىم يۇرت ئىچىدىكى تۇي - تۆكۈن، ھېيىت - بايراملاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان چېلىشلاردا دائىم دېگۈدەك كالا بېشى ئالاتتى. ئۇنىڭ يانپىشىنى مەن - مەن دېگەن يىگىتلەر يەرگە تەگكۈزەلمىگەنىدى. كۈنلەر ئۆتۈپ بىر كۈنلەردە سەككىز بالىنىڭ ئاننىسى بولغان خۇشنارىخان تۇيۇقسىزلا يىقىلدى. ئۇ سەكتە كېسىلىگە گىرىپتار بولغانىدى. ئاسىم ئاخۇن دەسلەپ يېرىنىڭ يېرىمىنى ساتتى، كېيىنچە كارىزنى، قالغان يېرىنى ساتتى، خۇشنارىخاننى ئاستانىدىكى، تۇرپاندىكى تېۋىپلارغا كۆرسەتتى، لۇكچۇن ۋاڭنىڭ داڭلىق تېۋىپى خوجامنىياز دېگەن كىشىگىمۇ كۆرسىتىپ باقتى. لېكىن، كار قىلمىدى، ئاخىر ئانا جان تەسلىم قىلدى. ئاردىن ئۇزاق ئۆتمەي، ئاسىم ئاخۇنمۇ باقي ئالەمگە رىھلەت قىلدى... شۇنىڭ بىلەن يۇرت ئىچىدىكى غوللۇق بىر ئائىلە توزۇپ كەتتى. قىزلار بىرسىنىڭ كەينىدىن بىرسى ياتلىق بولدى، ئوغۇللاردىن بەزىلىرى تاغ ئارقىسىغا① چىقىپ كەتتى، بەزىلىرى يەر ئىگىلىرىگە يىللىقچى بولدى. ھاشىمنىڭ شۇ چاغدىلا تۆت بالىسى بولغاچقا ھەم بالدۇرلا ئۆي ئايرىپ چىقىپ كەتكەچكە،

① تۇرپانلىقلار ئۇرۇمچى، گۇچۇڭ، جىمسار، مورى تەرەپلەرنى «تاغ ئارقىسى» دەپ ئاتايدۇ.

يۇرت ئىچىدە تۇرۇپ قالدى. ئوغۇللىرى چوڭ بولۇپ ئىشقا يارىغۇدەك بولغاندا، ئەتىيازدا بايلارغا كۈنلۈكچى بولۇپ ياللىنىپ ئىشلىدى. ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ۋاقتى ئۆتكەندىن كېيىن يۇرت ئىچىدە سوقما تام سوقىدىغان، كارىز چاپىدىغان، كېسەك قۇيىدىغان، ئۆي سالىدىغان دېگەندەك ئېغىر ئىشلارنى كۆتۈرەگە ئېلىپ ئىشلىدى. 6 ـ ئاي كىرىشى بىلەن تۇرپانىنىڭ بۇغداي ئورمىسى باشلانغاندا، ئۇلار بىرەر ئاي ئورمىغا قاتنىشاتتى، ئاندىن تاغ ئارقىسىغا چىقىپ خۇرجالار[1] نىڭ بۇغدايلىرىنى ئورۈيتتى. كۈزدە تۇرپانىنىڭ كۈزلۈك يېغىمىدىن بىرەر ئايلىق ئىش چىقاتتى، كۈزلۈك يېغىم تۈگىگەندە ھاشىم ئوغۇللىرىنى ئەگەشتۇرۇپ، چىچان، قارا يۇزى، كۆكيار تەرەپلەردە كۆمۈر قۇدۇقلىرىدا ئىشلەپ قىشنى چىقىراتتى. چوڭلارنىڭ ئېيتقىنى توغرا ئىكەن: «بىر ئۆيدە يەتتە جان بولسا بىر ئەجدىھانىڭ يېگىنىنى يەيدىكەن.» ھاشىمنىڭ ئۆيىدە: ئۆزى، ئايالى، ئالتە ئوغلى، بىر قىزى بولۇپ جەمئىي توققۇز جان بار، يەتتە ئەر ئىشلىسىمۇ ئۇلارنىڭ ئۆيىدە ھېيتتىن باشقا ۋاقىتتا گۆش يېيىلمەيدۇ. ھېلىمۇ ياخشى، تۇرپانىنىڭ ئىسسىقىدا ھاشىمنىڭ ئوغۇللىرى جىگدە كۆتىكىدەك چىڭ، بېجىرىم يىگىتلەردىن بولۇپ يېتىلدى. ھاشىم ئوغۇللىرىنىڭ يىلدا بىر ـ ئىككى قېتىم گۆش يەپ، باشقا ۋاقىتلاردا گۆشسىز تائام يەپ يۈرگىنىگە قاراپ ئىچى سىيرىلىپ كېتەتتى. ئۇ ئاخىر چىدىمىدى. ئۇ ئويلىدىكى، بىزدە كۈچ دېسە بار تۇرسا، پەم ـ پاراسىتىمىزمۇ باشقىلاردىن قېلىشمىسا، نېمىشقا كۈنىمىز دائىملا غورىگىل ئۆتىدۇ؟ بۇرە چېغىدا «بىر قوتاندا يەتتىدىن قويۇم بار» دېگۈدەكمىش. بىز ئادەمغۇ؟... كۈنلەر ئۆتۈپ بىر كۈنى ئۇ ئاياغ مەھەللىدىكى بىر بايىنىڭ قوتىنىغا كېچىسى چۈشۈپ، بوراق قويدىن بىرنى مۇرىسىگە ئېلىپ كۆتۈرۈپ، بىر قولىدا قارىياغاچ

① يەر ئىگىلىرىنى، كېيىنچە «پومېشچىك» دەپ ئاتالغانلارنى كۆرسىتىدۇ.

شېخىدىن بىرنى تۇتۇپ ئىزىنى سۈپۈرۈپ يـ ـ بارا
چىقتى ـ دە، يېرىم كېچە بىلەن قويـ ـاق
كېلىۋالدى، ئاندىن قويىنى سويۇپ، ئ
توخۇغىچە پىشۇردى ـ دە، ئاندىن بىر چ
ياتقان ئۆيگە كۆتۈرۈپ كىرىپ ئۇلارنىڭ ي
بالىلىرى ئەندىكىپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇش
ـ بۇلا يۇيۇشۇپلا تەڭنىگە ئېلىنغان گۆشنى مەززە قىلىپ يېيىشتى. هاشىم دېدىكى:

ـــ بالىلىرىم، باشقىلار هەرقاچان سىلەردىن «گۆش يېدىڭلارمۇ؟» دەپ سورايدۇ، سىلەر شۇ چاغدا بىمالال «گۆش يېدۇق» دەۋېرىڭلار. «قاچان يېدىڭلار» دېسە، «يامغۇر ياغقاندا يېگەنىدۇق» دەڭلار. ئېسىڭلاردا بولسۇنكى، ئەگەر سوراپ قالسا، مۇشۇ سۆزدىن باشقا گەپنى هەرگىز دەپ سالماڭلار، بولمىسا باش كېتىدۇ، جۇمۇ؟ !ـــ بالىلار گەپنىڭ تېگىگە يېتىپ، پىرىق ـ پىرىق كۈلۈشۈپ كەتكەنىدى.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇزۇن قىش كۈنلىرى هاشىم ئوغۇللىرىدىن ئىككىسىنى ئەگەشتۈرۈپ، يىراقلارغا بېرىپ بايلارنىڭ كالا ـ ئاتلىرىنى ئېغىل ـ قوتانلىرىدىن كېچىسى ئاچىقىپ، چەتكە ئايرىپ ئۆلتۈرۈپ، تۇن نىسپىيده ئۆيگە ئەكېلىپ پىشۇرۇپ يەپ، ئەتىسى تۇمشۇقلىرىنى كاپلىۋېتىپ، هېچنېمە كۆرمىگەن كىشى بولۇپ يۈرىۋەردى. لېكىن، خام سۈت ئەمگەن ئادەم بالىسىنىڭ ئىچىده گەپ ياتمايدىكەن. ئوغۇللاردىن قايسىبىرىنىڭ ئاغزىدىن چىقىپ كەتتىكىن، ئۇلارنىڭ كېچىلىرى پات ـ پاتلا گۆش يېيدىغانلىقى ئاستا ـ ئاستا مەهەللە ـ كويدىكىلەرگە مەلۇملۇق بولۇپ قالغانىدى. قاراغوجا ـ ئاستانىنىڭ ئادەملىرىده ئەزەلدىنلا ئاجايىپ يۇمۇرىستىك خۇسۇسىيەت بار: ئادەملەرنىڭ بىرەر قىزىقارلىق ئىش ـ هەرىكەتلىرىنى كۆرسە، سەزسە، بىلسە، شۇئان بىرەر مۇناسىپ نام ـ ئاتاق، لەقەم قويۇپ قويىدۇ. هاشىملارمۇ بۇنىڭدىن چەتتە

قالمىدى. ئۇلارغا «بۆرە» لەقمى قويۇلۇپ قالدى...

ھاشىم بۆرىنىڭ كەينىدىن يەنە بىر - ئىككىيلەن ئىچىدىكى دەرد - ئەلەمنى تۆكتى. ئەنە شۇ چاغدا گۈمبەز ئىچىدە ھەممىنى تىڭشاپ تۇرغان نىياز ئاخۇنۇم ئوتتۇرىغا چىقتى. مۇرتلار ۋە باشقىلار ئورۇنلىرىدىن دۇررىدە تۇرۇشۇپ ئاخۇنۇمغا سالام بېرىشتى. نىياز ئاخۇنۇم سالامنى ئېلىك ئالغاندىن كېيىن، قول ئىشارىتى بىلەن ھەممىنى ئولتۇرۇشقا ئۇندىدى ۋە ئۆزىمۇ يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ، سالماق ھەم تەمكىن ھالدا:

— تەقۋادار مۇسۇلمانغا ئەل - يۇرتنى زۇلۇمدىن، جاپا - مۇشەققەتتىن قۇتۇلدۇرۇش پەرزدۇر. خەلق سۆيەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىمانىنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ھازىر ئەھمەد باقى ۋاڭ تەڭرى يولىدىن تېيىپ، ئەلگە زۇلۇم - ستېم سېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭغا سۈكۈت قىلىپ تۇرساق بىز ئۆز زىممىمىزدىكى پەرزنى ئادا قىلالمىغان بولىمىز. شۇڭا، بىز بۇ توغرا يولدىن تايغان ۋاڭنى سەگىتىپ قويۇشىمىز كېرەك ! — دېدى. نىياز ئاخۇنۇمنىڭ چارلاشقان ساقاللىرى ئۇنىڭ دانە - دانە قىلىپ كۈچەپ ئېيتقان سۆزىدىن دىرىلداپ تىترەيتتى.

— توغرا، يولدىن چىققان ۋاڭنى سەگىتىپ قويۇش كېرەك !

— سەگىتىپ قويايلى !

— بۇنىڭ تەختىنى تارتىۋالايلى !

تەرەپ - تەرەپتىن سادا ياڭرىدى. نىياز ئاخۇنۇم كۆز ئالدىدىكى بۇ بىر توپ ئادەمنىڭ خۇددى قۇرۇغان يانتاقتەك بىردىنلا يانغىنىغا ئايلىنىدىغانلىقىنى پەملەپ، پەيتىنىڭ قىزىقىنى قولدىن بەرمىدى:

— «ئىش ئۆملۈكتە، كۈچ بىرلىكتە» دەپتىكەن، بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقارساقلا ھەل بولمايدىغان ئىش يوق. تۆت ئادەم بىرلىكتە كۈچ چىقارسا كالىنى ئۆگزىگە ئالغىلى بولىدۇ. بىر نىيەتكە كەلسەڭلار، ئىشىڭلار خەيرلىك بولغۇسىدۇر !

— بىزگە يولباشچىلىق قىلسىلا، ئاخۇنۇم !
— ھەممىز سىلىگە ئەگىشەيلى !
— ئىنسابسىز ۋاڭنى تەختىتىن غۇلىتايلى !
مۇرىتلار بەستە - بەستە توۋلاشماقتا ئىدى. قەبرىستانلىقنىڭ دائىرىسى چوڭ بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەھەللىدىن سەل چەتتەرەك بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئاۋازىنى سىرتتىكىلەر ئاسانلىقچە ئاڭلىيالمايتتى. شۇنداقتىمۇ، نىياز ئاخۇنۇم قول ئىشارىتى بىلەن ئۇلارنىڭ ئاۋازىنى باستى ۋە مۇنداق دېدى:
— سىلەرگە ئىمىن سوپى باشچىلىق قىلسۇن، قالغان گەپنى شۇنىڭدىن ئاڭلاڭلار ! — نىياز ئاخۇنۇم گۇمبەز ئىچىگە كىرىپ كەتتى.
— قېرىنداشلار ! يىقىلساڭ، ناردىن يىقىل، دەپتىكەن، بىز بىر نىيەت، بىر كۆڭۈللۈك بولۇپ ئەھمەد ۋاڭغا قارشى چىقىمىز. بۇ چوڭ ئىش، قازارەن جاندىن ئايرىلىپ قېلىشىمىزمۇ مۇمكىن. ئەگەر ئېلىشىش جەريانىدا ئۆلۈپ كەتسەك، شېھىت كېتىمىز، چۈنكى بىز ئەل - يۇرتنى زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا جان پىدا قىلىمىز. ئۆلۈمدىمۇ، كۆرۈمدىمۇ بىللە بولىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ يولغا ماڭغۇسى كەلمەيدىغانلار بولسا ھازىرلا ياقىغا چىقىپ، كەتسەڭلار بولىدۇ. قالغانلار قەسەمياد قىلىمىز، «ئاتقا مىنگەشمە، مىنگەشكەندىن كېيىن ۋايجان دېمە» دەپتىكەن. قەسەم بېرىپ بولغاندىن كېيىن يېنىۋالساڭلار، ئايىنىپ كەتسەڭلار ئۇ چاغدا ئاسىي، مۇناپىق، قارا يۈز ئاتىلىپ، ئوچ ئەۋلادىڭلارغىچە قەتلىئام قىلىنىسىلەر. قاتناشمايدىغانلارغا ئىختىيار، لېكىن بىزنىڭ بۇ ئىشىمىزنى كىمكى سىرتقا يايغۇدەك بولسا، ئاشۇ مۇناپىقنىڭمۇ ئوچ ئەۋلادىغىچە قەتلىئام قىلىنىدۇ ! — ئىمىن سوپىنىڭ سۆزى ئاياغلاشقاندا، سورۇندا غۇدۇر - غۇدۇر كۆپەيدى. قىرىق - ئەللىك ئادەمنىڭ ئىچىدىن «خەدەم» (جەمەتى ئاۋۇمىغانلار) لەقەملىك بىرسى، «بۆزچى» لەقەملىك بىرى، «جىگىرتەك» لەقەملىك

بىرسى بولۇپ ئۇچ ئادەم سەۋەب كۆرسىتىپ ياقمىغا چىقتى. ئۇلار بۇ ئىشنى سىرتقا ھەرگىز تىنمايدىغانلىقى ھەققىدە قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلىشتى ۋە ئاستا مېڭىپ قەبرىستانلىققىن چىقىپ كەتتى.

ئادەم تاللاش باشلاندى. ئەڭ دەسلەپ خالىق خاسار، جامال جىگگىر، ھاشىم بۆرىلەر رويخەتكە ئېلىندى. «توپاقلار» (كۆچىتۇڭگۇر، گەۋدىلىك ئادەم) دىن ھۇسەن، «قۇلاقلار»دىن ئەسئەت، «پالۋانلار»دىن ھېزىم، «قېچىرلار» (جاھىل)دىن مامۇت، «پاشا»لار (غىڭشىق، گېپى تولا)دىن سادىر، «دەمدەرلەر» (كېكەچلەپ سۆزلەيدىغانلار)دىن ساۋۇت، «تايغانلار» (ئوروق، ئېگىز بويلۇق)دىن ھاسان، «قەيسالار» (سازاق مىجەز)دىن توختى، «پەرەڭلەر» (قولى چېۋەر، ھۇنەرگە ئۇستا)دىن ئابدۇرېھىم پەرەڭ قاتارلىق يىگىرمە توققۇز ئادەم رويخەتكە ئېلىندى. ئىمىن سوپى بىلەن قوشۇلۇپ ئوتتۇز ئادەم[1] رويخەتكە پۇتۇلگەن بولدى. كەلگەنلەردىن «قاقاشلار» (گېپى تولا ئادەم) لەقەملىك، «قۇلاق كەستىلەر»، «كۆسەي» (خەقنى كولايدىغانلار) لەقەملىك، «توخۇ پوقى» (ئۇششۇق ئادەم)، «تېنىگەكلەر» (ئالدىراقسانلار)، «توقىناقلار»، «پاخالىلار»، «شەيتانلار»، «گازىرلار» (گازىر كۆز ئادەملەر) قاتارلىق لەقەملىك ئەرلەردىن ئون نەچچىسى ئۇ سەۋەب ياكى بۇ سەۋەب بىلەن رويخەتكە ئېلىنمىدى. لېكىن، ئۇلارمۇ قۇرئان تۇتۇپ قەسەم بېرىشتى — سىرنى پاش قىلىپ قويسا ئۇچ ئەۋلادىغا قەدەر قەتلىئام قىلىنىدىغانلىقىغا ئەھدە قىلىشىپ، قايتىشتى.

كۈن بارغانچە قىزىشقا باشلىدى. ئوتتۇز ئەر قۇرئان تۇتۇپ، يۇرتىنىڭ ئاخۇنى بولغان نىياز ئاخۇنۇمنىڭ ئالدىدا قەسەم قىلىشتى:

— بىزلەر ئوتتۇز ئەر، ئەل ـ يۇرتنى زۇلۇم ـ سىتەمدىن

---

① كېيىنچە بۇ ئوتتۇز ئادەم خەلق ئىچىدە «ياڭتۇرلۇق ئوتتۇز تاز» دەپ ئاتالغان.

قۇتۇلدۇرۇش يولىدا جەم بولۇپ قەسەمياد قىلىمىزكى، ئەھمەد باقى ۋاڭنى تەختىتىن غۇلىتىش ئۈچۈن بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە كۈرەش قىلىمىز. ئۆلسەك شېھىت، قالساق غازى. كىمكى ئالا كۆڭۈللۈك قىلسا، ئاسىي، مۇناپىقلىق قىلسا، ئىككى ئالەمدە قارا يۈز بولغاي ھەم ئۇنىڭ ئۈچ ئەۋلادىغچە قەتلىئام قىلىنغاي، ئامىن، ئاللاھۇ ئەكبەر !

قەسەمياداتىن كېيىن ئاخۇنۇم ئۆز ئوغلى ئىمىن سوپىدىن باشلاپ ئوتتا قىزىتىلغان مىس يارماقنى بىر - بىرلەپ ئۇلارنىڭ سول يانپېشىغا بېسىپ «ئەن» سالدى. گۈمبەزنىڭ ئىچى كاۋاپنىڭ پۈرىقىغا تولدى...

قەسەمياد قىلىش بىلەن يارماق بېسىپ «ئەن سېلىش» ئاخىرلاشقاندا، نىياز ئاخۇنۇم بەزىبىر كۆرسەتمىلەرنى بەردى: ئەتىدىن باشلاپ ئابدۇرېھىم پەرەڭ ئۆزىنىڭ تۆمۈرچىلىك دۇكىنىدا قىلىچ - نەيزە ياسايدىغان، خالىق خاسار خۇلاڭزا① سۈپەتتە لۈكچۈنگە بارىدىغان، قالغان ئەرلەر ھەر كۈنى بىر ئاش پىشىم ۋاقىت قەبرىستانلىقتىكى گۈمبەز ئىچىدە چېرىك مەشقى قىلىدىغان، مەشقاۋۇللۇقنى سىپەر مانجۇ (مانجۇلارغا چېرىك بولغان سىپەر) ئېلىپ بارىدىغان بولدى. ئوتتۇز ئوغۇلنىڭ بېشى ئىمىن سوپى قىلىپ بېكىتىلدى. قەبرىستانلىققا يىغىلغانلار چۈشكە يېقىن ئۆيلىرىگە تارقىلىشتى.

① خۇلاڭزا — خەنزۇچىدىن كىرىپ شەرقىي شىنجاڭدا ئىستېمال قىلىنغان سۆز، سەييارە مال ساتقۇچى دېگەن مەنىدە.

ئۇچىنچى باب

خالىق خۇلاڭزا

قۇتتاغ پۇتكۇل تۇرپاننى جەنۇب ۋە شىمالغا ئايرىپ، كۇنپېتىشتىن كۇنچىقىشقا سوزۇلۇپ ياتىدۇ، ئۇنىڭ كۇنگەي تەرەپتىكى تاراملىرىدا قۇرۇتقا، بۇيلۇق، توشقانبۇلاق، قۇرۇق ئېغىز، سىڭگىم ئېغىزى، تۇيۇق، سىركىپ قاتارلىق بوستانلىقلار ــ ئېقىن، ئېغىزلار بار. شۇ تاغنىڭ كۇنگەي تەرىپىدە مەشرىقتىن ـ مەغرىبكە سوزۇلغان قەدىمىي بىر يول بار. بۇ يولنىڭ جەنۇب تەرىپىدە مەغرىبتىن سانىغاندا تۇرپان، يارغول، چاتقال، ئايدىڭكۆل، قاراغوجا، ئاستانە، ياڭخى، لۇكچۇن دېگەن يۇرتلار سوزۇلۇپ ياتىدۇ. مانا شۇ قەدىمىي يولدا سۇكەن ئارتىلغان ئېگىز بويلۇق چامبۇل ئېشەككە مىنگەن بىر يولۇچى مەشرىققە قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە. بۇ يولۇچى خالىق خاسار ئىدى.

ئىمىن سوپىنىڭ يېقىن ئاغىنىسى خالىق خاسار ئەمدى «خالىق خۇلاڭزا» دېگەن ئىككىنچى بىر نام بىلەنمۇ ئاتالغانىدى.

خالىق تېگى ـ تەكتىدىن ئاستانىنىڭ ياڭتۇر مەھەللىسىدىن. ئۇ تىكەندەك بىرتاللا بالا. خالىق ئەمدىلا ئون بەش ياشقا قەدەم قويغان يىلى ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى تۇيۇقسىزلا بىر ئاينىڭ ئىچىدە كەينى ـ كەينىدىن ئۆلۈپ كەتتى. خالىق يىغلاپ ـ قاقشاپ قارا يېتىم بولۇپ قالدى. ئاتا ـ ئانىسىدىن ئۇنىڭغا ئۇچ ئېغىزلىق ئۆيى بار بىر هويلا، تۆت كۇرىلىك بۇغداي يېرى مىراس قالدى. ئۇ ئۇرۇق ـ تۇغقان، قولۇم ـ قوشنىلارنىڭ

ياردەمى بىلەن ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىغا كۆنۈكتى. بارا - بارا ئاش - تاماق ئېتىشىنمۇ ئۆگەندى. قانداق قىلغۇلۇق؟ قورساق دېگەن بۇ ئۇششۇق ماڭساڭ ئالدىڭغا ئۆتۈۋالسا، ئولتۇرساڭ ئېتەككە چىقىۋالسا، ياتساڭ ئۈستۈڭگە چىقىۋالسا، ئاستىڭغا بېسىپ يېتىۋالساڭ كوركىراپ ئارام بەرمەسە؟ كۈندە ئۈچ ۋاخ يېمەسەڭ بولمىسا ! باشقا كەلگەندە باتۇر دەپتىكەن دانىشمەنلەر، ھەممىنى ئۆگەنمەي ئامال بولمىدى. ئۇرۇق - تۇغقانلار بىر كۈنمۇ باقار، بىر ئايمۇ باقار. چوپچوك بىر يىگىت ئۆزىنىڭ ھۆددىسىدىن ئۆزى چىقمىسا بولماس؟ ! باشقىلارغا تايىنىپ ياشاشقا خالىقىنىڭ مىجەزىمۇ يول قويمايتتى. ئۇ ئىچى كۈچلۈك، نومۇسچان، مىجەزى چۈس يىگىت ئىدى. ئۇ ھەممىنى ئۆزى قىلىپ كۆندى، ئاشنى بىرده سۈيۈق، بىرده قويۇق ئەتتى؛ بىرده تۇزلۇق، بىرده تۇزى كەم ئەتتى؛ نان ياقاي دەپ خېمىر يۇغۇرۇۋىدى، سۇنى قۇيسا سۈيۈلدى، ئۇننى قۇيسا قويۇلدى دەپ يۇرۇپ، بىر خالتا ئۇننى خېمىر يۇغۇرۇپمۇ قويۇق - سۈيۇقىنى تەڭشىيەلمىدى. شۇ ئەسنادا قوشنا بوۋاينىڭ نەۋرە قىزى غۇنچەم كىرىپ قېلىپ خالىقىنىڭ قىلغان ئىشىغا تولا كۈلۈپ تېلىڤىپ كەتتى. ئۇ كۈلۈۋېرىپ خالىقىنىڭ ئوغىسىنى راسا قاينىتتى - يۇ، بىر تەرەپتىن بىلەكلىرىنى شىمايلاپ، قولىنى يۇيۇپ خېمىرغا ئىشلىگىلى تۇردى. خېمىر ئەيۋەشكە كەلتۈرۈلدى. تونۇرغا كېۋەز غولى، يانتاقلار بىلەن ئوت يېقىلىپ، ھاۋاسى تەڭشەلدى. نانىڭ خېمىرى سەل پېتىر بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ھەر ھالدا تەمى تاتلىق نان بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن غۇنچەم بۇ قارا يېتىم خالىقىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ، قوشنىدارچىلىقىنى يەتكۈزۈپ تۇردى.

خالىق ئىلگىرى كۆكەمە، ئۇرۇشقاق، قېنى قىزىق بىر بالا ئىدى. يالغۇز بالا بولغاچقىمۇ، ئاتا - ئانىسىمۇ ئۇنى «ھاي» دېمەي چوڭ قىلدى. ئۇ مەھەللىدە بالىلار بىلەن ئويىنىغاندا ھەمىشە ئۈستۈنلۈك تالىشاتتى. بىرەرسى جېدەلىلىشىپ قالسا، ئاق -

قارىنى سۇرۇشتۇرمەيلا جېدەلنى «سېتىۋالاتتى». لېكىن، ئۇ نامەردلىك قىلمايتتى. ئىشنى ئوغۇل بالىلارچە بىر تەرەپ قىلاتتى. گەرچە مەھەللىدىكىلەر ئۇنى «خاسار» دەپ ئاتاشسىمۇ، ئۇنىڭ گاڭگۇڭلۇقىغا - نوچىلىقىغا قول قويايتتى. ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى تۇغەپ كەتكەندىن كېيىن ئۇ جىمغۇر بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ قېنى قىزىقلىقى ۋۇجۇدىدا ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن يۇرۇش - تۇرۇشىدا ئۆزىنى خىلىلا تۇتۇۋالغان بىر يىگىت بولدى. ئۇنىڭ مىجەزىگە بىر تەرەپتىن ئىمىن سوپىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئاز - تولا تەسىر كۆرسەتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن قوشنا بوۋاينىڭ قىز نەۋرىسى غۇنچەمنىڭ ئېغىر - بېسىقلىقىمۇ بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەندى.

غۇنچەمنىڭ ئاتا - ئانىسى گۈچۈكىدا ئولتۇرۇشلۇق بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا، غۇنچەمنى ئون ئىككى ياش چېغىدا بوۋاي - مومايىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىشقا ئەكېلىپ بەرگەنىدى. غۇنچەم ياخشى تەربىيە كۆرگەن، خەت ساۋاتى بار، قولى چېۋەر، شېرىن سۆزلۈك، مېھرى ئىسسىق، نۇرغۇن چۆچەك، تېپىشماقلارنى بىلىدىغان، چىقىشقاق قىز ئىدى. يازنىڭ ئىسسىق تۈنلىرىدە ئۇلار ئىشىك ئالدىدىكى چوڭ جۇجەمنىڭ ئاستىدىكى سۇپىدا ئولتۇرۇشۇپ، قاپاقتىكى مۇزدەك كارىز سۈيىنى ئىچكەچ، ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان چۆچەكلەرنى ئېيتاتتى. غۇنچەم قۇش قانىتىدىن قىلىنغان يەلپۈگۈچتە بوۋاي - مومايىنى يەلپۈيتتى، مەھەللىدىكى بالىلارمۇ بۇ سۇپا ئەتراپىغا يىغىلاتتى. چۆچەكتىن زېرىكىشسە تېپىشماق تېپىشاتتى. غۇنچەم بەزىدە ئاسانراق تېپىشماقلارنى، مەسىلەن، «بىر ئۆزى، مىڭ كۆزى؟» (غەلۋىر)، «پاكار - پاكار بويى بار، يەتتە قەۋەت تونى بار؟» (پىياز)، «بېشى قاپاقتەك، پۇتى ئىنچىكە ساپاقتەك، ئوچىيى قورساق تېشىدا، قۇلىقى، پۇتى بېشىدا» (دۇتار) دېگەندەك تېپىشماقلارنى ئېيتسا، بەزىدە «ئاغزىدا يۇزلەپ چىشى، بىرنى ئىككى قىلماق ئىشى؟» (ھەرە)، «تاياق، تاياق ئۈستىدە ئاياق،

ئاياق ئۈستىدە ماياق؟» (ئاپتاپەرەس)، «ئاخشىمى كېلەر ئەلگىكىم، كۈندۈزى كېتەر لەگلىكىم؟» (ئاي)، «ئېگىز ـ ئېگىز ئەرەنلەر، تۈلكە تۇماق كىيگەنلەر؟» (قوموش)، «ئاتسى تولغىماچ بوۋاي، بالىسى شېرىن ـ شېكەر؟» (ئۈزۈم)، «بىر تۈپ دەرەخ، ئون ئىككى شاخ، ئوتتۇز يوپۇرماق، بىر يۈزى قارا، بىر يۈزى ئاق؟» (يىل، ئاي، كۈن، كېچە ۋە كۈندۈز)، «بىر دېۋىدىم ئىككى تاغ ئۈرۈشتى، ئىككى دېۋىدىم يىراق تۈرۈشتى؟» (كالپۇك) دېگەندەك قىيىنراق تېپىشماقلارنى ئېيتىپ، ئەتراپتىكى بالىلارنى ئويلىنىشقا سالاتتى. تاپالمىغانلىرى جازاسى ئۈچۈن قاپاقنى كۆتۈرۈپ بېرىپ تىلما باغرىدىن مۈزدەك كارىز سۈيىنى ئېلىپ كېلىشەتتى. غۇنچەم كۆپىنچە ھاللاردا خالىغنى تېپىشماق تېپىشقا زورلايتتى. خالىق بىلمەيدىغان تېپىشماق ئېيتىلغاندا گەپ قىلماي جىم تۇرۇۋالاتتى. غۇنچەم زورلايتتى... بىر ئاخشىمى يەنە تېپىشماق ئېيتىش باشلاندى. غۇنچەم شەرت قويۇپ تۇرۇۋالدى: بۇ نۆۋەت ئېيتىدىغان تېپىشماقنى خالىق ئاكام تاپالمىسا، تىلما باغرىدىن كارىز سۈيىنى ئېلىپ كېلىدۇ. ئەگەر تېپىشماقنى تاپمايمەن دېسە، مەنمۇ ئەمدى سىلەرگە تېپىشماق ئېيتىپ بەرمەيمەن؟ !

خالىق يېڭىلىپ قېلىشنى خالىماي، گەپكە جاۋاب بەرمەي كۈلۈپلا جىم تۇرۇۋالدى. غۇنچەم زورلايتتى، ئەتراپتىكى بالىلارمۇ چۈرقىراشقىلى تۇردى، بوۋاي بىلەن مومای بالىلارنىڭ قىلىقىغا قاراپ كۈلەتتى. خالىق بىردە بوۋاي بىلەن مومايغا، بىردە ئەتراپتا تەلمۈرۈپ تۇرغان بالىلارغا، بىردە غۇنچەمگە قارايتتى، غۇنچەم سۈرلۈك قىياپەتتە ئىدى. خالىق ئامالسىز ماقۇل بولدى. غۇنچەم تېپىشماقنى ئېيتتى:

بۈرۈنقى بىر زاماندا،
يىراق چۆل ـ باياۋاندا.
بىللىلىشىپ بىر ئاتقا
بىر ئەر، بىر قىز مىنىپتۇ.

بۇ كىم دەپ سورىسا
شۇنداق جاۋاب بېرىپتۇ:
جېنىمنىڭ جانانىسى،
يۈرىكىمنىڭ سەدپارىسى.
بۇ ئادەمنىڭ ئاپىسى
مېنىڭ ئاپامنىڭ قېيىنئانىسى.
قېنى ئويلاپ بېقىڭلار،
ئۇلار زادى قانداق تۇغقان؟ (ئاتا ـ بالا)

خالىق ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ، تېپىشماقنىڭ جاۋابىنىڭ نېمىلىكىنى زادىلا بىلەلمىدى. ئۇ يەڭگىللىك بىلەن ئېغىز ئېچىشتىن ئەيمەندى، خاتا جاۋاب بېرىپ قويۇشتىن ھەزەر ئەيلىدى ـ دە، ئاخىر ئورنىدىن دەس تۇرۇپلا سۇپىنىڭ لېۋىدە تۇرغان قاپاقنى ئېلىپ يالاڭ ئاياغ پېتى سەكرەپ يۈگۈرگىنىچە تىلما باغرى تەرەپكە چاپتى. بوۋاي، مومايى، غۇنچەم، ئەتراپتىكى قىز ـ ئوغۇل بالىلار خېلىغىچە كۈلكىسىنى باسالمىدى...

بۇنداق خۇشاللىق كۈنلەر ـــ سەبىيلىكتىكى غەمسىز كۈنلەر غۇنچەمگىمۇ، بۇرۇتى خەت تارتىپ قالغان خالىققىمۇ كۆپ نېسىپ بولمىدى ـــ غۇنچەمنىڭ ئاتا ـ ئانىسى بويىغا يېتىپ قالغان قىزى غۇنچەمنى ياتلىق قىلىش ئۈچۈن توساتتىنلا گۈچۈكدىن كېلىپ ئۇنى ئەكەتتى. غۇنچەم كۆزىگە ياش ئالغىنىچە باش ياغلىقىنى سىلكىتىپ خوشلاشتى. غۇنچەمگە بوۋاي ـ مومايمۇ، مەھەللىدىكى بالىلارمۇ، خالىقمۇ ئىچەركىشىپ قالغانىدى. نىھايەت، مەھەللە ئاسمىنىدىن بىر يورۇق يۇلتۇز ئۆچكەندەك بولدى. خالىقا نىسبەتەن غۇنچەمنىڭ گۈچۈگىغا ئەكېتىلىشى بىر دەرد بولدى. ئۇ ئىشكىنىڭ كېشىكىگە يۆلىنىپ قالدى. ئۇنىڭ كۆڭلىدىن يۈرتىدىكى كىشىلەر تولا ئېيتىدىغان مۇنۇ ناخشا كەچتى:

يار گۈچۈگىغا ماڭغاندا،
ئىشكىتە قاراپ قالغان.

قاچان كېلىسەن يار دەپ،
قارا كۆزىگە ياش ئالغان.
...

غۇنچەمىنىڭ تۇيۇقسىزلا يېنىدىن كەتكىنى خالىقا ئەلەم بولدى، ئۇ بۇنى ئىچىگە ئېلىپ كەتتى. ئۆيىدىن كۇنلەپ ـ كۇنلەپ سىرتقا چىقمىدى. بوۋاي ـ مومايىنىڭ قاتتىق ـ يىرىك ئىشلىرىنى قىلىشىپ بېرىدىغان بۇ يىگىت ھەپتە ـ ئون كۇندىن بېرى بوۋاي بىلەنمۇ سالام ـ سەھەت قىلىشقا كىرمىدى. ئاغىنىلىرى خالىقنىڭ جىمىپ كەتكىنىنى ئۇقۇپ، دۇتار ـ تەمبۇرلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ كېلىپ ئۇنىڭ ھويلىسىدا بەزمە قىلىشتى. دېگەندەك، ھاپىز ـ سازەندىلەر ئېيتقان:

ئەجەبمۇ دەردلەر كېلىدۇ
ئوغۇل بالانىڭ باشىغا.
سايدا تۇغمەن چۆرگۈلەيدۇ
كۆزدىن ئاققان ياشىغا.
...

دېگەن ناخشا خالىقنىڭ كۆڭلىدىكى تۇتەك ـ تۇمان، دەرد ـ ئەلەملەرنى خۇددى قارا بۇلۇتنى شامال سۈرگەندەك سۈرۈۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ كۆڭلى ئاستا ـ ئاستا ئېچىلىپ، قولى ئىشقا كىرىشتى...

خالىق ئاشۇ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئەسلىگەچ، لۇكچۇنگە قاراپ سوزۇلغان ساي يولىدا چامبۇل ئېشىكىنى مېڭىشىغا قويۇپ بېرىپ، غىڭشىپ ناخشا ئېيتىشقا باشلىدى:

ئاق تىكەن گۈر ـ گۈر كۆيۈر،
كۆك تىكەنگە چارە يوق.

دەردى بار ئوتتا كۆيۇر،
دەردى يوقنىڭ كارى يوق.

ئەمدى مەن قانداق قىلاي،
ئەرزىم خۇداغا يەتمىسە.

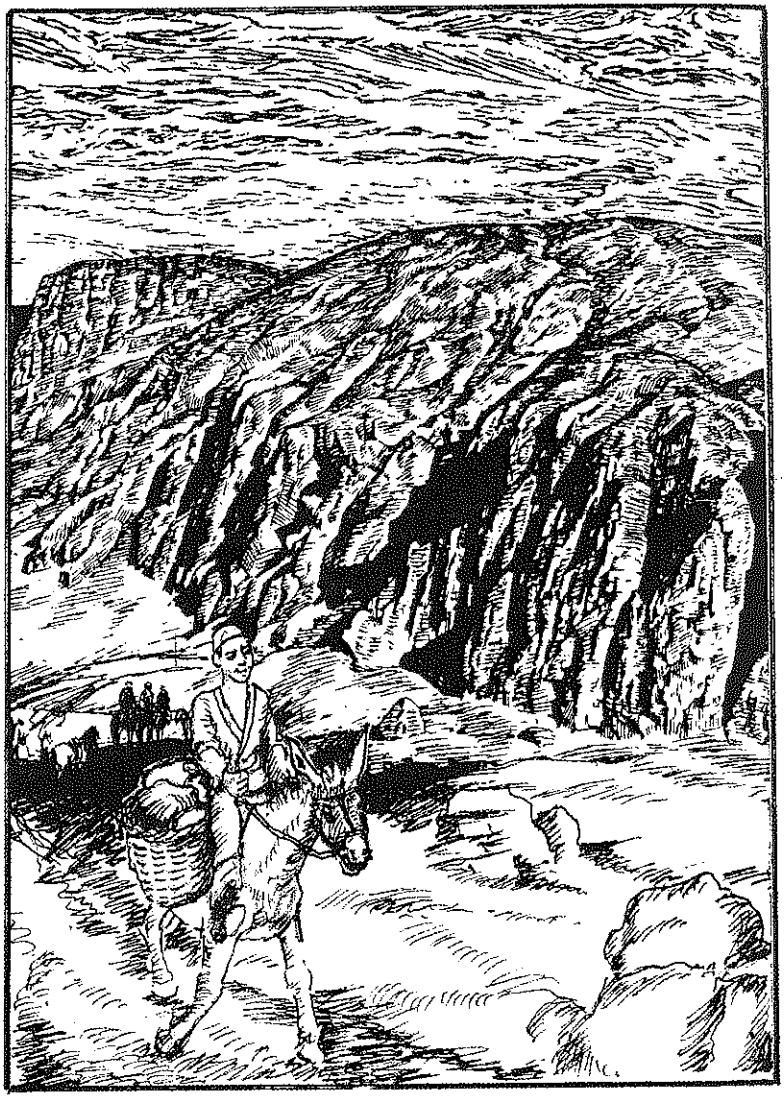
كۆك قوموشقا ئوتنى ياقسام،
مەن ئۇنى كۆيمەس دېدىم.
ئۆتكى ئاق، كۆكلى قارانى
مەندىن ئايرىماس دېدىم.

ئەمدى مەن قانداق قىلاي،
ئەرزىم خۇداغا يەتمىسە.
...
يار بار چاغدا ياخشىدۇق،
يار كېتىپ يامان بولدۇم.
يار دەردى ـ پىراقىدىن
سارغىيىپ سامان بولدۇم.

ئايرىلغانغا ئۆلمەيمەن،
دەردىم تولا يىغلايمەن.

ئېتىمنى قويۇپ بەردىم،
كۆرۈنگەن دالا ـ تۈزگە.
كۆرسەتكىلار سالام دەتكىلار،
شۇ يارىم قارا كۆزگە.

ئايرىلغانغا ئۆلمەيمەن،
دەردىم تولا يىغلايمەن.

كۆز نۇرۇم گۈلۈم ـ غۇنچە،
مەن ئىشقىڭدا ئاۋارە.
مەلۇمغۇ ساڭا ھالىم،
دەردىمگە نېمە چارە؟

ئايرىلغانغا ئۆلمەيمەن،
دەردىم تولا يىغلايمەن.
ئاھ يارەي، دەردىڭ يامان،
...

ماڭا بىر ئات ئەۋەتتىلەر،
ئېگەر ـ يۈگەنى يوقتۇلار.
مىنۈرمىز ئاقىۋەت بىر كۈن،
مەن ھەيران ساڭا يارىم.
ھەيرانىڭمەن...

ماڭا بىر تون تىكىپتۇرلار،
ئېتەك ـ ياقىسى يوقتۇرلار.
كىيۈرمىز ئاقىۋەت بىر كۈن،
مەن ھەيران ساڭا يارىم.
ھەيرانىڭمەن...

ماڭا بىر ئۆي سېلىپتۇرلار،
قوۋۇق ـ ئىشىكى يوقتۇرلار.
ياتۇرمىز ئاقىۋەت بىر كۈن،
مەن ھەيران ساڭا يارىم.
ھەيرانىڭمەن...

دەرد كەلدى، دەپ باشىمگە،
مەن نامىمنى ساتماسمەن.

بۇ ئالەمدە تارتقانىنى،
ئاخىرەتتە تارتماسمەن.
ئايارەي...

خالىق تۇرپان ۋادىسىدا دائىم ئېيتىلىدىغان ناخشىلاردىن يەنە «سۇ بولۇپ ئاقتىم»، «مەن قاچان چوڭ بولىمەن»، «ئەلانۇرخان» قاتارلىق ناخشىلارنى كەينىدىن ئېيتقاچ، ئۇزۇن يولنى قىسقارتتى. دەرۋەقە، «ئەر قانىتى ئات» دېگەندەك، دەردلىك يۇرەكنىڭ قانىتى ناخشا ئىكەن. خالىق ئۆزى ئېيتقان ناخشىلارنىڭ يۇرىكىگە ئىلھام بېرىشى بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ساي يولىنى ئاخىر تۇگەتتى. ئىككىنچى توخۇ چىللىغاندا مەھەللىدىن چىقىقان خالىق ئۇلۇغ ئاشۇاقتى بىلەن لۇكچۇن بازىرىغا يەتتى. ئۇ ئېشىكىدىن چۈشۈپ، كىچىك توكولۇڭنى سۇكەندىن ئېلىپ: «گازىر - پۇرچاق، دادۇر - خاسىڭ؛ تارغاق - سۇزگە؛ زەر يىپ - تۇگمە ساتىمەن !...» دەپ توۋلاشقا باشلىدى. بۇ سەييارە سېتىقچىنىڭ ئەتراپىغا بىردەمدىلا بالىلار، قىز - چوكانلار ئولاشتى.

بىرىنچى كۇنى خالىقنىڭ سودىسى خېلىلا ياخشى بولدى، ئۇنىڭ سۇكىنىدىكى گازىر - پۇرچاق، دادۇر - خاسىكلىرى ئوبدانلا سېتىلدى. بىراق، رەڭدار مەشۇت يىپلىرى ئانچە سېتىلمىدى. ئەڭ مۇھىمى، خالىق كۆرۈشمەكچى بولغان ئادىمى بىلەن تېخى ئۇچرىشالمىدى. خالىق ئاخىر بىر تونۇشنىڭ ئۆيىدە ئىككى كۇن قونۇپ، لۇكچۇندە جۇمە كۇنى ئۆتكۇزۇلىدىغان چوڭ بازار كۇنىنى كۇتۇشكە مەجبۇر بولدى.

بازار كۇنى يېتىپ كەلدى. لۇكچۇن ئوردىسىنىڭ ئالدىدىكى رەستىلەر ئەتىگەندىلا بازارچىلار بىلەن لىق تولدى. بىر تەرەپتە تۆمۇر - تەرسەك بازىرى، ئېگەر - جابدۇق، كات - سانىدۇق، ئىشىك - پەنجىرە، ئەلگەك - غەلۋىر، ئارا - كەتمەن، قازان - تۇۋاق، پىچاق - قىڭراق دېگەندەك نەرسىلەر؛ يەنە بىر تەرەپتە

مەخسۇس كۆلالچىلار سىركىپ[1]تىكى خۇمدانلاردا پىشۇرغان ئىۇرۇق ـ غېدىر، كوزا ـ كومزەك، ئىدىش ـ تەشتەكلەر؛ رەستىنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە ئوت ـ سامان، بۇغداي ـ قوناق، ئارپا ـ چۇۋۇگۇن، پاختا ـ كەندىر قاتارلىق نەرسىلەر؛ ئۇنىڭ نېرىسىدىكى ھارۋىلاردا كۆمۈر ـ ئوتۇن، ھاك ـ پىشقىنلار قاچىلاقلىق تۇراتتى. توت كوچىنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە گەزمال، رەخت ـ پىچەك، ئۆتۈك ـ مەسە، پەرىجە ـ تامبال، ئۇزۇك ـ ھالقا، سىرغا ـ بىلەزۈك تىزىلغان ساندۇقچىلار؛ دوپپا ـ تۇماق، پوتا ـ بەلباغ، پەرىجە ـ ياغلىق يايمىلىرى بار ئىدى. كوچىنىڭ قارشى تەرىپىدە بولسا لۇكچۇن باغلىرىدا يېڭىدىن پىشقان ئۆرۈك، يازلىق ئالمىلار، چىلىگە ـ ئويىنىغۇچىلار سېۋەت ـ سېۋەتلەردە تىزىلغان ئىدى.

كوچىلارغا ھارۋىلار، ئات ـ ئۇلاغلار سىغدالماقتا. ئادەملەر، يۈك كۆتۈرگەن ھامماللار، سېۋەت كۆتۈرگەن باققاللار «پوش ! پوش ! يول بېرىڭلار ! يول بېرىڭلار !» دەپ توۋلاشقىنىچە بازارغا ـــ رەستىلەرگە ئىچكىرىلىمەكتە ئىدى. خالىغىمۇ ئېشىكىگە سۇكىنىنى ئارتىپ، دوپپا ـ تۇماق، پەرىجە ـ تامبال ساتىدىغان يەرگە كەلدى. ئۇ بازارنىڭ تىغما ـ تىغماقلىقىغا قاراپ، بىر پارچە بورا يايغۇدەك يەرگە يوللۇق پالاسنى يېيىپلا گازىر ـ پۇرچاق، دادۇر ـ خاسىڭلار قاچىلانغان خالىتىلارنى، رەڭدار يىپلارنى تىزدى ـ دە، ئېشىكىنى بىللە كەلگەن تونۇشنىڭ ئېلىپ كېتىشىگە ھاۋالە قىلدى.

بازار قاينىماقتا، ئادەملەر مىغىلدىماقتا. ھەر كىم ئۆزى ساتماقچى بولغان مېلىنى يۇقىرى ئاۋازدا ماختاپ خېرىدار چاقىراتتى. خېرىدار بىلەن ساتقۇچى باھا تالاشماقتا... خالىغىمۇ شۇ قاتاردا توۋلاپ تۇردى:

ـــ پىچانىنىڭ ياڭىقى، خاندۇنىڭ كىشمىشى ! توقسۇنىنىڭ

---

① سىركىپ ـــ پىچان ناھىيەسى تەۋەلىكىدىكى يەر. بۇ يەردە قەدىمدىنلا كۆلالچىلىق ئىشلىرى يولغا قويۇلغان.

خاسىڭى، ئىسلىخونىڭ گازىرى ! قېنى كېلىڭلار ! ئەرزان، ئېلىڭلار! قىزىل، يېشىل، كۆك يىپ بار ! ئالتۇن رەڭلىك زەر يىپ بار ! بۆك تىكىشكە يارايدۇ ! بۆكنى كىيىسەڭ قارايدۇ !...

بازار گۈرۈلدىمەكتە، بازارغا يېڭىدىن يېڭى ساتقۇچىلار ئەتراپتىكى يېزا ـ كەنتلەردىن ئۇلگۈرۈپ كېلىشمەكتە. خېرىدارمۇ كۆپەيمەكتە، سەللە ـ پەرىجىلىك موللا ـ قارىيلار، هاسىغا تايانغان بوۋاي ـ مومايلار، بالىلىرىنى يېتىلەۋالغان ئاياللار، جۇلالىق يۈگەن ـ نوختىلىق ئاتلارغا مىنىشكەن بايۋەچچە ـ بەگزادىلەر، چۈمبەللىك خانىم ـ قىزلارمۇ بازار ـ رەستىلەرگە سىغدىلىشماقتا. يۈزىگە هال رەڭ يىپەك ياغلىق سالغان بىر نازىنىن ئىككى نەپەر قىزنىڭ هەمراهلىقىدا دوپپا ـ تۇماق، كۆڭلەك ـ تامبال، پەرىجە ـ ياغلىق يايمىسى تەرەپكە لەرزان قەدەم تاشلاپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچىكى، نازاكەتلىك مېڭىشىدىن ئادەتتىكى ئاۋام خوتۇنلارغا ئوخشىمايتتى. خالىق پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ يەنە توۋلىدى:

ـــ قىزىل، يېشىل، كۆك يىپ بار ! ئالتۇن رەڭلىك زەر يىپ بار ! بۆك تىكىشكە يارايدۇ ! بۆكنى كىيىسەڭ قارايدۇ !

نازاكەتلىك خانىم ئىككى قىزنىڭ هەمراهلىقىدا دوپپا ـ تۇماق، كۆڭلەك ـ تامباللارنى ئانچە ـ مۇنچە ئۆرۈپ ـ چۆرۈپ كۆرگەچ، ئىلگىرىلەپ كېلىۋەردى. ئۇلار خالىقنىڭ يايمىسىغا يېقىنلاپ كەلدى. خالىق يەنە توۋلىدى:

ـــ قىزىل، يېشىل، كۆك يىپ بار ! ئالتۇن رەڭلىك زەر يىپ بار ! بۆك تىكىشكە يارايدۇ ! بۆكنى كىيىسەڭ قارايدۇ !

ـــ قوشاق قوشۇپ مال ساتىدىغان سېتىقچىكىنە بۇ؟ ! ـــ دېدى نازاكەتلىك خانىمنىڭ يېنىدىكى هەمراه قىزدىن بىرسى.

ـــ بىزنىڭ لۇكچۇن بازىرىدا مۇنداق قوشاق قوشۇپ سېتىقچىلىق قىلىدىغان سېتىقچى يوق ئىدىغۇ؟ قارىغاندا، باشقا يۇرتتىن كەلگەن ئوخشىمامدۇ بۇ سېتىقچى؟ ـــ دېدى يەنە بىر هەمراه قىز.

نازاكەتلىك خانىم سېتىقچىغا لاپپىدە بىر قارىدى ـ دە، شۇئان ھال رەڭ يېپەك ياغلىقى بىلەن يۈزىنى ئېتىپ ئولگۇردى. بۇ خانىم لۇكچۇن ۋاڭنىڭ ئەھمەد ۋاڭنىڭ توقىلى چىنىخان ئىدى، ئۇ ئىمپېراتورنىڭ يېقىن ئاغىنىسى، ئۆزى بىلەن بىر مەھەللىلىك بولغان خالىقنى تونۇپ قالغانىدى.

ـــ بۇلار قەيەردە بويالغان يېپلار؟ ـــ دەپ سوردى چىنىخان قولىغا بىرنەچچە تال پىلتە يېپنى ئېلىپ قاراشتۇرغاچ.

ـــ بۇ يېپلار قەدىمىي قوچۇ شەھىرىنىڭ يېنىدىكى ئەششا دېگەن مەھەللىدىكى مەخمۇد يېپەكچىنىڭ قولىدا بويالغان يېپلار، ـــ دېدى خالىق. قەدىمكى قوچۇ شەھىرى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادىيە 856 ـــ 1334 ـ يىللار)نىڭ قىشلىق پايتەختى بولغان، ئەينى يىللاردا بۇ خانلىقتا مەدەنىيەت، جۇملىدىن ھۈنەر ـ سەنئەت راسا گۈللەنگەن، شۇ چاغدا قوچۇدا يۈڭ، پاختا، كەندىر، يېپەك توقۇمىچىلىقىدىن ئىبارەت تۆت خىل توقۇمىچىلىق راۋاجلانغان. ئاشۇ گۈللەنگەن ھۈنەر ـ سەنئەتنىڭ ئىزنالىرى قەدىمىي قوچۇ شەھىرى جايلاشقان ئەششا ۋە ئەتراپتىكى يۇرتلاردا ھېلىمۇ ساقلانغان ھەم يېقىن ـ يىراقتا مەشھۇر ئىدى. شۇڭا، خالىقنىڭ ئاشۇ قەدىمىيلىكىكە ئىگە ھۈنەرۋەنلەر مەھەللىسىنى ئالاھىدە تىلغا ئالغىنى ئىدى.

ـــ بۇ يېپلارنىڭ رەڭگى ئۆچەمدۇ ـ ئۆچمەمدۇ؟ بوياقلىرى راستمۇ ـ يالغانمۇ؟

ـــ مۇشۇ يېپلاردا بۆك تېكىپ كىيسە مۇشۇ تۇرپان، پىچانىنىڭ ئاپتېپىدا ئون يىلغا بىمالال چىدايدۇ ! ـــ دېدى خالىق مەغرۇر قىياپەتتە.

چىنىخاننىڭ ئىككى ھەمراھى پىسكىكىدە كۈلۈپ قويدى ۋە:

ـــ بىر بۆكنى ئون يىل كىيگەنمۇ بارمۇ؟ ـــ دەپ غودۇكشىپ قويدى.

ـــ يېپلىرىڭىزنىڭ قىزىل رەڭدىكىسى ئاز تۇرامدۇ نېمە؟ ـــ دەپ سوردى چىنىخان.

ـــ ئاز ئەمەس، خالتىدا يەنە بار، ـــ دېدى خالىق كىچىكرەك بۆز خالتىنىڭ ئىچىدىن يەنە بىر تۇتام مەشۇت يىپنى چىقىرىپ، ـــ لۇكچۇندە خورازنىڭ تاجىدەك قىزىلگۈللۈك بۆك كىيىدىغانلار كۆپ دەپ، قىزىل رەڭلىك يىپنى كۆپرەك ئېلىپ كەلگەنىدىم، ـــ دېدى.

ـــ يىپلىرىڭىزنىڭ نەرخى قانچە پۇل؟ ـــ دېدى چىنىخان.

ـــ بىر بۆكلۈك يىپ ئون يارماق.

ـــ قىممەت ئىكەن، ـــ دېدى چىنىخان ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ.

ـــ راستىنى دېسەم، بىر بۆكلۈك يىپنى سەككىز يارماقتىن ئالدىم، ئاستانىدىن لۇكچۇنگە ئىككى يارماق پايدا ئالۇرمەن دەپ كەلدىم، خېنىم، ـــ دېدى خالىق.

ـــ سېتىقچى راست گەپ قىلمايدۇ، ـــ دېدى ھەمراھ قىزلاردىن بىرسى.

خالىقنىڭ جۇدۇنى تۇتۇپ، غۇژۇيدە ئاچچىقى كەلدى، ئۇنىڭ يۈزى دەرھال قىزىپ تۇچ رەڭگىگە كىردى. ئۇ قىزغا ھومىيىپ قارىدى. ھەمراھ قىز خالىقنىڭ چىراي ـ تۇرقىدىكى ئۆزگىرىشتىن چۆچۈدى ـ دە، خالىقا قاراۋېرىشتىن ھېيىقىپ چىنىخانىنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋالدى.

ـــ ھەممىسى بولۇپ قانچە بۆكلۈك يىپىڭىز بار؟ ـــ دېدى چىنىخان.

ـــ قىزىل رەڭدىكى يىپنى دەمسىز ياكى ھەممىسىنمۇ؟

ـــ ھەممىسىنى.

ـــ ئون بۆكلۈك چىقارمىكىن.

ـــ بىر بۆكلۈك يىپنى توققۇز يارماقتىن بەرسىڭىز، ھەممىسىنى ئالاي!

ـــ بوپتۇ، ئېلىڭ، ـــ دېدى خالىق ھېچبىر ئويلىنىپ تۇرمايلا، مۇنداق ئاسان سودىنى قولدىن بەرگۈسى كەلمەي.

ـــ بىراق، يىپلىرىڭىزنى تۇرالغۇمىزغا ئۆزىڭىز ئاپىرىپ

بېرىسىز.

— يىپ دېگەن كۆتۈرگىلى بولمايدىغان ئېغىر نەرسە ئەمەسقۇ؟ ئۆزۈڭلار كۆتۈرۈپ كەتمەمسىلەر؟!

— ئۇغۇ شۇنداق، لېكىن يېنىمىزغا پۇل سالماي چىقىپتىمىز ئەمەسمۇ؟ — دېدى چىنىخان يالغان ئېيتىپ.

— بازارغىمۇ پۇلسىز چىقامدۇ؟ سېتىقچىلار نەرسىلىرىنى دۇئاغا بەرمەيدۇغۇ ئاخىر؟ — خالىق غودۇكشىپ قويدى.

— راست دېدىڭ، ئىنىم، سېتىقچى جان باقمىنامكىن، بىرنى ئىككى قىلىمىنامكىن دەپ بازارغا چىقىدۇ ـ دە، ھەرگىزمۇ دۇئاغا نەرسە بەرمەيدۇ! — دېدى ياندىكى دوپپا ـ تۇماق يايمىسىنىڭ ئىگىسى.

— ئاپىرىپ بېرەمسىز، يوق؟ — چىنىخان تەرىنى تۇرۇپ دوق قىلدى.

مۇشۇ كەمگىچە ئايالىلار تۇگۇل ئەرلەرنىكىمۇ دوق قىلغىنىنى كۆتۈرمەيدىغان بۇ خالىق خاسار ئورندا تېكىرقاپ تۇرۇپلا قالدى.

— ئاپىرىپ بەرگىن، ئىنىم، ئەتىگەنكى مۇشتىتىن يانما، دەپتىكەن. باشتىكى سودىدىن يانغۇلۇق ئەمەس، يايماڭغا مەن قاراپ قويايى، بارغىن! — دېدى دوپپا ـ تۇماق يايمىسىنىڭ ئىگىسى ئۆز تەجرىبىسىگە ئاساسەن.

خالىق بويىندىن باغلانغاندەك قىلىپ، يايمىسىدىكى ھەممە مەشۇت يىپلىرىنى يېغىشتۇرۇپ كۆتۈرۈپ، قاپىقى تۇرۇك ھالدا ئۇچ ئايالنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ماڭدى.

ئۇچ ئايال ئۇدۇل ئوردا تەرەپكە بۇرۇلدى. خالىق دەم تېكىرقاپ تۇرۇپ، دەم مېڭىپ ئوردىنىڭ قارا قوۋۇقى، يەنى چوڭ دەرۋازىسىدىن كىردى. جۇمە كۈنى بولغاچقا ئوردا ھويلىسىدا مېڭىپ يۈرگەنلەر ئاز ئىدى. خالىق ئۇچ ئايالغا ئەگىشىپ ئىچكىرىگە مېڭىۋەردى. ئۇ ئوردا ئۆيلىرىگە ھەيرانلىق بىلەن قاراپ ـ قاراپ ماڭدى. قىرىق بىر پەلەمپەيلىك تاش پەشتاقتىنمۇ چىقتى. يۇمىلاق پەنجىرە تۇۋىدە ئايپالتا تۇتقان

قاراۋۇللار تىك تۇرۇشقاندى. ئالتىنچى ئىشىكتىن كىرگەندە چىنىخانغا ھەمراھ بولغان قىزلار قېپقالدى. چىنىخان يەتتىنچى ئىشىكتىن كىرىپ ئۆزىنىڭ خاس ھۇجرىسىغا كىردى. ھەشەمەتلىك سېلىنغان بۇ ئۆينىڭ بوسۇغىسىغا كەلگەندە خالىق ئەيمىنىپ تۇرۇپ قالدى.

— تارتىنماي كىرگىن، خالىق ! — دېدى نازاكەتلىك ئايال.

شۇنچە تۇرگۇن كەلگەن بۇ خالىق بوسۇغىدا تۇرغىنىدا چىنىخاننىڭ يەنە:

— كىرىۋەرگىن، خالىق ! — دېگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. خالىق تەئەججۈپ بىلەن بوسۇغا ئاتلاپ ئۆيئىچىگە قەدەم باستى ۋە ئالدىدا تۇرغان ياش ئايالنى تونۇپ توۋلىۋەتتى:

— ۋاي، چىنىخانمۇ سەن؟ ! — خالىق نەچچە يىل كۆرمىگەن بۇ مەھەللىلىكىنى كۆرۈپ ھاياجاندىن يۈگۈرۈپ بېرىپ قۇچاغلىغۇسى كەلدى. بىراق، شۇ زامان ھوشىنى يىغىپ، ئۆزىنى تۇتۇۋالدى ۋە:

— سەنلەپ قويغىنىمغا خاپا بولمىسىلا، سىلى ھازىر ۋاڭنىڭ خانىمى بولۇپ قالدىلا، كەچۈرسىلە؟ — دېدى خالىق ئۆزىنىڭ مىجەزىگە ئەسلا ماس كەلمىگەن بىر خىل ياسالمىلىق بىلەن.

— ئىششىتە، نېمە ئەمدى خالىق بۇ قىلىقىڭ؟ بۇرۇنقى خالىق ئەمەسقۇ سەن؟ كۆزۈڭلاردىن بىر نەچچە يىل نېرى بولغىنىمغا شۇنچىلىك يات كۆرۈۋاتامسەن؟ — چىنىخاننىڭ تەلەپپۇزىدا راستلا ئاچچىقلاش، رەنجىش، تەنە بار ئىدى. خالىق بېشىنى كۆتۈرۈپ چىنىخانغا قارىدى: چىنىخان گەرچە سەمرىپ، چىرايلىق يۈزى تولۇپ، تېخىمۇ گۈزەللىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، بىراق رۇخسارىنىڭ تېگى ـ تەكتىدە بىر خىل خورلۇق، مەيۈسلۈك چىقىپ تۇراتتى.

— يۈرت ئىچى تىنچلىقمۇ؟ ئىمىن سوپى ئامان ـ ئېسەنمۇ؟ ئۆزۈڭ ياخشى تۇردۇڭمۇ؟ — چىنىخان ئابايىقى رەنجىشلىرىنى بىر ياققا قايرىپ قويۇپ، بىردەمنىڭ ئىچىدە تالاي سوئاللارنى

ياغدۇرۇپ، خالىقنى ئالدىرىتىپلا قويدى.

شۇ ئاردىدا چىنىخانىنىڭ بازارغا بىللە چىقىقان ئىككى كىشىنىڭ بوسۇغىدا پەيدا بولدى:

— قانداق تاپشۇرۇقلىرى باركىن، خېنىم؟ — دەپ سورىدى.

— ئوردىنىڭ كەينىدىكى باغدىن ئۆز قولۇڭلار بىلەن ئۆرۈك ئۈزۈپ چىقىڭلار ! — دېدى چىنىخان.

— ماقۇل، خېنىم، — ئىككى كىشىنىڭ كەينىگە يېنىشتى.

— بىز ئوردىغا تېگىش قىلماقچى. ۋاڭنىڭ بىر ياقتا بېرىپ - كېلىدىغان پەيتىگە ئۇدۇل كەلتۈرسەكمىكىن دەۋاتىمىز. ھازىر بىرمۇنچە ئەر - يىگىتلەر يىغىلىپ مەشىق قىلدۇرۇلۇۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلىشتى. مەن ئاتايىن شۇ ئىشنى دېگىلى كېلىۋىدىم، سىلى ئوردا ئىچىدىكى ئەھۋالدىن...

— قويغىنا سىلى - پىلى دېگەن گېپىڭنى، خالىق ! — چىنىخان بۇ قېتىم رەسمىي ئاچچىقلاندى، — ئوردىغا كەلگىنىڭمۇ مۇشۇ بىر قېتىمدۇر؟ كىمدىن ئۆگەنىدىڭ ئۇنداق تەكەللۇپ گەپنى ؟! — دەرۋەقە، يېزا - قىشلاقلاردا ئۆسكەن دېھقان بالىلىرى قىز - ئوغۇل دەپ ئايرىماي، كىچىكىدىنلا «سەن» لىشىپ گەپلىشەتتى. بۇنى ئۇلار «يېقىنچىلىق» قا جورۇيتتى. چىنىخاندا ئەنە شۇ بالىلىقتىكى ھېسسىياتنىڭ تەسىرى بار ئىدى.

خالىق لاپپىدە قىزاردى. ئۇ شۇ زامان گېپىنى ئۆزگەرتتى:

— ئوردا ئىچىدىن سەن ماسلاشقىن، ئەھمەد ۋاڭ بىر ياقتا كېتىش ھامانلا بىزگە ئۇچۇر بېرىۋېتەرسەن، بىز سېنىڭ بېشارىتىڭگە قاراپ ھەرىكەت قىلىمىز.

— بولىدۇ، ھەر يىلى 7 - ئايدا ۋاڭ ئىسىقتىن قېچىپ ئۆرتەڭگولغا سالقىنلىغىلى چىقىدۇ. شۇ چاغدا مەن سىلەرگە خەۋەر بېرىمەن. مۇشۇ بېشىمدىكى ھال رەڭ يىپەك ياغلىق ئىچىگە بىر پىلتە قىزىل مەشئەت يېپىنى سېلىپ ئەۋەتىمەن،

مۇشۇ نەرسىنى كۆتۈرۈپ بارغان ئادەمدىن خەت ئەۋەتمەن. شۇنىڭغا قاراپ ئش كۆرسەڭلار بولىدۇ، ــ چىنىخان سىرتتىكى ئاياغ تۈشىنى ئاڭلاپ قالدى ـ دە، ئاۋازىنى كۆتۈرۈپرەك:

ــ قالغان يىپلىرىڭنىڭ بويىقى ئۆڭدىغان بويىاق ئىكەن، ئەكېتىڭ ! مۇشۇ بىر بۆكلۈكلا يىپنى ئېلىپ قالاي، ــ چىنىخان خالىقىنىڭ قولىغا سانمايلا بىر ئوچۇم پارچە كۈمۈشنى تۇتقۇزدى ـ دە، ــ چاپسان كېتىڭ، بۇنىڭدىن كېيىن مۇنداق سۈپەتسىز يىپنى بۇ تەرەپكە ئەكېلىپ سانتۇچى بولماڭ ! ــ دېدى.

شۇ ئەسنادا ھېلىقى ئىككى كىنىزەك چىنە تاۋاقتا ساپسېرىق سارغىيىپ پىشقان ئۆرۈكنى كۆتۈرۈپ كىردى.

ــ بۇ سېتىقچىنى ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىغىچە ئۇزىتىپ قويغىن، خەلىچە، ــ دېدى چىنىخان رەنجىش ئالامەتلىرى بىلىنىپ تۇرغان تەلەپپۇزدا.

ــ يىپلارنىڭ ھەممىنى ئالمىز دېگەندىلەغۇ، خېنىم؟ ــ دەپ سورىدى خەلىچە دېگەن كىنىزەك خالىقىنىڭ قولىدا تۇرغان يىپلارنى كۆرۈپ، تۇرگۇنلۇك بىلەن.

ــ يىپلىرىنىڭ بويىاقلىرى سۈپەتسىز ئىكەن. بۇنىڭدا بۆك تىكسە لۇكچۇننىڭ ئاپتىپىدا بىر ئايدىلا ئۆڭۈپ كېتىدۇ. شۇڭا، ئالمىدىم، ــ دېدى چىنىخان تەرىنى بۇزمىغان پېتى، ــ بۇ ئادەمنى چاپسان ئوردا قوۋۇقىدىن چىقىرىۋېتىڭلار !

خالىق غودۇڭشىغىنچە قىرىق بىر پەلەمپەيلىك تاش پەشتاقتىن چۈشۈپ ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىغا قاراپ ماڭدى.

ــ مۇنداق قىلىڭە يىپلىرىڭنى ئاغا، راستلا بويىقى سۈپەتسىزمىدۇ؟ ــ دېدى خەلىچە.

ــ مانا كۆرۈپ بېقىڭ، كۆزى بار ئادەم مال تونۇيدۇ، ــ دېدى خالىق قولىدىكى يىپلارنى خەلىچەگە ئۇزىتىپ.

خەلىچە يىپلارنى ئۇياق ـ بۇياقتا ئۆرۈپ كۆرۈپ:

ــ ياخشىدەك تۇرىدۇ بۇ يىپلار، ــ دېدى.

ــ ھەببەللى، مانا سىز ھەقىقىي مال تونۇيدىكەنسىز، بۇ

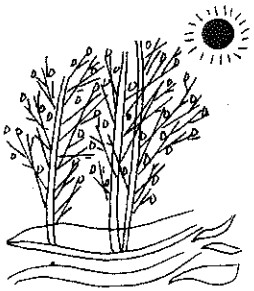
يېپلارنى سىزنىڭ ئاشۇ مال تونۇغان چىرايلىق قارا كۆزلىرىڭىزگە ئاتىۋېتەي، ئېلىڭ ! ــ دېدى خالىق خەلىچەگە مەنىلىك قاراپ.

ــ رەھمەت ئاغا، مۇنچە كۆپ يېپلارنى ئىشلىتىپ بولالمايمەن، ئازراق ئالاي.

ــ ھەممىسىنى ئېلىڭ، ئۆزىڭىز ئىشلىتىپ، ئاشقانلىرىنى خالىسىڭىز ماڭا بىرەر بۆڭ تىكىپ بېرەرسىز ! ــ خالىق بۇ ئوماق قىزغا يەتتە ـ سەككىز بۆڭ پۈتكۈدەك يېپىنىڭ ھەممىسىنى بېرىۋەتتى.

ــ سىزدەك مەرد ـ سېخىي ئادەمدىن بۆڭ ئايلانسۇن، چوقۇم چىرايلىق بۆكتىن بىرنى تىكىپ بېرىمەن ! ــ خەلىچە شۇ سۆزلەرنى دېگەچ، خالىقنى ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىغىچە ئۇزىتىپ قويۇپ، ئۇششاق ئۆرۈلگەن چاچلىرىنى سىلكىتكىنىچە ئوردا ئىچىگە يۈگۈرۈپ ـ يۈگۈرۈپ كىرىپ كەتتى.

خالىق خەلىچەنىڭ كۆڭلىكى ئۈستىدە مەجنۇنتال چۈشلىرىدەك تەۋرەنگەن ئۆرۈمە چاچلىرىغا ھەۋەسلىنىپ بىر ھازا قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ يايمىسى يېيىلغان قاينىاق بازار تەرەپكە خۇشال ھالدا مېڭىپ كەتتى.

تۆتىنچى باب

ۋاڭ ئوۋغا چىقتى، كەينىدىن غوۋغا چىقتى

تومۇز ئىسسىقىنىڭ جاپالىق كۈنلىرى يېتىپ كەلدى، تۇرپان، لۈكچۈنلەردە يەرلىك خەلقلەر «بۇغا تىنچىقى» دەپ ئاتايدىغان كۈنلەر باشلاندى. لۈكچۈن كوچىلىرىدىكى سۇۋادان تېرەكلەر، سۆگەتلەر خۇددى كېسەل تەگكەندەك كۆرۈنەتتى. دەرەخ يوپۇرماقلىرىنى بىر قەۋەت چاڭ ـ توزان قاپلىغان بولۇپ، پۈرلىشىپ تۇراتتى؛ شاخلار مىدىرلاشقىمۇ ھۇرۇنلۇق قىلىۋاتقاندەك سالپىيىپ تۇرۇشماقتا. ئىسسىق ھاۋا ئادەمنىڭ يۈزىگە ھۇپ ـ ھۇپ ئۇرۇلاتتى. ھەممىلا يەر ئادەمنىڭ پۇت ـ قوللىرىنى كۆيدۈرۈپ، چىملىدىتاتتى. پۇتكۇل تۇرپان، لۈكچۈن ۋادىسى لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان خۇمداندەك قىزىپ كەتكەن بولۇپ، ئادەملەر ئىنتايىن تەستە نەپەس ئالاتتى. مۇنداق كۈنلەردە كۈندۈزى يول يۈرۈش، ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرىنى قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، پەقەت تاڭ يورۇپ، كۈن يەر ـ جاھانىنى قىزىتىۋەتچە بولغان ئارىلىقتا ياكى كەچقۇرۇن كۈن غەربكە قىيسىيىپ، تەپتى يانغاندىلا كىشىلەر ئۆيلىرىدىن چىقىشىپ، بىر كۈنلۈك ئىشلىرىنى قىلىۋالاتتى ـ دە، كۈن ئىسسىپ كەتكەندە گەمىلىرىگە، سۇ بويىغا، سايە ـ سالقىن جايلارغا بېرىۋېلىشىپ ئىسسىقتىن پاناھلىناتتى. زەنجىر بىلەن باغلىنىدىغان ھەرقانداق ياماق ئىتىنىڭمۇ مۇنداق چاغدا قىپقىزىل ئۇزۇن تىلىنى ساڭگىلىتىۋېلىپ، نەم يەرگە باغرىنى يېقىپ ياتماقتىن باشقا ئامالى بولمايتتى. پەقەت تومۇز قاتتىق بولمىغان

6 ـ ئايىنىڭ 6 ـ كۈنى بىر كۈنلا ئىسسىق ئۆتىدىغان ئېشەكلەرمۇ سايە يەرلەرگە بېرىۋېلىپ سالپاڭ قۇلاقلىرىنى خۇشياقمىغان هالدا مىدىرلىتىپ قويۇپ، جىم تۇرۇشاتتى. مۇنداق چاغلاردا پاشا ـ چۈنلەرمۇ نىمجان هالەتتە ئاران ـ ئاران ئۇچۇشاتتى...

بۇگۈنكى سەھەردە تېخى شەھەر قوۋۇقى ئېچىلماي تۇرۇپلا لۇكچۈن ئوردا ئىچىدە ئادەملەر مىدىرلاشقا باشلىدى. تاڭ قاراڭغۇسى بىلەن سۇبهى ئالماشقان مەزگىلدە، ئاتلار توقۇلۇپ تەخلەندى. ئەھمەد باقى ۋاڭ نامار بامداتنى ئوردا ئىچىدىلا ئوقۇپ، قىرىق بىر پەلەمپەيلىك تاش پەشتاقتىن ئېرىنچەكلىك بىلەن چۈشتى. ئۇ بېشىغا سىدام كۆك دۇخاۋا بۆك، ئاق چۈچۈنچىدىن ئۇزۇن چامچا (ئەرلەر كۆڭلىكى)، تامبال كىيگەن. پەلەمپەيدىن چۈشكەندە ئۇنىڭ نالىنىق ئۆتۈكى تاراق ـ تاراق ئاۋاز چىقىراتتى. ئۇ ئاتخانا ئالدىدىكى سەينىغا كەلگەندە، بىر كېرىلىپ ئەسنەۋالدى ـ دە، بەك چېكىپ ئىششىپ كەتكەن كۆزلىرىنى تەستە ئېچىپ ئەتراپقا قاراپ:

ـــ هەممىگلار تەخلەندىگلارمۇ؟ ـــ دەپ سورىدى.

ـــ تەخلەندۇق، ۋاڭ جانابلىرى، ـــ دېدى چوڭ تەيجى هامۇت. بۇ ئادەم ئېگىز بوي، قارا ساقاللىق، مۇرىلىرى كەڭ، قوللىرى ئۇزۇن بىر ئادەم ئىدى.

ـــ قېنى نۇجۇۋۇلبەگ؟

ـــ لەببەي ۋاڭ جانابلىرى، مانا مەن ! ـــ نۇجۇۋۇلبەگ چوڭ تەيجىنىڭ كەينى تەرىپىدىن يەردىن ئۇنگەندەكلا پەيدا بولدى.

ـــ ئەمىسە، ئوردا ئىچى ـ تېشى، يۇرت سىلىگە قالدى نۇجۇۋۇلبەگ، بىز شىكاردىن يانغۇچە ئوردىنى ئوبدان مۇھاپىزەت قىلسىلا، ئالدى بىلەن خۇداغا ئامانەت، ئىككىنچىدىن سىلىگە ئامانەت، ـــ دېدى ئەھمەد ۋاڭ.

ـــ خاتىرجەم بولغايلا ۋاڭ جانابلىرى، ئوردىنى كۆز قارىچۇقۇمنى ئاسرىغاندەك ئاسرايمەن، ـــ نۇجۇۋۇل بەگ ۋاڭغا

ئېگىلىپ تەزىم قىلدى.

ئوردىدىن بىر توپ كىشى سۈبھى ۋاقتى بىلەن يولغا چىقتى. ئالدىدا چىلان تورۇق ئاتقا مىنگەن يول باشلىغۇچى، ۋاڭنى قوغدىغۇچى چەپ بېگى، ئارقىدىن ئون ـ ئون بەش قەدەم ئارىلىق قالدۇرۇپ، ئاق بوز ئاتقا مىنگەن ئەھمەد ۋاڭ، چوڭ تەيجى ھامۇت، ئوردا تېۋىپى خوجامنىيازلار ماڭدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغدىغۇچى كاھىبەگدىن تۆتى قاتارلىشىپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن بولسا قۇشبېگى ــ ۋاڭنىڭ ئوۋ قۇشلىرىنى باشقۇرغۇچى رۇستەم ھەمراھى بىلەن قوللىرىغا قارچىغىنى قوندۇرۇشقان ھالدا كەلمەكتە، ئۇلارغا يانداشقان ھالدا يىرتقۇچ ھايۋانلارنى يوقىتىشقا مەسئۇل زېپەر بۆرەبېگى كەلمەكتە. ئاخىردا ۋاڭنىڭ مال ـ چارۋىلىرىغا مەسئۇل كىشى ساجىت قورمال، ۋاڭنىڭ ئات باققۇچىسى گاجىت مىراقۇل (مىراخور) كەلمەكتە ئىدى.

تۇرپان ۋادىسى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە بولۇپ، غەربتىن شەرققە قاراپ سانىغاندا تارلاڭغول، شاپىتۇللۇق، قارا يۇزىغول، جىغانغول، قۇشبېغى غول (قاراڭغۇغولنىڭ تۆۋەن تەرىپى)، ئۆرتەڭغول، كۆكيارغول دېگەن تارامىلار، جىلغا ـ غوللار بار. بۇ غوللار تەڭرىتاغلىرىدىن ئېرىپ چۈشكەن قار ـ مۇز سۇلىرىنى تۇرپان، لۇكچۇن ۋادىلىرىغا يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئېقىن ـ غوللاردۇر. بۇ ئېقىن ـ غوللار يېرىپ ئۆتكەن تاغ ـ ئېدىرلار باغرىلىرى تۇرپان، لۇكچۇنلۇكلەرنىڭ مال ـ چارۋا باقىدىغان يايلاقلىرى بولۇپ، كېيىك سالاداۋان، سارتوقاي، قاپچال دەپسەڭ، بوزچوققا، چوڭ قىشلاق، چوڭشادا، ئاۋغاي، يالغۇزگۇرجەك، خانخورا، تېكەخورا، قوشئۆتەڭ، چوڭلاچىن ئېغىزى، چالقان قاتارلىق بىر يۈز ئەللىكتىن ئارتۇق مال ـ چارۋا يايلايدىغان كۆكلەم، يايلاق، كۈزلەك، قىشلاقلار بار. مانا مۇشۇ ئورۇنلاردا بۇك ـ باراقسان قارىغايلىق، ئىرغايلىق، توغراقلىقلار بولۇپ، ھەر خىل گۈل ـ چېچەك، ئوت ـ چۆپلەر

بىلەن قاپلانغان، بۇ يەرلەردە يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن ئىبارەت، يىلپىز، بۆرە، سۇلەيسۇن قاتارلىقلار، ئوۋ جانۋارلىرىدىن بۇغا ـ مارال، ئارقار، كىيىك، ئېدىر كېيىكى، ئۇلار (تاغ توخۇسى)، قىرغاۋۇل، ياۋا توشقان، كەكلىك قاتارلىقلار بار. تۈرپان، لۈكچۈننىڭ جەنۇب تەرىپىدە كەڭرى كەتكەن چۆللۈك، توغراقتاغ دېگەن ئېدىرلىق، ئاتمىشبۇلاق، بۆرەبۇلاق، ئۇزۇنبۇلاق، قازانبۇلاق، قومۇشبۇلاق، ئىلى تۇرغۇچ، موللا ئەمەت، چوڭ قۇمقۇدۇق، كىچىك قۇمقۇدۇق دېگەن جايلار بولۇپ، ئۇ يەرلەردە ياۋا تۆگە، ئارقار، جەرەن، قۇلان، چۆل توشقىنى قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلار ياشايدۇ. قىشلىق ئوۋ مانا مۇشۇ جەنۇب تەرەپتىكى جايلاردا ئېلىپ بېرىلسا، يازلىق ئوۋ ـ شىكار شىمال تەرەپتىكى تاغ ـ ئېدىر، جىلغا ـ غول ياقىلىرىدا، قارىغايلىقلاردا ئېلىپ بېرىلاتتى. ئەھمەد ۋاڭ بىر توپ ئادەمنى باشلاپ غەربىي شىمال تەرەپكە ماڭدى. ئۇلار سىركىپ غولىدىن يۇقىرىلاپ، لەمجىن غولىغا چىقماقچى. شۇ يەردە سالقىنلاپ، چۈشتىن كېيىن سۈگىمگە ئۆتىدۇ. سۈگىمدە بىر كېچە تۇنەپ، ئەتىسى تاڭ سەھەردە شىمالغا ــ تاغقا قاراپ مېڭىپ، چۈش پېشىنغىچە چالقانغا يېتىپ چىقىدۇ ـ دە، چالقاندا بىر ئاخشام تۇنەپ، ئاندىن قارىغايتى داۋىنى بىلەن تۆۋەنلەپ، ئۆرتەڭگولىنىڭ باش تەرىپى ــ ئارىشاڭغا يېتىپ بېرىپ، ھەم سالقىنلىغاچ ھەم شىكار قىلغاچ ئارام ئالىدۇ.

بۇنىڭدىن ئون سەككىز يىل ئىلگىرى، يەنى مىلادىيە 1702 ـ يىلى، ئەھمەد باقىنىڭ يېڭىدىن تەختىتە ئولتۇرغان مەزگىلى، يازلىقى لۈكچۈندە قاتتىق ئىسسىق بولۇپ كەتتى. تاغلاردىن دورا ئۆسۈملۈك يىغىدىغان ئوردا تېۋىپى خوجامنىيازنىڭ تەكلىپى بىلەن ئەھمەد ۋاڭ ئۆرتەڭگولىنىڭ باش تەرىپىگە سالقىنلىغىلى چىققانىدى. ئۇچىنچى كۈنى ئۇلار قارىغايتى داۋىنىدىن ئەمدىلا جىلغا ئىچىگە چۈشكەندە، تۇيۇقسىز ئاسمانىنى قارا بۇلۇت قاپلاپ، شارقىراپ يامغۇر يېغىپ كەتتى. يامغۇر بىر ھازادىن

كېيىن دادۇرچىلىك، ئۆرۈكچىلىك مۆلدۈرگە ئايلاندى، ئەمما ۋاك ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى داۋان تۆۋىدىكى خادا تاش ئاستىغا بېرىۋېلىشقا ئارانلا ئۈلگۈردى. ھاۋا بىراقلا سوۋۇپ، ئەمما ۋاك ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى جۇدۇندا توڭلاپ، جالاق ـ جالاق تىترەپ كېتىشتى. ئۇ ۋاقىتلار گەرچە ئەمما ۋاكنىڭ ئوتتۇز نەچچە ياشلىق قىران چاغلىرى بولسىمۇ، تاغ تەرەپكە تۇنجى رەت چىققاچقا، بۇ تۇيۇقسىز كەلگەن جۇدۇننىڭ سوغۇقىغا بەرداشلىق بېرەلمەي قالدى. ئوردا تېۋىپى خوجامنىيازدىن باشقىسى تۇزۇكرەك يېپىنچا ئالمىغانكەن، ئۇ كىشى ۋاكنىڭ ئاغرىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ئۆزىنىڭ زاپاس ئېلىۋالغان كىيىم ـ كېچەك، يېپىنچىلىرىنى ۋاكقا يېپىتۇ، بۇ نەرسىلەرمۇ قاتتىق جۇدۇننىڭ سوغۇقىغا كار قىلماپتۇ. ۋاك توختىماي جالاقشىپ تىترەپتۇ. ئوت قالاي دېسە، جىمى دەل ـ دەرەخ، چاتقال ـ چاۋا ھۆل بولۇپ كەتكەن، ئۇلار ئامالسىز ئاشۇ خادا تاش تۆۋىدە غۇژمەكلىشىپ سوغۇقتىن دالدىلىنىپتۇ... كېچىدە سوغۇق كۈچىيىپتۇ. ئىسسىقراق بىر نەرسە ئىچمەكچىكە، بۇ سەپەرچىلەرگە كېچىدە سوغۇق بەكرەك ئۆتۈپتۇ. ئەمما ۋاك لاغلداپ تىترەپ تۇرۇپ:

ـــ ھەي خوجامنىياز تېۋىپ، ئەمدى ئۇستىمىزگە ياپقۇدەك بىرەر نەرسە يوقمۇ؟ ـــ دەپتۇ.

ـــ پەقەت ئات ـ ئېشەكنىڭ ئېگەر ـ توقۇملا قالدى، ـــ دەپتۇ خوجامنىياز تېۋىپ.

ـــ مەن دېگەن ۋاك تۇرسام، ئات ـ ئېشەكنىڭ توقۇمىنى يېپىنسام قانداق بولىدۇ، توڭلاپ قالسامۇ ئۇنداق نەرسىنى ھەرگىز يېپىنماسمەن، ـــ دەپتۇ ۋاك.

يېرىم كېچە بوپتۇ، سوغۇق جاندىن ئۆتۈپتۇ. ۋاك لاغلداپ تىترەشكە باشلاپتۇ، چىدىمىغاندا، خوجامنىياز تېۋىپتىن يەنە سوراپتۇ:

ـــ سوغۇققا دالدا قىلغۇدەك بىرەر نەرسە تېپىلماسمۇ

تېۋىپ؟

ــ ئاتىنىڭ ئېگەر ـ جابدۇقلىرىمۇ قالمىدى. باشقىلار ئۇستىلىرىگە ئارتىشۋالدى ۋاڭ جانابلىرى، مۇشۇ تاپتا پەقەت ئېشەكنىڭ بىر پارچە توقۇملا قالدى، ــ دەپتۇ تېۋىپ.

ــ ياق، ئېشەكنىڭ توقۇمىنى يېپىنمايمەن، ــ دەپتۇ ئەھمەد ۋاڭ.

ئارىدىن ئازراق ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. ۋاڭ سوغۇققا راستلا بەرداشلىق بېرەلمەپتۇ، ئۇنىڭ پەيلىرى تارتىشىپ، چىشلىرى كىرىشىپتۇ.

ــ بىرەر ئامال قىلسىلا تېۋىپ، ــ دەپتۇ ۋاڭ چىشى چىشىغا جاقىلداپ تەگكەن ھالدا.

ــ باشقا ئامال يوق، ۋاڭ جانابلىرى، مۇشۇ تۇرقىدا ئېشەكنىڭ بىر تاللا توقۇمى قالدى.

ــ بولسىلا چاپسان، ئۇ نەرسىنىڭ نامىنى ئاتمايلا ئۇستۇمگە يېپىۋەرسىلە! ... ــ شۇنداق جاپالار بىلەن تۇننى تاڭغا ئۇلىغان ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى ئەتىسى ئاشۋاقتى بىلەن ئۆرتەڭغولنىڭ باش تەرىپىگە ــ نىشان قىلغان يەرگە يېتىپتۇ. بۇ ۋاڭنىڭ بىر قورۇ (قوتان) ئۆچكىسى تۇرىدىغان يەر ئىكەن. مالچى سەركە سويۇپ، ۋاڭنى ئوبدان كۈتۈپ، ئۇنى تېزلا ئەسلىگە كەلتۈرۈپتۇ. شىكار باشلىنىپتۇ. ۋاڭ بىلەن خوجامنىياز تېۋىپ ئۆتەكتە① ئارام ئېلىپ ئولتۇرغانكەن، توساتتىن كۈنچىقىش يانباغرىلىقتا بىر ئوغلاق ناھايىتى ئېچىنىشلىق مەرەپتۇ. قويچى يانباغرىلىققا يۈگۈرۈپ چىقىپ قارىغۇدەك بولسا، ئوغلاق پاتقاقتا پېتىپ قالغانكەن، ئوغلاقنى چىقىراي دەپ بارغان قويچىمۇ پاتقاققا پېتىپ قاپتۇ. پاتقاق پۇتنى كۆيدۈرگۈدەك قىزىق ئىكەن. قويچى مىڭبىر مۇشكۈلدە پۇتىنى پاتقاقتىن چىقىرىپتۇ ھەم ئوغلاقنىمۇ پاتقاقتىن چىقىرىپ، يانباغرىلىقتىن يېنىپ چۈشۈپ بولغان

① ئۆتەك ــ قويچى ھەم قويلار تۇرىدىغان جاي.

ئەھۋالىنى ۋاڭ بىلەن غوجامنىياز تېۋىپقا دەپ بېرىپتۇ. خوجامنىياز تېۋىپ قويچىنى كەينىگە ياندۇرۇپ، ئوغلاق پېتىپ قالغان يەرگە چىقىپتۇ. خوجامنىياز تېۋىپ ئەتراپىنى ئىنچىكە كۆزىتىپتۇ، يۇقىرىغا چىقىپتۇ، ئەتراپىنى ئارىلاپتۇ. تاغنىڭ ئوستىدىن سىرغىپ چۈشۈۋاتقان سۇ بىر قاپتالدىن سىڭىپ ئۆتكەندە بەزى تارامدىكسىي ئىسسىق، بەزى تارامدىكسىي سوغۇق، بەزى تارامدىكسىي چۈچۈمەل، بەزى تارامدىكسىي قىرتاق ئىكەن. خوجامنىياز تېۋىپ بۇ مۆجىزىنى خېلى ۋاقىت مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈپتۇ. سۇ سىرغىپ ئۆتكەن قاپتالنىڭ پەس تەرىپىدىكى گىياھلارنىڭمۇ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغانلىقىنى بايقاپتۇ - دە، ھەر بىر تارامدىن سىرغىغان سۇغا بىرىدىن كۆلچەك ياساپتۇ. ئەتىسى، ئۆگۈنلۈككە ۋە ئىندىنلىققا بىللە چىققان ئادەملەرگە بۇ سۇلاردا يۇيۇنۇشنى، ئىچىشنى بۇيرۇپتۇ ھەم ئۆزىمۇ شۇنداق قىپتۇ. ئون نەچچە كۈن جەريانىدا خوجامنىياز تېۋىپ ئىنچىكە كۆزىتىش، قايتا - قايتا سىناق قىلىش، سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، سىرغىپ چۈشكەن سۇنىڭ شىپالىق، خاسىيەتلىك سۇ ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۇرۇپتۇ. ئاندىن ھەر بىر كۆلچەكتىكى سۇغا ئۆزىنىڭ خۇسۇسىيىتى بويىچە يۇرەك ئاغرىقىغا شىپا، بەل ئاغرىقىغا شىپا، بۆرەك ئاجىزلىقىغا شىپا، تېرە كېسىلىگە شىپا ... دېگەندەك ناملارنى بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۆرتەڭگولىنىڭ باش تەرىپىدە شىپالىق ئارىشاڭ پەيدا بولغانىكەن. كېيىنچە، خوجامنىياز تېۋىپ ئۇ ئارىشاڭلارنى ئون يەتتە خىلغا بۆلۈپتىكەن...

شۇ قېتىملىق ئاچچىق ساۋاقتىن كېيىن ئەھمەد باقى ۋاڭ ھەر يىلى سالقىنلىغىلى چىققاندا، ئاتا - بوۋىلارنىڭ «قىشتا ئوزۇق، يازدا يېپىنچا» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزىگە قاتتىق ئەمەل قىلىدىغان بوپتۇ. ئۇ يېتەرلىك چاپان - چارا، يېپىنچا ئېلىپ بۇ ئارىشاڭ بار يەرگە يىلدا شىكار قىلغاچ، ئارىشاڭغا چۈشكەچ ئارام ئالىدىغانغا كېلىدىكەن.

ئەھمەد ۋاڭ چالقانىنىڭ قارىغايتى داۋنىنى ئارقىلىق ئارىشاڭغا پەسلىگەندە، ھېلىقى جۈدۈندىن دالدىلانغان خادا تاش تۇۋىدە بىردەم ئارام ئېلىپ، يۇقىرىقى گەپلەرنى ئېيتىپ بەردى ھەم كاھلارنىڭ ئىچىدىكى بۇ تاغقا تۇنجى چىققان ئىككىسىگە بىر تال ياغاچنىڭ ئىككى ئۇچىغا يېڭى ئات تېزىكىنى سانجىپ، ياغاچنىڭ ئوتتۇرىسىنى چىشلەتكۈزدى. بۇ بىرەر مەنزىلگە يەتكۈچە شۇ سەپەرگە يېڭى ئاتلانغان ئادەملەرگە قوللىنىدىغان بىر ئادەت ئىدى. ئەگەر ئۇنداق قىلمىسا، سەپەر ئوڭۇشلۇق بولمايدۇ دېيىلەتتى. سەپەرچىلەر ئاشۇ خىل ئۇسۇلنى بۇ تاغقا تۇنجى رەت چىققان ئىككى كاھىبەگكە زورلاپ قوللىنىپ ھەم ئەھمەد ۋاڭنىڭ قىزىقارلىق گەپىنى ئاڭلاپ، ئۇزاق يولنى زېرىكمەي بېسىپ، چۈشكە يېقىن ئارىشاڭغا يېتىپ كېلىشتى.

ئوردا ئىچىدە بىرقانچە كۈنگىچە تەرتىپ قاتتىق يۈرگۈزۈلدى.

ئوردا دەرۋازىسى ۋاقچە ئېچىلىپ، بالدۇرلا تاقالدى. كۈندۈزلۈك كۆزەتچىلەرنى ۋە كېچىلىك جېسەكچىلەرنى نۆۋەتچىلەشتۈرۈپ ـ ئارىلاپ تۇردى. ھېچكىمگە ھەتتا يېرىم كۈنلۈكمۇ ئارام ۋاقتى بېرىلمىدى. بىراق، بۇنداق چىڭ تۇتۇش ئۇزاقىغا بارمىدى. قاراۋۇللار گەرچە ئالمىشىپ تۇرغان بولسىمۇ، بەزىلىرىگە ئىسسىق ئۆتۈپ كېتىپ، ئىچى سۇرۇپ يېتىمەي قالدى. بەزىلىرى خىزمەت ئورنىدا ئاياغقا دەسسەپ تۇرغان بولسىمۇ، جانسىز، روھسىز، خۇددى ئۇسساپ كەتكەن قوناقتەك سولاشقان ھالەتتە ئىدى. بەزى تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئەتىسى ـ ئاخشىمى نۆۋەتلىشەگىنىڭ ئۆيىگە بىرەر پاقلان، ئوغلاق ئاپىرىپ بېرىپ، ئۇ يۇرتقا باردىغان ئىشىم بارئىدى، پالانى تۇغقىنىم ئاغرىپ يېتىپ قاپتۇ، بېرىپ يوقلاپ كېلەي دېۋىدىم، دەپ يۇرۇپ بىر ـ ئىككى كۈنلۈك رۇخسەتمۇ ئالغان بولدى. چىنىخان نۆۋەتچىلەشگە بىر ئاق يىپەكتىن پەرىجە، بىر دانە بۆرك تىكىپ ھەدىيە قىلىپ:

ـــ ۋاڭ جانابلىرى شىكارغا كېتىپ، سىلىگە ئوردىنىڭ كۆپ

جاپاسی قالدی، ژاڭ قايتىپ كەلگەندە، مەن سىلىنىڭ تارتقان جاپالىرىنى ژاڭغا يەتكۈزەرمەن. ھاۋا ئىسسىق، ئۆزلىرىنى ئالدۇرۇپ قويمىسىلا، ــ دەپ ماختاپ، تەكەللۇپ قىلىپ قويدى. نۇجۇڭۇلبەگ ئىككى پۇكۇلۇپ تەزىم قىلىپ، يىپەك پەربجە بىلەن بۆكنى ئالدى ۋە ھەشقاللا ئېيتىپ:

ــ بەك جۇڭاپ كېتىپتىلا، خېنىم، كۆپ رەھمەت. ئوردىغا سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىش بىز قۇللىرىنىڭ مەجبۇرىيىتى ئەمەسمۇ، قانداق بۇيرۇق، كۆرسەتمىلىرى بارکىن، قولۇم كۆكسۈمدە، ــ دېدى. نۇجۇڭۇلبەگ ئەھمەد ژاڭنىڭ مۇشۇ توقلىغا ــ چىنىخانغا ھەددىدىن زىيادە ئامراقلىقىنى بىلەتتى. شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئىشكئاغا① لىق مەنسىپىگە بولغان تەمەسىنى مۇشۇ توقال ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇشنى خىيال قىلىپ يۈرەتتى. شۇڭا، چىنىخاننىڭ ئىلتىپاتىغا ئىككى پۇكۇلۇپ تەزىم قىلغىنى ئىدى.

چىنىخاننىڭ شۇ گېپىدىن كېيىن نۇجۇڭۇلبەگ قاراڭۇل، كۆزەتچى ۋە جېسەكچىلەرنىڭ كۆزىگە ئانچە كىرىۋالمايدىغان بولدى. قاراڭۇللارمۇ ھاۋا قاتتىق ئىسسىپ كەتكەن چاغلاردا ئانچە ـ مۇنچە ئۇسسۇلۇق ئىچىپ، سايىدىۋالىدىغان بولدى. نۇجۇڭۇلبەگنىڭ ئۆزىمۇ ئۇ ـ بۇ يېقىنلىرى چاقىرغان زىياپەتلەرگە، باغ ـ باراڭەتلەرگە بارىدىغان بولدى، ھاۋا قىزىپ كەتكەن چاغلاردا ئوردا كەينىدىكى باغقا ــ ئېرىق ياقىسىدىكى گۈللۈككە كارىۋاتنى قويدۇرۇپ، كېنىزەك قىزلارغا ئۆزىنى يەلپۈتۈپ، ژاڭغا ئوخشاشلا كۇن ئۆتكۈزگىلى تۇردى. ئوردا ئىچى سەل بىخۇد ھالەتكە ئۆتتى.

چىنىخان مانا مۇشۇ پۇرسەتتە خەلىچەنى ئاستانىگە يولغا سالدى.

خەلىچە نىياز ئاخۇنۇمنىڭ ئۆيىگە باردى. ئۇ كېلىش

① لۇكچۇن ژاڭ ئوردىسىدىكى بىر مەنسەپ. ئوردا ئەمەلدارلىرىنى يۆتكەش، ئۆستۇرۇش، ۋەزىپىسىنى چۈشۈرۈش ئىشلىرىنى ئېلان قىلغۇچى.

مۇددىئاسىنى ئېيتىۋىدى، ئاخۇنۇم بىر تالىپىنى چاقىرىپ خەلىچەنى ئىمىن سوپى ۋە خالىقلار مەشىق قىلىۋاتقان مازارلىققا باشلاپ ئاپىرىپ قويۇشنى تاپىلىدى. مازارلىقتا يىگىرمە ـ ئوتتۇزچە ئەر قىلىچ، نەيزە، ئوقيا ئېتىش مەشقى قىلىۋاتاتتى. يېقىن بارغاندا تالىپ بالا خەلىچەنى توختىتىپ قويۇپ، ئۆزى خالىقنىڭ قېشىغا كېلىپ بىر نېمىلەرنى دېدى. خالىق قولىدىكى نەيزىسىنى تامغا يۆلەپ قويۇپ، ئىككى تاقلاپلا خەلىچەنىڭ يېنىغا باردى.

ـــ تىنچ ـ ئامانلىقمۇ سىڭلىم، لۇكچۇندىن قاچان كەلدىڭىز؟ ـــ دەپ سورىدى خالىق قوي كۆزلىرى ئويناپ تۇرغان خەلىچەگە قاراپ.

ـــ ھېلىراقتا كەلگەنىدىم. سىزگە ئاتاپ تىككەن بۆكنى ئۆز قولۇم بىلەن بېشىڭىزغا كىيدۈرۈپ باقاي دېۋىدىم، ـــ دېدى خەلىچە ۋە قولىدىكى بوغچىسىدىن قىزىلگۈللۈك بۆكنى چىقاردى.

ـــ ۋاي سىڭلىمەي، مېنى لۇكچۇنلۇكتەك قىزىلگۈللۈك بۆك كىيىدۇ دەپ ئويلىغانمىدىڭىز؟ !

ـــ لۇكچۇنلۇكتەك قىزىلگۈللۈك بۆك كىيىسىڭىز لۇكچۇنده تۇرۇپ قالارسىز بولمىسا !؟ ـــ خەلىچە خالىق ئاغىسىغا مەنىلىك قاراپ قويدى ۋە قولىدىكى بۆكنى خالىق ئاغىسىغا تەڭلىدى:

ـــ بوينىڭىزنى ئېگىپ، بېشىڭىزنى پەس قىلىڭ، بۆكنى كىيدۈرەي دېسەم بويۇم يەتمىگۈدەك.

ـــ مۇشۇ كەمگىچە قىز ـ ئاياللارغا بوينۇمنى ئېگىپ باقماپتىمەن. بۆكنى ماڭا بېرىڭە، ئۆزۈم كىيەي.

ـــ ياق، ئۆزۈم كىيدۈرۈپ قويىمەن !

خالىق بىر كەينىگە، بىر خەلىچەگە قارىدى. خەلىچە قوي كۆزلىرىنى پارقىراتقىنىچە كۈلۈپ تۇراتتى. خالىقنىڭ مىجەزى ئۇنىڭغا بوينىنى ئېگىشكە يول قويمايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە كەينىدە بىرمۇنچە ئەر ـ يىگىتلەر قاراپ تۇرسا !؟

ـــ ماڭا بېرىڭ، ئۆزۈم كىيەي.

ـــ ياق، ئۆزۈم كىيدۈرۈپ قويماي، سىز كىتاب ئوقۇمىغانمۇ؟ مۇشۇ يۇرتىمىزدا قەدىمدىن قالغان:

«نۇقسانسىز شۇ خوتۇن ـ قىزلارغا،

ئەرلەر بوينىنى ئەگمىكى كېرەك».①

دېگەن قوشاقنى ئاڭلىماپتىكەنسىز ـ دە؟

خەلىچەنىڭ بۇ سۆزى خالىقنىڭ بېشىغا توقماق بىلەن بىرنى سالغاندەك، ئۇنى گاڭگىرىتىپ قويدى. ئۇ جىق ئوقۇيالمىغان، تىرىكچىلىكىنىڭ دەستىدىن ئۇنىڭدا كىتاب ئوقۇغۇدەك ئىمكانىيەت بولمىغانىدى. خالىق هۇپپىدە بىر قىزاردى ـ دە، خەلىچەنىڭ گېپىگە گەپ تېپىپ بېرەلمەي، ئاخىر بوينىنى ئېگىپ تۇردى، خەلىچە بۆكىنى خالىق ئاغىسىنىڭ بېشىغا ئاۋايلاپقىنا كىيدۈردى. بۆك خالىققا ياراشقانىدى.

ـــ مۇبارەك بولسۇن ! ـــ دېدى خەلىچە كۈلۈپ تۇرۇپ.

ـــ رەھمەت سىزگە، بۆكنى كىيىشكە نېسىپ قىلسۇن، ـــ دېدى خالىق ۋە ئۈلاپلا:

ـــ مۇشۇ بۆكنى كىيدۈرگىلى ئاتايىن لۈكچۈندىن كەلمىگەنسىز ـ هە؟ چىنىخان ئايلىڭىزنىڭمۇ سوۋغا ـ سالىمى باردۇر ؟ ـــ دېدى خالىق خەلىچەگە تەلمۈرۈپ قاراپ.

ئالتە ئايدا بىر تون تىكتىم،
ئەملىدىممۇ، يەملىدىممۇ.
ئارىدا قونۇپ سۇ ئەكەلدىم،
يۇگۇردۇممۇ، ئۇچتۇممۇ؟

دەپ سىزگە كۆڭلۈمنى ئاران بىلدۈرسەم، قاچىدىكىنى يەپ تۇرۇپ قازانداىكىنىمۇ قارايدىغان ئاچ كۆز ئادەم ئوخشىمامسىز؟ ـــ دېدى خەلىچە چاقچاق قىلىپ.

① بۇ ئىدىقۇت دەۋرىدىن قالغان قوشاق.

ـــ ئۆردەكنى يېسەك، غازنەك پېيىدا بول، دەپتىكەن ئەمەسمۇ؟! ـــ دېدى خالىق. بۇ قېتىم ئۇ بوش كەلمىدى.

ـــ مانا، چىنىخان ئايلامنەك سوۋغىسى، ـــ خەلىچە بوغجۇمسىدىن ھال رەك ياغلىقنى تۇكۇنچەك پېتى خالىقنەك قولىغا تۇنقۇزدى.

خالىق ھال رەك ياغلىقنى يەشتى. ئۇنەك ئىچىدىكى بىر پىلتە قىزىل مەشۇت يىپنى ۋە قاتلاقلىق قەغەزنى كۆردى ـ دە، خەلىچەگە يا ئۇنداق، يا مۇنداق گەپ قىلىشقا ئۇلگۇرمەيلا كەينىگە ئۆرۈلۈپ، تېز ـ تېز يۈگۈردى.

ـــ ھوي خالىق، قىز بالىنەك قولىدىن بىر نېمىنى ئېلىپ قاچتىڭغۇ نومۇس قىلماي !؟

ـــ قىز بالىدىن ئۇركۈپ كەتتى بولغاي بۇ توڭكاي !

مەشىق قىلىۋاتقان ئەر ـ يىگىتلەر تۇشمۇتۇشتىن سۆزلىگىلى تۇردى. خالىق ھېچنېمىگە پەرۋا قىلماستىن يۈگۈرگىنىچە گۇمبەز ئىچىگە ـــ ئىمىن سوپىنەك يېنىغا كىرىپ، خەتنى ئۇنڭغا سۇندى.

خەتتە مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«ۋاك ئۆرتەڭگولغا شىكارغا چىقىپ كەتتى. مۇشۇ پەيشەنبە كۇنى پېشىن نامازدا ۋاقىتىدا ئوردىغا تېگىش قىلىڭلار! چىڭقىچۇشتە چوك دەرۋازا ئالدىغا مېنەك خېتىمنى ئېلىپ بارغان مۇشۇ خەلىچە دېگەن قىزنى سىلەرنى باشلاپ كىرىشكە چىقىرىمەن. ۋەسسالام، سۆز تامام !»

ئىمىن سوپى ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ، خالىقنى قۇچاقلاپ ئىككى چۆرگۈلىتىپ يەرگە قويىدى ۋە ئاجايىپ بىر خىل جۇشقۇنلۇق بىلەن:

ـــ خالىق، باش كۆتۈرىدىغان ۋاقىت يېقىنلىشىپتۇ ! ئىنشائاللا ! ـــ دەۋەتتى.

خالىقمۇ ھاياجان بىلەن:

ـــ ئىنشائاللا، ئىنشائاللا ! ـــ دېدى.

ئىمىن سوپى خەلىچەنىڭ قولىغا پۈكلەكلىك قەغەزنى تۇتقۇزۇپ يولغا سالدى.

ــ خۇدا خالىسا ئىككى كۈندىن كېيىن لۇكچۇن ئوردىسىدا كۆرۈشەرمىز، خەلىچە ! ــ دېدى. بۇگۈنكى كۈن سەيشەنبە كۈنى ئىدى.

ئىمىن سوپى خالىق بىلەن ئوردىغا تېگىش قىلىشنىڭ جەددىي تەييارلىقىغا كىرىشىپ كەتتى.

* * *

پەيشەنبە كۈنى، چۈشكە يېقىن لۇكچۇن ئوردىسىنىڭ چوڭ قوۋۇقى ئالدىدا ئون نەچچە ھارۋا توختىدى، ھارۋىلارغا تاغار ـ تاغاردا ئاشلىق بېسىلغان. بۇ ئاشلىقلار بۇغداي ئورمىسىدىن كېيىنلا ئوردىغا تاپشۇرۇلىدىغان ئاشلىق ھېسابىدا توشۇپ كېلىنگەن، ھەر بىر ھارۋىدا ئىككىدىن ئادەم، ئۇلارنىڭ باشلامچىسى قاپقارا ساقال قويغان ئىمىن سوپى بىلەن خالىق خاسار ئىدى. ئىمىن سوپى ئوردىدىن قېچىپ چىققاندىن كېيىنلا كىشىلەرنىڭ ئاسانلىقچە تونۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن قويۇق ساقال قويۇۋالغانىدى.

ئاشلىق باسقان ھارۋىلار چوڭ قوۋۇقنىڭ ئالدىدا قاتارلىشىپ تۇرۇپ كەتتى. بىر ئاش پىشىم ۋاقىتتىچە ئۇلار قوۋۇقچىلارغا نەچچە رەت يېلىنىپ ـ يالۋۇرغان بولسىمۇ، ئوردا ھويلىسىغا كىرەلمىدى، چۈنكى نۇجۇۋۇلبەگ ھاۋا ئىسسىشقا باشلىغاندىلا بىر ياققا كېتىپ قالغان. ئۇنىڭ ئىجازىتى بولمىسا ئوردا ئىچىگە پاتمانلاپ ئالتۇن بولسىمۇ ئېلىپ كىرىشكە بولمايتتى.

ھارۋىكەشلەر ھارۋىلارنىڭ دالدىلىرىغا كىرىۋېلىشىپ بۆكلىرى بىلەن ئۆزلىرىنى يەلپۈمەكتە، ھارۋىغا قېتىلغان ئاتلارنىڭ بويۇنلىرىدىن، ساغرىلىرىدىن يول ـ يول سىزىقچىلار شەكىللىنىپ، خۇددى ئاتلارنىڭ مېيى ئېرىپ كېتىۋاتقاندەك،

تەرلەر تۆۋەنگە قاراپ ئاقماقتا. ئىمىن سوپى بىلەن خالىقمۇ ئاپتاپتىن قېچىپ، سېپىل تۈۋىدىكى ئازغىنا سايغا بېشىنى تىقىشۋېلىپ، بۆكى بىلەن ئۆزىنى يەلپۈشۈپ، ھۆمۈدەپ ئولتۇردى. ئەگەر بۇنداق ھالەت يەنە بىر ئاش پىشىم داۋاملاشسا، ئاتلارغىمۇ، ئادەملەرگىمۇ ئىسسىق ئۆتۈپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى.

سېپىل ئۈستىدىكى قاراۋۇللار، قوۋۇقچىلار ۋە ئوردا خىزمەتچىلىرى ئىككىدىن - تۆتتىن بولۇپ، بىرلىرى كەلسە، ئىككىسى كېتىپ دېگۈدەك چۈشلۈك غىزاسىنى يەپمۇ كېلىشتى. مۇقىم قاراۋۇللار، چېرىكلەر، ئوردىدا دائىم تۇرۇشلۇق خىزمەتچى خادىملارغا ئوردا ئاشخانىسىدىن تاماق بېرىلەتتى. چىگقىچۈشمۇ بولدى، قۇياش باش ئۈستىگە تىكلەندى، يەر - جاھان خۇمداندەك قىزىپ كەتتى، قۇشقاچلار دەرەخ شاخلىرى ئارىسىدا ئاغزىلىرىنى ئېچىشىپ، تاماقلىرىنى لىپىلدىتىپ، قاناتلىرىنى تاشلاپ تۇرۇشاتتى. كوچا - كويلاردا ئادەملەر شالاڭلاشتى، پەقەت پېشىن نامىزىغا ئالدىراپ ماڭغان ئەرلەردىن باشقا ئادەملەرنى ئۇچرىتىش تەس ئىدى. ئات ۋە ئادەملەرنىڭ تاقىتى تاق بولغاندا ئىچكىرىدىن خەلىچە چىقىپ، خالىق بىلەن ئىمىن سوپىنى ئىچكىرىگە باشلاپ ماڭدى. ئىمىن سوپى ئالدىنقى قېتىم ئوردىغا كىرگەندە ئەتراپقا سىنچىلاپ قارىغاندەك، بۇ قېتىممۇ ئەتراپقا قاراشتۇرۇپ ماڭدى. بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى، ھەتتا بەشىنچى ئىشىكتىكى قاراۋۇللارمۇ بۇ قېتىم ناھايىتى روھسىز، ئۈيقۇ چىراي، سالپىيىشىپ تۇراتتى. سېپىل ئۈستىدىكى كۆزەتچى چېرىكلەرمۇ ئايپالتىلىرىنى تۇتقان پېتى سېپىل كۈنگۇرىسىنىڭ سايىسىدا مۈگدىگەن قىياپەتتە كۆرۈندى. بۇ نېمە ئىش ئەمدى؟ قاراۋۇللار يالغاندىن مۇشۇنداق بولۇۋالغانمۇ ياكى ئىسسىقتىنىڭ تەپتىدىن شۇنداق بولۇپ قالغانمۇ؟ ئىمىن سوپى شۇنداق خىياللار بىلەن چىنىخاننىڭ يازلىق ھۇجرىسىغا كىردى. چىنىخان دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇلارنى قارشى ئالدى - يۇ،

ئىمىن سوپىنى تەستە تونۇدى ۋە:

— ئادەملىرىڭلار قېنى ئىمىن ئاغا؟ — دېدى.

— ئۇلار چوڭ دەرۋازا سىرتىدا ئاپتاپتا قاق بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ.

— ماڭ خەلىچە، ئۇلار ھارۋىلارنى ئوردا ئىچىگە ھەيدەپ كىرسۇن، — دېدى چىنىخان ۋە ئىمىن سوپى بىلەن خالىققا قاراپ:

— يېنىڭلاردا پىچاق ـ خەنجەردەك بىر نېمەڭلەر بارمۇ؟ — دەپ سورىدى.

— بار، مانا! — ئىمىن سوپى بىلەن خالىق تەڭلا سەرگەزدىن تىكىلگەن چامچىسىنىڭ پىشىنى قايرىپ تامبىلىنىڭ لېپىزىگە قىستۇرۇقلۇق كالتە ساپلىق شەمشەرنى كۆرسەتتى.

— ئۇنداق بولسا، سىلەر ئالدى بىلەن بەشىنچى ئىشكتىكى ئايپالتا تۇتۇپ تۇرغان ئىككى قاراۋۇلنى جايلىۋېتىڭلار. ئاندىن ھارۋا ھەيدەپ كەلگەن ھەمراھلىرىڭلاردىن بەش ـ ئون كىشى سېپىل ئۈستىگە چىقىپ قاراۋۇللارنى ئۇرۇپ يىقىتىپ، تىرىك باغلىسۇن، لېكىن ئۆلتۈرمىسۇن، ئۇلارنىڭ قارشىلىق كۆرسەتكۈدەك ھالى يوق، — دېدى چىنىخان.

خالىق بىلەن ئىمىن سوپى بەشىنچى ئىشىك يېنىدىكى يۇمىلاق پەنجىرە تۇۋىدە تۇرغان ئىككى قاراۋۇلنى ئاغزىنى ئېتىپ، كەينى كەينىدىن دىسلاپ جىمىقتۇردى ۋە ئىككىسى تەڭلا پەسكە چۈشتى. ئىمىن سوپى ئوندىن ئارتۇق بۇرادىرىنى سېپىل ئۈستىگە باشلاپ چىقىپ سېپىل كۈنگۇرىسىنىڭ سايىسىدا سايداپ تۇرغان قاراۋۇللارنى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى ئۇرۇپ يىقىتىپ، چەمبەرچاس باغلىۋەتتى، قارشىلىق قىلغانلىرىدىن بىر ـ ئىككىسى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈلدى. خالىق بولسا ناھايىتى چەبدەسلىك بىلەن چوڭ دەرۋازىنى ساقلاۋاتقان تۆت نەپەر قوۋۇقچى چېرىكىنى بۇرادەرلىرى بىلەن ئېتىلىپ بېرىپلا بوغۇشلىدى ـ دە، ياتقۇزۇپ قويدى. ئاندىن زىندان تەرەپكە بېرىپ

ئۇ يەردىكى چېرىكلەرنى جەمئەتۈردى. چوڭ دەرۋازا تاقالدى. ئىمىن سوپى سېپىل ئۈستىدىكى كۆزەتچىلىك ئۆيلىرىدىكى ئارام ئېلىپ، نۆۋەتچىلىكنى كۈتۈپ تۇرغان چېرىكلەرنى سىرتقا سۆرەپ چىقىۋاتقاندا، ئىلگىرى ئۆزى سەكرىگەن پەنجىرە ئورنىدىن بىر چېرىك چەبدەسلىك بىلەن باغقا سەكرەپ كۆزدىن غايىب بولدى. خالىمۇ زىندان ئىشىكىگە قاراۋاتقان گۈندىپاي چېرىكلەرنى جەمئەتۈرغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۈچىنچى قەۋۋەتتىن كىرىپ ئوردىنى ساقلايدىغان قاراۋۇللار تۇرالغۇسىدىكى چېرىكلەرنى يىغىشتۇرۇۋەتتى. بىر ئاش پىشىم ۋاقىت ئىچىدىلا ئوردا ئىمىن سوپىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئوردا قاراۋۇل، چېرىكلىرىدىن پەقەت ئۈچ ـ تۆت ئادەم ئۆلتۈرۈلگەندىن باشقا، قالغانلىرى تىرىك ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۇرۇشقۇدەك مادارى يوق، بۇ نېمە ئىشتۇ؟

ـــ ئىمىن ئاغا، ھەي خالىق ! ـــ دەپ توۋلىدى قىرىق بىر تاش پەلەمپەيدىن چۈشۈۋاتقان چىنىخان، ـــ ئەمدى چاپسان بېرىپ زىنداندىكىلەرنى بوشىتىڭلار ! ئۇ يەردە نۇرغۇن ئادەم قاماقلىق تۇرىدۇ !

ـــ ئىمىن سوپى بىلەن خالىق بىر تۇركۈم ئادەمنى باشلاپ بېرىپ زىنداننىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ، ئۇ يەرگە قاماقلىق ئادەملەرنى سىرتقا چىقىرىشقا باشلىدى. زىندان ـــ تاملىرى قېلىن، كىچىك ـ كىچىك كېمىر ئۆيلەر بولۇپ، ئۇزۇنىسىغا كەتكەن كارىدورنىڭ ئىككى قاسىتىغا بىر ـ بىرىگە يانداشتۇرۇپ سېلىنغان ئۆيلەر ئىدى. ھەر بىر كېمىر ئۆيگە سەككىز ـ ئوندىن تىقما ـ تىقما ھالەتتە قامالغان چاچلىرى ئۆسۈك، كىيىملىرى جۇلدۇر ئادەملەر كەينى ـ كەينىدىن تاشقىرىغا چىقىرىلدى. ئۇلارنىڭ تەڭدىن تولىسى دەماللىقتا كۈچلۈك ئاپتاپتا كۆزىنى ئاچالمىدى. ئۇلار ئوردا مەيدانىغا كەلتۈرۈلۈپ، غېدىر ـ ئاپقۇرلاردا كەينى ـ كەينىدىن ئۇسسۇلۇق بېرىلدى، خالىق بۇ قامالغان ئادەملەرنىڭ سانىنى ئېلىشىدى، يەتتە يۈزدىن ئارتۇق

چىقتى. بۇ ئادەملەرنى دەماللىققا بىر ياقلىق قىلمىسا، مۇنداق پىژغىرىم ئاپتاپتا ئوردا ئىچى تېخىمۇ قىزىپ كېتەتتى. ئىمىن سوپى جازا سۇپىسىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ يۇقىرى ئاۋازدا مۇنداق دېدى:

— قېرىنداشلار ! ئەھمەد باقى ۋاڭ تەڭرى يولىدىن تېيىپ، يۇرت خەلقىگە ئېغىر ئالۋان ـ ياساقلارنى سېلىپ، زۇلۇم ـ ستېم قىلىپ، خەلقنى زار ـ زار قاقشاتتى. سىلەرگە ئوخشاش زامانىمىزنىڭ سەرخىللىرىنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىشنىڭ ئورنىغا ھەپسىگە سېلىپ خورلىدى. بۇ زالىم ۋاڭنىڭ دورىدا (دەۋرىدە) ئەل ـ يۇرت گۈللىنىش تۈگۈل، خارابلىشىشقا يۈزلەندى ! يۇرت خەلقى جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ زۇلمىنى تارتقانىنىڭ ئۈستىگە، يەنە بۇ نائەھلى ۋاڭنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتىپ، يىلىكى ئۇزۇلدى. پىچاق سۆڭەككە يەتتى ! بوغۇزلايمەن دېسە قويمۇ تېپىرلايدۇ دېگەندەك، بىز بۇ زالىمنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ تەختىنى تارتىۋالدۇق ! سىلەر كۆپ ئازاب چەكتىڭلار، خالىساڭلار ئۆيلىرىڭلەرگە كېتىڭلار ! خالىساڭلار ئوردا ئىشلىرىغا ھەمدەملىشىڭلار !

— كەتمەيمىز !

— ئوردا ئىشلىرىغا قارىشىپ، يۇرتنى گۈللەندۈرۈشكە ھەسسە قوشىمىز !

— بىزنى زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرغان ئىمىن سوپىغا ئەگىشىمىز!

مەيدان قاينىماقتا، نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ھاياتىدىن، ئىستىقبالىدىن ئۈمىد ئۈزۈپ، قاراڭغۇ ھەپسىدە قامىلىپ ياتقان بۇ ئەرلەر خۇددى قەپەستىن بوشانغان شىرلاردەك ھەيۋە كۆرسىتىپ، قويۇپ بېرىلگەن كەپتەر توپىدەك گۈرۈلدىمەكتە، توۋلىماقتا، ۋارقىرىماقتا...

كىشىلەر توپى ئىچىدىن ئېگىز بوي، كەكە ساقال، قاپاقلىرى دۆڭرەك كەلگەن، ئاق پىچىم بىر ئەر ئايرىلىپ چىقىپ جازا

سۆپىسى ئۇستىدە تۇرغان ئىمىن سوپى بىلەن ئىككى قوللاپ كۆرۈشتى، بۇ ئادەم ھەپسىدە شۇنچە ئۇزاق ياتقىنىغا قارىماي، قوللىرى تۆمۈرچىنىڭكىدەك قاتتىق، قۇۋۋەتلىك ئىدى. ئۇ كۆپچىلىكنى قول ئىشارىتى بىلەن جىم تۇرۇشقا دەۋەت قىلىپ، سۆز قىلدى:

— قېرىنداشلار ! بىزگە ئەھمەد باقى كېپىشبەگدەك نائەھلىلەر باشچى بولالمايدۇ، ئەمدى بىزنىڭ باشچىمىز ئىمىن ۋاڭ بولىدۇ! بۇنىڭدىن كېيىن دومۇ دو ئىمىن ۋاڭنىڭ دورىدۇر[1] !

— دومۇدو ئىمىن ۋاڭنىڭ دورى !

— ئىمىن ۋاڭنىڭ دورى !

ئوتتۇرىغا چىققان ئېگىز بويلۇق ئەر مۇرتۇق ئۇلۇغكۆللۈك شاپى دېگەن ئادەم ئىدى. ئۇ كۈچلۈك بىلەكلىرى بىلەن ئىمىن سوپىنى دەس كۆتۈرۈپ ئالامان ئىچىگە ئېلىپ كىردى، بىر قانچە تەمبەل يىگىت ئىمىن سوپىنى يەردىن ئۈزۈپ ئېلىپ ئاسمانغا بىر قانچە قېتىم ئاتتى، ئالامان توۋلاشتى:

— دومۇدو ئىمىن ۋاڭنىڭ دورى !

— دومۇدو ئىمىن ۋاڭنىڭ دورى !

...

بىر ھازادىن كېيىن مەيداندىكى شاۋقۇن ـ سۈرەن پەسەيدى. ھەپسىدىن قۇتۇلغانلار بىر ـ بىرلەپ رويخەتكە ئېلىنىدى، ئادەملەر رويخەتكە ئېلىنغاندا، مۇرتۇق ـ سىڭگىم، قاراغوجا ـ ئاستانە، تۇرپان ـ يارغول، باغرى ـ بۈيلۈق، يەمشى ـ ئايدىڭكۆل، چانقال ـ چىگەبۇلاق، لۇكچۇن ـ دىغار، سىركىپ ـ لەمجىن، تۇيۇق ـ ياڭخى دېگەندەك يۇرت ـ مەھەللىلەر بويىچە تىزىملاندى. ھەر بىر بىرلىككە بىردىن مەسئۇل كىشى — بەگ

① دومۇدو ئىمىن ۋاڭنىڭ دورى — شۇ ۋاقىتتا خەلق ئىچىدە مۇشۇ گەپ چىققا-نىكەن. بۇ گەپ ھازىرغىچە تۇرپان، لۇكچۇن خەلقلىرى ئارىسىدا ئامىتى كەلگەن ئادەملەرگە ئىشلىتىلمەكتە. «ھازىر ئىمىن ۋاڭنىڭ دەۋرى» دېگەنلىكتۇر.

تەيىنلەندى. كېتىمىز دېگەنلەردىن، ئۆيىمىزنى، بالىچاقىمىزنى كۆرۈپ كېلىمىز دېگەنلەردىن ھەر بىر يۇرت ـ مەھەللىدىن بىر قانچىدىن ئادەم چىقتى. قالغان بەش يۈزدەك ئەر ـ يىگىت ئوردىنىڭ قاراۋۇللۇقى، چېرىكلىكى ۋە باشقا مۇھىم ئىشلىرىغا قويۇلدى. خالىق لەشكەر بېشى، شاپى سىڭگىم ـ مۇرتۇقنىڭ بېگى قىلىپ تەيىنلەندى.

مۇشۇ ئىشلار بىرەر قۇر بېسىققاندىن كېيىن، بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ ئىمىن سوپى، خالىق سەرۋاز، شاپىبەگ قاتارلىقلار چىنىخان بىلەن ھەمداستىخان بولۇپ ئولتۇرۇشتى، گەپتىن ـ گەپ چىقىپ خالىق مۇنداق دېدى:

ـــ شۇنچە ھەيۋەتلىك لۈكچۈن ئوردىسىنى بىر ئاش پىشىم ۋاقىت ئىچىدىلا قولغا چۈشۈردۈق دېسە، خۇددى چۆچەكلەردە شەھەر ئالغاندەكلا !؟

چىنىخان مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى. ئىمىن سوپى سورۇندىكىلەرگە بىر قۇر قاراپ چىققاندىن كېيىن:

ـــ سىلەرگە ئاسان تۇيۇلغان بۇ ئىش چىنىخان تەرەپتىن ناھايىتى ئىنچىكە پىلانلانغانلىقىدىن ئەمەسمۇ !؟ ـــ دېدى.

ـــ قېنى چىنىخان ئېيتقىنا، قانداق پىلانلىغاندىك ؟ ـــ دېدى خالىق قىزىقسىنىپ.

ـــ بۇنىڭ تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق بىر ئىش، ئەسلىدە نۇسرەت سىلەرگە يۈزلەنگەن، گەپ شۇ ! ـــ دېدى ئۇ كەمتەرلىك بىلەن.

ـــ سۆزلەپ بېقىڭ، خېنىم، بىزنىڭمۇ كۆزىمىز ئېچىلىپ قالسۇن، ـــ شاپىبەگ سۆز قىستۇردى.

چىنىخان ئۆزىنىڭ ئىشلىرىنى ماختاشنى ياخشى كۆرمەيتتى. ئۇ ئىككىلىنىپ تۇرۇپ قالدى.

ـــ سۆزلەپ بەرسىلىرا، خان ئاچا؟! ـــ دېدى داستىخاندا چاي قۇيۇۋاتقان خەلىچە، ـــ ئوردا ئىمىن ۋاڭنىڭ قولىغا ئۆتكۈچە

قانچه كېچىلەر كىرپىك قاقماي چىقتىلاغۇ ؟!

ــ ماقۇل ئەمىسە، سۆزلەپ بېرەي، ــ چىنىخان كىشىنى ئۆزىگە يېلىنىدۇرۇشنى خالىمايتتى. ئۇ بىرنەچچە كۈنلۈك ئىشنى سۆزلەپ بەردى:

ئەھمەد ۋاڭ ئۆرتەڭغولغا شىكارغا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئوردا تەرتىپى نۇجۇۋۇلبەگ تەرىپىدىن بىرقانچە كۈن قاتتىق يۈرگۈزۈلدى. چىنىخان بۇ خىل ئەھۋالىنىڭ پايدىسىزلىقىنى پەملەپ، نۇجۇۋۇلبەگكە بۆرك ۋە يىپەك پەردە ئىنئام قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە: «ئۆزلىرىنى ئىسسىققا ئالدۇرۇپ قويمىسىلا» دېگەن گەپ بىلەن نۇجۇۋۇلبەگكە بېشارەت بەرگەندىن كېيىن، نۇجۇۋۇلبەگ بىرقانچە كۈن بولسىمۇ ۋاڭدەك ياشىۋالاي، دېگەن ئوي بىلەن بايلار چاقىرغان زىياپەتلەرگە، باغ ـ باراۋەتلەرگە بېرىپ تۇردى، ھاۋا ئىسسىپ كەتكەن چاغلاردا ئوردىدىن چىقىپ، كەينىدىكى باغدا كېنىزەكلەرگە ئۆزىنى يەلپۈتۈپ، ھۇزۇرلىنىپ ياتتى. بىرەر ـ يېرىم قوزا ـ ئوغلاقنى ئاخشاملىرى ئۆيىگە ئاستىرتىن سۈڭگۈتكەن سىپاھ، ئەمەلدارلار، خادىملارغا بىرەر ـ ئىككى كۈنلۈكتىن دەم ئېلىشمۇ بەردى. چىنىخاننىڭ تەكلىپى بىلەن سىدىرلار① نى يازلىق زىرائەتلەردىن ئىجارە ھەققىنى بالدۇرراق يىغىۋېلىشقا يېزا ـ كەنتلەرگە ئەۋەتتى. ئوردىدا ئادەم ئازلىدى ھەم تەرتىپ سەل بوشاشتى. ئەڭ مۇھىمى، ئاشۇ پەيشەنبە كۈنى ئوردا ئاشخانىسىغا «پەيشەنبىلىك ياغ پۈرىتىڭلار» دەپ پوشكال سالدۇرغان چىنىخان ئاتايىن بىر چېلەك كەندىر يىغىنى تاپتۇرۇپ كېلىپ، ئوردا ئاشپىزى سېلىمخان ئايلىغا تاپىلاپ، ئوردىدىكى چوڭ ـ كىچىك، تۇڭ ـ پىشىقنىڭ ھەممىسىگە پوشكالنى يېگۈزگەن. ئۇ كۈنى نۇجۇۋۇلبەگ «پېشىن نامىزىدىن كېيىن قايتىپ كېلىمەن» دەپ

① لۈكچۈن ۋاڭنىڭ ئوردىسىغا قاراشلىق يەرلەرنىڭ ئىجارىسىنى يىغقۇچىلار.

قويۇپ ئوردىدىن بالدۇرلا كېتىپ قالغان. ھاۋانىڭ قىزىقى بىلەن كەندىر يېغىدا پىشۇرۇلغان پوشكالىنىڭ مەست قىلىشى نەتىجىسىدە قاراۋۇللار، كۆزەتچىلەر ۋە يۇگۇر ـ يېتىمغا چاپىدىغان خادىملارنىڭ تامامى مەستخۇش بولۇپ، نىمجان ھالەتكە چۈشۈپ قالغان. مانا شۇ ئەھۋالدا ئىمىن سوپى بىلەن خالىق ئوتتۇزچە ئادەم بىلەنلا ئوردىنى ئىگىلىۋالغان.

ـــ توۋا ؟! ـــ دېدى خالىق، ـــ ئايال كىشىنىڭ قىرىق بىر ھۈنىرى بار دەپ ئاڭلىۋىدىم، بۈگۈن بۇ گەپكە راستلا ئىشەندىم !

ـــ بىلىپ قالغىنىڭ ياخشى بولدى، خالىق، بۇنىڭدىن كېيىن ئاگاھ بول، خەلىچە بۇرنۇڭدىن يېتىلەپ كەتمىگەي جۇمۇ ؟ ! ـــ چىنىخاننىڭ بۇ سۆزى ھەممىنى كۈلدۈردى. خالىقنىڭ خەلىچەگە كۆڭلى چۈشۈپ قالغانلىقىنى چىنىخان بىلىپ قالغانىدى.

ـــ مەن ئېزىتقۇ شەيتانمىدىم، چىنىخان ئايلا، ياكى خالىقكام تۆگىمىدى بۇرنىدىن يېتىلىگىلى !؟ ـــ خەلىچەنىڭ بۇ سۆزىدىن سورۇندىكىلەر يەنە بىر مەرتەم كۈلۈشتى. خەلىچە گەرچە كېنىزەك بولسىمۇ، چىنىخاندىن ئانچە ئەيمىنمەي كەتمەيدىغان تۇرگۇن قىز ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە خەلىچە چىنىخانغا تۇغقان كېلەتتى، چىنىخان ئۇنى ئاتايىن ئوردىغا ئېلىپ كەلگەنىدى.

سورۇن كۈلكە ئىچىدە ئاخىرلاشتى.

*　　*　　*

پەنجىرىدىن باغقا سەكرەپ قاچقان قاراۋۇل چېرىك ئوردىنىڭ قولىدىن كەتكەنلىكىنى لۈكچۈن بازىرىدىكى چوڭ مەسچىتكە بېرىپ نۇجۇۋۇلبەگكە يەتكۈزدى. پېشىن نامىزىدىن ئەمدىلا يانغان نۇجۇۋۇلبەگ ئاللا ـ توۋا توۋلىغىنىچە ئوردىغا يۈگۈردى، يۈگۈرۈپ بارىدى ـ يۇ، ئۆز كۆزىگە ئۆزى ئىشەنمەي قالدى. سېپىل ئۈستىدە سانجاق ـ سانجاق ئادەم، چوڭ دەرۋازا ئېتىۋېتىلگەن !

بۇ نېمە كارامەت ئەمدى ؟! نۇجۇۋۇلبەگ تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالدى. «ئەمدى يۇرتنى تاشلاپ، بالىچاقىنىمۇ تاشلاپ ياقا يۇرتلارغا كېتىمىزيا؟ ئەھمەد ۋاڭنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلايمۇ؟ قېچىپ كەتسەم، ياقا يۇرتلاردا ‹داۋان ئاشتى›[1] ئاتلىپ يۇرەرمەنمۇ؟ ئۆلۈكۈم ياقا يۇرتلاردا قالۇرمۇ؟ ئەھمەد ۋاڭغا ئوردىنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ بارسام ‹ئوردىنى ساقلىيالماپسەن، ھەي نان قېپى !› دەپ غەزەپلىنىپ ئۆلتۇرۇۋېتەرمۇ؟ ... قېچىپ نەگىمۇ بارارمەن ... ‹خەقنىڭ يۇرتىدا سۇلتان بولغۇچە، ئۆز يۇرتۇڭدا ئۇلتاڭ بول› دەپتىكەن دانىشمەنلەر. ياقا يۇرتلاردا تېنەپ ـ تەمتىرەپ مۇساپىر بولغاندىن كۆرە، ئۆز گۇتىنىمدە[2] باشقا كەلگەننى كۆرمەيمەنمۇ ! ...» نۇجۇۋۇلبەگ شۇ قارارغا كەلدى ـ دە، پايپاسلىغىنىچە ئۆيگە بېرىپ قاراگىر ئېتىنى توقۇپ، سىركىپ غولى تامان يۇرۇپ كەتتى. ئۇ ئەھمەد باقى ۋاڭنىڭ ئالدىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلغىلى ماڭغانىدى.

نۇجۇۋۇلبەگ شۇ ماڭغىنىچە لەمجىندىن ئۆتۇپ «سۇ بېشى»غا يەتتى. ئۇ يەردىمۇ توختىماي، غەربىي شىمالغا قاراپ يۇرۇپ، بېرىم كېچىدىن ئاشقاندا سىڭگىنىڭ «قىجا» دېگەن يېرىگە يەتتى. شۇ يەردە تاغ تەرەپكە ــ چالقانغا قاراپ ئوچ كۇن ساقلىدى. ئوچىنچى كۇنى كەچقۇرۇنلۇقى ئەھمەد ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى قىجاغا قايتىپ كەلدى. نۇجۇۋۇلبەگ يىغلاپ تۇرۇپ:

ــ ۋاڭ جانابلىرى، ئىلگىرى ئوردىدىن قاچقان ئىمىن سوپى دېگەن نائەھلى بىرەر مىڭدەك ئادەمنى باشلاپ كېلىپ ئوردىنى ئىگىلىۋالدى. مەن چېرىكلەر بىلەن شۇنچە تىركەشكەن

---

① تۇرپانلىقلار يۇرتىنى تاشلاپ چىقىقانلارنى «داۋان ئاشتى» دېگەن سۆز بىلەن ئەيىبلەپ، يامان كۆرىدۇ.

② گۇتەن ــ تۇرپان شېۋىسىدە ئەينى ۋاقىتتا «ۋەتەن» سۆزى «گۇتەن» دېيىلەتتى. بۇ «ۋ» تاۋۇشىنىڭ «گ» تاۋۇشىغا ئالمىشىشىدۇر.

بولساممۇ ئىسيانچىلار ئاخىر ئوردا ئىچىگە كىرىۋالدى... ــ دەپ، بىرنى ئون قىلىپ يالغان ئېيتتى. ۋاڭ غەزەپتىن يېرىلغۇدەك بولدى ـ دە، ئادەملىرىنى ئەگەشتۇرۇپ ئاتلىرىغا قامچا سېلىپ لۇكچۇنگە قاراپ چاپتى، ئۇلار ئەتىسى ناشتا ۋاقىتىدا لۇكچۇن ئوردىسىنىڭ چوڭ قوۋۇقى ئالدىغا كەلدى. قوۋۇق ئېتىك ئىدى. ئەھمەد ۋاڭ ئوردىدا قالغان بەگلىرىنىڭ، چېرىك، سەرۋازلىرىنىڭ، پاششاپلىرىنىڭ ئىسملىرىنى بىرمۇبىر توۋلاپ كۆردى، ھېچقايسىسىدىن سادا كەلمىگەندىن كېيىن:

ــ ھەي ئىسىت، ھەي ئىسىت، ئىتچىلىك ۋاپاسى يوق بۇ ھارامتاماقلارغا نېمىدەپمۇ ئىشەنگەندىمەن ! نېمىدەپمۇ ئوردىنى تاشلاپ بېرىپ تاغلاردا يۈرگەندىمەن ! ئىشەنگەن تاغلىرىڭدا كېيىك ياتماپتۇ، دېگەن مۇشۇ ئىكەن ـ دە؟! ــ ئەھمەد ۋاڭ كۆزلىرىدىن تارامىلاپ ياش ئاققۇزغان پېتى بىر ھازا قاقشاپ، قارىغاندىن كېيىن، تىللاشقا ئۆتتى:

ــ ھەي ئىمىن دېگەن نائەھلى ! تەڭرى تەرىپىدىن ماڭا ئاتا قىلىنغان بۇ خانلىقنى[1] تارتىۋېلىشقا نېمە ھەددىڭ !؟ ھەي تۈزكور، مۇناپىق، ئۆز خوجاڭغا قارشى چىقىشقا قانداق پېتىندىڭ !؟ قوۋۇقنى چاپسان ئېچىپ، تەختنى يانداۋۇپ بەر ! بويۇنۇڭغا قارا ئارغامچىنى سېلىپ، توۋا قىلساڭ گۇناھىڭدىن ئۆتەرمەن !؟

ــ مۇناپىق دېگەن ئۆزۈڭ ! سەن ئەل ـ يۇرتنى ۋەيران قىلىشقا يۈزلەندىڭ، تەڭرى يولىدىن تايدىڭ، مۇسۇلمانچىلىقتىن چەتنەپ، شەرىئەت يولىنى بۇزدۇڭ ! خەلقىڭ بايلىقىنى بۇلىدىڭ، خوتۇن ـ قىزلارنى زورلۇق بىلەن ھەرەمخاناڭغا ئېلىپ كەتتىڭ ! ئەمدى بۇ ۋاڭلىق مەنسەپ ساڭا جايىز ئەمەس ! ــ سېپىل ئۈستىدىن پەسكە قاراپ ئىمىن سوپى كۇچەپ ۋارقىرىدى.

---

① ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپلا تەڭرى تەرىپىدىن ئىلتىپات قىلىنغان ئادەمگىلا خانلىق نېسىپ بولىدۇ، دېگەن قاراش بار.

شۇ ئەسنادا، ئەھمەد ۋاڭنىڭ يېنىدا تۇرغان زىپەر بۆرەبەگ ئىمىن سوپىغا (تۇغرىسى ھازىرقى ۋاڭغا) قارىتىپ ساداقتىن ئوق ئۇزدى. يا ئوقى ئىمىن سوپىنىڭ قۇلقىنىڭ تۈۋىدىن ۋىڭىلداپ ئۆتۈپ كەتتى. ئىمىن خوجىنىڭ يېقىنلىرىدىن شاپىبەگ، سىپەر مانجۇ، خالىقلار بىر ياندا ئاللىقاچان ساداقلىرىدىكى ئوقنى بەتلەپ تۇرغانىدى. ئەھمەد باقىنىڭ ئادەملىرىنىڭ سېپىلغا قارىتىپ ئوق ئۇزگەنلىكىنى كۆرگەن خالىق خاسار تۆۋەنگە قارىتىپ ئوق ئاتتى. ئارقىدىن شاپىبەگ، سىپەر مانجۇ ۋە باشقا چېرىكلەرمۇ ئوقنى يامغۇردەك ياغدۇرۇۋەتتى. ئەھمەد باقىنىڭ ئېتىنىڭ ساغرىسىغا سېپىلدىن ئېتىلغان ئوقتىن بىرى «ۋاچچىدە» سانجىلدى، ئات ئەھمەد باقىنى سۆرىگىنىچە شەھەر سىرتىغا چاپچىپ چىقىپ كەتتى. ئەھمەد باقىنىڭ كەينىدىن چوڭ تەيجى ھامۇت بىلەن قۇشبېگى رۇستەم ئات چاپتۇرۇپ چىقىپ كەتتى، زىپەر بۆرە بەگ، نۇجۇۋۇلبەگ، قورمال ساجىت، مىراقۇل گاجىت ۋە شىكارغا ئەھمەد ۋاڭنى قورۇقداپ بىللە چىققان كاھبەگ ـ چېرىكلەرنىڭ ھەممىسى سېپىلدىن ئېتىلغان ئوقتا جېنىدىن ئايرىلدى، پەقەت ئەھمەد باقىلاردىن ئارىلىق ساقلاپ كەينىدىرەك تۇرغان تۆۋەن خوجامنىيازلا ھايات قالدى.

شاپىبەگ يىگىرمىدەك يىگىتنى ئەگەشتۇرۇپ ئەھمەد باقى ۋاڭنى ئاتلىق قوغلاپ كەتتى. ئەھمەد باقى ۋاڭنىڭ ئادەملىرى ۋە ئاتلىرىمۇ تاغدىن ھېرىپ كەلگەچكە، لۇكچۇندىن ئانچە يىراققا ئۇزاپ كېتەلمىگەنىدى. شاپىبەگ ئادەملىرى بىلەن ئۇلارغا سىركىپ ئېغىزىدا يېتىشۋالدى. ئەھمەد ۋاڭنى شاپىبەگ تۇرنىڭ ئۇستىدىن تۇتۇپ چۈشۈپ، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا كاللىسىنى ئالدى. قالغان يىگىتلەر ھامۇت تەيجى بىلەن قۇشبېگى رۇستەمنى سىركىپ ئېغىزىدا قوغلاپ يۇرۇپ قىلىچتىن ئۆتكۈزدى. چۈشكە قالمايلا شاپىبەگ ئەھمەد باقى، ھامۇت تەيجى

ۋە رۇستەمدىن ئىبارەت ئۇچ ئادەمنىڭ بېشىنى لۇكچۇن ئوردىسىنىڭ چوڭ قوۋۇق بېشىغا ئاستى، ئۇلارنى شۇ پېتى بىر ئاي سازايى قىلدى...

شۇنداق قىلىپ، پەلەك چۆرۈلۈپ، لۇكچۇن ۋاڭلىقى ئىمىن سوپىنىڭ قولىغا ئۆتتى. لۇكچۇن ۋاڭلىقىغا قاراشلىق يۇرت ـ يۇرتلاردا: دومۇدو ئىمىن ۋاڭنىڭ دورى ! دومۇدو ئىمىن ۋاڭنىڭ دورى ! دېگەن گەپ تارقىلىپ يۈردى ...

بەشىنچى باب

بەگلەر ئارىسىدىكى توقۇنۇش

مىلادىيە 17 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، جۇڭغار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈيغۇرات موڭغۇللىرىغا شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا زور ھاياتىي كۈچ ئېلىپ كەلگەچكە، ئۇلار يەكەن خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە تۇرپان بىلەن قومۇلنى ئاجىز نۇقتا دەپ ھېسابلىدى. روشەنكى، بۇ ئەھۋال خېلى بىر مەزگىل داۋام ئەتكەن بولۇپ، سېپكگى ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى غالدانىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇلار تۇرپان سۇيۇرغاللىقىنىڭ ھۆكۈمرانى بابىخانىنىڭ پەرزەنتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، 1679 ـ يىلى تۇرپان رايونىنى ئىشغال قىلىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان تۇرپان سۇيۇرغاللىقىغا يۈرگۈزۈپ كەلگەن سىياسىتىدە بۇرۇلۇش يۈز بېرىپ، بىردىنلا ئۇلارنى تۇرپانىنىڭ ۋاسىتىچى ھۆكۈمرانلىرىغا ئايلاندۇردى. سۆزان ئارابدان دەۋرىگە كەلگەندە، جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ تۇرپان رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش بىلەن بىللە، پۈتكۈل تۇرپان رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنى جۇڭغار خانلىقى ئۈچۈن تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئالباتۇ (بېقىندى) لارغا ئايلاندۇردى.

تۇرپان رايونى ئەينى مەزگىلدە، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ جۇڭغارلارغا زەربە بېرىشتىكى يۈرۈش قىلىش ھەربىي نۇقتىسى قىلىپ بېكىتىلگەچكە، بۇ رايون چىڭ سۇلالىسى بىلەن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى كۈچلىرىنىڭ تالىشىش

ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قالغانىدى.

جۇڭغارلار خانى غالدان ھالاك بولۇپ، ئورنىغا سۈۋان ئارابدان ھۆكۈمرانلىق تەختىگە چىققان مەزگىلدە، قومۇلنىڭ تارخانبېگى ئەبەيدۇللا چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىدى، بۇ ھال تۇرپان رايونىدىكى يەرلىك ھۆكۈمدارلارنىڭ ئارىسىدىمۇ تەۋرىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ۋەزىيەتتىكى مۇنداق جىددىي ئۆزگىرىش، تەبىئىيكى، شەرقىي شىنجاڭ رايونىنى ئىگىلەپ، قومۇل ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولىدىغان سودا مەنپەئەتىنى كونترول قىلىشنى كۆزلىگەن جۇڭغار خانلىقىنىڭ پىلانىنى بەربات قىلىۋەتكەچكە، ئۇلارغا ئىقتىسادىي جەھەتتە ناھايىتى زور زىيان ئېلىپ كەلدى. بۇنداق ئەھۋالغا چىداپ تۇرالمىغان جۇڭغارلار قومۇلغا ۋە تۇرپان رايونىغا قارىتا ھۇجۇم قوزغىدى.

چىڭ سۇلالىسى سۈۋان ئارابدان باشچىلىقىدىكى جۇڭغار خانلىقىنىڭ كۈچلىرىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن 1716 ـ يىلى 6 ـ ئايدا بىرىنچى قېتىم ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلغانىدى. 1717 ـ يىلى 3 ـ ئايدا بولسا يەنە ئۇرۇمچى بىلەن تۇرپانغا ھۇجۇم قىلدى. چىڭ سۇلالىسى غەربىي رايونىنى، يەنى ھازىرقى شىنجاڭ رايونىنى ئۆز كونترولىلۇقىدا ئەمەس تاپتۇرۇش ئۈچۈن، زور قوشۇن ئەۋەتتى. 1720 ـ يىلى 7 ـ ئايغا كەلگەندە، يەنى ئەمەس سوپى يېڭىدىن لۇكچۇن ۋاڭلىقىنى قولغا كىرگۈزگەن مەزگىلدە، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى پىچان، تۇرپانلارنى ئىشغال قىلدى.

* * *

ـــ داد ! ۋاڭ جانابلىرى، داد ! ـــ بۇگۈن چۈشتىن كېيىن ئوردىدا ئەمىن ۋاڭ، شاپىبەگ، خالىق قاتارلىق يۇرت چوڭلىرى بىر ئىش ئۈستىدە كېڭىشىۋاتقاندا، ئوردىغا باشلاپ كىرىلگەن ئالىم خوجا دېگەن ئادەم ئوردا كېڭەش زالىغا كىرىپلا تۇۋلاپ كەتتى. بۇ كەڭ غوللۇق، ئوتتۇرا بوي، بېجىرىم بەدەن،

قارىمۇتۇق، تەمبەل ئادەم بولۇپ، ئوتتۇز ياشلار چامىسىدا، ساقاللىرى ئۆسۈك، كۆزلىرى چوڭقۇردا پىلدىرلايتتى، خۇددى ئىسسىق ئۆتۈپ كەتكەن ئادەمدەك كۆرۈنەتتى. دېمىسىمۇ، بۇ ئادەم تومۇز ئىسسىقتا قارىماي كۇمۇش ئېدىرلىرى، ئارغۇبۇلاق تاغلىرىدىن ئېشىپ، كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپ لۈكچۈنگە يېتىپ كەلگەنىدى.

ـــ نېمە ئەرز ـ دادىڭىز بار؟ ئورنىڭىزدىن تۇرۇپ سۆزلەڭ ! ـــ دېدى ئىمىن ۋاڭ ئىجازەت بېرىپ.

ـــ مەن كۇمۇش① تىن كەلدىم، ـــ دېدى ئالىم خوجا يۈكۈنۈپ تەزىم قىلغان جايىدىن تۇرۇپ، ـــ بىز ئەسلىي تۈيۈق ـ ياڭخى ئەتراپلىرىدىكى سۇزاق② لاردا ياشايتتۇق. سىلى ۋاڭ بولۇشتىن بىر قانچە ئايلار ئىلگىرى، بىزنى ئېزىز خوجا بىلەن خوجىس بەگلەر جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ كۇشكۇرتۇشىگە يانداشىپ قارا شەھەرگە زورمۇزور كۆچۈرۈپ ئەكەتكەنىدى. بىزلەرنى موڭغۇللار ئۇ يەردىمۇ تۇرغۇزماي، ئاقسۇنىڭ ئۇچقا (ھازىرقى ئۇچتۇرپانغا) كۆچۈرمەكچى بولدى. بىز قويمۇ، ئۇلار ھەيدەپ ماڭسا مېڭمۇ، ئېرىدىغان ؟ ! بىز ئاخىر مىڭ تۇتۇندەك پۇقرا شۇ كۆچۈشتىن قېچىپ، ئۇششاقتال، چۇقۇ، تاغارچى، قارا قىزىل ئېدىرلىقلىرىدا، كۇمۇشلەردە ـــ گاھ تاغ ـ ئېدىر ئىچىدە، گاھ چۆللەردە، گاھ يېزا ـ قىشلاقلاردا سەرگەردان ھالەتتە جان ساقلاپ يۈردۇق. ئەھمەد باقى كېپىشبەگ بىزگە باشپاناھ بولمىدى، بىزنىڭ كەينىمىزدىن ئادەممۇ ئەۋەتمىدى. بىز توختى مامۇتنى باش قىلىپ، قوغلاپ كەلگەن جۇڭغار موڭغۇللىرى بىلەن ئېتىشىپ ـ ئېلىشىپ يۈردۇق. سەرسان ـ سەرگەردانلىق يامان ئىكەن، كىيىملىرىمىز جۇل ـ جۇل، قېرىنداشلىرىمىز يېرىم ئاچ ـ يېرىم توق، چىرايلىرى سارغايغان، كۆرگەن ئادەمنىڭ

① كۇمۇش ـــ قاراشەھەر بىلەن توقسۇننىڭ ئارىلىقىدىكى بىر جاي. ھازىر توقسۇن ناھىيەسى تەۋەلىكىدە.

② سۇزاق ـــ قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆز، مەھەللە، كەنت، يېزا مەنىلىرىدە.

ئىچى سىيرىلىپ كېتىدۇ ... ــ سۆزلەپ شۇ يەرگە كەلگەندە، ئالىم خوجا خۇددى گېلىغا بىر نەرسە كەپلىشىپ قالغاندەك، جىم بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۆپكىسى ئۆرۈلۈپ، ئاغزىغا گەپ كەلمەي، كۆزلىرى نەمدەلدى.

ــ بىز پۇقرالارنىڭ قاراشھەرگە كۆچۈرۈپ كېتىلگەنلىكىنى ئۇققان، لېكىن ئۇچقا كۆچۈرۈلىدىغانلىقىدىن بىخەۋەر ئىكەنمىز، ــ دېدى ئىمىن ژاڭ، ــ ئۇچقا بارماي قېلىپ قالغىنىڭلار ئوبدان بوپتۇ. پۇقرالارغا مانا ئەمدى بىز ئىگە. مەن ئادەم قوشاي، پۇقرالارنى ئۆزلىرىنىڭ ماكان ـ جايلىرىغا قايتۇرۇپ كېلەيلى. سىزنىڭ يەنە قانداق تەلىپىڭىز بار، ئېيتىڭ!

ــ ژاڭ جانابلىرىنىڭ ھىممىتىگە مىڭ مەرتەم ھەشقالالا ـ رەھمەت. ھازىر پۇقرالارنى يىغىرۇپ كېلىش ئۇچۇن ئات ـ ئۇلاغ، ھارۋا كېرەك، چۇنكى ئارىمىزدا قېرى ـ ئاجىزلار بار، كېسەللەرمۇ بار. يەنە ھازىر ئۇلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمىكى ئۇزۇلۇپ قالدى. ئوردىدىن ئازراق ئاشلىق چىقىرىپ، كۇموشتىن مۇشۇ يەرگىچە يەتكۇدەك ئوزۇق ـ تۇلۇك يارەدەم بېرىلگەن بولسا ؟! ــ دېدى ئالىم خوجا ئەمەلىي قىيىنچىلىقنى ئېيتىپ.

ــ بولىدۇ، بۇ ئىشلارنى قىلغىلى بولىدۇ. سىزنىڭچە، پۇقرالارنى بۇ يەرگە قانچە كۇندە يەتكۇزۇپ كەلگىلى بولۇر؟ ــ دېدى ئىمىن ژاڭ.

ــ بەش ـ ئالتە كۇن ژاقىت كېتەر.

ــ بىر كۇن تەييارلىق قىلىپ ئاندىن يولغا چىقىڭلار!

ــ بۇ يەردە يەنە بىر مۇھىم ئىش بار، ژاڭ جانابلىرى، ــ دېدى ئالىم خوجا.

ــ ئېيتۇبرىڭ!

ــ بىزنىڭ مىڭ تۇتۇن پۇقرايىمىز ئىچىدە بىزنى قاراشھەرگە كۆچۈشكە مەجبۇرلىغان ئېزىز خوجىنىڭ بىر سىڭلىسى بار. بىز قاراشھەردىن كەينىمىزگە يانغاندا، ئېزىز خوجىنىڭ ئاشۇ سىڭلىسىنى كېچىدە تۇتۇپ كېلىپ، ئارىمىزدا

ساقلاپ تۇردۇق. ناۋادا ئېزىز خوجا بىزگە زىيانكەشلىك قىلماقنى ئويلىسا، بىز شۇ سىڭلىسىنى باشتاي[1] ھېسابىدا قالقان قىلماقچى. ئېزىز خوجا شۇ ۋەجىدىن جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ كۆچىگە تايىنىپ بىزگە قوغلاپ يۇرۇپ نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، بىزنىڭ يولباشچىمىز توختى مامۇت قەيسەر ھەم پەم ـ پاراسەتلىك ئادەم بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۇرۇپلا كەلدۇق، ـــ دېدى ئالىم خوجا.

ـــ ئېزىز خوجىنىڭ سىڭلىسىنى باشتاي ھېسابىدا تۇتۇپ تۇرغىنىڭلار ناھايىتى ياخشى بوپتۇ. بىز مۇشۇ ئارقىلىق ئېزىز خوجىنى پۇقرالارنى ئۇچقا ئېلىپ كەتمەسلىككە دەۋەت قىلىپ، سۇلھىگە چاقىرىمىز، ـــ دېدى ئىمىن ژاڭ، ـــ سىز ئۇزۇن يول بېسىپ كۆپ جاپا تارتىپسىز. ھازىر چىقىپ ئارام ئېلىپ تۇرۇڭ، بىز مەسلىھەت ـ كېڭەش قىلىۋالايلى، ـــ دېدى ـ دە، ئىمىن ژاڭ خالىقا قارىدى.

ـــ ھاي قاسىم!

ـــ لەببەي! ـــ بىر كاھىبەگ بوسۇغىدا ھازىر بولدى.

ـــ بۇ مېھمانىنى سالقىنلىتىپ، ئوبدان كۈتۈڭلار! ـــ دېدى خالىق كاھىبەگكە تاپىلاپ.

ـــ خوش خوجام، بەجا كەلتۇرگەيمەن، ـــ كاھىبەگ ئېگىلىپ تەزىم قىلدى ۋە مېھمانىنى باشلاپ ئوردا كېڭەشخانىسىدىن چىقىپ كەتتى.

ـــ بۇ بىر چوڭ ئىش، جىددىي قارىماق لازىم، ئىككىڭلاردىن بىرسىڭلار تەييارلىق قىلىپ تېزدىن ئاتلىنىڭلار! ـــ دېدى ئىمىن ژاڭ خالىق بىلەن شاپىبەگكە قاراپ.

ـــ مەن باراي، ـــ دېدى خالىق، ـــ ئۇ تەرەپنىڭ يوللىرىنى مەن ئوبدان بىلىمەن.

ـــ سىز ژاڭ جانابلىرىنىڭ يېنىدىن ئايرىلماڭ، تېخى

---

① گۆرۈ ھېسابىدا تۇتۇپ تۇرۇلغۇچى.

قىلىدىغان جەڭ ئىشلار تۇرىدۇ. مەن ئېزىز خوجا بىلەن كېڭىشىش ئۈچۈن قاراشھەرگە بېرىپ، پۇقرالارنى تۇرپانغا قايتۇرۇپ كېلىش ئىشىنى سۆزلىشىپ كۆرسەم دەيمەن، بىر يۇرتنىڭ ئادىمىنى ئىككىگە پارچىلاپ يۇرۇشنىڭ پايدىسى يوقلۇقىنى ئۇ ئادەمگە قاتتىقراق ئېيتىپ باقماقچىمەن، — شاپىبەگنىڭ بۇ گەپلىرى ئىمىن ۋاڭغا ياقتى. دېمىسىمۇ، يۇرتتا پۇقرا بولمىسا، قۇرۇق ئۆستەڭگە مىراب بولغانىنىڭ نېمە پايدىسى؟

— سىز بېرىڭ، شاپى بەگ. لېكىن، خىل يىگىتتىن ئىككى يۈزنى باشلاپ بارارسىز. تۇرپانغا بېرىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ باشلىقى ئارانا جانابلىرىغىمۇ ئۇدۇل بولۇپ، ئەھۋالنى ئېيتىسىڭىز، بەلكىم ئۇ زاتمۇ چېرىك قوشۇپ بېرەر، جۇڭغار مۇڭغۇللىرىنى كەينىڭلاردىن قوغلاپ كەلمەيدۇ دېگىلى بولمايدۇ، — ئىمىن ۋاڭنىڭ مۇشۇ سۆزلىرى بىلەن كۆمۈش تەرەپكە شاپىبەگنىڭ باريدىغانلىقى بېكىتىلدى.

بىر ئاش پىشىم ۋاقىتتىن كېيىن كاھىبەگ ئارقىلىق ئالىم خوجا كېڭەشخانىغا چاقىرتىلدى.

— پۇقرالارنى ياندۇرۇپ كېلىشكە شاپىبەگ سىز بىلەن بارىدۇ. سىلەر ئالدى بىلەن تۇرپانغا بېرىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى ئارانا جانابلىرى بىلەن كۆرۈشۈڭلار. بىز تۇرپانىنىڭ باش ئاقساقىلى شاھنەزەربەگ، ئاقسۇلتان ئاتامان ۋە پىچانىنىڭ ئاقساقىلى ھاكىمبەگلەر ھەممىمىز چىڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتتۇق. شۇ ۋەجدىن، ئارانا جانابلىرىمۇ ئەھۋالنى ئۇقسا سىلەرگە چېرىك قوشۇپ بېرىشى مۇمكىن، — دېدى ئىمىن ۋاڭ.

— ناھايىتى ئوبدان بوپتۇ، ۋاڭ جانابلىرى، ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن، دۆلەتلىرى زىيادە بولغاي، — دېدى ئالىم خوجا ئېگىلىپ تەزىم قىلىپ، — توختى ماموت يولباشچىمىزمۇ مېنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا بىزنىڭ بەيئەت قىلىدىغىنىمىزنى ئېيتقىن، چىڭ سۇلالىسى چوڭ ھەم بۈيۈك خانىدانلىق بولغاندىن

كېيىن شۇلارغا قوشۇلۇپ، ئۆزىمىزگە كۆچلۈك بىر ھىماتچى تېپىپ، مۇنۇ جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلايلى دېگەنىدى. بۇمۇ ياخشى بولدى. ئەگەر سىلى ۋاڭ جانابلىرىنىڭ ۋەكىلى ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارىغا كۆڭلىمىزنى ئىزھار قىلساق بۇمۇ بىر ئېتى يوللۇق، ئەھمىيىتى چوڭ بىر ئىش بولغۇدەك، — دېدى ئالىم خوجا خۇشاللىقىدا بىر تالاي سۆزلەپ.

— تەييارلىقنى پۈختا قىلىپ، ئەتە يولغا چىقىڭلار ! — ئىمىن ۋاڭنىڭ تاپىلاشلىرى ئاياغلاشقاندا، خالىق، شاپىبەگ ۋە ئالىم خوجىلار كېڭەشخانىدىن خوشلىشىپ چىقىپ، تەييارلىققا كىرىشىپ كەتتى.

— چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جۇڭغارلارغا جازا يۈرۈشى قىلىدۇ، تۇرپاندىكى ئەل - يۇرت بىلەن ئۆچ - ئاداۋىتى يوقتۇر. ئەل ئەمىن بولسۇن ! ئەل ئەمىن بولسۇن ! — بۇ چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرىنى باشلاپ، قولىدا مىس تەبىلىنى چېلىپ ۋارقىراۋاتقان شاھنەزەر ئاقساقالنىڭ جارچىلىرى ئىدى. شاپىبەگ بىلەن ئالىم خوجا تۇرپان كوچىلىرىدا مۇشۇ ئاۋازنى نەچچە رەت ئاڭلاپ، كۆڭۈللىرى خاتىرجەم بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى سەردارى ئارانانىڭ قارارگاھىغا بېرىپ يەتتى. ئارانا ئۇلارنى قىزغىن كۈتۈۋالدى ۋە شۇ كۈنىلا ئۇلارغا ئىككى يۈز چېرىك قوشۇپ، كۈمۈش تەرەپكە ھايال قىلمايلا يولغا سېلىپ قويدى.

* * *

شاپىبەگ ئۆزىنىڭ ئىككى يۈز يىگىتىنى ۋە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ تۇرپانغا ئورۇنلاشقان سەردارى ئارانا قوشۇپ بەرگەن ئىككى يۈز چېرىكنى باشلاپ ئۇچىنچى كۈنى كۈمۈشكە كېلىپ چۈشكۈن قىلدى. ئۇ ئالىم خوجىغا توختى ماموت باشچىلىقىدىكى

جىلغا ـ جىرا، يېزا ـ قىشلاقلارغا تارقىلىپ كەتكەن پۇقرالارنى كۆمۈشكە يىغدۇردى. ئۇچ كۈن ئىچىدىلا چېچىلىپ يۈرگەن بۇ پۇقرالار كۆمۈشكە جەم بولدى ۋە شاپىبەگ لۇكچۇن ئوردىسىدىن ئەكەلگەن ئوزۇق ـ تۇلۇك بىلەن ئاز ـ تولا هاللاندى. ھەر ئېھتىمالغا قارشى شاپىبەگ بۇ مىڭ تۇتۇندەك پۇقرا ئىچىدىن ئالتە يۈز نەپەر ئەر ـ يىگىتنى تاللاپ، ئۇزلىرى باشلاپ كەلگەن يىگىتلەر، چېرىكلەر بىلەن قوشۇپ مىڭ نەپەر ئادەمنى تەخلەپ قويۇپ، ئاندىن ئالىم خوجىنى ئىككى نەپەر يىگىت بىلەن قاراشەھەرگە ـــ ئېزىز خوجىنىڭ يېنىغا ماڭدۇردى.

ئۇششاقتال قاراشەھەردىن ۋە تۇرپان، لۇكچۇن تەرەپتىن كەلگەن بەگ ـ ئاقساقاللار ئۇچرىشىدىغان ئورۇن قىلىپ تاللاندى. قاراشەھەر تەرەپتىن ئېزىز خوجا، قاراشەھەر ئاقساقلى ئاتاۋۇللا، ئېزىز خوجىنىڭ ئوغلى خوجىس قاتارلىق ئۇچ نەپەر ئادەم سورۇنغا كىرىپ كەلدى، ئۇلار باشلاپ كەلگەن يىگىرمىچە يىگىت ۋە شاپىبەگ تەرەپتىن كەلگەن يىگىرمە ـ ئوتتۇزدەك يىگىت سورۇن سىرتىدا ـــ ئەللىك قەدەمچە نېرىدا تۇرۇشتى. لۇكچۇن، تۇرپان تەرەپتىن شاپىبەگ، تۇرپانىنىڭ ئاتامانى ئاقسۇلتان، توقسۇندىن مەڭلىكبەگ، توختى ماموت، ئالىم خوجىلار سورۇندا هازىر بولدى. سورۇن بىر باغلىق هويلىغا راسلاندى. ئالىم خوجا ئىككى تەرەپكە ۋاكالىتەن سورۇن باشقۇردى.

ـــ بۇ سورۇن يۇرتىمىز ئاقساقاللىرىنىڭ، بەگلىرىنىڭ ئۇچرىشىش سورۇنى بولدى، ـــ دەپ گەپ باشلىدى ئالىم خوجا سورۇندىكىلەرگە تەكشى قاراپ، ـــ بۇ سورۇندا كېڭىشىدىغان مۇھىم بىر ئىش ـــ لۇكچۇن، تۇرپان، توقسۇن ۋە قارا شەھەردىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ كىمنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇش مەسىلىسىدۇر. هازىر بىر قىسىم پۇقرالىرىمىز جۇڭغارلارنىڭ باشقۇرۇشىغا تەئەللۇق بولماق بولۇپ، يۇرتلىرىدىن ئايرىلىپ قاراشەھەرگە هەم يىراق ئۇچقا كۆچۈرۈلۈۋاتىدۇ. بىر

قىسمى ئۆز يۇرتىدا قېلىپ مەنچىلىك سۇلالىسىگە قارام بولماقتا. مۇنداق بۆلۈنۈپ كېتىش خەلقىمىزنىڭ ئىستىقبالىغا پايدىلىقمۇ، پايدىسىزمۇ؟ بۆلۈنۈپ كېتىۋېرەمدۇق ياكى بىرلا ھاكىمىيەتكە تەۋە بولامدۇق؟ مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدە كېچەش ئۆتكۈزۈپ باقايلى، — ئالىم خوجا گەپنى ئوتتۇراھال ھالەتكە كەلتۈرۈپ سۆزلىدى. بۇ ئادەم خېلى سۆزمەن ئادەم بولۇپ، تۇرپاندا، ياڭخى — تۈيۈق تەرەپلەردە سوپىزمنى تەرغىب قىلغۇچىلارنىڭ غوللۇق ئادەملىرىدىن بىرسى بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىپ «ئالىم خوجا» دەپ ئاتاشقانىدى.

سورۇن بىر ھازا جىمجىتلىققا چۆمگەندىن كېيىن ئېزىز خوجا سۆز قىلدى:

— قومۇلدىن تارتىپ تاكى قەشقەر، يەكەن، خوتەنگىچە، ھەتتا ئەركەشتامغىچە، گۈچۈڭ، جىمسارىدىن تارتىپ تاكى ئىككى ئۆگۈز[1]، ئىلا — مىڭلاق[2] قىچە قەدىم ئايانىدىن تارتىپلا چىڭگىزخانىنىڭ ئەۋلادلىرى، يەنى ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي خان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى سوراپ كەلگەن زېمىنلاردۇر. بىزلەر ئاتا — بوۋىمىزدىن تارتىپلا ئەنە شۇ ھۆكۈمرانلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلگەن. ھالا بۈگۈنكى كۈندىكى جۇڭغار موڭغۇللىرىمۇ ئاشۇ چاغاتاي موڭغۇللىرىنىڭ كېيىنكى پۇشتىلىرىدۇر، خالاس. بىزلەرنىڭ ئاشۇ موڭغۇللارغا پۇقرادارچىلىق قىلغىنىمىز توغرىدۇر. مۇسۇلماندارچىلىقتا ئۆز خوجىسىغا سادىق بولماق تەكتلىنىدۇ. ھالا بۈگۈنگە كەلگەندە، ئىچىمىزدىكى بىر قىسىملار مەنچىلىك سۇلالىسىگە قارام بولماقنى ئۆزەل بىلىشتى. بۇ ھال ئاسىيلىقتىن دالالەت بەرگۈسىدۇر، — ئېزىز خوجا خېلى تورى بار گەپ قىلغاچقا، سورۇندىكىلەر دەماللىققا ئېغىز ئېچىشمىدى، سورۇن يەنە بىر ھازا سۈكۈتكە چۆمدى.

---

① ئىككى ئۆگۈز — بورتالانىڭ قەدىمكى نامى.

② ئىلا — مىڭلاق — ئىلى ۋادىسىنىڭ قەدىمكى نامى.

ئېزىز خوجىنىڭ تېگى - تەكتى تۇرپاندىن ئىدى، ئۇنىڭ ئائىلىسى يۈز كۆرىلىك① تىن ئارتۇق يېرى، بىر كارىزى، ھەر ئايدا ئۈچ كۈنلۈك ئېقىن سۇ ئىچىدىغان② ئىمتىيازى بار، تاغدا بىر - ئىككى قورۇ مېلى بار، ئون - ئون بەش ئورتاقچىسى بار، ھارۋا، ئات، قېچىرلىرى، ساپان - سۆرەم، كالا - ئۆكۈز قاتارلىق تېرىلغۇ قوراللىرىغا ئىگە بايى ئائىلە ئىدى.

ئۇ ئۆزىمۇ دەسلەپ تۇرپاندا، كېيىنچە قەشقەر، يەكەنلەردە ئوقۇغان، شۇ جەريانداۋ سوپىزم سۇلۇكىگە قاتناشقان، يۈرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سوپىزمنى تارقىتىپ، ئۆز ئالدىغا مۇرىت توپلاپ «خوجا» ئاتالغان، ئۇ شۇ ئارقىلىق بىرەر چوڭ ئىش تەۋرەتمەكچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئىشى تازا ئوڭغا تارتمايۋ كەلگەن. شۇ جەريانداۋ جۇڭغار موڭغۇللىرى تۇرپان رايونىنى پاراكەندىچىلىككە سالغاندا، ئېزىز خوجا جۇڭغارلارغا مايىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ چېرىكلىرىگە ئوزۇق - تۈلۈك، ئوت - سامان يەتكۈزۈپ بېرىپ يۈرۈپ، جۇڭغارلارنىڭ نەزىرىگە چۈشكەن بولۇپ، ئۇزاق ئۆتمەي ئۇلارنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىدىن بىرسى بولۇپ قالغان. شۇڭا، جۇڭغارلار تۇرپاننىڭ باش ئاقساقىلى شاھنەزەرنى ئېتىبارىدىن قالدۇرۇپ، ئېزىز خوجىنى ۋاكالەتچى قىلىپ ئەتىۋارلىغاندى. شۇ ۋەجىدىن، ئېزىز خوجا جۇڭغارلار ئۈچۈن كەتمەن چېپىپ، باج - سېلىق يىغىپ، خەلقنى قاقشىتىپ، جۇڭغارلارغا كۈچۈكلىنىپ قۇيرۇق شىپاڭلاتقان. مەنچىڭ قوشۇنلىرى تۇرپان رايونىغا ھەم دەپ قىستاپ كېلىۋاتقاندا، جۇڭغارلارغا مانا مۇشۇنداق سادىق غالچىلار بەكمۇ كېرەكلىك ئىدى. ئېزىز خوجا پۈرسەتنى قولدىن بەرمەي، جۇڭغارلارنىڭ سەنمىگە دەسسەپ، ئۆز قېرىنداشلىرىنى زار -

① بىر كۆرىلىك (بىر كۆرە ئۇرۇق چېچىلىدىغان) يەر تەخمىنەن بىر موغا تەڭ.

② تۇرپاندا يانغۇلۇق، كېچىك، بۈيلۇق، سىڭگىم ئېغىزى، تۈيۈق ئېغىزى قاتارلىق ئېقىن سۇلار بار، مۇشۇ ئېقىن سۇلار يەرلىك بايلار، يەر ئىگىلىرى تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان.

زار قاقشىتىپ، ئۆي - ماكان، باغباراڭلىرىدىن ئايرىپ، ئۇلارنى مەجبۇرىي ھالدا جۇڭغارلارنىڭ ئاساسلىق پۇت تىرەپ تۇرىدىغان ماكانلىرىدىن بىرسى بولغان قاراشەھەرگە كۆچۈرگەن ھەم ئۇ يەردىن بىر قىسىم پۇقرانى يەنە ئۇچقا كۆچۈرۈشكە ئۇرۇنغانىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ جۇڭغارپەرەسلىكىگە ئۇزاق تارىختىن ئاساس تاپماق بولۇپ، يۇقىرىقى گەپلەرنى قىلغىنى ئىدى.

ئاردىدىكى جىمجىتلىقنى شاپىبەگ بۇزدى:

— ئېزىز خوجىنىڭ سۆزىنى بايىاتىن بېرى سورۇن ئەھلى ھەممىمىز ئاڭلىدۇق. ئېزىز خوجىنىڭ ئېيتقىنى توغرا، — شاپىبەگنىڭ سۆزىگە ئېزىز خوجىمۇ، ئاقسۇلتانمۇ، ئالىم خوجىمۇ، جۇملىدىن سورۇن ئەھلىنىڭ بارچىسى قۇلاق شىڭتايتتى، — چۈنكى شاپىبەگ ئېغىز ئېچىشى بىلەنلا نەچچە مىڭ تۈتۈننى يۇرتتىن ئايرىپ كەتكەن ئېزىز خوجىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك گەپ قىلغانىدى، — توغرا يېرى شۇكى، — شاپىبەگ گېپىنى بىر توختاپ داۋاملاشتۇردى — بىز ياشاپ كەلگەن مۇشۇ يۇرتلارغا چىڭگىزخانىنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن، ئاتا - بوۋىمىزدىن تارتىپ شۇلارغا پۇقرادارچىلىق قىلىپ كەلگىنىمىزمۇ راست، بىراق دەۋر ئۆزگەردى، زامان ئۆزگەردى. ئۇيغۇرلاردا: «ئاپاڭنى كىم ئالسا، ئاتاڭ شۇ» دەيدىغان بىر تەمسىل بار. بۇگۈنكى كۈندە بۇيۇك جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانى مەنچىڭ خانىدۇر. بىز ئەنە شۇ چوڭ خانغا بويسۇنۇشىمىز كېرەك. «ئۇيغۇر» دېگەن نامىمىزنىڭ مەنىسى ئۇيۇشماق، ئىتتىپاقلاشماق دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىدىغانلىقى ھەممىمىزگە ئايان بولسا كېرەك. جانابىي ئېزىز خوجا تارىختىن سۆز ئېچىپ قالدى، گەپكە گەپ كەلگەندە ئاتاڭدىن يانما، دەپتىكەن، مەنمۇ تارىختىن بىر - ئىككى كەلىمە سۆز قىلغۇم كېلىۋاتىدۇ، — ئېزىز خوجا شاپىبەگنىڭ «جانابىي ئېزىز خوجا» دېگەن سۆزىنى تەنە دەپ چۈشەندىمىكىن، قاپىقىنى تۇرگەن پېتى شاپىبەگكە تىكىلىپ ئولتۇردى، شاپىبەگ گېپىنى

داۋاملاشتۇردى ــ ئۇزاق تارىختا ھۇن[1] دېگەن بىر تائىپە جۇڭگونىڭ تەسكەي تەرەپلىرىدە باش كۆتۈرگەن چاغلىرىدا، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز شۇلارنىڭ تەركىبىگە ئۇيۇشقانكەن، شۇنىڭدىن بەش ـ ئالتە يۈز يىل ئۆتتۇپ، كۆك تۈرك دېگەن تائىپە باش كۆتۈرگەندە، بىز خەق شۇلارنىڭ بايرىقى ئاستىغا جەم بولغانىكەنمىز. ئالاھازەل ئىككى يۈز يىللار ئۆتكەندە، يەنى بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرى بىز خەق رەسمىي يوسۇندا «ئۇيغۇر» دېگەن نام بىلەن تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى» دېگەن خانلىقنى قۇرۇپتۇ. يۈز يىللار ئۆتكەندە، ئۇ خانلىق ئۆز ئىچىدىكى تەپرىقىچىلىك ۋە جۇتنىڭ دەستىدە ھەم قىرغىزلارنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلىشى نەتىجىسىدە ۋەيران بوپتۇ. شۇ چاغدىمۇ ئۇيغۇر خەلقى تەپرىقىچىلىكنىڭ دەردىنى تارتقانىكەن. بىرقانچە ۋاقىت سەرسان ـ سەرگەردانلىقتا كۇن كۆچۈرگەن ئۇيغۇرلار ئورخۇن بويىنى تاشلاپ، كۈنپېتىش تەرەپلەردىكى قېرىنداشلىرىنىڭ قېشىغا تۇركۈملەپ كۆچۈپ كېلىشىپتۇ ۋە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى، قاراخانىيلار خانلىقى دېگەن ئۈچ خانلىقنى قۇرۇپ، شۇ خانلىقلارغا بۆلۈنۈپ ياشاپتۇ. ئاشۇ ۋاقىتلاردىكى بۆلۈنۈپ ياشاشمۇ ئۇيغۇرلارغا پايدا ـ مەنپەئەت يەتكۈزمەپتۇ. جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدە خانلىق قۇرغان قىتانلار غەربكە سىلجىپ، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقىنى بىر ـ بىرلەپ ۋەيران قىپتۇ. پەقەت ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىدىقۇتى، يەنى خانى قىتانلارغا بەيئەت قىلغاچ، ئۆز زېمىن پۈتۈنلۈكىنى ساقلاپ قالغانىكەن. بۇنىڭدىن بەش يۈز يىل ئىلگىرى موڭغۇل يايلاقلىرىدا تېمۇچىن دېگەن بىر كىشى قەد كۆتۈرۈپ، ئاستا ـ ئاستا موڭغۇل قەبىلە ـ

---

① ھۇنلار مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1 ـ ئەسىرلەردە جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا باش كۆتۈرۈپ كۆچەيگەن بىر خەلق. ئۇلار مىلادىيە 1 ـ ئەسىرلەردىن باشلاپ غەربكە كۆچكەن.

ئوغۇشلىرىنىڭ بېشىنى بىر يەرگە قوشۇپ، كۆچلۈك بىر خانلىقنى بارلىققا كەلتۈرۈپتۇ. ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىن دېگەن خاقان جاھانىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ناھايىتى سەگەكلىك بىلەن ياندىشاچقا، جۇڭگو ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدا چوڭ خان ئاتالغان ئاشۇ تېمۇچىن — چىڭگىزخانغا قوشۇلۇپتۇ. چىڭگىزخانىنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ زامان - زامانلار بۇ زېمىنلاردا ئات چاپتۇرۇپ، ساداق تارتىپ، شۇڭقار ئېتىپ يۈرگىنىدىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ۋاقتىدا مەركەزگە — چوڭ خان چىڭگىزخانغا قوشۇلغانلىقىنىڭ يۈز - ھۆرمىتىنى قىلىپ بىز خەقىقە خېلى ئەتىۋارلىق قارىغانىدى. چۈنكى، ئۇيغۇرلار قۇياشقا باقىقان ئاپتاپپەرەستەك، ھەمىشە مەركىزىي ھاكىمىيەتكە ئىنتىلىپ كەلگەن بىر ئالاھىدىلىككە ئىگە خەلق ئىدى. نىھايەت، بۈگۈنكى كۈندە جۇڭغار موڭغۇللىرى بىز خەقنى خۇددى ئۇ قوتاندىكى قوينى بۇ قوتانغا ھەيدىگەندەك، بىزنى مەركەزدىن قاچۇرۇشقا كۈچەۋاتىدۇ، مەركەزگە ئىنتىلىش بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىمىز تۇرسا، جۇڭگونىڭ ھازىرقى چوڭ ھاكىمىيىتى بولغان مەنچۇغا قوشۇلۇشنى توغرا تاپقىنىمىز ئاسىيلىقتىن دالالەت بېرەمدىكەن؟ بىز ئۇزاق ئۆتمۈشتىن بۈيانغا بۆلۈنمىچىلىكنىڭ، تەپرىقچىلىكنىڭ زىيىنىنى ئاز تارتتۇقمۇ؟

سورۇن قاتتىق سۈكۈتكە چۆمدى، ئوتتۇرىدا چۈشىسا ئۇنىڭ ۋىجدانىغان ئاۋازىنى ئېنىق ئاڭلىغىلى بولاتتى. ئېزىز خوجا ئېغىر تىنماقتا. ئۇمۇ تارىخ ساۋاتلىرىغا پۈختا ئادەم ئىدى. لېكىن، شاپىبەگدەك تارىخقا مۇنچۇالا پىشىق ئەمەسلىكى مەلۇملۇق بولۇپ قالدى. شۇڭا، ئۇ «مولا بار يەردە تىلىگىنى تارت، ئۈستا بار يەردە قولۇگىنى تارت» دېگەن ماقال - تەمسىل بويىچە، ئەمدى تارىختىن سۆز ئېچىشنىڭ، ئۆزىنىڭ قىلغان ئىشىنىڭ توغرىلىقىغا ئۇزاق ئۆتمۈشتىن ئاساس تېپىشنىڭ بەھۇدىلىكىنى ھېس قىلدى - دە:

— مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بىز ئىلگىرىكى

خوجىمىز جۇڭغارلارغا ئەگىشىمىز، پۇقرالارنى ئۆز يۇرتىدىن كەچۈرگەنلىك ئىشىغا كەلسەك، بىز ئاۋامنىڭ رايىغا باقتۇق. كۆچمىمىز دېگەنلەرنى كۆچۈردۇق. ئۇلارنىڭ دېيىشىچە، كۇنچىقىش ياقتىن كېلىۋاتقان مەنچىڭ قوشۇنلىرى رۇاياەتلەردىكى يەجۇج ـ مەجۇجنىڭ ئۆزى ئىكەن، ئۇلارنىڭ بىر كالپۇكى يەردە، بىر كالپۇكى ئاسماندا ئىكەن، ئۇچرىغاننى يالماپ يۇتىدىكەن، بىز ئەمدى يېڭى خوجايىننى قاچان تويدۇرۇپ بولالايمىز؟ ئۇنىڭدىن كۆرە، بىز ئىلگىرىدىن بېقىپ كەلگەن مۇشۇ جۇڭغارلارنىلا بېقىپ ئۆتۈپ كېتەيلىلا دېيىشىپ، ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن كۆچتى، ـــ دېدى.

ـــ ئۇنداق ئەمەس، ئېزىز خوجا، ـــ دېدى بايات بېرى لام ـ جىم دېمەي ئىككى تەرەپنىڭ كۇچلۇك گەپلىرىنى ئاڭلاپ ئولتۇرغان توختى ماموت، ـــ سىلى جۇڭغار چېرىكلىرىنى باشلاپ كېلىپ بىزنىڭ بويىنىمىزغا قىلىچ تەڭلەپ تۇرۇۋالمىغان بولسىلا، بىز ئاشۇ ئۇلۇغ ـ ئۇششاقنى باشلاپ، يول ئازابى ـ گۆر ئازابىنى تارتىپ ياقا يۇرتلاردا يۇرەرمىدۇق؟!

توختى ماموتنىڭ سۆزىدىن ئېزىز خوجا ھۇپپىدە قىزاردى. ئۇ بىر نېمە دېيىشكە ئەمدىلا ئاغزىنى ئۆمەللەي دېيىشگە، توقسۇنىنىڭ ئاقساقىلى مەڭلىك ئورنىدىن تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

ـــ ئۇيغۇر دېگەن نامغا يارىشا بىز ئۇيۇل تاشتەك ئۇيۇشقان بولساقمۇ ناھايىتى كاتتا ئىش بولاتتى. بىراق، بىزدە ئۇنداق ياخشى خىسلەتنىڭ ئورنىغا تەپرىقچىلىك ئىللىتى ئەزۋەيلەپ كەتتى. يۇقىرىدا ئىككى موللىمىز بىز خەقنىڭ تارىختا تەپرىقچىلىكنىڭ دەردىنى كۆپ تارتقانلىقىمىزنى بايان ئەيلەپ ئۆتتى، بۇ تەرىپى راست، لېكىن ھازىر بىرلىشىشكە ئامال يوق. «ئىككى قوچقارنىڭ بېشى بىر قازاندا قاينىماس» دېگەن گەپ بار، مەنچىڭ بىلەن جۇڭغارلار ھامان بىرسى بىرسىنى يوق قىلىدۇ. شۇ چاغقىچە بىز ھەممىمىز ئۆزىمىز توغرا تاپقان يولدا مېڭىپ تۇرمايلىمۇ؟ قانداق دەيسىلەر جانابىي ئاقساقاللار؟

مەڭلىكىنىڭ بۇ سۆزى بىلەن سورۇن ئاخىرلاشقان بولدى. ئاقسۆلتان ئاتامان، خوجىس، ئاتاۋۇللا بەگلەرمۇ ئويلىغانلىرىنى دېيىشكە ئۆزلىرىنى بىلەپ تۇرغىنىدى. مەڭلىكىنىڭ گېپىي ھۆججەتنىڭ ئاخىرىغا تامغا بېسىلغاندەك كېڭەشنى چورتلا توختاتتى. لېكىن، ئېزىز خوجا توختى مامۇتنىڭ يېنىغا كېلىپ:

— بۇرادەر، جاھاندارچىلىق تېخى ئۇزۇن، سىلى باشچىلىق قىلىۋاتقان پۇقرالار ئارىسىدىكى يېگانە سىڭلىمنى قايتۇرۇپ بەرسىلە، قاراشەھەرگە ئالغاچ كەتكەن بولسام، ياخشىلىقلىرىنى ھامان بىر كۈنى قايتۇراتتىم، — دېدى.

— بولىدۇ، جاھاندارچىلىق ئۇزۇن دېگەنلىرى توغرا، يەنە ئۇچرىشىپ قېلىشىمىز مۇمكىن، سىڭىللىرىنى قايتۇرۇپ ئېلىپ كەتسىلە بولىدۇ، بىراق مېنىڭ نېسىدىن تەلىيىم يوق، ياخشىلىقلىرىنى ھازىرلا قىلسىلا، يۇرتلۇقلىرىمدىن ئەللىك تۇتۇننى ماڭا ئەكېلىپ بېرىپ سىڭىللىرىنى ئېلىپ كەتسىلە ! بىز ئىككىمىز ھازىر شەخسىي مەنپەئەت توغرۇلۇق ئەمەس، بەلكى ئەل ـ يۇرتنىڭ غېمى ئۈستىدە سۆزلىشىشىمىز كېرەك ! — توختى مامۇتنىڭ قەتئىي سۆزىگە قارىتا ئېزىز خوجا بىر ھازا چەكچىيىپ تۇرۇپ قالدى، ئۇ ئاستا ھوشىنى يىغىپ، ئوغلى خوجىس بىلەن بىردەم كۇسۇرلاشقاندىن كېيىن:

— تەلەپلىرى بەكمۇ قاتتىق بولدى. بوپتۇ، بۇ سودىدا سىلى پايدا ئالغان بولدىلا. ئەتە كەچقۇرۇن ئوغلۇم خوجىسبەگ سىلىنىڭ تەلەپلىرىنى ئورۇنلاپ، يۇرتلۇقلىرىدىن ئەللىك تۇتۇن ئادەمنى ئالدىلىرىدا ھازىر قىلىدۇ، ۋاقتى كەلگەندە گەپلىرىدىن يېنىۋالمىسىلا جۇمۇ؟ — دېدى. ئېزىز خوجا مىڭ تۇتۇن كۆچمەن پۇقرانىڭ باشچىسى بولغان بۇ توختى مامۇت بىلەن بۇ بىر قانچە ۋاقىتتىن بۇيان خېلى ئېتىشىپ ـ ئېلىشىپ باقتى. بىراق، بۇ باتۇر، قەتئىي ئىرادىلىك، تەدبىرلىك ھەم ئۆز سۆزلۈك ئادەمدىن ئېزىز خوجا قىلچىمۇ نەپ ئالالمىغانىدى. شۇڭا، «بۇ قېتىمقى سودىدا سىلى پايدا ئالغان بولدىلا» دېگىنى ئىدى.

ـــ خاتىرجەم بولسىلا، ئېزىز خوجا، جانمۇ ئېغىزدىن، سۆزمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ ! ـــ توختى مامۇت گەپنى چورتلا قىلدى.

ئەتىسى كەچقۇرۇن خوجىسبەگ توختى مامۇتنىڭ يۈرتلۇقلىرىدىن ئەللىك تۆتۈن ئادەمنى كۆمۈشكە يەتكۈزۈپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ هاممىسىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، كېچىلەپ قاراشەھەرگە يۈرۈپ كەتتى.

ئەتىسى تاڭ يورۇشى بىلەنلا توختى مامۇت باشچىلىقىدىكى مىڭ تۆتۈندىن ئارتۇق نەچچە مىڭ كۆچمەن شاپىبەگنىڭ يىگىتلىرى ۋە مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ هممايىسىدە تۇرپانغا قاراپ يولغا چىقتى.

ئالتىنچى باب

قوش توي

«تۆگە قارنى يېرىلدى» دەپ تەسۋىرلىنىدىغان سېخىي، ئەلۋەك كۆز كۆنلىرى يېتىپ كەلدى. قازناقلار ئاشلىققا، چۈنچە[1] لەر ئۈزۈمگە تولدى. پاختىلار ھويلىلارغا دۆۋىلەندى. كۆزلۈك قوغۇن ـ تاۋۇزلارنىڭ ئالدى بازارغا چىقىشقا باشلىدى. تۇرپان، لۈكچۇننىڭ يازدىكى تومۇز ئىسسىقلىرى ئاياغلىشىپ، ھاۋاسى ئىللىق، مېۋە ـ چىۋىلىرى مەي باغلىغان، جەننەتتەك كۆنلىرى باشلاندى.

ئەھمەد ۋاڭ دەۋرىدە دېھقانغا، ھۈنەرۋەنگە، باققالغا، قاسساپقا، ئىشقىلىپ، ھەممە ساھە ئادەملىرىگە بەلگىلەنگەن باج، ئالۋان ـ ياساق، ھاشار ـ سېلىق كۆپ ئىدى. خەلق ئۇستىدە جان پۇتۇكى، خان پۇلى، يەر پۇلى، قونالغۇ، ئوت پۇلى، پۇقرالىق، باسقاق، مىرابلىق، غەللە، باج، تاپان ھەققى، چاي، يەم ـ خەشەك... قاتارلىق ئالۋان ـ ياساقلار بار ئىدى. ئىمىن سوپى ۋاڭ بولغاندىن كېيىن، بۇ سېلىقلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. زىندانغا قامالغانلارنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈم قىلدى. ئوردىغا پاتمانلاپ قەرز بولۇپ قالغانلارنىڭ قەرزلىرى كەچۈرۈم قىلىندى. سۇ ئىنشائاتلىرى، مەسىلەن، بۇلاق كۆزلىرىنى تورلاش، ئېقىن سۇ ئۆستەڭلىرىنى رېمونت قىلىش ۋە تاشلاندۇق

---

① چۈنچە ـــ شەرقىي شىنجاڭنىڭ يېزىلىرىدا مەخسۇس ئۈزۈم قۇرۇتۇش ئۈچۈن راسلانغان، تۆت تېمىدا تەكشى تۆشۈكلەر بولغان، شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان چوڭ ئۆي.

كارىزلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قاتارلىق ئىشلار ئوردا تەرەپتىن چىقىم قىلىنىپ ئېلىپ بېرىلدى؛ بوز يەر ئېچىشقا، ھۈنەر ـ سەنئەتنى روناق تاپتۇرۇشقا، سودا ئىشلىرىغا مەدەت ـ ئىلھام بېرىلدى. چېركىلەرمۇ قاتتىق مەشىق قىلدۇرۇلۇپ، ئوردا ۋە يۇرت مۇداپىئەسى كۈچەيتىلگەندىن باشقا، ئۇلارغىمۇ مۇۋاپىق ئەمگەك كۈنلىرى بېكىتىلىپ، خانلىق يەرگە ئىشلەش، ئۆزلىرىگە كېرەكلىك كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەك ئىشلىرىدا يۈقىرىغا يۆلىنىۋالماسلىق تەدبىرلىرى يولغا قويۇلدى. پاششاپلارغىمۇ رايون، مەھەللىلەرنىڭ ئامانلىق مەسئۇللۇقى بۆلۈپ بېرىلىپ، ئوغرى، توپىلاڭچىلارغا قاتتىق زەربە بېرىلدى. يۇقىرىقىدەك تەدبىرلەر دەسلەپكى قەدەمدە ئۇنۇم بەرگەچ، يۇرت ئىچى ئەمىن تېپىپ، مەمۇرىي تۈزۈملەر بىر قەدەر مۇكەممەللىشىپ، ئىشلار ئىزغا چۈشتى. پۇقرالارنىڭ كۆڭلىمۇ بارا ـ بارا ئوردىغا مايىللىشىشقا باشلىدى. ئەنە شۇنداق ئەمىنلىك تاپقان كۈنلەردە ئىمىن ۋاڭ چىنىخاننى ئەمرىگە ئالماقچى بولدى، خالىقمۇ خەلىچە بىلەن تۇي قىلماقچى بولدى، لۈكچۈندە ئۈچ كېچە ـ كۈندۈز تۇي بولىدىغانلىقى يۇرت ئىچىگە جاكارلاندى.

شاپىبەگ ئىمىن ۋاڭنىڭ تەختىنى مۇستەھكەملەشتە كۆزگە كۆرۈنەرلىك خىزمەت كۆرسەتكەچكە، لۈكچۈن ئوردىسىنىڭ كۈنپېتىش يېنىدىكى ئاۋات رەستىدىن جايلىق يەر بېرىلگەنىدى. ئۇ يەرگە ئىككى يىل ئىچىدە ھەشەمەتلىك بىر چوڭ ھويلا ـ كۈرە سېلىنغان، لېكىن شاپىبەگ تېخىچە ئائىلىسىنى مۇرتۇقتىن لۈكچۈنگە كۆچۈرۈپ كەلمىگەنىدى. مۇشۇ كۈرەگە چىنىخان تەرەپنىڭ تۇغقانلىرى ھەم خەلىچەنىڭ مۇرەببىلىرى جايلاشتۇرۇلدى. چىنىخان بىلەن خەلىچەمۇ دوستلىرى بىلەن مۇشۇ كۈرەگىلا قىز ئولتۇرۇشىنى ئورۇنلاشتۇرغانىدى.

ئېگىز ئوردا سېپىلى ئوستىدە ناغرا ـ سۇناي چېلىنماقتا، كوچىلاردا ھارۋىلىق، پۇزۇر كىيىنگەن باي ـ بەگلەر مەپىلەردە، پۆپۈكلۈك يۈگەن ـ نوختا سېلىنغان، نەقىشلىك ئېگەر ـ

توقۇملۇق ئاتلارغا مىنىشكەن بايۇەچچىلەر، گىلەمدىن توقۇم توقۇلغان ئاتتەك ئېگىز ئېشەكلەرگە مىنىشكەن مويسىپىتلار، قىزىل دوپپىلىق ئەرلەر، ئەتلەستىن كۆڭلەك كىيگەن قىز ـ جۇۋانلار، كۆك رەڭلىك سەرگەزدىن چامچا ـ تامبال كىيگەن دېھقان يىگىتلەر... ئوردا تەرەپكە ئاقماقتا. ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى يوغان ئېچىۋېتىلگەن، ئوردا مەيدانىدا سانجاق ـ سانجاق ئادەملەر، مەيدان ئوتتۇرىسىدا ئۇسسۇلغا چۈشكەن ئەر ـ ئاياللار... ئارىلاپ ـ ئارىلاپ ئىككى تال ئىنچىكە بادرىغا قىزىل شەلپەرنى تارتىپ، ئۇنىڭغا قەغەز پۇللارنى چاپلاپ بوستا[1] قىلىپ كەلگەنلەر دەرۋازىدىن كىرگەندە ياكى يوغان قوچقار، توپاقلارنىڭ بوينىغا شەلپەر چىگىپ تويغا سوۋغا ـ سالام ئېلىپ كىرگەنلەر ئوردا مەيدانىغا كىرىپ كەلگەندە، ناغرا ـ سۇنايچىلار شۇئان پەدىنى خۇشاللىق كۈيى ـــ شادىيانىگە يۆتكەيتتى ـ دە، ئۇسسۇلچىلارمۇ شۇئان ھەرىكىتىنى شادىيانىگە ماسلاشتۇراتتى.

ئوردىنىڭ ئاشخانىسى جايلاشقان تەرەپتە باداڭ قورساق ئاشپەزلەر يوغان ـ يوغان داش قازانلارغا تۆت ـ بەش كۈرىدىن گۈرۈچنى بېسىپ، ھېلىغا گۈرجەكتەك كەپكۈرلەر بىلەن ئۆرۈسە، بەزى قازانلاردا كالا ـ قوي گۆشلىرى پورۇقلاپ قاينىماقتا. ئوتتۇرىدا چاي توشۇغۇچى مۇلازىملار ئۇياقتىن ـ بۇياققا يۈگۈرۈشەتتى، تاۋاق توشۇغان يىگىتلەر «پوش ! پوش !» دېيىشىپ، قوللىرىدىكى چىنە ـ تاۋاقلارنى چەبدەسلىك بىلەن مېھمانخانىلارغا يەتكۈزمەكتە. كەڭ سەينالىق ئۆيلەردە مېھمانلار مەزىلەرگە بەھۇزۇر بېقىشسا، بۆكەل[2] بىلەن خۇپچەچى[3] داستىخانلارنى ھېلى يىغىپ، يېگىدىن يەنە سېلىپ تۇراتتى...

---

① بوستا ـــ تۇرپان، پىچان، توقسۇنلاردا تويغا قىلىنغان لازىمەتلىك سوۋغا ـ سالامنى بوستا دەپ ئاتايدۇ.

② بۆكەل ـــ لۇكچۇن ۋاڭ ئوردىسىدا ۋاڭنىڭ داستىخىنىنى سېلىشقا مەسئۇل خادىم.

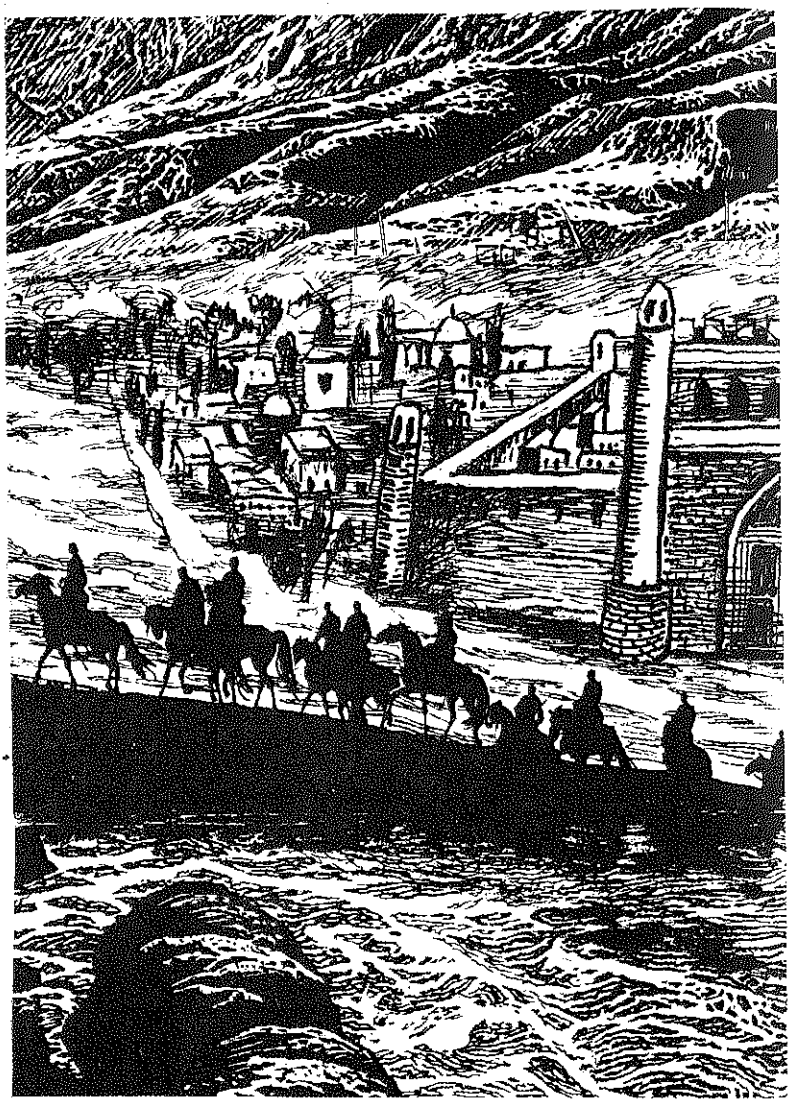
③ خۇپچەچى ـــ لۇكچۇن ۋاڭ ئوردىسىدا ۋاڭنىڭ داستىخىنىنى يىغقۇچى خادىم.

ئوردىغا كىرىپ - چىقىۋاتقان ئادەملەر، ئوتتۇرىدا يۈگۈر - يۈگۈرەە ئۆتۈشۈۋاتقان ئادەملەرنىڭ كۆپلۈكىدىن ئوردىنىڭ ئىچى خۇددى ھەرە كۆنەلگۈسىگىلا ئوخشاپ قالغانىدى.

پېشىندىن يانغان ۋاقىتتا ناغرا - سۇناي تېخىمۇ ياڭراق چېلىنىشقا باشلىدى. ئوردا مەيدانىدىكى كىشىلەر توپىنى يېرىپ بىر توپ يىگىت قىز كۆچۈرۈشكە مېڭىشتى. ئالدىدا توققۇز كىشى داپ چېلىپ بېيىت توۋلاپ كېلىمەكتە، كەينىدە ئاق يىپەكتىن چامچا، چۈچۈنچىدىن تامبال كىيگەن، بېلىگە يېشىل پوتا باغلاپ، پۇتىغا يۇمشاق بۇغا تېرىسىدىن تىكىلگەن قارا ئۆتۈك، بېشىغا كۆك دۇخاۋا بۆك كىيگەن يىگىت ئىمىن ۋاڭ، ئۇنىڭ ئوڭ يېنىدا قولدىشى شاپىبەگ، سول تەرەپتە ئىمىن ۋاڭنىڭ ئوخشاش كىيىنگەن يىگىت خالىق، ئۇنىڭ يېنىدا قولدىشى ساۋۇت دەمدەر كەلمەكتە. توي كۆچۈرگىلى كەلگەن بۇ بىر توپ يىگىتكە ئالىم خوجا باشچىلىق قىلىپ كېلىۋاتاتتى.

يىگىتلەر توپى قىزلار ئورۇنلاشقان كۇرەنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا يېقىنلاشقاندا، يىگىت تەرەپتىن بۇ يەرگە كېلىپ ساقلاپ تۇرغان بىر ئوتتۇرا ياشلىق ئەر بىلەن ئايال يىگىتلەرنى توختاتتى - دە، ئايال بوغجۇمسىدىن ئالدىن تەييارلاپ قويغان دەستارنى، يەنى بالىلىق بولغان ئەرلەر كىيىدىغان بۆكنىڭ ئۇستىگە قىزىل شەلپەر ئورالغان باش كىيىمىدىن ئىككىنى ئەر كىشى تۇتۇپ تۇرغان غەلۋىرگە سالدى. ئوتتۇرا ياشلىق ئەر غەلۋىرنى كۆتۈرۈپ كېلىپ ئۇنى يىگىت توپىنىڭ باشچىسى ئالىم خوجىغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ، دەستاردىن بىرنى ئېلىپ ئىمىن ۋاڭنىڭ بېشىدىكى بۆككە ئالماشتۇردى ۋە ئۇنلۇك قىلىپ:

— ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن بولسۇن، دۆلەتلىرى زىيادە بولسۇن. ئەل - يۇرتلىرى ئامان، تۇرمۇشلىرى پاراۋان بولسۇن، توققۇز ئوغۇل، توققۇز قىزلىق بولسىلا، — دەپ تىلەك تىلىدى. ئاندىن غەلۋىردىكى يەنە بىر دەستارنى ئېلىپ خالىقنىڭ بۆكىگە ئالماشتۇرۇپ، ئۇنىڭغىمۇ ياخشى تىلەك تىلەپ مۇنداق دېدى:

ـــ ئۆيىڭىز بەختلىك بولسۇن، ئوغۇللىرىڭىز يوغان باش، قىزلىرىڭىز قەلەم قاش بولسۇن، ئىمىن ۋاڭغا ھەر دائىم يار ـ يۆلەكتە بولۇڭ، ئىشلىرىڭىز رونىق تاپسۇن، ئامىن ! ئاللاھۇئەكبەر !

ـــ ئامىن، ئاللاھۇ ئەكبەر !

ـــ ئاللاھۇ ئەكبەر !

يىگىت توپى ۋە ئەتراپتىكىلەر دۇئاغا قول كۆتۈرۈشتى. ئاندىن ھېلىقى ئوتتۇرا ياش ئايال كېلىپ بوغجۇمىسىدىن قىزىل، يېشىل، سېرىق، كۆك دېگەندەك ھەر خىل رەختلەرنى ئېلىپ، ئىمىن ۋاڭ بىلەن خالىقىنىڭ بوينىغا بىرىدىن قىزىل ياغلىقنى چىگدى ۋە تۇغۇنچەكنى بەكمۇ قاتتىق تۇگدى، يەنە بۇ ئىككى يىگىتنىڭ مۇرىسىگە رەڭدار رەختلەرنى چاپراس قىلىپ ئاۋۋال ئوڭدىن، ئاندىن سولدىن ئارتىلدۇرۇپ قولتۇق ئاستىدىن چىگدى. يېقىن ـ يورۇقلىرى بۇ ئىككى يىگىتنىڭ بوينىغا، مۇرىسىگە چىگىلگەن رەختلەر ئارىسىغا تۇشمۇتۇشتىن كېلىپ پۇللارنى قىستۇرۇشۇپ، تويىنىڭ يارىشىقىنى قىلدى. بۇ ئىشلار تۇگىگەندىن كېيىن يىگىتلەر قىزلار ئورۇنلاشقان دەرۋازا ئالدىغا كەلدى، دەرۋازا چىڭ تاقالغانىدى. توققۇز نەپەر داپچى داپىنى تېخىمۇ كۈچەپ چېلىپ بېيىت ئوقۇشقا باشلىدى:

ئىشىك ئېچىڭ، ئىشىك ئېچىڭ،
ئەمدى بولدى تويىڭىز.
ئوتتۇز يىگىتنىڭ سەر خىلى
بولدى ئەمدى ئېرىڭىز.

ئەتىگەنده يېتىپ كەلدۇق،
داپ ـ دۇتارنى چېلىپ.
چاققانغىنا ماڭايلى بىز،
خېنىم قىزنى ئېلىپ.

— يارىشقىنى قىلمىڭلار ! بولمىسا دەرۋازىنى ھەرگىز ئاچمايمىز ! — دەرۋازا ئىچىدىكى قىزلار توۋلاشتى.

— مانا تويىنىڭ يارىشقى ! تۇتۇۋېلىڭلار ! — يىگىت توپىنىڭ بېشى بولغان ئالىم خوجا قىزىل شەلپەر ياغلىققا ئورالغان قويىنىڭ پىشۇرۇلغان تۆش گۆشىنى دەرۋازا ئۈستىدىن ھالقىتىپ تاشلاپ بەردى. كۆرە ئىچىدە بىر ھازا قىيا - چىيا كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئاندىن دەرۋازا ئېچىلدى.

كۆرە ئىچىدە قىز - يىگىتلەر ئۈسسۈلغا چۈشۈشتى. ئۆيئىچىدە چوڭ ياشلىق ئاياللار چىنىخان بىلەن خەلىچەنىڭ بېشىدىن ئاشتاختا - نوغۇچ ئۆرۈپ، ياخشى تىلەكلەرنى تىلەپ، قىزنى يەڭگىسى بىلەن چىقىرىپ بەردى. چىنىخانغا ئابدۇرېھىم پەرەڭنىڭ ئايالى سەيدىگۈل، خەلىچەگە ئۆزىنىڭ كېنىزەك دوستى ئائىشە قىز قولداش بولغانىدى. كۆرە ئىچىدىكى تويچىلار مەيدان چۆرىسىنى چۆرىدەپ، ئوتتۇرىغا ئىمىن ژالڭ بىلەن چىنىخاننى، خالىق بىلەن خەلىچەنى ئۈسسۈلغا سالدى. ئىككى جۈپ قىز - يىگىت بىر ھازا ئۈسسۈل ئوينىغاندىن كېيىن قىز - يىگىتلەر دەرۋازىدىن چىقىپ، قىز كۆچۈرۈشكە ئېلىپ كېلىنگەن ياساق مەپىلەرگە قىزلار ئايرىم - ئايرىم چۈشۈپ، يەڭگىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ئولتۇرۇشتى. يىگىتلەر كۈمۈش بېزەكلەر بېزەلگەن، قىزىل پۈپۈكلۈك يۈگەن - نوختىلىق ئاتلارغا مىنىشىپ مېڭىشتى. مەپىدىكى تويى بولغان قىزلارنىڭ ھېچبىر يېغا ئاۋازى ئاڭلانمىغانلىقىنى سەزگەن داپچىلار شۇئان بېيىتلىرىنى ئوقۇشۇپ، داپلىرىنى بولۇشىغا چېلىشقا باشلىدى:

ئاپتۇۋنغا سۇ ئالسام،
ئىللىمايدۇ ھېچ.
قىز ئانىسى ئۆگەيمىكەن،
يىغلىمايدۇ ھېچ.

قىزلار چۈشكەن مەپىنىڭ،
ئوقى چۈلۈك ئوخشايدۇ.
قىز ئەجەب يىغلىمايدۇ،
ئۇنى پۈتۈك ئوخشايدۇ.

يىگىتلەرنىڭ بەيىت ـ قوشىقىنى ئاڭلىغان خەلىچەنىڭ قولدىشى ئائىشە:

ـــ ئاڭلىدىڭمۇ خەلىچە، يىغلا! يىغا دېگەن تويى بولغان قىزنىڭ يارىشىقى، ئەگەر يىغلىمىساڭ، ئۇنىڭدىنمۇ يامان بەيىتلارنى ئاڭلايسەن، ـــ دېدى.

ـــ خۇشاللىق ئىشقىمۇ يىغلامدۇ كىشى؟! ـــ دەپ پىخىلداپ كۈلدى خەلىچە بەشىدىكى پۈركەنجىسىنى ئېچىپ، شوخلۇق بىلەن.

شۇ ئارىدا داپچىلار يەنە بەيىت ئېيتتى:

ئالما ـ ئۆرۈك تىرىكىنى
خەقلەر ئاچا دەيدىكەن.
يىغلىمىغان شۇ قىزنى
خەقلەر گاچا دەيدىكەن.

ـــ ۋاي ـ ۋاي! قىيقاس! قىزلار گاچا ئىكەن، ئىشىتىڭلار ئامۇخاس! ـــ تويچى يىگىتلەر تۇشمۇتۇشتىن قىيقاس ـ سۇرەن سېلىشتى.

ـــ ۋاي شەيتان، چاپسان يىغلا دەيمەن! يىغلا! ـــ ئائىشە خەلىچەنى چىمدايتتى، نوقۇيتتى، خەلىچە بولسا شوخلۇقىغا ئېلىپ پىخىلداپ كۈلەتتى... ئاخىر مەپىدىن ئىنچىكە، ئۇزۇك ـ ئۇزۇك يىغا ئاۋازى چىقتى. تويچىلار بەيىت ـ قوشاق، قىيقاس ـ سۇرەن بىلەن تويىنى كۆچۈرۈپ ئوردا دەرۋازىسى ئالدىغا كەلدى. ئوردا دەرۋازىسى ئالدىغا ئىككى يەرگە قۇرۇق يانتاق ـ

قوموشلارغا ئوت يېقىلغانىدى. يىگىتلەر ئاتتىن، قىزلار مەپىدىن چۈشتى. ئالدى بىلەن يىگىتلەر ئوتنىڭ يېنىغا قولداشلىرى بىلەن كېلىپ قىبلىگە قاراپ تۇردى، ئاندىن ئىمىن ۋاڭنىڭ ئاتىسى نىياز ئاخۇنۇم ئىككى يىگىتنىڭ ئاتىسى ھېسابىدا بىر ئوچۇم مىس يارماقنى يىگىتلەرنىڭ بېشىدىن ئۈچ قېتىم ئوڭ ئايلاندۇرۇپ:

— ئوغۇللىرىمنىڭ ئامانلىقى، يېڭى قۇرغان ئائىلىسىنىڭ بەختى ئۈچۈن، — دەپ كىشىلەر ئارىسىغا چاچقۇ قىلىپ چاچتى. يىگىتلەر ئايرىم - ئايرىم يېقىلغان ئىككى دۆۋە ئوتتىن ئاتلاپ ئۆتۈشكە باشلىدى. توققۇز نەپەر داپچى دەرۋازا ئالدىغا ئالدىن تەييارلانغان ياغاچ سۇپا ئۈستىگە چىقىپ، بىر تەكشى ھالدا داپ چېلىپ، «تاغدا تېرىق» ناخشىسىنى ئېيتتى:

تاغدا تېرىق تېرىسام،
ئاڭا باغلىق يوق ئىكەن.
بىزنىڭ يارنىڭ بېشىدا،
يىپەك ياغلىق يوق ئىكەن.

ئاتىم بولسا، ئاتىم بولسا،
ئاللا يەي، يارىم بولسا.
يارنى مەن سېغىنغاندا،
ئاللا، قاناتىم بولسا.

دۆڭمەلىدە بىر بالا،
مىنگەن ئېتى بۆز ئالا.
خۇدا سىزگە بۇيرۇسۇن،
خۇيى بەلەن قىز بالا.

بۇ دالان، ئېگىز دالان،
پەنجىرى كېسەك دالان.

بىزنىڭ يارنىڭ خالتىسىدا،
ئۇزۇم بىلەن ياڭاق ـ چىلان.

قاراقاشنىڭ ئوتلىرى
جۇجەم ئوتى چوغىدەك.
قاراپ قالدى يىگىتلەر
قارا قاشقا تويغۇدەك.

كۆردۈڭمۇ قارا قاشنى،
چاياپ بېرىدۇ ماشنى.
ئىچ دېسەڭمۇ ئىچمەيمەن،
ياربم ئەتمىگەن ئاشنى.

دەردىنىڭ تولىسى يەتتى،
مەن ئاتمىنى ساتمايمەن.
بۇ ئالەمدە تارتقانىنى
ئاخىرەتتە تارتمايمەن.

يىگىتلەر ئوتتىن ئۇچ قېتىم ئاتلاپ ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن، قىزلار قولدىشى بىلەن بىللە ئوتتىن ئوخشاشلا ئۇچ قېتىم سەكرەپ ئۆتتى. ئوتتىن ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن، قىز ـ يىگىتنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى يىگىتنىڭ ئالدىغا بېرىپ يىگىتنىڭ تويىنى قايتىدىن تەبرىكلەشتى. ئۇلارغا قۇت ـ بەخت تىلەشتى. قىزلار ئۆزلىرىنىڭ ھۇجرىلىرىغا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا كىرىشمەستىن، كەچلىك مەشرەپ بولغۇچە تۇرۇپ تۇرىدىغان، ئالدىن تەييارلانغان چوڭراق بىر ئۆيگە مېڭىشتى. ئالىم خوجا بىر چەتتە تۇرۇپ:

ـــ قىزلار ھۇجرىغا قايتتى ! ـــ دەپ توۋلىدى. يىگىتلەر توپىمۇ قىزلارنىڭ كەينىدىن ھۇجرىغا مېڭىشتى. توققۇز داپچىمۇ

بۇ چاغدا «تاغدا تېرىق» ناخشىسىنىڭ ئورنىغا «يەل ناخشىسى» نى ئېيتىپ، داپلىرىنى چېلىشقان پېتى «ھۇجرا» غا كىرىشتى. ھۇجرىدا چىنىخان قولدىشى سەيدىگۈل بىلەن بىر تەرەپكە، خەلىچە قولدىشى ئائىشە بىلەن بىر تەرەپكە ئۆتۈپ، بىر بۇلۇڭدا پۇركەنجىسىنى ئاچماي ئولتۇرۇشتى. بۇ چاغدا ئىمىن ۋاڭ چىنىخانىنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئوڭ مۇشتۇمى بىلەن چىنىخانىنىڭ سول بىقىنىغا يەڭگىلگىنە بىرنى نوقۇپ قويدى. خالىقمۇ خەلىچەنىڭ قېشىغا بېرىپ شۇنداق قىلدى. قىچىقى يامان خەلىچە پاراققىدە كۈلۈپ تاشلىدى. قولدىشى ئائىشە ئۇنى نوقۇشلاپ يۇرۇپ جىملەپ، ئورنىدىن تۇرغۇزدى ـ دە، ئىككى قىزنىڭ قولدىشى بىر ـ بىرىگە قارىشىپ تۇرۇپ چىنىخان بىلەن خەلىچەنىڭ پۇركەنجىسىنى ـــ چاچىتەڭگىلەر ئېسىلغان ناۋات رەڭلىك بۆرتمەشالنى ئېچىۋەتتى. ئەمدىكى ئىش ـــ قىز يىگىتنىڭ بوينىغا چىگكەن قىزىل ياغلىقنىڭ تۈگۈنىنى قولى بىلەن يېشىشى كېرەك. ھەر ئىككىلا يىگىتنىڭ بوينىغا چىگىلگەن ياغلىقنىڭ تۈگۈنى بەكمۇ چىڭ تۈگۈلگەنلىكتىن، چىنىخان بىلەن خەلىچە خېنە يېقىلغان نازۇك بارماقلىرى بىلەن شۇنچە كۈچەپ ھەپىلىشىپمۇ يېشەلمىدى. خەلىچە دومسايغان قىياپەتتە قولدىشى ئائىشەگە قاراپ:

ـــ بەك چىڭ چىگىۋېتىپتۇ بۇ ياغلىقنى، قايسى ھازازۇل خوتۇن چىگكەن بولغىيدى بۇنى؟ سەن يېشىۋەتكىنە ئائىشە ؟ ـــ دېدى.

ـــ ھەي ھاماقەت، ئۆزۈڭ يەشكىن، مەن يەشسەم يىگىتنىڭ مېنىڭ بولۇپ قالمامدۇ؟ ـــ دېدى ئائىشە.

يىگىتلەر پاراققىدە كۈلۈشۈپ كەتتى. خەلىچە ھۇپپىدە قىزاردى ـ دە، سېكىلەكلىرىنى سىلكىشتۈرۈپ، تۈرگۈنلۈك بىلەن خالىقنىڭ بوينىدىكى ياغلىقنىڭ تۈگۈنىنى چىشى بىلەن يەشمەكچى بولدى. ئەتراپتا قاراپ تۇرغانلارنىڭ كۈتكىنىمۇ شۇ ئىدى ! ئۇلار قىز ـ يىگىتنىڭ بېشىنى بىر ـ بىرىگە ئۇرۇشتۇرۇپ، بىر ـ

بىرىنى سۆيۈشتۈردى ـ دە، يېڭى تويى بولغان بۇ قىز ـ يىگىتلەرنىڭ يۈزىنى ئېچىۋەتكەن بولدى. چىنىخان بىلەن ئىمىن ژاڭنىڭ قولداشلىرىمۇ شۇنداق قىلدى. ھۇجرا ئىچى كۈلكە ـ چاقچاق بىلەن تولدى. قىز ـ يىگىتلەرنىڭ يۈزى ئېچىلغاندىن كېيىن، تويچى قىز ـ يىگىتلەر بىرلىكتە توي داستىخىنىغا داخىل بولۇشتى. كەچتە توي مەشرىپى باشلىناتتى.

كەچتە ئوردا سەينالىسىغا سورۇن راسلاندى، شام ـ چىراغلار ئەتراپىغا قاتار يېقىلىپ، مەيدان كۈندۈزدىكىدەك يورۇتۇلدى. سورۇنىنىڭ بىر تەرىپىگە مەشرەپ باشقۇرغۇچىلار ـــ يىگىتبېشى، قازىبەگ، پاششاپ، دورغابەگلەر ئورۇنلاشقان، بىر تەرىپىدە گىلەمگە سېلىنغان تاۋار كۆرپىلەردە ئىمىن ژاڭ، چىنىخان، خالىق، خەلىچەلەر قولداشلىرى بىلەن باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇشتى. قىزلار بۆرتەمشاللىرىنى يېرىم قايرىپ، يۈزىنى ئاچقان پېتى يانتۇ ئولتۇرۇشاتتى. تويچىلار ئەتراپتا سانجاق ـ سانجاق تۇرۇشقانىدى.

يىگىتبېشى ـــ ئالىم خوجا دەسلەپ ئېشىلگەن بەلباغنى پەتنۇسقا سېلىپ، بېيىت ـ قوشاق ئارقىلىق ئويۇنىنىڭ باشلانغانلىقىنى جاكارلىدى. پوتا ئويۇنى باشلاندى. ئۇ ئالدى بىلەن قىزلار تەرەپكە بېرىپ، قولىدىكى پوتىنى پۇلاڭلىتىپ تۇرۇپ، پاتگۇل دېگەن قىزغا تەزىم قىلىپ، بېيىت ئوقۇدى:

دەررە ئېشىپ يىپەكتىن،
ئىزدەپ كەلدىم يۈرەكتىن.
تەگسە دەررەم ياريمغا،
ئۆتۈپ كەتسۇن سۆڭەكتىن.

كېلىپ قالدى دەررىمىز،
تۇرۇلمىسۇن تەريمىز.
بۇ مۇھەببەت قامچىسى،
يوقتۇر سىزگە قەھرىمىز.

ئىشىك ئالدىدا يوللىرى،
زەيتۇن تاۋاردا تونلىرى.
دەررە ئېلىپ كېلىپ قالدۇق،
تېگەرمىكىن چوللىرى؟

پاتىگۈل ئورنىدىن تۇرۇپ مەيدانغا چۈشۈپ، ئالىم خوجىغا ئېگىلىپ تەزىم قىلدى ۋە ياندۇرۇپ بېيىت ئېيتتى:

ئىشىك ئالدىدا يولىمىز،
ئەتلەس ـ يىپەكتە تونىمىز.
دەررە ئېلىپ كېلىپ قاپسىز،
بىزنىڭ تېگۈر چولىمىز.

شۇنىڭ بىلەن ئويۇن باشلاندى. ئالىم خوجا قارشى تەرەپنى ئېزىقتۇرۇش ئۈچۈن تېزلىك بىلەن ھېلى ئوڭغا، ھېلى سولغا ئايلاندى. پاتىگۈلمۇ چاققانلىق بىلەن دەسلەپكى ئىككى نۆۋەت ئايلىنىشتا ماسلىشىپ تەڭلا ئوخشاش ئايلاندى. ئۈچىنچى قېتىمدا ئالىم خوجا شۇنداق چەبدەسلىك بىلەن ئۆزىنى ئوڭغا چۆرگۈلەشكە ئەپلىگەن بولۇپ شاققىدە سولغا چۆرگۈلۈۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن پاتىگۈل يېڭىلگەن بولدى ـ دە، ئالىم خوجا پاتىگۈلنى قولىدىكى ئېشىلگەن پوتا بىلەن يەڭگىلگىنە ئىككىنى ئۇرغان بولدى. پاتىگۈل قىزىرىپ كەتتى. ئۇ ئالىم خوجىغا ئېگىلىپ تەزىم قىلىپ، پوتىغا قول سۇندى. ئالىم خوجا بېيىت تاشلىدى:

پاتەمخانىڭ مىنگىنى،
ئالىپاچاق تورۇق ئات.
پاتەمخانلار بار يەردە،
باشقا يارلار بىزگە يات.

بېشىڭدىكى دوپپاڭنى،
كىيىپ باققۇم كېلىدۇ.
سەن ئۇچۇن جېنىم يارىم،
سۇدا ئاققۇم كېلىدۇ.

پاتىگۈل ئالىم خوجىنىڭ ئۆزىگە گەپ تاشلاۋاتقىنىنى، ئۇنىڭكە كەلتۈرمەك غەرىزىدە بېيىت تاشلاۋاتقانلىقىنى پەملىدى. شۇ زامانلاردا قىز ـ يىگىتلەر ئاشۇنداق توي مەشرەپلىرىدە بېيىت تاشلاش ـــ بېيىت ئېيتىشىش ئارقىلىق بىر ـ بىرى بىلەن تېپىشىپ قالاتتى. ئەگەر سۆيگىنى بار بولسا، ئۇنى بېيىت ـ قوشاقتا ئىپادىلەپ، قارشى تەرەپكە ئىزھارلاپ قويىاتتى. پاتىگۈل ئالىم خوجىغا شۇ ئۇسۇلنى قوللاندى ـ دە، تۆۋەندىكى بېيىتنى ئوقۇدى:

قاشلىق ئەتسەڭ ئوسما بار،
تىكلەپ قويدۇم ئەينەكنى.
بۇ ئۆمرۈمدە سۆيمەسمەن،
ئۆز يارىمدىن بۆلەكنى.

ئىشىك ئالدى چىناردۇر،
قۇشلار كېلىپ قونادۇر.
يار ئۇستىگە يار تۇتماق،
كەچۈرگۈسىز گۇنادۇر.

پاتىگۈل بېيىتنى ئېيتىپ بولۇپ يەنە بىر قېتىم تەزىم قىلىپ، ئالىم خوجىنىڭ قولىدىكى پوتىغا قول ئۇزارتتى. ئالىم خوجا ئەمدى بېيىت تاشلاشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوقلۇقىنى بىلىپ، تەزىم بىلەن پوتىنى (دەررىنى) پاتىگۈلنىڭ قولىغا تاپشۇردى. پاتىگۈل يىگىتلەر تەرەپكە بۇرۇلۇپ، خالىقنىڭ قولىدىكى ساۋۇت

دەمدەرگە تەزىم قىلىپ، ئۇنى پوتىغا تەكلىپ قىلدى، ساۋۇت دەمدەر ئوتتۇرىغا چىقىپ پاتىگۈلگە تەزىم قىلىپ، پوتىغا قول ئۇزارتتى. پاتىگۈل ساۋۇت بىلەن بىر مەھەللىلىك بولۇپ، تويغا ئاتايىن ئاستاندىن كەلگەندى. شۇڭا، ئۇ تەڭتۇشى بولغان ساۋۇنقا چاقچاق قىلىپ، ئۇنىڭ «دەمدەر» لەقىمىنى ئاتايىن قوشاققا قوشتى:

ئۆيدە باققان كەپتىرىم،
كاتەكتە باققان دەمدىرىم.
سەھەر تۇرۇپ دان بەرسەم،
سايراپ بەرگەن دەمدىرىم.

سورۇندىكىلەر قىيقاس ـ سۇرەن سېلىشتى. تويچىلارنىڭ تەڭدىن تولىسى بىر مەھەللىدىن، يەنى ئاستانىنىڭ ياڭتۇر دېگەن مەھەللىسىدىن كەلگەنلەر بولغاچقا، ساۋۇتنىڭ لەقىمىنى بىلەتتى. «پاتىگۈل ساۋۇتنى مات قىلىپ قويىدىغان بولدى» دەپ ئويلاشقان تويچىلار ساۋۇتقا تىكىلىشتى. ساۋۇت گەرچە كېكەچلەپرەك سۆزلىسىمۇ، مۇنداق سورۇنلاردا قىزلارغا ئاسانلىقچە ئوتتۇرۇپ قويىدىغانلاردىن ئەمەس ئىدى. ئۇمۇ بېيىتقا يارىشا پاتىگۈلگە بېيىت ياندۇردى:

تاش مايماق قېتىلمايدۇ،
ئىچ مايماق تېپىلمايدۇ.
بىزنىڭ يارەك مېھرىبان،
ئىزدىسەڭ تېپىلمايدۇ.

تويچىلار قىيقاس ـ سۇرەن سېلىشتى. ساۋۇت دەمدەر بېيىت ئارقىلىق پاتىگۈلنىڭ ئىچ مايماق ماڭىدىغان قىياپىتىنى قوشاققا قوشقاندى. بۇ نۆۋەت پاتىگۈل يېڭىلگەن بولدى. ئۇ

ھۇپپىدە قىزارغىنىچە، پوتىنى ساۋۇتقا بېرىۋېتىپ، ئولتۇرىدىغان جايىغا قايتتى.

دەررە ئويۇنى يەنە بىردەم ئويىنالغاندىن كېيىن، تەرتىپ بويىچە چاي تۇتۇپ بېيىت ئېيتىشىش باشلاندى.

يىگىتبېشى ئالىم خوجا قولىغا يېرىمىغچە چاي قۇيۇلغان چىنىنى كۆتۈرۈپ يەنە ئوتتۇرىدا پەيدا بولدى. ئۇ ئوتتۇرىنى بىر چۆرگۈلەپ چىقىپ، قىزلار ئارىسىدا ئالاھىدە ياسىنىپ ئولتۇرغان ئايگۈل دېگەن قىزغا قاراپ بېيىت ئېيتتى:

تاغ تۇتاشقان ساي بىلەن،
چولپان تۇتاشقان ئاي بىلەن.
يۇتۇۋەتسەم يارىمنى،
بىر پىيالە چاي بىلەن.

ئايگۈل ئوتتۇرىغا چىقىپ تەزىم بىلەن پىيالىنى قولىغا ئېلىپ بېيىت ياندۇردى:

قۇرغۇيۇم ئۇچۇپ كەتتى،
بىر غۇلاچ يىپى بىلەن.
يارىم مېنى كۆيدۈردى،
ناۋاتتەك گېپى بىلەن.

تويچىلار يەنە قىيىقاس ـ سۆرەن كۆتۈرۈشتى. ئايگۈل قولىدىكى چىنىنى تويى بولغان قىز ـ يىگىتلەرنىڭ ئالدىغا ئاپىرىپ، ئىمىن ۋاڭغا تەڭلەپ تۇرۇپ مۇنداق بېيىت ئوقۇدى:

چىنىخان پۇجۇڭ ئاينىڭ،
ئوڭ قېشىدا مېڭى بار.
ئەل ـ خالايىق ئىچىدە
ھايالىق دەپ دېگى بار.

قاراغوجا ـ ئاستانه خەلقى،
خۇرجۇن، پالاس توقۇيدۇ.
يېڭى چىققان ئىمىن ۋاڭ،
قۇرئان كىتاب ئوقۇيدۇ.

تويچىلار قىيقاس ـ سۇرەن سېلىشتى، ئىمىن ۋاڭ بىلەن چىنىخان ئوتتۇرىغا چىقتى، ئايگۈل چىنىنى ئىمىن ۋاڭنىڭ قولىغا تەزىم بىلەن تۇتقۇزدى. ئاڭغىچە يىگىتبېشى بىر كىيىملىك ئەتلەسنى ئايگۈلنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ، ئۇنىڭ بوينىغا سېلىپ قويدى. ئايگۈل ئالىم خوجىغا تەزىم بىلەن رەھمەت ـ تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، جايىغا قايتتى. ئەمدى بېيىت ئېيتىشىش ئىمىن ۋاڭ بىلەن چىنىخانغا كەلگەندى. تويچىلار قۇلاقلىرىنى شىكتايتىشىپ، نەپەسلىرىنى ئىچىگە يۇتۇشۇپ، ئوتتۇرىدىكى قىز ـ يىگىتكە قاراشماقتا. بۇلارنىڭ ئىلگىرىكى ئەھۋالىدىن تويچىلارنىڭ ئاز ـ تولا خەۋىرى بولغاچ، «بېيىت ـ قوشاقتا بۇ ئىككىسى نېمىلەرنى ئىزھار قىلاركىن؟» دېگەن ئويدا ئۇلارغا تىكىلىپ قاراشماقتا ئىدى. تويچىلارنىڭ كۆڭلىدىكىنى سەزگەندەكلا، ئىمىن ۋاڭ خۇشلۇق ھەم شوخلۇقى چىقىپ تۇرغان كۆزلىرىنى چىنىخانغا تىكىپ، بېيىت تاشلىدى:

ئىشىك ئالدى قۇم بولسا،
زىلۋا تېرەك ئۆسمەمدۇ.
كۆڭۈلدىكى يار بولسا،
كۆڭۈل تاغدەك ئۆسمەمدۇ.

ئىشىك ئالدى جۇپ كۆلچەك،
جۇپ كۆلچەكتە جۇپ ئۆردەك.
يار بولسا سىزدەك بولسا،
لوقماندەك ئۆمۈر سۈرسەك.

تويچىلار قىيقاس - سۇرەن سېلىشتى. ئىمىن ۋاڭ گەرچە ۋاڭ بولسىمۇ، بۇگۈن ئۇ تويى بولۇۋاتقان يىگىت ئىدى. شۇڭا، تويچىلار بىلەن ۋاڭ ئوتتۇرىسىدا بۇگۈنكى كۈنلەردە ئۇنچىۋالا ئەيمىنىش بولمايتتى. چۈنكى، تۇرپان، پىچان، توقسۇن خەلقلىرى ئىچىدە «ئېتىزلىقتا ئاغا يوق» دەيدىغان گەپ بار ئىدى. شۇ گەپ بىلەن مۇنداق سورۇنلاردا تۇرپانلىقلار بەگ - ئەمەلدارلاردىن ئانچە ھېيىقىپ ئولتۇرمايتتى. شۇڭا، ئۇلار مەشرەپنى ئەۋجگە كۆتۈرۈش ئۈچۈن، ئىمىن ۋاڭ سورۇنغا چۈشكەندە ھېيىقىپ ئولتۇرماي، قىيقاس - سۇرەن بىلەن ئۇنىڭغا ئىلھام بېرىشمەكتە ئىدى. ئىمىن ۋاڭمۇ ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا تويچىلار ئارىسىغا سىڭىشىپلا كېتىۋاتاتتى. ئۇنىڭ تۇنجى تويى مۇنچىۋالا داغدۇغىلىق بولمىغان ھەم ئۇنىڭ چوڭ خوتۇنىنى ئاتىسى ئېلىپ بەرگەنىدى. بۇ توي بولسا ئۇنىڭ ھەقىقىي سۆيگىنى بىلەن بولۇۋاتقان توي، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنىڭ بېشىغا ئامەت قۇشى قونغان مەزگىللەردە ئۆتكۈزۈلگەن توي ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئۆزىنى ناھايىتى ئازادە تۇتۇپ، يېڭىدىن يىگىت بولۇپ، مەھەللىدىكى ۋە يۇرت ئىچىدىكى تويلاردا بېيىت ئېيتقان چاغلىرىدىكى چەبدەس - چېۋەرلىكىنى ئىشقا سالماقچى بولۇپ، تەرەددۇتلىنىپ تۇردى.

نۆۋەت چىنىخاندا ئىدى. ئۇمۇ ئىمىن ۋاڭ ئېيتقان بېيىتقا جاۋابەن مۇنداق بېيىت ئوقۇدى:

ئۇچارغا قاناتىم سەن،
ئاغزىمدا ناۋاتىم سەن.
قاراڭغۇ كېچىلەردە،
ياندۇرغان چىراغىم سەن.

تويچىلار يەنە قىيقاس - سۇرەن سېلىشتى، چۈنكى چىنىخانمۇ ناھايىتى چېۋەرلىك بىلەن ئىمىن ۋاڭ ئېيتقان

بېيىتقا ماسلاشتۇروپ بېيىت ئېيتقانىدى.
ـــ هـه ـ هـه ! ئىمـــن ژاڭ ! چوقۇژالـدى چـنـنـخـان ! ـــ تويچىلار ئىمىن ژاڭغا مەدەت بېرىشمەكتە. ئىمـــن ژاڭ بىلـەن چىنىخان رەسمىي ئېيتىشىشقا تەرەددۇتلەندى. ئىمىن ژاڭ:

خېنىم ـ خېنىم، جانان خېنىم،
بېيىت ئېيتاي، ئاڭلاڭ خېنىم.
ئوتتۇز ئوغۇل گۈۋاھ بولسۇن،
ئاشقىمەن بىلسەڭ، خېنىم.
كۆز تەگمىسۇن ساڭا، خېنىم،
ئېسىۋالغىن تۇمار، خېنىم.
شامال بولۇپ قاچما، خېنىم،
شامال بولۇپ قاچساڭ، خېنىم،
مەيدەم بىلەن توساي، خېنىم.
ئاق قار بولۇپ ياغساڭ، خېنىم،
مامۇق قىلىپ ياتاي، خېنىم.
يامغۇر بولۇپ ياغساڭ، خېنىم،
قۇملۇق بولۇپ يۇتاي، خېنىم.
كۆك مۇز بولۇپ قاتساڭ، خېنىم،
يۇرىكىمنى ياقاي، خېنىم.
دەريا بولۇپ ئاقساڭ، خېنىم،
بېلىق بولۇپ ئويناي، خېنىم.
چىراغ بولۇپ يانساڭ، خېنىم،
پىلىك بولۇپ كۆيەي، خېنىم.
ئالتۇن بولۇپ تۇرساڭ، خېنىم،
زەرگەر بولۇپ سوقاي، خېنىم.
چېچەك بولۇپ تۇرساڭ، خېنىم،
بۇلبۇل بولۇپ قوناي، خېنىم.
چىمەن بولۇپ تۇرساڭ، خېنىم،

قوزاڭ بولۇپ ئوتلاي، خېنىم.
دەردىم تولا بىلگىن، خېنىم،
خۇش كەتتى چاي، ئالغىن، خېنىم.

چىنىخان ئىمىن ۋاڭنىڭ قولىدىكى چاي چىنىسىنى ئېلىپ ئۆز كۆڭلىنى تۆۋەندىكى مىسرالار بىلەن ئىزهار قىلدى:

يىگىت ـ يىگىت، جانان يىگىت،
بېيىت ئېيتاي ئاڭلاڭ، يىگىت.
خەلقىئالەم گۇۋاھ بولسۇن،
مەنمۇ كۆيۈك خۇمار، يىگىت.
جانغا جان داۋا، يىگىت،
ئېسىۋالسام تۇمار، يىگىت.
تاغقا چىقسام دۇلدۇل، يىگىت،
قىسىۋالسام بىر گۈل، يىگىت.
مەلۇم بولسۇن هالىم، يىگىت،
مانا چىنە، تەزىم، يىگىت.

ئىمىن ۋاڭ چىنىخاننىڭ قولىدىكى چاي چىنىسىنى ئالدى ۋە بېيىتنىڭ مەزمۇنىنى ئۆزگەرتىپ ئېيتتى:

هەي خېنىم، جېنىم خېنىم،
يۆلەنمىگىن تېرەككە.
كۆيدۇرسەڭمۇ ئۆلمەيمەن،
كىم ئۆلۈپتۇ كۆيەككە.

چىنىخانمۇ ئىمىن ۋاڭنىڭ قولىدىكى چىنىنى ئېلىپ، شۇئان بېيىتنىڭ پەدىسىنى يۆتكىدى:

ئادەم دېگەن هۆل نېمە،
ئوت كەتمەيدۇ يۇرەككە.

كۆيدۇرسەڭمۇ كۆيدۇرگىن،
قارىمايمەن بۆلەككە.

تويچىلار يەنە قىيقاس ـ سۈرەن سېلىشىپ، ئىمىن ۋاڭ بىلەن چىنىخاننىڭ بېيىتنى بىر ـ بىرىگە ماسلاشتۇرۇپ ئېيتقانلىقىغا ئالقىش ياڭراتتىشتى.

مەشرەپنىڭ ئەمدىكى تەرتىپى «جازا» غا كۆچتى. پاششاپ ئوتتۇرىغا «ياڭتۇرلۇق ئوتتۇز تاز»نىڭ بىرسى بولغان هاسان تايغانىنى دۆشكەلەپ ئېلىپ چىقتى. هاسان تايغان ئېگىز بويلۇق ئادەم ئىدى. ئۇ ئوتتۇرىدا پۈتلىرىنى كەرگىنىچە شۇمشىيىپ تۇردى.

ـــ داد، قازى ئاخۇنۇم، ئۆزلىرىگە دادىم بار ! ـــ دېدى پاششاپ ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان بويى ئېگىز، ئۆزى سېمىز، قوللىرى ئارىدەك، پالۋان سۈپەت هاشىم بۆرە.

ـــ نېمە دادىڭ بار؟ چاپسان ئېيتقىن ! ـــ قازىبەگ ۋەزىپىسىدىكى توختى قەيسا توۋلىدى.

ـــ بۇ هاسان تايغان دېگەن ئەدەپسىز سورۇندا قىز ـ جۇۋانلارنىڭ بىقىنىنى چىمداپ، قاش ـ كۆزىنى ئويىنىتىپ، شەرم ـ هايانى بىر ياقتا قايرىپ قويۇپ، ئەلنىڭ ئېسىل ئەخلاق ـ پەزىلىتىنى دەپسەندە قىلدى. بۇ هاياسىزغا قانداق جازا بۇيرۇيدىلاكسىن؟! ـــ هاشىم بۆرە هاسان تايغانىنى نوقۇشلاپ قازىبەگكە كۆرسەتتى.

ـــ مەشرەپ دېگەن ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۆگىنىدىغان، شەرم ـ هايانى ساقلايدىغان كاتتا سورۇن تۇرسا، بۇ ئەدەپسىز بۇنىڭ ئەكسىنى قىپتۇ. بۇنداقلارنى قاتتىق جازالاپ، چوڭلارغا ساۋاق، ئۇششاقلارغا ئىبرەت قىلمىساق بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇنىڭغا «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش» جازاسى بېرىلسۇن ! ـــ قازىبەگ پۈتۈن سورۇن ئەهلى ئاڭلىغۇدەك قىلىپ توۋلىدى.

هاشىم بۆرە شۇ هامان قىزلار تەرەپتىن پۈركەنجىسى بار

ئىككى ئايالنى ئوتتۇرىغا چاقىردى ۋە ھاسان تايغانىنى بېسىپ ياتقۇزۇپ، ئىككى تەرىپىگە بىردىن ئايالنى ئۆتكۈزۈپ قويدى. بۇ ئايالار يۈرت ئىچىدىكى مەشرەپلەردە دائىم مۇشۇنداق ئويۇننى ۋايىگە يەتكۈزۈپ ئوينايدىغان سېلىمەم، ھېلىمەم دېگەن قىزىقچى ئايالار ئىدى. ئۇ ئىككىسى ھاسان تايغانىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىگە ئۆتۈپ يېتىپ ھاسانغا «مۇھەببەت» ئىزھار قىلغان سىياقتا ئۇنىڭ ئېڭىكىنى سىلاپ بىرسى ئۆزىگە قاراتسا، يەنە بىرسى ئۇنىڭ قۇلىقىنى تارتىپ ئۆزىگە قارىتاتتى. ئىككى خوتۇنىنىڭ «ئەر تالىشىش كۇرىشى»دىن ھاسانىنىڭ ھالى «خاراپلاشتى». بۇنداق تالىشىش خېلى بىر ھازاغىچە داۋاملاشتى. تويچىلار «ئىككى خوتۇنلۇق ئەر»نىڭ خاراب ھالىدىن ئۇچەيلىرى ئۈزۈلگۈچە كۈلۈشتى...

تويچىلار مەشرەپنىڭ «جازا» قىسمىنى راسا قىزىتتى. پاششاپ ھېلىدىن ـ ھېلىغا سورۇنغا جامال جېگىر، مامۇت قېچىر، سادىر پاشا دېگەن يېگىتلەرنى ھېلى ئۇ گۇناھ، ھېلى بۇ گۇناھ بىلەن ئەيىبلەپ، ئوتتۇرىغا سۆرەپ چىقىرىۋەردى، قازىبەگمۇ ئۈلارنىڭ بىرسىگە «كەپتەر ئۇچۇرۇش» جازاسىنى بەرسە، يەنە بىرسىگە «سۇرىتىنى تامغا چۈشۈرۈش» جازاسىنى، يەنە بىرسىگە «سامسا يېقىش» جازاسىنى بۇيرۇدى. ئەڭ ئاخىرىدا بۇ «جازا» ئويۇنى سېپەر مانجۇغا «ناماقۇللۇق جازاسى» بېرىلىش بىلەن ئاياغلاشتى. سېپەر مانجۇ ئوتتۇز ئوغۇلغا بىر قېتىملىق زىياپەت بېرىش بىلەن «گۇناھى» نى يۇيىدىغان بولدى.

«جازا» ئويۇنىدىن كېيىن سازەندىلەر سازلىرىنى سازلىدى ـ دە، شوخ پەدىلەرگە چېلىشتى. ئۇسسۇلغا چۈشكەنلەر بىر ـ بىرىدىن قېلىشمايتتى. ئۇلار قوللىرىدىن قاس چىقىرىشىپ، بەللىرىنى تولغىشىپ، ئۇسسۇلنى شوخ ھەم لەرزان ئوينىشاتتى. قىز ـ جۇۋانلار بولسا بويۇن، قاش ـ كۆز، بېغىشلىرىنى ئىشقا سېلىپ، يېگىتلەرنى ئۆزلىرىگە مەھلىيا قىلىۋالغۇدەك نازاكەتلىك، سېھىرلىگۈچى قۇدرىتىنى نامايان قىلىشاتتى.

ئۇسسۇل ئەڭ ئاخىر «نازىركوم» بىلەن ئايلاشتى.

يىگىتبېشى ئەمدى قولىغا گۈللۈك چىنىدىن بىرنى ئېلىپ، ئوتتۇرىدا ئۇسسۇل ھەرىكىتى بىلەن ئايلىنىپ، ئۇچ قېتىم «چىنىگۈل» دەپ توۋلىدى، ئۇنىڭ ئۇدۇلىغا توغرا كەلگەن تويچىدىن بىرسى «لەيلىگۈل» دەپ توۋلىدى، ئۇنىڭ يېنىدىكىسى «رەيھانگۈل» دەپ توۋلىدى. ئۇچىنچىسى «قامچىگۈل»، تۆتىنچىسى «ئەتىرگۈل»، بەشىنچىسى «سەبدەرگۈل» دەپ توۋلىدى. شۇ تەرتىپ بويىچە مىرزىگۈل، قامچىگۈل، قوغۇنگۈل، تالگۈل، جۇجەمگۈل، رەپىدەگۈل، كېپىنەكگۈل، قاتقاتگۈل، شەمشۇاگۈل، چىنىگۈل، توپىنازۇك، پىلپىلگۈل، ھەشقىپىچەكگۈل، ئانارگۈل، كاككۇككۈل، ئەتلەسگۈل، قاراگۈل، خېنەگۈل ... دەپ ئوتتۇز ئىككى خىل گۈل نامى ئېيتىلىپ بولۇپ، ئوتتۇز ئۇچىنچىسىگە كەلگەندە، نۆۋەتتى كەلگەن ئەسئەت قۇلاق دۇدۇقلاپ، بىرەر گۈلنىڭ نامىنى دەپ بېرەلمىدى. تويچى يىگىتلەردىن بىرسى توۋلىدى:

— سېنىڭ قۇلىقىڭ ئۇزۇن بولغان بىلەن گۈللەرنىڭ نامىنى ئاڭلىمىغان ئىكەنسەن ـ دە؟

يەنە بىر يىگىت توۋلىدى:

— بۇ ئەسئەت قۇلاق يۇرت ئىچىدىكى قايسى بىر خوتۇنىنىڭ ئېرىنى غەيۋەت قىلغىنىنى، قايسى يىگىتنىڭ قاچان تۇي قىلىدىغانلىقىنى ئاڭلىۋالىدۇ ـ يۇ، بىراق بۇلبۇلنىڭ قانداق گۈلگە قونۇپ سايرايدىغانلىقىنى، قايسى گۈلنىڭ قانداق پۇراق چاچىدىغانلىقىنى بىلمەيدۇ ! — دەپ توۋلىدى.

— بۇ ئەسئەت قۇلاق ... — يەنە بىر يىگىت گەپكە ئەمدىلا ئاغزىنى ئۆمەللىۋىدى، ئۇ:

— بولدى قىلىڭلار، بولدى ! مەن يېڭىلىپ قالدىم. سىلەرگە بىرەر قىزىقچىلىق قىلىپ بېرەيمۇ ياكى ئۇسسۇل ئويناپ بېرەيمۇ؟ شۇنى دەڭلار! — دېدى ئەسئەت ئورنىدىن قوپۇپ.

— خورازنىڭ چىللىغىنىنى دورا !

— قوينىڭ مەرىگىنىنى دوراپ بەر !
— دەمدەرىنىڭ بۇقۇلدىشىنى دوراپ بەرگىنە ! — دېدى ساۋۇت دەمدەرىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ھاسان تايغان.
— ئەڭ ياخشىسى ئىتنىڭ ھاۋۇشىغىنىنى دورىغىن ! — ساۋۇت دەمدەرمۇ بوش كەلمىدى.
— بولدى قىلىڭلار ! بولدى ! — دەپ توۋلىدى يىگىتبېشى ئالىم خوجا، — بۇ ئاغىنىمىز ئۆزى ئوسۇلغىمۇ، ناخشىغىمۇ ئۇستا بىر يىگىت، شۇڭا ئۇ بىزگە تۇرپانىنىڭ داڭلىق ناخشىسى «سۇ بولۇپ ئاقتىم» نى ئېيتىپ بەرمىسۇنمۇ؟ !
— بولىدۇ !
— «سۇ بولۇپ ئاقتىم» نى ئېيتىپ بەرسۇن !
ئەسئەت قۇلاق ناخشىنى باشلىدى:

باغلىنىپتۇ يارغا مەيلىم
ئۇشبۇ كۈنلەردە.
كېچە ياتسام كەلمەس ئۇيقۇم
ئۇزۇن تۈنلەردە.

ئاتلار ئورۇق، يوللار يىراق،
كاج مېنىڭ بەختىم.
بەختىخانىنىڭ چار بېغىدا
سۇ بولۇپ ئاقتىم.

...

سازەندىلەر سازلىرىنى ئىشتىياق بىلەن چالماقتا، ئەسئەت قۇلاقمۇ ناخشىنى ناھايىتى مۇڭلۇق ئېيتتى. بۇ ناخشىنى ئاڭلىغان ھەرقانداق ئادەمنىڭ ھېسسىياتى دولقۇنلىنىپ، پۈت ـ قولىنى ئۇدارغا كەلتۈرۈپ ئويىنغۇسى كېلەتتى. ئەسئەت قۇلاق ناخشىسىنى باشلىشى بىلەنلا بىر قانچە قىز ـ يىگىت ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، ئوسۇلنى جەۋلانىغا كەلتۈرۈپ ئويناشتى. بۇنداق ئادەت

ئۇيغۇر قىز ـ يىگىتلىرىنىڭ بىر خىل خاسلىقى ئىدى.

تۇن نىسپىگىچە ئۆتكۈزۈلگەن مەشرەپتە ھاردىم ـ تالدىم دېگۈچىلەر يوق ئىدى. قىز ـ يىگىتلەرنىڭ مەيلىگە قويۇپ بەرسە تۇننى تاڭغا ئۇلىغۇسى بار ئىدى.

ـــ ھۆرمەتلىك قىز ـ يىگىتلەر، بۈگۈنكى تۇي مەشرىپى مەشەگىچە بولسۇن ! ئەتە ـ ئۆگۈن يەنە ئىككى كۇن تۇي، ئەمدىكى ئىككى كۇندە كۇندۇزى ئوغلاق تارتىشىش، چېلىشىش ئۆتكۈزۈلىدۇ. كەچلىكى يەنە ئوخشاشلا مەشرەپ ئۆتكۈزىمىز. ئەمدى قايتىپ ئارام ئالايلى ! ـــ دېدى يىگىتبېشى ئالىم خوجا. تويچىلار قىيمىغان ھالدا سورۇندىن تارقاشتى.

يېڭى تويى بولغان قىز ـ يىگىتلەر قولداشلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھۇجرىلىرىغا ئەكىرىپ قويۇلدى.

* * *

تۇي ئاياغلاشقان كۇنى ئەتىگەندە قىز تەرەپتىن ئىككى ـ ئۇچ چوكان ئىمىن ژاڭ بىلەن چىنىخانىنىڭ ھۇجرىسىغا، خالىق بىلەن خەلىچەنىڭ ھۇجرىسىغا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مانتا، پولۇ ئېتىپ ناشتىلىققا، يەنى ئىسسىقلىققا ئاتاپ تاماق ئېلىپ باردى. بۇ جۇڭانلارنىڭ تاۋاقلىرىغا چىنىخان بىر كىيىملىكتىن ئەتلەس سېلىپ رەھمىتىنى بىلدۇردى. خەلىچەمۇ ھەر بىر تاۋاق كۆتۈرۈپ بارغان جۇڭانغا ئالدىن راسلاپ قويۇلغان بىر كۆڭلەكلىكتىن زەڭگەر تاۋار تۇتتى، ئاندىن ئاق يىپەك ياغلىق بەلگە ① نى بەردى. بۇگۈن چىللاق كۇنى ئىدى. يىراق ـ يېقىندىن تويغا كەلگەن ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ئايرىم «چىللاق» داستىخىنىدا ئولتۇرۇپ، بىر ـ بىرى بىلەن تونۇشاتتى ۋە بىر ـ بىرىدىن

① يېڭى توي قىلغان قىز ـ يىگىت قوشۇلغان كېچىسىنىڭ ئەتىسى قىز قولدىشى ئارقىلىق ئۆزىتىلىدىغان بەلگە، يەنى قىزنىڭ قىزلىقىنىڭ پاك ساقلانغانلىقىنىڭ بەلگىسى.

هاردۇق سورىشاتتى.

مەسلىھەت بويىچە، قىز تەرەپ ئاۋۋال چىللاق قىلماقچى بولدى. چىللاقتىن ئىلگىرى يىگىت تەرەپ قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى تۇرغان ئۆيگە سالامغا باراتتى. شەرقىي شىنجاڭنىڭ تۇرپان، پىچان تەرەپلىرىدە بۇنداق قائىدە بار ئىدى.

يېڭى تويى بولغان ئىمىن ۋاڭ بىلەن خالىقنى قولداشلىرى باشلاپ قىز كۆچۈرۈلگەن كۇرەگە مېڭىشتى. يىگىتلەردىن سەل ئىلگىرى شاپىبەگ يىگىت تەرەپتىن راسلانغان توققۇز خىل مېۋە تىزىلغان كىچىكرەك بىر شىرەنى كۆتۈرۈپ، چىنىخان بىلەن خەلىچەنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئولتۇرغان مېھمانخانا ئۆيگە كىردى. مېھمانخانا ئۆيدىكى بارلىق مېھمانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى، بەگ كۇچلۇك قوللىرىدا مېۋە تىزىلغان شىرەنى كۆتۈرگەن پېتى ئۆزىنىڭ كېلىش مەقسىتىنى قوشاق بىلەن ئېيتتى. بۇ تويىنىڭ بىر قائىدىسى بولۇپ، «توققۇز ـ توققۇز» دەپ ئاتىلاتتى:

ئەسسالامۇئەلەيكۇم،
چۇنچىن سالۋات.
بەردى مۇھەممەت،
كۆرگەيسىلەر.
ئىشتىكەيسىلەر،
ھەر كىم سۆزلىسە،
مېنىڭچە سۆزلەر.
تاپقىنى گۇل كەلتۇرەر،
تاپمىغىنى بىر باش پىياز.
تاپقىنى قوي ئۆلتۇرەر،
تاپمىغىنى چۇجە خوراز.

سۇلتان پادىشاھ① مېنى كىرگۈزدى،

① تويى بولغان يىگىتنىڭ دېمەكچى.

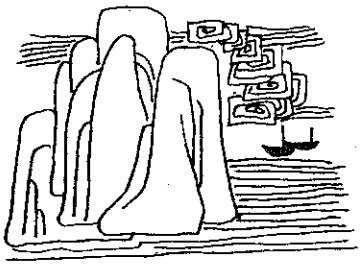
ھاردۇق سوراي دەپ.
قېيىنئانا، قېيىنئېگىچە، تۇغقانلار بىلەن
تونۇشۇۋالاي دەپ.
جوزىمىزنى① قوبۇل قىلغايلا،
ئاددىي بولسىمۇ.
كۆپ ئورنىدا كۆرگەيلا،
توققۇز بولسىمۇ.
توققۇز ـ توققۇز،
مۇجاق② ياسىغان جوزىسى بىلەن.
توققۇز ـ توققۇز،
يىپەك رەختى داستىخىنى بىلەن.
توققۇز ـ توققۇز،
داۋانچىكىنىڭ دادۇرى بىلەن.
توققۇز ـ توققۇز،
ئىلىخونىڭ گازىرى بىلەن.
توققۇز ـ توققۇز،
ئاستانىنىڭ ئانىرى بىلەن.
توققۇز ـ توققۇز،
دادۇڭ③نىڭ يانتاق شېكىرى بىلەن.
توققۇز ـ توققۇز،
پىچانىنىڭ ياڭىقى بىلەن.
توققۇز ـ توققۇز،
لۇكچۇنىنىڭ يېمىشى بىلەن.
توققۇز ـ توققۇز،
بۇيلۇقنىڭ كىشمىشى بىلەن.

---

① تاماق شىرەسى، ئۇستەل، يەنى قولىدا كۆتۈرۈپ كىرگەن مېۋە تىزىقلىق كىچىك شىرەنى دېمەكچى.
② مۇجاق ـــ ياغاچچى.
③ دادۇڭ ـــ پىچاندىكى بىر يۇرتنىڭ نامى.

تېتىپ كۆرگەيلا تەمىنى،
سۆزلەپ بولدۇم ھەممىنى.

شاپىبەگ «توققۇز - توققۇز» قائىدىسىنى قىلىپ قولىدىكى شىرەنى داستىخان ئۈستىگە قويدى. چىنىخان بىلەن خەلىچەنىڭ ئاپىسى شىرەدىكى مېۋىلەردىن ئاز - ئازدىن ئېلىپ قالدى. شاپىبەگ شىرەنى كۆتۈرۈپ چىقىپ كېتىپ، ئىمىن ۋاڭ بىلەن خالىقنى قولداشلار بىلەن بىرلىكتە باشلاپ كىرىپ، قىزلارنىڭ ئاتا - ئانىسى بىلەن ئايرىم - ئايرىم سالاملاشتۇردى. يىگىتلەر سالام - سەھەتنى تۈگىتىپ تۈرۈشىغا، «چىللاق»قا كەلگەن باشقا مېھمانلارمۇ بىراقلا ئۆيگە كىرىپ كېلىشتى. «چىللاق» داستىخىنى سېلىندى.

يەتتىنچى باب

قانداق قىلىش كېرەك

ئاردىدىن بىرقانچە يىللار ئۆتتى. ئىمىن ۋاڭ جۇڭغارلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئىزچىل قارشى تۇرۇپ كەلدى. كاڭشىنىڭ 59 ـ يىلى ۋە 60 ـ يىللىرى (مىلادىيە 1721 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتقا، جۇملىدىن تۇرپان، ئۇرۇمچىلەرگە جۇڭغارلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى جىمىقتۇرۇش ئۈچۈن قوشۇن ئەۋەتكەندە، ئىمىن ۋاڭ ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالغان ھەمدە قوشۇنغا ئوزۇق ـ تۇلۇك، يەم ـ خەشەك يارەدەم قىلغان. ئۇ ئىزچىل تۇردە جۇڭغارلارغا قارشى تۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسى تەرەپتە تۇرغان، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىمىنىڭ ساداقەتمەنلىكى ۋە كۆرسەتكەن تۆھپىلىرىگە قارىتا دەسلەپتە دۆلەتكە يارەدەم قىلغۇچى گۇڭلىق ئوتۇغاتىنى بەردى، كېيىنچە يەنە بەيسىلىك ئوتۇغاتىنى بەردى.

كاڭشىنىڭ 61 ـ يىلى (مىلادىيە 1722 ـ يىلى) غا كەلگەندە، تۇرپاندا تۇرۇۋاتقان چىڭ سۇلالىسىنىڭ سەككىز تۇغلۇق، يېشىل تۇغلۇق سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنىڭ سانى بىر تۇمەن بىر مىڭغا يېتىپ، غەربىي يۇرتتا تۇرۇۋاتقان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلىگەنىدى. بۇ چاغلاردا قومۇل، پىچان، لۇكچۇن، تۇرپان، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلار بىر مەزگىل تىنچلىقتا ئۆتكەنىدى.

چىڭ سۇلالىسى زور كۈچ بىلەن غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشنى كۈچەيتكەن مەزگىللەردە، جۇڭغارلار يۇلتۇز،

قاراشەھەر، ئۈچ، ئىلى قاتارلىق غەرب ۋە غەربىي شىمال تەرەپلەردىلا پائالىيەت قىلىپ يۈرگەنىدى. كاشغا خان ئالەمدىن ئۆتۈپ ئورنىغا يۈسۈپبەگ خان چىققاندا، جۇڭغارلارنىڭ كاتتىبەشى سۈۋان ئارابدان بەيجىڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ سۈلھى تەلەپ قىلدى. يۈسۈپبەگ خان ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش بىلەن بولۇپ كېتىپ، غەربىي يۈرتقا چولىسى تەگمىگەچكە، سۈۋان ئارابدان بىلەن كېلىشىم تۈزدى. يۈسۈپبەگنىڭ 4 ـ يىلى (1726 ـ يىلى) چىڭ قوشۇنلىرى تۈرپان ۋە باركۆلدىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى.

سۈۋان ئارابدان ئىلگىرى ئۆزلىرى ئىگىدارچىلىق قىلىپ يۈرگەن قومۇل، تۈرپانلارغا قارىتا بۇلاڭ ـ تالاڭنى باشلىۋەتتى. 1727 ـ يىلى سۈۋان ئارابدان ئۆلۈپ، ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى غالدان سېرىن تەخت ۋارىسى بولغاندا، ئۇمۇ ئوخشاشلا، قومۇل، تۈرپانلارغا قاراتقان پاراكەندىچىلىكىنى توختىتىپ قويمىدى.

1729 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى بىلەن جۇڭغارلار ئوتتۇرىسىدا يەنە ئۇرۇش باشلاندى. چىڭ قوشۇنلىرى باركۆل ۋە تۈرپانغا قايتا قوشۇن ئەۋەتتى. سۈۋان ئارابدان ئاخىرقى كۈنلىرىدە ئوغلى غالدان سېرىنغا تۈرپاننىڭ ئىستراتېگىيەلىك ئورنىنىڭ ئىنتايىن مۇھىملىقىنى قايتا ـ قايتا تاپىلىغانىدى. گەرچە غالدان سېرىن تۈرپاننىڭ ئۆزىنىڭ جان تومۇرى ئىكەنلىكىنى ئېسىدە چىڭ تۇتقان بولسىمۇ، ئەمما لۇكچۇن، تۈرپاننى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىشقا، تۈرپان ـ لۇكچۇن ۋاڭى ئىمىن ۋاڭنىڭ قولىدىن «ياندۇرۇپ» ئېلىشقا قۇربى يەتمىدى. شۇنىڭ بىلەن پاراكەندىچىلىك سېلىپ ھالىدىن كەتكۈزۈش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، يۈسۈپبەگنىڭ 9 ـ، 10 ـ يىللىرى، يەنى مىلادىيە 1731 ـ، 1732 ـ يىللىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ لۇكچۇن ـ تۈرپاننى بىر قانچە رەت ئۇدا پاراكەندىچىلىككە سالدى. ھەر قېتىم چىڭ سۇلالىسىنىڭ يارەمچى قوشۇنلىرى يېتىپ كەلگەندە، شەپىنى ئاڭلاپ بەدەر قېچىپ، ھەل قىلغۇچ

ئۇرۇشتىن ئۆزلىرىنى تارتتى. بۇ چاغدا چىڭ قوشۇنلىرى يەنە باركۆل ۋە ئۇرۇمچى تەرەپلەردىكى يازلىق لاگېرلىرىغا چېكىنىپ كېتەتتى. بارچە كەلگۈلۈك تۇرپان ـ لۇكچۇن خەلقىگە كېلەتتى. «چۈنكى چېقىۋەرسە پىلمۇ سەكرەيدۇ»[1] دېگەندەك، ئىمىن ۋاڭ جۇڭغارلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن جاق تويغانىدى.

* * *

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ۋاڭ جانابلىرى ئوبدان تۇردىلىمۇ؟ ـــ شاپىبەگ بۇگۈن سەھەردىلا قوبۇلخانىغا كىرىپ ئىمىن ۋاڭغا سالام بەردى، شاپىبەگنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ كىرگەن ناتونۇش كىشىمۇ ئىمىن ۋاڭغا ئۇچ قېتىم باش ئۇردى.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ئىنشائاللا، ياخشى تۇردۇم، ئۆزىڭىزچۇ؟ بالىچاقىڭىزچۇ، ئامان ـ ئېسەنمۇ؟ ـــ ئىمىن ۋاڭ ئولتۇرغان كۇرسىدىن سەل قوزغىلىپ شاپىبەگكە ھۆرمەت بىلدۇردى.

ـــ ئەلھەمدۇلىللا شۈكۈر، سىلىنىڭ دۆلەتلىرىنىڭ سايىسىدا بالىچاقىلىرىم ئامان ـ ئېسەن تۇرۇۋاتىدۇ، ۋاڭ جانابلىرى، ـــ شاپىبەگنىڭ ئائىلىسىنى مۇشۇ يېقىندا مۇرتۇقتىن كۆچۈرۈپ كەلگەنلىكىنى ۋاڭ بىلەتتى، لېكىن ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى ۋە ئوردا ئىشلىرىنىڭ قاتلاڭچىلىقىدىن ئىمىن ۋاڭ ئۆزىنىڭ بۇ يېقىن كىشىلىرىدىن بىرسى بولغان شاپىبەگنىڭ ئۆيىگە بارالمىغانىدى.

ـــ سىلىگە بىر كىشىنى كۆرسىتەي دەپ باشلاپ كېلىۋىدىم، ئوردا ئىشلىرىغا ياراپ قالىدىغاندەك تۇرىدۇ، ـــ شاپىبەگ باشلاپ كەلگەن ئادەمنى ۋاڭغا كۆرسەتتى. ئۇ ئادەم سەل ئاقسىقلايتتى. ئۇ ئىككى قەدەم ئىلگىرى ئالدىغا چىقىپ، ۋاڭغا قول قوۋۇشتۇرۇپ تەزىم قىلدى.

---

① بۇ مىسرا «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئۇچرايدۇ.

ـــ ئوبدان بوپتۇ، ياراملىق ئادەم بولسا بىزگە كېرەك، قېنى بۇرادەر، سېنىڭ قانداق ھۈنىرىڭ بار؟ ـــ ۋاڭ بۇ ئادەمگە قارىدى: ئالدىدا تۇرغان ئادەم ئوتتۇرا بوي، تەمبەل كەلگەن، بېشىغا كىيگەن شاپاق بۆكى يوغان بېشىنىڭ دوققىسىغىلا ئىلىپ قويۇلغان، قارا قاش، بۇرنى سەل پاناقراق، كەڭ پېشانە، كۆزلىرى چوڭ، قۇلىقى گۆشلۈك، لەۋلىرى قېلىنراق، بۇغداي ئۆڭ، يېشى قىرىقلارغا ئۇلاشقاندەك قىلاتتى.

ـــ ئۆزۈم ئەسلىي سودىگەر، تۆمۈرچىلىكتىن خەۋىرىم بار، بېيجىڭدا تۇرغاندا پوروخ① ياساشنى ئۆگىنىۋالغانىدىم، ـــ دېدى باشلاپ كېلىنگەن ئادەم.

ـــ ياخشى ھۈنىرىڭ بار ئىكەن، ئىسسىمىڭ نېمە؟ يۇرتۇڭ قەيەر؟ بېيجىڭغا قاچان بېرىپ، قاچان قايتقانىدىڭ؟ ـــ ئىسمىن ۋاڭ ئۇنىڭ «پوروخ ياساشنى بىلىمەن»، «بېيجىڭغا بارغان» دېگەن سۆزلىرىگە ھەم قىزىقسىندى ھەم سەل گۇمانىي قاراشتا بولدى.

ـــ مېنىڭ ئېتىم مەسئۇد، يارغۇلۇقمەن، ـــ دەپ گەپ باشلىدى باشلاپ كېلىنگەن ئادەم ئالدىرىماي سۆزلەپ، ئۇنىڭ سالماق ئېيتىلغان گەپ ـ سۆزلىرىدىن ئۇنىڭ چوڭقۇراق سورۇنلارنى كۆرگەن، يۇرت كەزگەن ئادەملىكى بىلىنىپ تۇراتتى، ـــ بۇنىڭدىن ئون يىللار ئىلگىرى مەن ۋە يۇرتىمىزدىكى بىرقانچە سودىگەرلەر قېتىلىپ بىر كارۋان بولۇپ بېيجىڭغا سودىغا كىردۇق. بىزنىڭ بېيجىڭغا كىرگەن ۋاقتىمىز دەل كاڭشى خان ئالەمدىن ئۆتۈپ، يۇڭجېڭ خانىنىڭ تەختكە چىقىشىغا ئۇدۇل كېلىپ قاپتۇ، ئوردۇبالىق (پايتەخت)نىڭ ناھايىتى مالىمانچىلىققا چۈشۈپ قالغان مەزگىلى ئىكەن. توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلايدىغانلارغا ئۇچراپ، مېلىمىزدىن ئايرىلدۇق. قولىمىزدىكى يول خېتىمۇ بۇلاپ كېتىلگەن بولغاچقا، بېيجىڭنىڭ كوچىلىرىدا مۇساپىر بولۇپ تەمتىرەپ

① پوروخ ـــ مىلتىق دورىسى.

يۇردۇق. بەختىمىزگە يارىشا، مەنچاڭ خانلىقىغا خىزمەت قىلىدىغان، بېيجىڭدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇر بەگلىرىدىن بىرسىگە ئۇچراپ قالدۇق. ئۇ كىشى بىزنى ئوردىنىڭ لەشكىرىي تەمىناتلىرىنى، ئۇرۇش قوراللىرىنى ياسايدىغان، بېيجىڭغا بىر كۇنلۇك يول كېلىدىغان يەردىكى بىر ئورۇنغا تونۇشتۇرۇپ قويدى. ئۇ يەردە ئاساسلىقى خەنزۇ ئۇستىكارلار ئىشلەيدىكەن. دەسلەپتە ئۇلار بىزگە «تاشمەنزى» لەر①، «رەڭدار كۆزلۈكلەر» ② دەپ يانچە قاراپ يۇردى. كېيىنچە بىزنىڭ ياۋاشلىقىمىزغا، راست سۆزلۈكىمىزگە قاراپ بىز بىلەن چىقىشىپ كەتتى ھەم ئاستا ـ ئاستا ئۆزلىرىنىڭ ھۇنىرىنى، يەنى پوروخ ـ دورا ياساشنى بىزگە ئۆگەتتى. بىزمۇ كۆڭۈل قويۇپ ئۇ ھۇنەرنى ئۆگەندۇق، چۈنكى چوڭلار «ئەر كىشىگە يەتمىش ئىككى خىل ھۇنەر ئازلىق قىلىدۇ» دەيتتى، ـــ مەسئۇد كەچمىشلىرىنى قىزىقارلىق قىلىپ سۆزلەۋاتاتتى، ۋاڭ توساتتىنلا ئۇنىڭ گېپىنىڭ بىلىگە تەپتى:

ـــ بېيجىڭنىڭ شۇ يىراق يېرىدىن بۇ تۇرپانغا قانداق چىقىپ قالدىڭ؟

ـــ ئوردىدىن تۇرپان تەرەپكە چېرىك ئەۋەتمەكچى بولغانىكەن، بىزنى ئاشۇ لەشكىرىي تەمىناتلارنى ھازىرلايدىغان ئورۇنغا تونۇشتۇرغان بەگ مەنچاڭ چېرىكلىرىنى تۇرپانغا باشلاپ چىقسۇن دەپ بىزنى كۆرسىتىپتىكەن، شۇنىڭ بىلەن مەن ھەمراھىم ھەمدۇل بىلەن يۇرتىمىزغا قايتىپ چىقىۋالدۇق.

ـــ ئەمىسە، بۇ ئۇستۇڭدىكى جۇڭغار چېرىكلىرىنىڭ كىيىمى نەدىن كەلدى؟ ـــ ئىمىن ۋاڭ ئۆزىنىڭ گۇمانىنى يوشۇرۇپ ئولتۇرمىدى. چۈنكى، مەسئۇدنىڭ ئۇچىسىدا جۇڭغار چېرىكلىرى كىيىدىغان ـــ ياندىن ئىزمىلىنىدىغان توپا رەڭ ماتا چاپان، پۇتىدا يۇمشاق خۇرۇم ئۆتۈك بار ئىدى.

ـــ بۇنىڭدىن ئالتە ئاي ئىلگىرى جۇڭغارلار بىلەن مەنچاڭ

---

① ② ئەينى چاغلاردا، ئىچكىرى ئۆلكىلەردە خەلقلەر چەت ـ ياقا يۇرتلاردىن كەلگەن ئادەملەرنى شۇنداق ئاتىشاتتى.

چېرىكلىرى قومۇلدا توقۇنۇشقاندا مەن يوتامدىن يارىلىنىپ جۇڭغارلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانىدىم. ئۇلار مېنى تۇتۇۋالغاندا «سېنىڭ قولۇڭدىن نېمە ئىش كېلىدۇ؟» دەپ سورىۋىدى، «مەن تۆمۈرچى، ئاتلىرىڭلارنى تاقىلاشقا يارايمەن» دېدىم. ئۇلار مېنى ئۆلتۈرمەي، ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈردى.

— ئەمىسە، سەن بىزنىڭ شاپىبەگ بىلەن قاچان ئۇچراشتىڭ؟ — ۋاڭ ئۆزىنىڭ كۆڭلىدىكى گۇمان تۈگۈنلىرىنى بىر - بىرلەپ يەشمەكتە ئىدى.

— جۇڭغارلار ئالدىنقى ئايدا لۇكچۇنگە چاپقۇن ياسىغاندا مەن ئۆلگەن جۇڭغار چېرىكلىرى قاتارىغا كىرىپ، بوينۇمنى قەلەمتىراش بىلەن ئازراق كېسىپ قان چىقىرىپ يۈز - كۆزۈمگە سۈرتۈپ، ئۆلۈك سىنىغا كىرىپ يېتىۋالغانىدىم، ئۇروش ئاياغلاشقاندا سىلىنىڭ لەشكەرلىرى مېنى تېپىۋېلىپ، شاپىبەگكە ئۇلاشتۇردى، — دېدى مەسئۇد.

— نېمە ئۈچۈن ئۆلۈك سىنىغا كىرىپ جۇڭغار موڭغۇللىرىدىن ئايرىلىپ قالدىڭ؟

مەسئۇد ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ، مەيۈس قىياپەتتە ۋاڭغا قاراپ مۇنداق دېدى:

— مېنىڭ يۇرتۇمدىن، ئاتا - ئانامدىن ئايرىلغىنىمغا ئون يىلدىن ئاشتى. تەلىيىمگە بېيجىڭدىن يۇرتۇمغا ئامان - ئېسەن چىقىۋالدىم، كىم بىلسۇن، «تەلەيسىزنىڭ خۇرجۇنىغا بۇغداي قۇيسا تېرىق بولۇپ قاپتۇ» دېگەندەك، يۇرتۇم تۈپرىقىغا ئەمدىلا قەدەم باسقىنىمدا جۇڭغار موڭغۇللىرىغا تۇتقۇن بولۇپ قالدىم، — مەسئۇدنىڭ ئاۋازى پەسلەپ كەتتى.

— ئاتا - ئاناڭنىڭ سىرتىقىنى ئالالىدىڭمۇ؟

— ئۇلارنى ئېزىز خوجىلار ئۈچقا كۆچۈرۈپ كېتىپتۇ، — مەسئۇدنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كېتىۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئاخىرقى گەپلىرىنى ئىمىن ۋاڭ ئارانلا ئاڭقىرالمدى.

— بۇ يەردە بىرەر ئۇرۇق - تۇغقىنىڭ بارمىدى؟

— خوجامنىياز دېگەن تېۋىپ كىشى ئاپامنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى بولىدۇ.

— ئەمىسە، ياخشى، — ئىمىن ۋاڭنىڭ چىرايى ئېچىلىدى، ئۇنىڭ گۇماني سوراقلىرى تۈگىگەندەك قىلاتتى. ئىمىن ۋاڭ كۆڭلىگە بىر نېمىلەرنى پۈكتى بولغاي، ئۇ ئەمدى تەلەپپۇزىنى يۇمشاتتى:

— بىزگە ئىشلەشنى خالامسەن؟

— ئەگەر سىلى مەقبۇل كۆرسىلە بېشىم بىلەن مېڭىپ ئىشلەيمەن ! — مەسئۇد روھلاندى.

— ئەگەر ئائىلەڭ بولسا لۈكچۈنگە كۆچۈرۈپ كەلگىن، بىزگە خاتىرجەم خىزمەت قىل، بىزگە ساڭا ئوخشاش يارىملىق ئادەم لازىم.

— ئائىلەمنىمۇ ئېزىز خوجا ئۈچقا كۆچۈرۈپ كېتىپتۇ. ھازىر خۇدادىن باشقا ئاتام يوق، قورساقتىن باشقا قاچام يوق، — دېدى مەسئۇد.

— قىزىق گەپ قىلىدىكەنسەن، مەسئۇد، — دېدى ئىمىن ۋاڭ كۈلۈپ، — ئەمىسە، شاپىبەگ، — ئىمىن ۋاڭ شاپىبەگكە قاراپ دېدى، — مەسئۇدنى ئابدۇرېھىم پەرەڭگە يانداشتۇرۇپ قويۇڭ، ئوردىدىن مەسئۇدقا بىر كىشىلىك تەمىنات بەلگىلەپ بېرىڭ. ئۇنىڭ ياتا - قوپۇشى ھازىرچە ئابدۇرېھىم پەرەڭنىڭ دۇكىنى جايلاشقان قورۇدا بولۇپ تۇرسۇن. مەن ئۈچ كۈندىن كېيىن بېرىپ ئابدۇرېھىم پەرەڭنىڭ ئىشلىرىنى كۆرىمەن، — دېدى.

شاپىبەگ بىلەن مەسئۇد تەزىم قىلىپ قوبۇلخانىدىن كەينىچە مېڭىپ چىقىپ كېتىشتى.

* * *

ئۈچ كۈندىن كېيىنكى بىر كەچقۇرۇنلۇقى ئىمىن ۋاڭ خالىق

بىلەن شاپىبەگنى ئەگەشتۇرۇپ ئابدۇرېھىم پەرەڭنىڭ قورۇسىغا كەلدى. بۇ قورۇ لۇكچۇن ئوردىسىنىڭ كۇنىپېتىش تەرىپىدىكى كوچىنىڭ شىمالىي ئۇچىغا، يەنى شاپىبەگنىڭ قورۇسى جايلاشقان كوچىنىڭ يەنە بىر بېشىغا جايلاشقانىدى. ھويلىنىڭ كەينى تەرىپى ئېتىزلىقلارغا تۇتىشاتتى. ھويلىنىڭ ئەتراپىدا جۇجەم، كۆك تېرەك، سۇۋادان تېرەك (تۇرپان تىلىدا ئاق تېرەك)، چۇلۇكلەر باراقسان ئۆسكەن، 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى بولغاچقا، دەرەخلەر ھويلىغا ئوبدانلا سايە تاشلىغانىدى.

ئىمىن ۋاڭ ھويلىغا كىرىشى بىلەنلا ھويلىنى قورۇقداپ تۇرغان تۆتتىن سەككىز نەپەر چېرىك ئېگىلىپ سالام قىلىشتى. ئۇلارنىڭ ئۆشنىسىدە ساداق، يېنىدا قىلىچ، قوللىرىدا ئۇزۇن نەيزە بولۇپ، ھازىرلا جەڭگە چۈشىدىغاندەك تەييارلىق بىلەن تۇراتتى. چۈنكى، ئابدۇرېھىم پەرەڭنىڭ بازاردىن سەل خالىيراق بۇ قورۇسى لۇكچۇن ئوردىسىنىڭ قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورا ياسايدىغان ئىشخانىسى ھېسابلىناتتى.

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ۋاڭ جانابلىرى، قەدەملىرىگە مۇبارەك! ـــ ئابدۇرېھىم پەرەڭ بولقا ۋە قىسقۇچ تۆتۈپ قاپارغان قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ ۋاڭغا ئېگىلىپ تەزىم قىلدى.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، تىنچ ـ ئامانچىلىقمۇ ئابدۇرېھىم ئۇستا؟ ـــ ئىمىن ۋاڭمۇ جاۋابەن تىنچلىق سورىدى.

ـــ دۆلەتلىرىنىڭ ساياسىدا، ئىنشائاللا، ئامانچىلىق! ـــ ئابدۇرېھىم پەرەڭنىڭ كەينىدىن مەسئۇد ۋە يەنە بىرمۇنچە بازغانچى يىگىتلەر كېلىپ ۋاڭغا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ـــ خالىق بىلەن شاپىبەگكە ئېگىلىپ تەزىم قىلدى.

ـــ بۇ يەرگە كۆنۈپ قالدىڭمۇ، مەسئۇد؟ ـــ دەپ سورىدى ئىمىن ۋاڭ مەسئۇدقا قاراپ.

ـــ كۆنۈپ قالدىم، ۋاڭ جانابلىرى، ـــ مەسئۇد ۋاڭغا تەزىم قىلغاچ جاۋاب بەردى.

ـــ قولى گۈل ئاغىنە ئىكەن بۇ، ـــ دېدى ئابدۇرېھىم ئۇستا،

ئۇنىڭ يېشىمۇ مەسئۇد بىلەن تەڭ چىققاچقا، مەسئۇدنى «ئاغىنە» دېگەنىدى.

— بەللى، چىقىشىپ قالغان بولسىڭلار كانتا ئىش بويتۇ، — ۋاڭ ئابدۇرېھىم ئۇستىغا سۆزلىگەچ، قورۇ ئىچىگە كۆز يۈگۈرتتى، قورۇ تۆت چاسا بولۇپ، كۈنپېتىش تەرەپتە ئىشكى كۈنچىقىشقا قاراپ ئېچىلغان بىر قاتار ئۆيلەر، ئەڭ چەتتە ئىككى قەۋەتلىك دالانچا ئۆي، قورۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىن بىر ئېرىق سۇ ئېقىپ تۇرغان، كۈنگەي تامغا يۆلەپ ئىككى يەرگە تۆمۈرچىلىك دۇكىنى سېلىنغان، تەسكەي تامغا ئىككى ـ ئۈچ يەرگە كىچىك سۇپا ياسالغان بولۇپ، سۇپىدىكى كوزا ـ كومزەك، قاچا ـ قۇچىلارغا ھەر خىل قويۇق ـ سۇيۇق نەرسىلەر قاچىلانغان، تامغا قېقىلغان تۆمۈر قوزۇقلاردا يېڭىدىن ياسالغان بەردەنگە مىلتىققا راسلانغان ئىچى كاۋاك تۆمۈرلەر قاتار ئېسىلغان، ھويلىنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە مىلتىققا دەستە ـ تۇتقۇچ ياسايدىغان ياغاچچىلىق سايمانلىرى قويۇلغان، ئۇنىڭ نېرىسىدا ئايرىم بىر ئورۇندا مىس ياكى چويۇن ئېرىتمىسىنى تەييارلايدىغان چوڭ ئوچاق ۋە چاناق بار ئىدى.

— ئىشلار جايىدىمۇ، ئابدۇرېھىم ئۇستا ؟ — دەپ سورىدى ئىمىن ۋاڭ قورۇ ئىچىگە بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ چىققاندىن كېيىن ئابدۇرېھىم پەرەڭگە قاراپ.

— ئىشلار جايىدا، ۋاڭ جانابلىرى، قېنى ئۆيگە مەرھەمەت، قورۇ ئىچى بەك قالايمىقان ھەم مەينەتچىلىك، — ئابدۇرېھىم پەرەڭ ئىمىن ۋاڭ ۋە شاپىبەگلەرنى مېھمانلىق ئۆيگە تەكلىپ قىلدى ھەم بازغانچى يىگىتلەرگە قاراپ: — ئەمدى ئارام ئېلىڭلار، بۈگۈنكى ئىش مەشەگىچە بولسۇن، — دېدى. يىگىتلەر دۇكاندىكى چوغلارنى چۈشۈرۈپ ئىشنى يىغىشتۇرۇشقا كىرىشىپ كەتتى.

— توپلار پۈتتىمۇ، ئابدۇرېھىم ئۇستا؟ — ئىمىن ۋاڭ ئابدۇرېھىم پەرەڭنىڭ ياسداق ئۆيىدىكى گىلەم ئۇستىگە

سېلىنغان ئىككى قات مەخمەل كۆرپە ئۈستىگە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغىنىچە سورىدى.

— پۈتتى، ئەمدى قولىمىزدا سەككىز توپ بار بولدى، — دېدى ئابدۇرېھىم پەرھاڭ مەمنۇن قىياپەتتە.

— بەردەنگە ھەم توتۇقلار① دىن قانچىسى تەييار بولدى؟

— ئالتە يۈز يىگىتنى قوراللاندۇرغىلى بولىدۇ.

— قىلىچ، نەيزىدىنچۇ؟

— بىرەر مىڭدەك ئادەمگە يېتۈرمىكىن، — ئابدۇرېھىم پەرھاڭ ئىمىن ۋاڭنىڭ سوئاللىرىغا خېلى قائىدىلىنىپ جاۋاب بەرگەندى.

— ناھايىتى ياخشى، ئەگەر مۇشۇنچىۋالا قوراللار بىلەن ئەر - يىگىتلىرىمىز قوراللانسا، ئوردا سېپىلى ئۈستىگە توپلارنى تىكلىۋالساق، جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ ئەدىپىنى ئەمدى راسا بېرىدىغان بولدۇق - دە ؟! — ئىمىن ۋاڭنىڭ چىرايىغا كۈلكە يامىشتى. ئىلگىرىكى قېتىمقى سوقۇشلاردا قورال - ياراغ كەمچىل بولۇپ، جۇڭغار چېرىكلىرى لۈكچۈن ئوردىسىنى بىرەر ئايدەك قاتتىق قورشىۋالغانىدى. مانا ئەمدى قورال - ياراغ دېگەن خېلى تەل بوپتۇ، بۇنىڭغا ئىمىن ۋاڭ خۇشال بولماي تۇرالايتتىمۇ؟

— مۇنچىۋالا جىق بەردەنگە - توتۇقلارغا ئوق - دورا يېتىشەرمۇ؟ — لەشكەر بېشى خالىق سوراپ قالدى.

— نەق گەپنى سورىدىڭ، خالىق ئاغىنە، — دېدى ئابدۇرېھىم پەرھاڭ، ئابدۇرېھىم پەرھاڭ بىلەن خالىق تەڭتۇش ھەم بىر مەھەللىلىك، ئىمىن سوپىغا ئەگىشىپ لۈكچۈن ۋاڭلىقىنى تارتىۋېلىشقا قاتناشقان «ياڭتۇرلۇق ئوتتۇز تاز»نىڭ ئىچىدىكى غوللۇقلاردىن ئىدى، — مەسئۇد ئاغىنىمىز كەلمەستە بىز مۇنچىۋالا قورال - ياراغقا ئوق - دورا ياساپ ئۇلگۈرتۇشنى ھەم توپلارغا دورا تەڭشەشنى قىلىپ بولالمىغاندۇق. مانا ئەمدى بۇ

① ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان قارا ملىتىق.

ئىشنىڭ ئۇستىسى ئۆزى كېلىپ قالدى، بىز بۇ ئىشلارنى پۈتۈنلەيلا مەسئۇد ئاغىنىمىزنىڭ زىممىسىگە يۈكلىدۇق ئەمەسمۇ؟! — دېدى ئابدۇرېھىم پەرەڭ مەسئۇدقا قاراپ.

— بۇ مەسئۇدنىڭ قولىدىن شۇنچە ئىش كېلەمدىكىنە؟ — ئىمىن ۋاڭ تەئەججۈپتە سورىدى.

— شاپىبەگ بوش ئادەم ئەمەس ـ دە، ئۇ ھەرگىزمۇ ياردىماس ئادەمنى ئوردا ئىشلىرىغا تەۋسىيە قىلمايدۇ جۇمۇ! — دېدى ئابدۇرېھىم پەرەڭ.

— ئۇغۇ شۇنداق، بىلگىنىڭنى ئەلدىن ئايما دېگەندەك، بۇ مەسئۇد بۇرادەر ھۇنەرنى نەق جايىغا كېلىپ ئىشلىتىپتۇ ـ دە ؟! — ئىمىن ۋاڭ گەپكە يارىشا مەسئۇدنى ماختاپ قويدى.

— ھۇنەرلىك ئەر خار بولماس، دەپتىكەن دانىشمەنلەر، بىزنىڭ يىگىتلەر بۇ مەسئۇد بۇرادەرنى ئۆلۈكلەر ئارىسىدىن تېپىۋېلىپ ماڭا ئۇدۇل قىلغاندا، ئۇنىڭدىن گەپ ئېلىپ باقسام مۇشۇنداق بىر ھۇنەرنىڭ بارلىقىنى ئېيتقانىدى. كېرەكلىك تاشنىڭ ئېغىرى يوق، دەپ بۇ بۇرادەرنى ئېلىپ قالغانىدۇق. مانا بۇگۈن ئۇنىڭ بىزگە ھەقىقىي كېرەكلىك بىر ئادەم ئىكەنلىكى مەلۇم بوپتۇ ـ دە ؟! — دېدى شاپىبەگمۇ ئىمىن ۋاڭنىڭ بەزى گۇمانىي قاراشلىرىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن.

— «ئالتۇننىڭ قەدرىنى زەرگەر بىلىدۇ» دېگەن شۇ ـ دە ! ئەگەر بۇ بۇرادەرنى ماڭا يانداشتۇرۇپ بەرمىگەن بولسىڭلار مەن ۋەزىپىنى ۋاقتىدا ئورۇنلاپ بولالمىغان بولاتتىم، — دېدى ئابدۇرېھىم پەرەڭ. ئابدۇرېھىم پەرەڭ راست ئېيتقانىدى. ئادەتتە ھۇنەرۋەنلەرنىڭ قىسمەنلىرىدە «ئىككى قوچقارنىڭ بېشى بىر قازاندا قاينىماس» دېگەندەك خۇي ـ قىلىقلار بولاتتى. لېكىن، ئابدۇرېھىم ئۇستا ئۇنداق ھۇنەرۋەنلەردىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ قولىدىن ئۆي جابدۇقلىرى ۋە مىلىتىق ـ زەمبىرەك دېگەندەك ياراغلارنى ياساشتا ھۇنەرنى كامالەتكە يەتكۈزىدىغان ئىقتىدار بار ئىدى. كىشىلەر ئۇنى «ئۇنىڭ قولىدا تۆمۈر ئىمان ئېيتىدۇ» دەپ

تەرىپلىشەتتى. ئۇ تۆمۇرچىلىكنىلا ئەمەس، بەلكى ياغاچچىلىق، تىككۈچىلىك، موزدۇزلۇق، توقۇمىچىلىق دېگەن ھۈنەرلەرگە پىششىق ئادەم ئىدى. ئۇ يۇرت ئارىلاپ ھۈنەر ئۆگەنگەن چاغلىرىدا ناھايىتى كەمتەرلىك بىلەن ھۈنەر ئۆگەنگەنىدى. ئۇنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن ئەقىدىسىدە ھامان «ئۇستا بار يەردە قولۇڭنى تارت، موللا بار يەردە تىلىڭنى تارت» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. ئۆزى بىلەن بىر ساھەدىكى ھۈنەرۋەنلەرگە ھەرگىزمۇ ھەسەت قىلمايىتتى، بەلكى ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى بولسا كەمتەرلىك بىلەن ئۆگىنەتتى. ئۇ شۇ خىسلىتى بىلەن يۇرت ئىچىدە ھۈنەردە كامالەتكە يەتكەنىدى. شۇ زامانىنىڭ ئادىتى بويىچە، كامالەتكە يەتكەن ئۇستىلارنى «پەرەڭدەك ئۇستىكار»، «پەرەڭلەر» دەپ ئاتىشاتتى. ھەتتاكى بۇ ھۆرمەتلەپ ئېيتىلغان سۆز شۇنداق ئادەملەرگە لەقەم بولۇپ سىڭىشىپ كېتەتتى. ئابدۇرېھىم ئۇستا ھۈنەرگە كامىل شۇنداق ئادەملەردىن ئىدى. شۇڭا، ئۇ گەرچە ھۈنەردە مەسئۇدتىن نەچچە باراۋەر ئۇستۇن تۇرسىمۇ، ئۇنىڭ شورنى قاينىتىپ، قوينىڭ ئۇچىينى قۇرۇتۇپ ۋە ئۇنىڭغا بەزى خۇرۇچلارنى قوشۇپ كۈچلۈك مىلتىق دورىسى تەييارلىغان ئىشغا ھەقمەتەن قايىل بولغان ھەم ئۇنى ئالاھىدە ئىززەتلەپ، مېھمان قاتارىدا ئۆيىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، توپلارغا، بەرد ەنگە ـ توتۇڭلارغا دورا ياساش، قوغۇشۇن ئېرىتىپ ئوق قۇيۇش، پوروخنىڭ كۈچلۈك ـ ئاجىزلىق نىسبەتلىرىنى سىناق قىلىپ تەڭشەش ئىشلىرىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغانىدى. شۇڭا، بۇگۈن ئۇ بۇ مەسئۇد بۇرادەرنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى ۋاڭ، بەگلەر ئالدىدا قىلچە قىزغانماستىن ماختاپ قويغانىدى.

ـــ مېنى ئابدۇرېھىم ئۇستام ۋە ھەرقايسىلىرى بەك ماختىۋەتتىلە، ـــ دېدى مەسئۇد ئورنىدىن تۇرۇپ ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ ئېگىلىپ تەزىم قىلغاچ، ـــ مېنىڭدە ئۇنچىۋالا ماختاپ كەتكۈدەك ھۈنەر يوق، چوڭلارنىڭ «ئىچىڭدىن كۆمۈر چىقسىمۇ تۆكۈپ كەت» دېگەن تەمسىلى بويىچە بىلگىنىمنى

ئوتتۇرىغا چىقاردىم، خالاس. نىيىتىم شۇ يۇرتۇمغا، خەلقىمگە ئاز ـ تولا تۆھپە ـ ئەجىر كۆرسىتىشتىن ئىبارەت. ئاتاڭنىڭ بالىسى بولغۇچە، ئەلنىڭ بالىسى بول، دەپتىكەن دانىشمەنلەر.

ـــ راست ئېيتتىڭ مەسئۇد، ـــ دېدى ئىممىن ۋاڭ مەسئۇدقا قاراپ، ـــ «ئېشىغا قاراپ تاۋۇقى، ھۇنىرىگە قاراپ ئىنئامى» دەپتىكەن. بىز ئەمدى سېنىڭ بىزگە كېرەكلىك ئادەم ئىكەنلىكىڭنى بىلدۇق. ئوبدان ئىشلە، ئىشىڭغا قاراپ بىزمۇ سېنى ئەتىۋارلايمىز. ساڭا راست گەپنى ئېيتساق، بىز جۇڭغارلارنىڭ ئىچكى ئەھۋاللىرىنى ئانچە بىلىپ كەتمەيمىز. سەن نېمىلا دېگەنبىلەن جۇڭغارلارنىڭ ئارىسىدا يېرىم يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت تۇرۇپسەن، سەن شۇلارنىڭ ئىچكى ئەھۋالىدىن، ئۇلارنىڭ قوشۇنىنىڭ تۈزۈلۈشى، ئەۋزەللىكلىرى، نۇقسانلىرىدىن بىزنى ئاز ـ تولا خەۋەرلەندۇرگەن بولساڭ. بىز ئۇلارغا تاقابىل تۇرىمىز دەيدىكەنمىز، ئۇلارنى ئۇجۇر ـ بۇجۇرىگىچە بىلمىسەك بولمايدۇ، سىلەرچە قانداق؟ ـــ ئىممىن ۋاڭ خالىق، شاپىبەگ ۋە ئابدۇرېھىم پەرەڭلەرگە كۆز يۈگۈرتتى.

ـــ شۇنداق، ۋاڭ جانابلىرىنىڭ ئېيتقىنى توغرا!

ـــ دۇشمەن ئەھۋالىنى ئاز ـ تولا بىلگىنىمىزنىڭ بىزگە پايدىسى تېگىدۇ!

ـــ بىلگەنلىرىڭنى سۆزلەپ بەرگىنە، مەسئۇد ئوستا!؟

كۆپچىلىكنىڭ تەلىپى بويىچە مەسئۇد جۇڭغارلار توغرىسىدا بىلگەنلىرىنى سۆزلەپ بېرىشكە تەمشىلدى. بۇمۇ ئونىڭغا ئۆزىنى كۆرسىتىشنىڭ ياخشى بىر پۇرسىتى ئىدى. ئۇ تۆۋەندىكىلەرنى ئېيتىپ بەردى:

جۇڭغار خانلىقىغا قاراشلىق ئۇيراتلار قەبىلە، ئۇرۇقلارغا، ئۆز ئىچىدە مۇرەككەپ تەبىقە ۋە سىنىپلارغا بۆلۈنگەنكەن. ئۇنىڭدىن باشقا، قەبىلە ۋە ئۇرۇق ئەزالىرى يەنە ئۆز ئىچىدە «سايىن كۇمۇن» (يۇقىرى دەرىجىلىك كىشىلەر)، «دۇمدا كۇمۇن» (ئوتتۇرا دەرىجىلىك كىشىلەر)، «قارا كۇمۇن» (قارا سۆڭەكلەر

ياكى تۆۋەن دەرىجىلىك كىشىلەر) ياكى «ئاداق» (ئاياغتىكى ئادەملەر)، «بورۇل» (ئائىلە قۇللىرى) قاتارلىق تۆت تەبىقىگە بۆلۈنىدىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى قوشۇلۇپ يەنە «ئالباتۇ» (بېقىنغان كىشىلەر) دەپمۇ ئاتىلىدىكەن. «ئالباتۇ» دېگەن سۆز ئۇيراتچە «باغلانغان» دېگەن سۆز ئىكەن.

«سايىن كۇمۇن» لەر بولسا كىچىك قەبىلە ياكى ئۇرۇق باشلىقلىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ چوڭ چارۋا ئىگىلىرىگە ــ خان، بەگلەرگە بەلگىلىك سېلىق تۆلەش مەجبۇرىيىتى بار ئىكەن. لېكىن، ئۇلار بۇ خىل چىقىملىرىنى ھەر خىل ئۇسۇللار ئارقىلىق «دۇمدا كۇمۇن»لەردىن، «قارا كۇمۇن» لەردىن تۆلىتۈالمىدىكەن. «دۇمدا كۇمۇن»لەر بولسا پۇقرالارنىڭ ئېچىدىكى بىر قەدەر ھاللىق تۇتۇنلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، جۇڭغارلارنىڭ قاۋۇل قوشۇنلىرى ئاساسەن مۇشۇ تەبىقىدىن تەشكىللىنىدىكەن. «قارا كۇمۇن»لەر بولسا ئاساسەن جۇڭغارلارنىڭ ئەمگەكچىلىرى ئىكەن. خانلىقنىڭ ئېغىر ئەمگەكلىرى، پۇل ـ بايلىق تاپىدىغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك شۇلار قىلىدىكەن. ئۇلارنىڭ يەنە ئۆزلىرىنىڭ ئات ـ ئۇلاغلىرى، يەم ـ خەشەكلىرى، يېمەك ـ ئىچمەكلىرى، كىيىم ـ كېچەكلىرى، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ قىلىچ ـ نەيزىلىرى بىلەن ئۇرۇشقا قاتنىشىش مەجبۇرىيەتلىرى بار ئىكەن. ئۇرۇشتىن قايتقاندا يەنە خانلىقنىڭ ئېغىر ئەمگەكلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن.

جۇڭغارلارنىڭ لەشكەرىي تۈزۈمى ئاساسەن «تۇمەن»، «مىڭگەن» (مىڭ كىشى)، «جاغۇن» (يۈز كىشى)، «ئاربان» (ئون كىشى) قاتارلىقلار بويىچە بولىدىكەن. جۇڭغار قوشۇنلىرى ئاساسلىقى دائىمىي قوشۇن ۋە يارەمچى قوشۇن دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدىكەن. دائىمىي قوشۇنلار «دۇمدا كۇمۇن»لەردىن، يارەمچى قوشۇنلار «قارا كۇمۇن»لەردىن تەشكىل قىلىنغانىكەن. دائىمىي قوشۇنلىرى ئاساسەن ئۇرۇش ئۇسۇللىرىغا بىر قەدەر

كۆنۇككەن چېرىكلەر ئىكەن، ياردەمچى قوشۇنلار بولسا ئۇرۇشقا ياردەملەشكۈچىلەر ئىكەن. سوقۇشقاندا كۈچنى كۆپرەك مانا شۇ دائىمىي قوشۇن چېرىكلىرىگە قاراتسا، شۇلارنىڭ ھەيۋىسى سۇنسىلا، ياردەمچى قوشۇنلار چېرىكلىرى ئەزەلدىنلا ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن سوقۇشقا كىرگۈچىلەر بولمىغاچقا، ئاسانلا تىرىپىرەن بولۇپ كېتىدىكەن.

— دائىمىي قوشۇن چېرىكلىرى بىلەن ياردەمچى قوشۇن چېرىكلىرىنى قانداق پەرقلەندۇرگىلى بولىدىكەن؟ — دەپ سورىدى خالىق.

— دائىمىي قوشۇن چېرىكلىرىنىڭ كىيىمى بىر خىل، ئاتلىرى سەر خىل، ھەربىرىتى تەرتىپلىك، ياردەمچى قوشۇن چېرىكلىرى ھەر خىل كىيىنگەن، ئاتلىرىنىڭمۇ رەڭگى ـ تۇرى ھەر خىل، ھەربىرىتى سەل چېچىلاڭغۇ كېلىدۇ.

— ئۇلارنىڭ ئۇرۇش ئۇسۇللىرى قانداقراق ئىكەن؟

— دالا ئۇرۇشىدا ئوۋنى قورشىغاندەك قورشاش ئۇسۇلىنى، قوش قانىتىدەك يايما سەپ تۈزۈشنى، قارشى تەرەپكە قەستەن يېڭىلگەن قىياپەتنى كۆرسىتىپ قېچىپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇكتۇرۇلگەن چېرىكلىرى بار يەرگە ئالداپ ئەكىلىپ، ئاندىن قاپسىپ يوقىتىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىدىكەن. لېكىن، ئۇلارنىڭ سېپىل ـ قەلئەلەرگە قارشى تۇرۇش ئىقتىدارى ئاجىز ئىكەن. سېپىل ـ قەلئەلەرنى پەقەت ئۇزۇن مۇددەت ئىسكەنجىگە ئېلىش ئارقىلىقلا ئوزۇق ـ تۈلۈك، سۇدىن قىسىپ ئەل بولۇشقا قىستاشنى قوللىنىدىكەن.

— باھاسىز كاتتا گەپلەرنى دەپ بەردىڭ، مەسئۇد، — دېدى ئىمىن ۋاڭ مەسئۇدنىڭ ئىنچىكە بايانلىرىدىن مەمنۇن بولۇپ، — جۇڭغارلار ئەمدى يەنە كېلىپ پاراكەندە قىلسا، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ يېغىدا ئۆز گۆشىنى قورۇساق بولغۇدەك.

ئۇلار يەنە بىردەم شۇ خۇسۇستا سۆزلەشتى. ئابدۇرېھىم پەرەڭنىڭ شاگىرتلىرىدىن بىر يىگىت چىلاپچا ـ ئىۋرىق،

چۈچىلىق ماتا ياغلىقنى كۆتۈرۈپ كىرىپ ۋاڭدىن باشلاپ ھەر بىر مېھماننىڭ قولىغا سۇ قۇيدى. مېھمانلىق ئۆيگە شامدانلارغا يېقىلغان شاملار ئېلىپ كىرىلدى. ئاش داستخىنى سېلىنىپ، پولۇ، پاقلان گۆشى، توخۇ ياپمىسى تارتىلدى. ئاپقۇر چىنىلاردا شورپىلار كەلتۈرۈلدى. تائامدىن كېيىن قوللارغا قايتىدىن سۇ بېرىلىپ، ئېغىزلار چايقالدى. خۇپتەنگە تاك ـ تاك سوقۇلغاندىلا مېھمانلار خوشلىشىپ، ئوردىغا يېنىشتى.

قۇتتاغ باغرىدىكى يارغول، تۈرپان، قارا غوجا ـ ئاستانە، تۈيۈق ـ ياڭخى، لۈكچۈن ـ پىچان دېگەن يۈرتلاردا تومۇز ئىسسىق قاينىغان 6 ـ ئاي مەزگىلى ـــ بۇغدايلارنىڭ دانلىرى قېتىشىپ، غول ـ يوپۇرماقلىرى سارغىيىشقا باشلىغان ۋاقىتلار. تېرىمچىلار ئورغاق ـ ئارا، خامان ـ تۆلۈقلىرىنى ئېدىتلاپ، بۇزۇلغانلىرىنى تۈزەشتۈرۈپ، يوقلىرىنىڭ ئورنىغا سەپلەپ، يازلىق يىغىم تەييارلىقىغا كىرىشكەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، تۈيۈقسىزلا قاۋان① تەرەپتىكى قاراغۇ②دىن ئىنچىكە ئىس كۆتۈرۈلۈپ، جۈڭغار چېرىكلىرىنىڭ چاپقۇن ياساپ لۈكچۈن تامان چۈشۈۋاتقانلىقىدىن بېشارەت بېرىلدى. لۈكچۈن ئوردىسىنىڭ ئۇستىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان تەبىل (جەڭ دۇمبىقى) ئەنسىز ئۇرۇلدى. كوچا ـ رەستىلەردە بۇرغىلار چېلىندى. توخۇ ـ ئۆردەكلەر ھويلا ـ ئارانلاردا پۇتلىشىپ، قاقاقلاشماقتا، غاقىلداشماقتا. بالىلىرىنى يېتىلەشتۇرگەن، بوپىلىرىنى يۇدۇشكەن ئاياللار، ھاسىلارغا تايانغان ئاپپاق ساقاللىق بوۋايلار ئوردا تەرەپكە سىلجىماقتا. بىر ئاش پىشىم ۋاقىتقىچە لۈكچۈن ئوردىسى ئەتراپىدىكى ئۇلۇغ ـ ئۇششاقنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سېپىل ئىچىگە كىرىۋالدى. شەھەر قوۋۇقى تاقالدى، ئوردا

---

① قاۋان ـــ يەر ئىسمى، لۈكچۈننىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى ئېدىرلىق.

② قاراغۇ ـــ كىچىك تۈر، دۇشمەننى كۆزىتىدىغان ئورۇن. دۇشمەن بايقالغان ھامان ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان بۆرە تېزىكىگە ئوت يېقىلىپ بەلگە بېرىلىدۇ. بۆرە تېزىكىنىڭ ئىسى ئۇدۇل ئاسمانغا ئۆرلەپ يىراقتا كۆرۈنىدۇ.

ئىچىدىكى مەيدان، ئاتخانا، ئوت ـ سامان قويىدىغان لاپاسلارنىڭ ئاستى، ئاشخانا، گۈنىدىخانىلار ئادەمگە لىق تولىدى. بوۋاي ـ مومايلار، تېنى ئاجىزلار تىقما ـ تىقماق ئادەم ئارىسىدىكى دىمىقچىلىقتا بۇغدىيەكلىرىنى لىپىلدىتىشىپ ئاران ـ ئاران ئارام ئېلىشسا، قۇچاقتىكى بوۋاقلار قىرقىراپ يىغلىماقتا ... سېپىل ئۈستىدىكى چېرىكلەر بەردەنگە مىلتىقلىرىنى بەتلەشسە، توپ ئاتار چېرىكلەر ئابدۇرېھىم پەرەڭ بىلەن مەسئۇدنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، يېڭىدىن ياسالغان توپلارغا ئوق ـ دورا قاچىلىماقتا ئىدى. خالىق ھېلى كۈنچىقىش قوۋۇق ئۈستىدىكى چېرىكلەرگە بىر نېمىلەرنى تاپىلىسا، ھېلى جەنۇبىي قوۋۇق ئۈستىدىكى مىلتىق تۈتقان، مىلتىققا ئوق سېلىشتىغان يارەمچى چېرىكلەرگە بىر نېمىلەرنى تاپىلاپ، كۈنگۈرلىك سېپىل ئۈستىدە ئۇياق ـ بۇياققا چېپىپ يۈرەتتى. ئالىم خوجا سېپىل ئىچىدىكى تىقما ـ تىقماق ئادەملەرنى ھەر ئون تۈتۈنگە مەسئۇل بولغان تۈتۈن باشلىقلىرىغا رەتلەشكە تاپشۇراتتى. سېپىل ئىچىدىكى قۇدۇقلاردىن قاۋۇل ئايالىلار سوغىلاردا سۇ تارتىپ، سىركىپتىكى خۇمدانلاردا پىشۇرۇلغان غېدىرلار (قارا ساپال قاچا)غا سۇ قۇيۇپ، ئۈسسىغانلارنى تەمىن ئەتمەكتە...

جۇڭغار موڭغۇللىرى بىردەمدىلا قارا قاغىدەك بېسىپ كەلدى. ئۇلار لۇكچۇن ئوردا شەھىرىنى قاتمۇقات قورشىۋالدى. ئۇلار باشلىرىغا ئۇچلۇق دۇبۇلغا، ئۈستىگە قۇيىلىق ساۋۇت، پۇتلىرىغا ئۆتۈك كىيىشكەن، مۇرىلىرىگە ساداق، ئوقدان ئاسقان، قولىدا قىلىچ، ئېگەرنىڭ قۇشېشىغا ئادەملەرنى ئاتتىن ئېلىپ ـ تارتىپ چۇشۇرىدىغان ئىلمەكلىك نەيزە ھەم سالمىدايدىغان، قوتاز قىلىدىن ئېشىلگەن ئارغامچا غانجۇغىلانغانىدى. بەللىرىدە بولسا بىردىن پالتا قىستۇرۇقلۇق، بەلبېغىغا غىلاپلىق كالتە خەنجەر ئېسىلغانىدى.

جۇڭغار چېرىكلىرىنىڭ ئاتلىرىمۇ موڭغۇل نەسىلىك پاكار، دىقماق، پۇتلىرى توم، تۇكلۇك كەلگەن بەرداشلىق ئاتلاردىن

بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر خىل كىيىنگەن ئاساسلىق چېرىكلىرىدىن ئوقياچىلىرى، نەيزىۋازلىرى بار ئىدى، قىلىچ‌ۋاز چېرىكلىرىنىڭ ئاتلىرى تۇرلىرى بويىچە چىلان تورۇق، قارا، جىرەن قاشقا، بوز رەڭ ئىدى. يارەمچى قوشۇندىكىلىرى بولسا كېرەك، ئاتلىرىمۇ ھەر خىل رەڭدە، كىيىملىرى تەكشىسىز، قوراللىرى خىلمۇخىل ئىدى. دەرۋەقە، جۇڭغار چېرىكلىرىنىڭ ئەھۋالى مەسئۇد دەپ بەرگەندەك ئىدى.

جۇڭغار چېرىكلىرى ئارىسىدىن بىرسى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن سېپىلغا قاراپ ۋارقىرىدى:

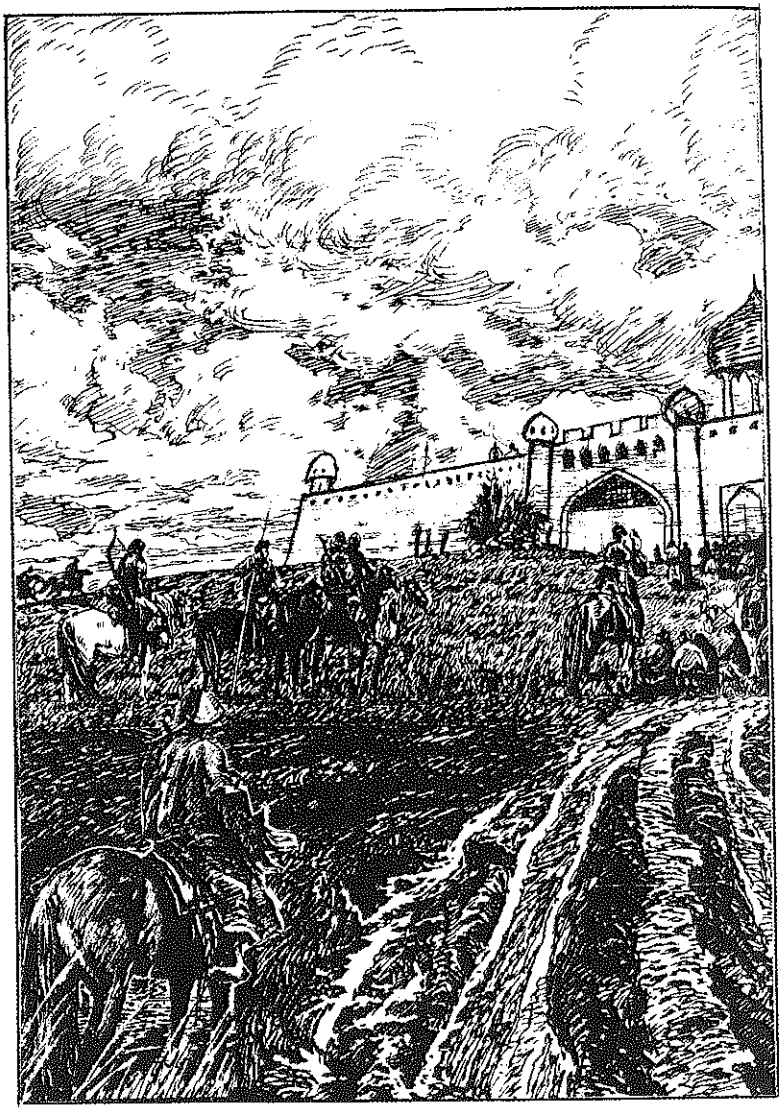
— لۇكچۇن ئوردىسىدىكى ۋالڭ - بەگلەر، ئاڭلاڭلار! تۇرپان، پىچان، لۇكچۇندىكى ئۇيغۇر پۇقرالار بۇيۇك خاقان چىڭگىزخان دەۋرىدىن تارتىپلا موڭغۇل خانلىقىغا قارام بولۇپ كەلگەن. كېيىنچە چاغاتاي① خانغا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا بېقىنغان. جۇڭغار خانلىقى قۇرۇلغاندا بولسا سىلەر جۇڭغارلارغا ئولپان - سىلىق تۆلىگۈچى ئالباتۇلار ئىدىڭلار. نە كۈنى مەنچىڭ چېرىكلىرى بۇ يەرلەرگە ئاياغ بېسىشى بىلەن سىلەر كونا خوجاڭلاردىن يۈز ئۆرۈدۇڭلار. خەيرىيەت، ھېلى بولسىمۇ سىلەر بىزگە كونا قائىدە بويىچە تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك بولغان بۇغداي، پاختا، رەخت - پىچەكلەرنى بەرسەڭلار بىز سىلەرگە چېقىلماي كېتىپ قالمىز، ناۋادا بويۇنتاۋلىق قىلساڭلار، بۇ قېتىم كۈلۈڭلارنى كۆككە سورۇيمىز...

«پاك!» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ ھېلىقى ئۇيغۇرچە سۆزلىگەن جۇڭغار چېرىكى ئوق تېگىپ ئاتتىن يىقىلىپ چۈشتى. بۇنىڭدىن چۆچۈپ كەتكەن موڭغۇل ئاتلىرى سەل پىتىرىشىپ توختىدى، جۇڭغار چېرىكلىرىنىڭ ئالدىنقى سەپكە تىزىلغان ئوقياچىلىرى سېپىلغا قارىتىپ ۋاشىلدىتىپ ئوق ئۇزۇشتى. سېپىلدىنمۇ مىلتىق، توپلار ئېتىلدى. دەھشەتلىك سوقۇش باشلاندى.

① چاغاتاي — چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى مۇشۇ خانغا سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن.

جۇڭغار چېرىكلىرىنىڭ ئارىسىدىمۇ ئاجايىپ مەرگەن ئوقياچىلار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى تاغ تېكىسى مۈڭگۈزىدىن ياسالغان كۈچلۈك ساداقلاردا بىر قېتىمدا قوشلاپ ئوق ئۇزىلەيتتى. ئالدىنقى رەتتىكى ساداقچىلار ئوقنى ئېتىپ بولۇپلا قايتىدىن ئوقياسىنى بەتلىگۈچە، تەييارلىنىپ تۇرغان ئىككىنچى رەتتىكى ساداقچىلار ئوق ئۇزىتتى. ئاندىن ئۈچىنچى رەتتىكى ساداقچىلار ئوق ئۇزەتتى. مۇشۇ تەرتىپ بىلەن ئوق ئۇزگەندە، سېپىل كۈنگۇرسىنىڭ دالدىسىدىن ئوق ئاتقىغان چېرىكلەر بېشىنى كۆتۈرۈشكە زادىلا ئىمكان تاپالمايتتى. مۇشۇنداق پۇرسەتتە، ئېگىز شوتىلارنى مەھەللىدىن ئاختۇرۇپ يۇرۇپ تېپىپ كەلگەن جۇڭغار چېرىكلىرى ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە خۇددى مولۇندەك سېپىلغا يامىشاتتى. «تەلۈە تەڭرىنى تونۇماس» دېگەندەك، قېنى قىزىق، تەلۈە مىجەز، جەسۇر كەلگەن ئۇيغۇر چېرىكلىرى ئالدى ـ كەينىنى ئويلاپ ئولتۇرمايلا سېپىلغا يامىشىپ چىققان جۇڭغار چېرىكلىرىنى قىلىچ بىلەن چېپىپ دوملىتىپ، شوتىنى ھەم تېپىپ ئۆرۈۋېتەتتى ـ دە، ئۆزىمۇ جۇڭغار چېرىكلىرىنىڭ ئوقياسىدا جان بېرەتتى.

سوقۇش شۇ تەرزدە بىر ئاش پىشىم داۋاملاشتى. مەسئۇد بۇرادەرنىڭ ئېيتىپ بەرگىنى بويىچە سېپىل ئۈستىدىكى چېرىكلەر بەتلەنگەن مىلتىقلىرىدىن جۇڭغار چېرىكلىرىنىڭ بىر خىل يۇرۇشتە دۇبۇلغا ـ ساۋۇت كىيگەن چېرىكلىرىنى چەنلەپ ئېتىپ، جۇڭغارلارنىڭ ئاساسلىق چېرىكلىرىنى خېلىلا خوراتتى. توساتتىن جۇڭغار چېرىكلىرى قاناۋاتقان قازانغا سوغۇق سۇ قۇيۇلغاندەك، ئوقيا ئېتىشتىن شاپىدە توختىدى ـ دە، كەينىگە يېگىرمە ـ ئوتتۇز قەدەم چېكىنىپ، بىر ھازا كۈسۈرلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ يارەمچى قوشۇنلىرىنى ئالدىغا سېلىپ، ئاساسلىق قىسمىنى كەينىگە تىزىپ، دەمۇدەم ئوق ئۇزۇشكە باشلىدى. ئۇرۇش ۋەزىيىتى يەنە قازاندا سۇ قاينىغاندەك قاينىشقا باشلىدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن چېرىكلەر چىقىم

بولدى. سېپىل ئۈستىدە يىقىلغانلارنى پىدائىيلار پەسكە توشۇدى، ئوردا تېۋىپى خوجامنىياز بۈگۈن شاگىرتلىرى بىلەن بەكمۇ ئالدىراش بولۇپ كەتتى. ھېلى بىر چېرىكنىڭ كۆزىنى تاڭسا، ھېلى بىرسىنىڭ مۇرىسىدىكى ئوق تەگكەن يەرنى كېسىپ، زەھەرنى سۈمۈرۈپ تازىلايتتى. ھېلى بىرسىنىڭ كۆكرىكىدىكى ئوقيانى يۇلۇۋېتىپ، يارا ئورنىغا مەلھەم دورا چاپسا، ھېلى شېھىت بولغان يىگىتنىڭ ئېڭىكىنى تاڭاتتى...

ئۇرۇش بىر ھازا جەددىي داۋاملاشتى، يەنە بىر مەھەل توختىدى. بۇ قېتىم سېپىل ئۈستىدىكىلەر ئاۋۇال توختىدى. ئۇلارنىڭ ئوق - دورىسى ئاز قالغانىدى. ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ، بارچە ئوق - دورىنى يىغىپ، ئېتىلىۋاتقان يۇزدەك بەردەنگىنى توختىتىپ، كۈنچىقىش ۋە كۈنپېتىش سېپىل ئۈستىدىكى توپلارنى ئوقلاپ، تەڭلا ئاتماقچى بولدى. توختى مامۇت، خالىق، ھاشىم بۆرە، ھاسان تايغانلار مەسلىھەت بويىچە پەسكە چۈشۈپ ئاتخانىدىكى ئاتلارنى ئوتتۇزدىن ئاتمىشنى تەييارلاپ تۇرۇشنى، توپلار گۈمبۈرلەپ ئېتىلىشى بىلەنلا قارا قوۋۇق (چوڭ دەرۋازا) نى ئېچىپ، جۇڭغارلارغا قارشى چاپ - چاپقا چۈشۈشنى قارار قىلىشتى. خالىق بىلەن ھاشىم بۆرە ئوتتۇز يىگىتنى ئاتلاندۇرۇپ كۈنچىقىش تەرەپتىكى جۇڭغار چېرىكلىرىگە، توختى مامۇت بىلەن ھاسان تايغان ئوتتۇز يىگىتنى ئېلىپ كۈنپېتىش تەرەپتىكى جۇڭغار چېرىكلىرىگە قارشى چاپقۇن قىلماقچى بولدى. ئوردا مەيدانىدىكى مىغىلداپ تۇرغان ئادەملەر سەل كەينىگە سۇرۇۋېتىلىپ، ئوتتۇزدىن ئىككى سەپ بولۇپ تىزىلغان ئاتلىق يىگىتلەر چوڭ دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە تەييارلىنىپ تۇرۇشتى. چوڭ دەرۋازىنىڭ ھەر بىر قانىتىنى ئېچىشقا ئۈچتىن ئىككى قاناتتا ئالتە ئادەم تەخلەندى.

زەمبىرەكچىلەر كۈنچىقىش تەرەپكە ئۈچ، كۈنپېتىش تەرەپكە ئۈچ دانە زەمبىرەكنى تەخلىنىپ، جۇڭغار چېرىكلىرى زىچ ئىراق توپلىشىپ تۇرغان جايغا قارىتىپ بەتلەندى - دە، ئالتە توپنىڭ

پىلىتسىگە بىرلا ۋاقىتتا ئوت يېقىلىپ، تەڭلا گۈمبۈرلەپ ئېتىلدى. يەر ـ جاھاننى لەرزىگە كەلتۈرگەن بۇ توپلانىڭ ئوقىدىن كۆرە ئۇنىڭ ئاۋازى جۇڭغار چېرىكلىرىنىڭ ئاتلىرىنى ئۈركۈتۈپ، تىرپىرەن قىلىۋەتتى. بەزى ئاتلار توپ زەربىسىدىن يىقىلىپ ئىگىلىرىنى بېسىۋالغان، بەزى چېرىكلەرنىڭ پۇتى ئېتىنىڭ ئۈزەڭگىسىدىن ئاجرىماي، بېشى يەردە، پۇتى ئۈزەڭگىدە سۆرىلىپ كېتىۋاتقان، بەزى ئاتلار ئېگەر ـ توقۇمىنى قارنىغا ئالغان پېتى چېپىپ كېتىۋاتقان ھالەت نامايان بولدى. دەل شۇ چاغدا چوڭ دەرۋازا ئېچىلىپ، خالىق بىلەن ھاشىم بۆرە ئوتتۇز يىگىتنى باشلاپ كۈنچىقىش تەرەپكە، توختى مامۇت بىلەن ھاسان تايغان ئوتتۇز يىگىتنى باشلاپ كۈنپېتىش تەرەپكە ئات سېلىشتى. يىگىتلەر غەيرەتكە كەلگەنىدى. ئۇلار ئات ئۈستىدە قىلىچ ئوينىتىپ، ھۇيت ـ ھۇيتلاپ چېپىشماقتا. كۈنچىقىش تەرەپكە قاچقان جۇڭغار چېرىكلىرى ئازراق ئىدى، ئۇلار قاۋاۋان ئېدىرلىقىغا يەتكۈچىلا قىرىپ تاشلاندى. كۆپرەك بىر قىسمى كۈنپېتىش تەرەپكە قاراپ قېچىپ، بارا ـ بارا يەنە نىشانىنى ئۆزگەرتىپ شەرقىي شىمالغا قاراپ ئىلگىرىلەپ سىركىپ ئېغىزى تامان يۇقىرىلىدى، بىر بۆلىكى غەربكە ـــ تۇيۇق، قاراغوجا ـ ئاستانە تەرەپكە كېتىشتى.

ئىمىن ۋاڭ خالىق لەشكەر بېشى، شاپىبەگلەر بىلەن ئالدىنئالا مەسلىھەتلىشىپ، سىركىپ ئېغىزىغا ئەلچى نەپەر ملىتىقلىق يىگىتنى سېپەر مانجۇنى باش قىلىپ مۆكتۈرمىگە قويغانىدى. سىركىپ ئېغىزى تامان قاچقان جۇڭغار چېرىكلىرى ئەمدىلا جىلغا ئېغىزىغا قەدەم بېسىشىغا سېپەر مانجۇنىڭ يىگىتلىرى پاراسلىتىپ ئوق ئۇزۇپ، بىرنەچچە چېرىكنى يەر چىشلەتتى. قاچقۇنلار كەينىگە قايرىلىپ ئات سېلىشىغا، توختى مامۇت بىلەن ھاسان تايغان ئوتتۇز نەپەر ئاتلىق يىگىتنى باشلاپ كېلىپ قالدى. سىركىپ ئېغىزىدا بىر ھازا ئېلىشىش بولدى. ئۇرۇشقا كۆنۈككەن جۇڭغار چېرىكلىرى تەجرىبىلىك ئىدى.

ئۇلار ئۇرۇشا ـ ئۇرۇشا ئاستا ـ ئاستا سىركىپ ئېغىزىنىڭ ئىچى تەرىپىگە سۈرۈلدى ـ دە، بىر يەرگە يىغىلدى. ئاندىن كەينىگە يوپۇرۇلۇپ، ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، توختىماي ۋارقىراپ ھاسان تايغانىنىڭ چېرىكلىرىنى چېكىنىدۇرۇۋېتىپ، غولىنى بويلاپ يۇقىرىلاپ بەدەر تىكىۋەتتى. سىركىپ ئېغىزىدىكى ئېلىشىشتا جۇڭغار چېرىكلىرىدىن ئونچە ئادەم ئۆلدى، توختىماي ۋارقىراپ شېھىت بولغان بىر نەپەر يىگىتنى ئېتىغا ئارتىپ لۇكچۈن ئوردىسىغا يانىدى.

بۇ قېتىمقى چوڭ يېغىدا جۇڭغار چېرىكلىرىنىڭ ئىككى يۈزدەك ئادىمى ئۆلدى. ئىمىن ۋاڭ تەرەپتىن ئوتتۇزدەك يىگىت چىقىم بولدى. لۇكچۈن ئوردىسىدا ئۇچ كۈن مۇسىبەت ـ ھازا ئېچىلىپ، نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزۈلدى. ئۆلگەنلەرنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى، ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن ھال ـ ئەھۋال سورالدى. ئەھمەد باقى ۋاڭدىن ئىمىن ۋاڭغا قالغان ھوشۇر قارىم گەرچە قېرىپ، يېشى يەتمىشكە يەتكەن بولسىمۇ، ئوردا ئىچىدە ئۆتكۈزۈلگەن نەزىر داستىخىنىدا ۋە ئوردا ئېتىكاپخانىسىدا ئۆزىنىڭ مۇڭلۇق قىرائىتى بىلەن مۇسىبەتلىك كىشىلەرنىڭ يۈرەك ـ باغرىنى ئەزدى...

*　　*　　*

شۇ قېتىمقى چوڭ ئۇرۇش ئۆتۈپ ھەپتە ـ ئون كۈن ئىچىدە، جۇڭغار چېرىكلىرى قاراغوجا ـ ئاستانە ۋە لۇكچۈن تەرەپلەرنى يەنە بىر قانچە قېتىم پاراكەندە قىلدى. ئىمىن ۋاڭ بار ـ كۆلدىكى مەنچىڭ قوشۇنلىرى بارگاھىغا خەۋەرچى ئەۋەتىپ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. مەنچىڭ قوشۇنلىرىنىڭ سانغۇنى يۈي جۇڭچى لۇكچۈنگە يارەمچى قوشۇن ئەۋەتتى. ئەل ـ يۇرت يارەمگە كەلگەن مەنچىڭ قوشۇنلىرىنى ناھايىتى قىزغىن كۈتۈۋالدى. ئىمىن ۋاڭغا قاراشلىق يەرلەردىكى پۇقرالار يازلىق

يىغىم مەزگىلىنى خاتىرجەم ئۆتكۈزۈۋالدى. لۇكچۇننىڭ ئاپتىپىغا چىدىمىغان مەنچىڭ چېرىكلىرى ئۇزاقتا قالماي بارکۆلگە چېكىنىپ كەتتى. يازنىڭ ئاخىرقى ئايلىرىدا جۇڭغار چېرىكلىرى تۇرپان، لۇكچۇنلەرگە يەنە تېگىش قىلىپ، خەلقنى، يۇرتنا ئارامچىلىق بەرمىدى. جۇڭغار چېرىكلىرى ئارىلاپ قومۇلغىمۇ چاپقۇن ياساپ تۇردى. «چىڭ ئوردىسىنىڭ شىزۇڭ زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»دە كۆرسىتىلىشىچە: «ئەينى مەزگىلدە جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ تېرىكچىلىكى قىينىلىشىپ كەتكەچكە، قومۇلغا مال ـ چارۋا بۇلاشقا كەلگەنىدى. يەنە سەپتىن نامزار باشچىلىقىدىكى ئالتە مىڭ كىشىلىك قوشۇن قومۇلغا ھۇجۇم قىلغانىدى. ئۇرۇشتا جۇڭغارلار كۆپلىگەن پۇقرالارنى ئۆلتۈرۈپ، نۇرغۇن مال ـ چارۋىلارنى بۇلاپ كەتكەنىدى.»

ئەنە شۇنداق توختاۋسىز پاراكەندىچىلىككە ئىمىن ۋاڭ چىدىمىدى. يۇرتنا بۇنداق پاراكەندىچىلىك كېلىۋەرسە، خەلقنىڭ يىلىكى ئۇزۇلۈپ قالاتتى. ئىمىن ۋاڭ قاتتىق ئويلاندى. «جۇڭغارلار دائىم پاراكەندىچىلىك سېلىۋەرسە، مەنچىڭ قوشۇنلىرى يارەملىشىدۇ دېگەندەمۇ، ئۇلار يىراقتا ــ بارکۆلدە تۇرسا، پاراكەندىچىلىك تۇغىگەنده كەلگەن چېرىكلەر نېمىمۇ قىلىپ بېرەلەيدۇ؟ ‹جان چىققاندا ياسىن ئوقۇغانىنىڭ نېمە پايدىسى› دېگەندەك، مەنچىڭ چېرىكلىرىنىڭ شەپسىنى ئاڭلىغان بۇ قۇۋ جۇڭغارلار غىپپىدىلا تىكىۋەتسە، يارەمچى قوشۇننىڭ نېمىگە كېرىكى؟ قومۇل بىلەن بۇ يەرنىڭ ئارىلىقى ئالتە يۈز چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان تۇرسا، ئۇ يەردىكى قېرىنداشلار يارەمگە كېلەي دېسىمۇ ۋاقتىدا ئولگۈرۈپ كېلەلمەيدۇ؛ تۇرپان، توقسۇندىكىلەرنىڭ تەڭدىن تولىسى قاراشەھەرگە، ئۇچقا كۆچۈرۈپ كېتىلدى. قالغانلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ھالى بىلەن ئارانلا تۇرۇۋاتىدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا بۇ لۇكچۇن ئوردىسىنىڭ ئەتراپىدىكى يۇرتلار دەككە ـ دۈككە، خەۋپ ئىچىگە چۈشۈپ قالدى. جۇڭغارلار قاچان كېلىپ پاراكەندە قىلسا قىلۇبرىۋاتسا،

ئۇلاردىن قورقۇپ ـ ئەنسىرەپ سېپىل ئىچىگە ئۇچ يۈز ئاتمىش كۈن بېكىنىۋالغىلى بولمىسا يا؟ بىزنىڭ تىرىكچىلىك مەشغۇلاتىمىزنىڭ مۇتلەق كۆپىنچىسى ئېتىز ـ ئېرىق، تالا ـ تۈزدە تۇرسا، قانداق قىلىش كېرەك؟»

ئۇزاق ئويلانغان ئىمىن ۋاڭ ئاخىر چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىن ئۇنۇملۇك بىر يارەم بېرىشنى ئۆتۈنۈش قارارىغا كەلدى. ئۇ بۇ ئويىنى بىر كۈنى كەچقۇرۇن شاپىبەگ بىلەن خالىغىنى چاقىرىپ، ئۇلارغا ئېيتتى. ئىمىن ۋاڭنىڭ بۇ ئىككى يېقىن ئادىمى ئىمىن ۋاڭنىڭ پۈتىغا پۈت، قولىغا قول بولالايدىغانلاردىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئۇچ كىشىنىڭ ئويلىغىنى دائىم بىر يەردىن چىقاتتى. شاپىبەگ بىلەن خالىق ئىمىن ۋاڭنىڭ ئەل ـ يۇرتىنىڭ غېمىنى يەپ ھەم يىراقنى كۆزلەپ كۆڭلىگە پۈككەن بۇ قارارىغا قوشۇلۇشتى.

شاپىبەگ بىلەن مەسئۇد مەخپىي ھالدا تەييارلىقنا كىرىشتى. ئۇلار ئالدى بىلەن تۇرپان، لۈكچۇننىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرىدىغان، ئىمىن ۋاڭنىڭ قىلغان خىزمەتلىرىنى مەلۇم قىلىدىغان، مەنچىڭ خانى يۈڭجېڭدىن ئۇنۇملۇك يارەم تەلەپ قىلىدىغان مەلۇماتنامىنى تەييارلاپ، تامغا ـ مۆھۈرلەرنى باستى. سەپەر تەييارلىقى پۈتكەندە، 9 ـ ئاينىڭ بىر قۇتلۇق كۈنىنى تالىلاپ، شاپىبەگ بىلەن مەسئۇد ئىنس ـ جىنغا تۇيدۇرماي، كېچىلەپ بېيجىڭ تامان سەپەرگە ئاتلاندى.

سەككىزىنچى باب

چوڭ كۆچۈش

ئاربدىن بىر يىل ئۆتكەندە شاپىبەگ بىلەن مەسئۇد بېيجىڭدىن خان يارلىقىنى ئېلىپ لۇكچۈنگە يېنىپ كەلدى. مەنچىڭ خانى تۇرپان ـ لۇكچۈن ئۇيغۇرلىرىنى گەنسۇنىڭ گۇاجۇ دېگەن يېرىگە كۆچۈشكە پەرمان چۈشۈرگەنىدى.

10 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ئىمىن ژاڭ ئۆزىگە قاراشلىق يۇرتلارنىڭ بەگ ـ ئاقساقاللىرىغا چاپارمەن ئەۋەتىپ، لۇكچۈن ئوردىسىغا جىددىي چاقىرتتى. مۇرتۇق ـ سىڭگىم، قاراغوجا ـ ئاستانە، تۇيۇق ـ ياڭخى، لەمجىن ـ سىركىپ، خاندۇ، دالانكارىز، شۆگە ـ تېتىر، پىچان ـ چىقتىم، لۇكچۈن، ئامانشا، دېھقانسۇ ـ سىپاھسۇ، ھەتتا دىغارغىچە بولغان يۇرت ـ مەھەللىلەرنىڭ بەگ ـ ئاقساقاللىرىنى بىرنى قالدۇرماي يىغدۇردى. لۇكچۈن ئوردىسىنىڭ ئىچى ـ تېشى، سىپىل ئەتراپلىرى ھەرقايسى يۇرتتىن كەلگەن بەگ ـ ئاقساقاللارنىڭ مەپىلىرى، كۈموش گۈللۈك ئېگەر ـ يۈگەنلىك ئاتلىرى، گىلەم توقۇملۇق قېچىر ـ ئۇلاغلىرى ۋە ئات باقارلار بىلەن تولۇپ كەتتى. لۇكچۈن ئوردىسى ئەتراپىدىكى پۇقرالارمۇ قىزىقسىنىپ «بۇگۈن ئوردىدا نېمە ئىش بولغاندۇ؟» دەپ قۇلاق قېقىشىپ، ئوردا دەرۋازىسى ئالدىغا توپلاشماقتا ئىدى.

ئوردىنىڭ كېڭەش زالىدا ئاق، ھال رەڭ يىپەكتىن سەللە ئورىغان، كۆك ۋە يېشىل رەڭلىك تاۋاردىن تون ـ پەرىجە كىيگەن، پۇتىغا يۇمشاق خۇرۇمدىن مەسە ـ ئۆتۈك كىيگەن،

بەزىلىرى بۆزدىن ئاددىيلا كىيىم كىيگەن ئاقساقال، بەگ، ئىمام ـ خاتىپلار ئۆز دەرىجىلىرى بويىچە ئولتۇرۇشقانىدى. ئۇلار بىر خىل ھەيرانلىقتا، تەئەججۇپتە بىر ـ بىرىگە بېقىشاتتى. بىر ـ بىرى بىلەن پىچىرلىشاتتى، چۈنكى بۇنداق چوڭ يىغىلىش، يەنى ھەر قايسى يۇرت ـ مەھەللىلەرنىڭ ئاقساقال ـ بەگلىرى پەقەت ئىمىن سوپى ۋاڭلىق تەختىگە چىققاندا بىر قېتىم، ئىمىن ۋاڭ بىلەن لەشكەر بېشى خالىق ئىككىسى قوش تۇي قىلغاندا ئىككىنچى قېتىم بولغانىدى. ئەگەر مۇھىم، چوڭ ئىش بولمىسا، بۇنداق تولۇق يىغىلىش مۇمكىن ئەمەس، زادى نېمە ئىش بارىدۇ؟ كىچىك زالىغا يىغىلغان بەگ ـ ئاقساقاللار ئاشۇ تەرزدە گۇمانسىراپ ئولتۇرۇشقاندا، بېشىغا ۋاڭلىق تاج تاقىغان، بۆرەك ياقىلىق قىزىل تاۋار تون كىيگەن، پۇتىغا بۇغا تېرىسىدىن تىكىلگەن ـــ ئۇچى ئاسمانغا قارىغان قارا خۇرۇم ئۆتۈك كىيگەن ئىمىن ۋاڭ شاپىبەگ ۋە خالىقنىڭ ھەمراھلىقىدا كىچىك شاخانىغا كىرىپ كەلدى. ھەممە ئورنىدىن تۇرۇپ ۋاڭغا سالام بەردى. ئىمىن ۋاڭ سالامنى ئىلىك ئېلىپ، يۇرت ئاقساقاللىرىدىن ئامان ـ ئېسەنلىك سورىغاچ، ئۆزىگە تېگىشلىك ئورۇنغا كېلىپ ئولتۇردى. بەگ ـ ئاقساقاللار ئىمىن ۋاڭنىڭ بىرەر چوڭ مۇراسىم كۈنلىرىدىلا كىيىدىغان ئۇستىبېشىغا ھەم جىددىي تۇس ئالغان چىرايىغا قاراپ، بۇگۈن چوقۇم ئىنتايىن مۇھىم بىر ئىش بارلىقىنى كۆڭۈللىرىدە جەزم قىلىشىپ ئولتۇرۇشتى.

مۇراسىمبېگى ئالىم خوجا سۆز باشلىدى:

ـــ ھۆرمەتلىك بەگلەر، يۇرت ئاقساقاللىرى، بۈگۈن ھەر قايسىلىرىنى ئوردىغا جەم قىلىشتىكى مەقسەت شۇكى، ھەر قايسىلىرىغا ئۇلۇغ خاقانى چىڭنىڭ بىزنىڭ لۇكچۈن ۋاڭلىقىغا ئەۋەتكەن يارلىقىنى ئوقتۇرۇشتۇر !

پۇتۇن ئادەم تىنىقىنى چىقىرىشماي، كۆزلىرىنى بىردە ئىمىن ۋاڭغا، بىردە ئالىم خوجىغا تىكىشىپ ئولتۇرۇشتى، زالدا چۈشىن ئۈچسا ئۇنىڭ غىڭىلدىغان ئاۋازىنى ئاڭلاش مۇمكىن ئىدى.

چۈنكى، ئۇلۇغ خاقانى چىڭدىن كەلگەن پەرمان ـ يارلىق ئەلۋەتتە كىچىك ئىش توغرىسىدا ئەمەس ئىدى. يۇرت ئىچىدىكى ئىشلارنى، مەسىلەن، جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنى قاماش، يەنى بىھۇدە قان تۆكۈش، ئوغرىلىق قىلىش، زىناخورلۇق... دېگەندەك شەرىئەتكە خىلاپ ئىشلارنى ئىمىن ۋاڭ ئۆزىلا بىر تەرەپ قىلىۋېرەتتى. ئۇلارغا جازا بېكىتىش، قاماش، جەريمانە قويۇش ۋە ھەتتا ئۆلۈمگە بۇيرۇش ئىشلىرىغىچە ئىمىن ۋاڭ ئۆزىلا ئوردا كېڭىشىگە قويۇپلا كېيىم قىلىۋېرەتتى. نە كۈنى ئىمىن ۋاڭ مەنچىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاندىن تارتىپ، چوڭ ـ چوڭ ئىشلاردا ئاشۇ خاقانى چىڭنىڭ يارلىقىغا بىنائەن ئىش كۆرىدىغان بولۇپ قالدى. ئىككى يىل ئىلگىرى لۇكچۈن ۋاڭلىقىغا قاراشلىق مەلۇم بىر يۇرتنىڭ ئىككى نەپەر ئاقساقىلىنىڭ جۇڭغارلارغا خەۋەر يەتكۈزۈپ قويغانلىقى مەلۇم بولۇپ قېلىۋىدى، ئىمىن ۋاڭ ئۇلارنى تۇتۇپ، قاماپ، ئاخىر دارغا ئېسىۋەتكەن. ئاشۇنداق چوڭ ئىشلاردا ئادەم خۇنى توغرىسىدىكى ئىشلاردىمۇ ئىمىن ۋاڭ خاقانى چىنىڭ پەرمانى ـ يارلىقىنى كۈتمىگەنىدى. بۇ زادى قانچىلىك چوڭ، قانچىلىك مۇھىم ئىشتۇر، ئەمدى؟ بەگلەر، ئاقساقاللار ئاشۇنداق خىياللار بىلەن جىددىيلىشىپ ئولتۇرۇشقاندا، شاپىبەگنىڭ قول ئىشارىتى بىلەن چوڭ زالغا يانداش بۆلمىدە ئولتۇرغان ئوردىنىڭ باش مىرزىسى سالى قادىر قولىدا سېرىق مەشۇت رەختكە يېزىلغان خاقانى چىڭنىڭ پەرمانىنى كۆتۈرۈپ كىرىپ، كۆپچىلىككە ئوقۇپ بەردى:

بۇيۇك مەنچىڭ سۇلالىسىنىڭ خاقانى يۇڭجېڭ ئالىيلىرىدىن پەرمان!

لۇكچۈن ۋاڭى ئىمىن ۋاڭغا ۋە ئۇنىڭ يۇقىرىغا بېتىپ مەلۇم بولسۇنكى، ئىمىن ۋاڭ ئۆز يۇرتىدىكى ئۇيغۇر ئاۋاملىرى بىلەن سەممىي نىيەتتە خانىدانلىقىمىزغا بەيئەت قىلىپ، جۇڭغار ئوغرىلىرىغا باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى.

ئالدىنقى يىلى جۇڭغار ئوغرىلىرى لۇكچۇن شەھىرىگە ئۇدا ئۇچ قېتىم قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇيغۇر پۇقرالار ۋە سەركەردە ـ لەشكەرلەر باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتىپ، پۈتۈن شەھەرنى ئامان ساقلاپلا قالماستىن، بەلكى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، جۇڭغار ئوغرىلىرىنىڭ ھۇجۇملىرىنى بىتچىت قىلغان. سىلەرنىڭ ساداقەتمەنلىك، جاسارەتلىك ئىرادەڭلەرنى تەقدىرلەشكە ئەرزىيدۇ.

بۇ بىر قانچە يىلدىن بۇيان تۇرپان، لۇكچۇن خەلقى جۇڭغار ئوغرىلىرىغا قاتتىق دەككە بەردى. جۇڭغار ئوغرىلىرى تۇرپان، لۇكچۇندىكى خەلقلەرگە ناھايىتى ئۆچ بولۇپ كەتتى. شۇ سەۋەبلىك، جۇڭغارلار تۇرپان، لۇكچۇن خەلقلىرىنى ئۇزۇكسىز پاراكەندە قىلىپلا قالماي، بەلكى پۈرسەت ـ پەيت تېپىپ قاتتىق ئۆچ ئېلىشى مۇمكىن. شۇ ۋەجدىن، مەنچىڭ خانىدانلىقى لۇكچۇن ۋالىسى ئىمىن ۋالىڭ ۋە خەلقىگە خۇددى چوپان قوينى ئاسرىغاندەك ئاسراش مەقسىتىنى ئىزھار قىلىپ، سىلەرنى گەنسۇنىڭ گۇاجۇ دېگەن يېرىگە كۆچۈرۈشنى قارار قىلىپ، ئۇشبۇ يارلىقنى ئەۋەتتۇق. بۇيۇك مەنچىڭ خانىدانلىقى جۇڭغار ئوغرىلىرىنى ھامان ئۇزۇل ـ كېسىل يوقىتىدۇ. شۇنىڭغىچە سىلەر جۇڭغارلارنىڭ ئايىغى تەگمەيدىغان گۇاجۇدا پاناھلىنىپ تۇرغايسىلەر.

يارلىق تامام.

يۇڭچېڭنىڭ 10 ـ يىلى كەبسە ئېيىنىڭ 3 ـ كۈنى

يارلىق ئوقۇلۇپ بولۇنۇشىغلا زال ئىچىدە پىچىرلاشلار، كېيىنچە گۈڭگۈلداشلار ئۇلغايدى. ھەتتا ئوتتۇرىدا ئېگىز بويلۇق، قارا ساقاللىق بىرەيلەن ئورنىدىن چاچراپلا تۇردى. ئۇ قاتتىق چالۋاقاپ سۆزلەپ كەتتى:

— مەنچىڭ خانى دېگەن قانداق بىر نېمە ئۇ ـ ھە؟! پۇقرالارنى خۇددى چوپان قوينى ئاسرىغاندەك ئاسراپ، بىزلەرنى

كىندىك قېنىمىز تۆكۈلگەن يۇرتتىن يىراققا كۆچۈرەرمىش تېخى. مۇشۇمۇ ئاسرىغانلىق بولامدۇ - هە؟! — ئۇ بارغانسېرى قاينىپلا كەتتى. بۇ ئادەم ياڭخىنىڭ بېگى مۇقىيىت دېگەن ئادەم ئىدى. ئۇ ھېچنېمىدىن ھېيىقمايدىغان، توغرا سۆزلۈك، جاھىل، ئاچچىقى يامان ئادەم ئىدى.

— مۇقىيىتبەگ راست ئېيتىدۇ، بىز گاجۇ - ياجۇ دېگەن يەرلەرگە كۆچمەيمىز ! — ئوتتۇرىدا يەنە بىر ئادەم ئۆرە قوپتى. بۇ ئادەم بېشى يەتمىشكە ئۇلاشقان، بويى پاكارراق، كۆزلىرى چوڭ - چوڭ، مۇرىسى كەڭ، تەمبەل كۆرۈنەتتى. گەرچە ئۇنىڭ ئۆشكىنىڭكىدەك ئۆسكەن ئاپپاق ساقلى ئۇنىڭ ياشانغانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرسىمۇ، ئورنىدىن دەس تۇرۇشى، ئاۋازىنىڭ ياڭراقلىقى ئۇنىڭ تېمەن ئادەملىكىنى بىلدۈرۈپ تۇراتتى. بۇ ئادەم ئاستانىلىق مەمتادۇل دېگەن ئاقساقال ئىدى.

— بىز ئەلمىساقتىن تارتىپ مۇشۇ يەردە ياشاپ كەلگەن، بېشىمىزدىن نى - نى ئىسسىق - سوغۇقلار ئۆتكەن. بىز ئاشۇنداق چاغلاردىمۇ يۇرتنى تاشلاپ ھېچ يەرگە كەتكەن ئەمەس. ئەمدىزە، ئاشۇ جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن قورقۇپ يۇرتنى تاشلاپ، ئاتام - ئانام كۆرمىگەن يەرلەرگە كۆچەمدۇق !؟ — بۇ پىچانىنىڭ بېگى ساۋۇتبەگ ئىدى. ئۇمۇ ئاپپاق ساقاللىق، قورسىقى تومپايغان، يوغان - يالپا ئادەم بولۇپ، ئەللىك ياشلاردا ئىدى. ئۇمۇ ئوتتۇرىدا ئۆرە تۇرۇۋېلىپ، قوللىرىنى ھەرەكلەپ - سەرەكلەپ قىلىپ، شالىنى چېچىپ قىزىشىپ سۆزلىمەكتە ئىدى.

— توغرا، بىز جۇڭغار موڭغۇللىرىدىن قورقۇپ، يۇرتنى تاشلاپ ھېچ يەرگە كەتمەيمىز !

— يۇرتنى تاشلاپ كېتىش قورقۇنچاقنىڭ ئىشى !

ئوتتۇرىدا ئوچ ئاقساقال ئۆرە تۇرۇۋېلىپ، قەتئىي كۆچمەسلىك توغرىسىدا خېلىغىچە داۋراڭ سالدى. بۇ خىل قىلىق ۋاڭغا ھۆرمەتسىزلىك ئىدى. ئۇلارغا قوشۇلۇپ يەنە بىرمۇنچە

ئاقساقال ئورۇنلىرىدا ئولتۇرغىنىچە چالۋاقاشماقتا. ئىمىن ۋاڭ قوشۇمىسىنى تۇرۇپ، ھېلىدىن - ھېلىغا ئورنىدا قىمىراپ قويىاتتى. شاپىبەگ ئۇنىڭ قىزىرىپ - كۆپجۇگەن چىرايىغا پات - پات قاراپ قويىاتتى. بەزى بەگلەر خاقانى چىنىڭ پەرمانى بويىچە ئىش كۆرگەن تۇزۇك، كۆچىسەك كۆچەرمىز. جاھان تىنچىغاندا يەنە قايتىپ كەلسەك بولمىدىمۇ، دەپمۇ باقتى. بىراق، ئۇ خىل پىكىرلەرنى كۆچۈشكە قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ ۋاڭ - چۈگى بېسىپ كېتىۋاتاتتى...

ئىمىن ۋاڭ ئاخىر چىداپ تۇرالمىدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى، ئۇنىڭ چىرايى جىددىي تۈس ئالغان، قارا ساقىلى ھەر بىر سۆزلىگەنده تىترەپ كېتەتتى. ئۇ سالماق ۋەزىنده، دانە - دانە قىلىپ مۇنداق دېدى:

— بەگلەر، ئاقساقاللار، يۇرتىنىڭ مۆتىۋەرلىرى، سىلەر قوي پادىسىنىڭ سەركىسىدەك ئادەملەر، سىلەر پۇقرانى تەسكەيگە مېڭىڭلار دېسەڭلار، ئۇلار ھەرگىزمۇ كۈنگەيگە ماڭمىز دېمەيدۇ. سىلەر يىراقنى كۆرۈشۈڭلار، خاقانى چىنىڭ يارلىقىغا ئەمەل قىلىشىڭلار كېرەك. ھەممىڭلار ئىشتىڭلار، مەنچىڭ خانىدانلىقى جۇڭغار ئوغرىلىرىنى ھامان يوقىتىمىز، يۇرتۇڭلار تىنچلانغۇچە گاجۇدا پاناھلىنىپ تۇرۇڭلار دەپ ئېيتىپتۇغۇ يارلىقتا. بىزنى ئۇ يەردە مەڭگۈگە تۇرۇڭلار دېگىنى يوققۇ؟!

— مەيلى، بىز ئۇنداق بىلمىگەن يەرگە قەتئىي كۆچمەيمىز !

— كۆچۈپ يۇرىدىغان بىز قويچى ئەمەس !

— جەنىنەتتەك باغلىرىمىزنى، مۆزدەك سۇيى بار كارىزلىرىمىزنى تاشلاپ ھېچ يەرگە كۆچمەيمىز !

— كىمنىڭ كۆچكۈسى بولسا شۇ ئۆزى كۆچكەي !

...

ئىمىن ۋاڭنىڭ غەزىپى ئۆرلىدى. قوشۇمىسى تېخىمۇ چىڭ تۇرۇلدى. ئۇ ئادەتته يۇرت بەگلىرىنى، ئاقساقاللىرىنى بەكمۇ ھۆرمەت قىلاتتى. ئۆرۈك پىششىقى، قوغۇن پىششىقى دېگەندەك

پەيتلەردە ئۇ يۇرت مۇتۇەرلىرىنى ئوردىغا چىللاپ، سەيلە ئۇيۇشتۇرۇپ، لەمجىنىڭ قاراڭغۇ باغلىرىدا باغ - باراۋەتلەر راسلاپ، بەزمە - مەشرەپ ئۇيۇشتۇرۇپ تۇراتتى. ئۇلارغا بەلگىلىك ئىمتىيازمۇ بەرگەن، ئەمما پۇقرانى تولا قاقشىتۇەتمەسلىك توغرىسىدا ئۆگۈت - نەسىھەتلەرمۇ قىلىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئائىلىلىرىدە توي - تۆكۈن ياكى ئۆلۈم - يېتىم دېگەندەك مەركە - مۇراسىملار ئۆتكۈزۈلۈپ قالسا، ئاشۇ بەگ - ئاقساقاللارنىڭ ھۆرمىتى يۈزىدىن بىرىپ قاتنىشىپمۇ تۇراتتى. ۋاھالەنكى، بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، بۇ بەگ - ئاقساقاللار يۇرتنىڭ چوڭ ئىشى توغرىسىدىكى كېڭەشتە ئاجايىپ بىر ئىشلارنى قىلىۋاتىدۇغۇ؟ يۇرتنىڭ ھامىيسى بولغان ئىمىن ۋاڭنىڭ تەشەببۇسىغا قوشۇلۇش تۇگۈل، ھەتتا بۇيۇك مەنچىڭ خانىنىڭ پەرمان - يارلىقىغىمۇ پىسەنت قىلىشمايدۇغۇ بۇلار؟ «ئىشەنگەن تاغدا كېيىك ياتماپتۇ» دېگەن مۇشۇ ئىكەن - دە؟!

ئىمىن ۋاڭ يەنە بىرقانچە ئېغىز ئۆگۈت - نەسىھەت سۆزىنى قىلىۋىدى، ئابايىقى ئوچ ئاقساقال كەينى - كەينىدىن ئورنىدىن قوپۇپ تېخىمۇ چالۋاقاپ، ئەزۋەيلەپ كەتتى. بۇ ھال ئىمىن ۋاڭغا ھاقارەتلىك تۇيۇلدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ، ساقاللىرى تىترەپ كەتتى. ئالدىن كېلىشكىنى بويىچە ئۇلار زالغا يانداش بۆلمىگە قاۋۇل، كۇچتۇڭگۇر چېرىكلەردىن ئونىنى بۇيرۇق كۈتۈشكە ئورۇنلاشتۇرغانىدى. سەۋر قاچىسى توشقان ۋاڭ خالىققا لاپپىدە قارىۋىدى، خالىق يانداش بۆلمىدىكى چېرىكلەرگە قول ئىشارىتى قىلدى، يانلىرىغا قىلىچ ئاسقان چېرىكلەر شۇ زامان كېڭەشخانىغا گۇرسۇلدەپ مېڭىپ كىرىپ كەلدى - دە، كۆرسەتمە بويىچە ئوتتۇرىدا ئۆرە تۇرغان ئوچ ئاقساقالنى ھايت - ھۇيت دېگۈچە چەمبەرچاس باغلاپ تاشقىرىغا ھەيدەپ ماڭدى. ئوتتۇرىدا دەماللىققا ۋاڭ - چۇڭ كۆتۈرۈلۈپ بېسىقتى، بەزىلەر بۇ تۇيۇقسىز ئىشتىن ئاغزىنى ئېچىشىپلا قالدى. بەزىلەر بوغۇزىغا كەلگەن گەپنى ئىچىگە يۇتتى. ئىمىن ۋاڭ غەزەپلىك تۇرقىدا

كېچەشچىلەرگە ئەتە بۇ ئۇچ نەپەر بوينى قاتتىق بەگنى دارغا ئاسىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ، كېچەش زالىدىن گۇس - گۇس دەسسىگىنىچە چىقىپ كەتتى. بەزى ئاقساقاللار جايىدا ئۇزاققىچە ئولتۇرۇپ قالدى، بەزى ياشقا چوڭراق ئاقساقاللارنىڭ تامبىلىنىڭ ئېغى ھۆل بولۇپمۇ كەتتى... ئىمىن ۋاڭنىڭ «بىرنىڭ مۇڭگۇزىگە ئۇرۇپ، مىڭنىڭ تۇيىقىنى سىرقىرىتىش» چارىسى ئۇنۇم بەرگەندەك قىلاتتى.

*　　*　　*

ئەتىسى جۇمە كۈنى، شۇنداقلا لۇكچۇندە بازار كۈنى ئىدى. ئەتىگەندىلا ئەتراپتىكى يېزا - كەنتلەردىن ھارۋىلىق، سۇكەنلىك ئۇلاغلارنى ھەيدىگەن، قوي - كالا پادىلىرىنى ھەيدەپ توپا توزۇتۇپ كېلىۋاتقانلار بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. ئىمىن ۋاڭنىڭ جارچىلىرى رەستىمۇرەستە ئارىلاپ توۋلىماقتا:

— ئەيىۋھەنناس! ئىشتىكلار ئامۇ خاس! خاقانى چىڭ بىزگە، يەنى تۇرپان - لۇكچۇن پۇقرالىرىغا شاپائەت قولىنى سۇنۇپ، ھىممەت - مۇرۇۋۋەتى بىلەن پۇقرالارنى جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلدۇرماق بولۇپ، يۇرت خەلقىنى كۈنچىقىش تەرەپتىكى گاجۇغا كۆچۈرمەك بولغانىدى. بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت تۇرپان - لۇكچۇن خەلقىنىڭ ئۇرۇق - تۇخۇمىنىڭ قۇرۇپ - تۆگەپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالماق ئىدى. نىھايەتكى، بۇيۇك خاقانى چىنىڭ بۇ مۇقەددەس پەرمانى - يارلىقىغا ياڭخى بېگى مۇقىيىتبەگ، ئاستانە ئاقساقىلى مەمتادۇل، پىچان بېگى ساۋۇتبەگلەر بويۇنتاۋلىق قىلىپ، ئىمىن ۋاڭنىڭ ئۆگۈت - نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سالماي، ئەلنىڭ ئىستىقبالىغا باغلىق بولغان بۇ چوڭ ئىشقا چىش - تىرنىقىغچە قارشى تۇردى. ۋاللاھۇئالەم، كىمكى خان يارلىقىغا قارشى چىقسا ئۇنىڭ ھالى ياماندۇر. شۇ بائىستىن بۇ ئۇچ نەپەر

ئاقساقال بۇگۈن چۈشتىن بۇرۇن، يەنى ئۇلۇغ جۈمە نامىزىدىن بۇرۇن دارغا ئېسىلماقچى، يۈرتنىڭ ئۇلۇغ ـ ئۇششاقلىرى، توڭ ـ پىششىقلىرى ئوردا مەيدانىغا يىغىلىپ، خانىنىڭ پەرمان ـ يارلىقىغا قارشى چىققانلارغا بېرىلگەن جازانى كۆرۈپ، ئىبرەت ئېلىشقايلا ! ...

جاكارچىلارنىڭ بۇ ۋەھىمىلىك سۆزىنى ئاڭلىغان ئۇلۇغ ـ ئۇششاق، بازارچى ۋە بىكارچىلارنىڭ ھەممىسى ئوردا تەرەپكە چېپىشتى، ياشانغان بوۋاي ـ مومايلار ياقىلىرىنى تۇتۇشۇپ، تۇۋا ـ ئىستىغپار ئوقۇشۇپ، ھاسىلىرىنى توكۇلدىتىشىپ، كىشىلەرنىڭ كەينىدىن ئوردا تامان يۈرۈشتى. ئاخشامدىن بېرى بۇ ھەقتە ئۇچۇر ـ خەۋەر ئالغان پىچان، ئاستانە، ياڭىخى تەرەپتىكى ئادەملەر كېچىلەپ يول يۈرۈپ، بۇگۈن سەھەردىلا ھارۋىلىق، ئات ـ ئۇلاغلىق، پىيادە ھالدا لۈكچۈنگە يېتىپ كېلىشكەنىدى. ئۇلۇمگە بۇيرۇلغانلارنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىدىن قويۇنلىرىغا پىچاق ـ قىڭراق يوشۇرۇپ كېلىشكەنلەرمۇ بار ئىدى.

ئاشۇاقتى مەزگىلگىچە ئوردىنىڭ جازا مەيدانى ئادەم دېگىزىغا ئايلانىدى. جازا مەيدانى چۆرىسىدە تەرتىپ ساقلايدىغانلار ـــ پاشىپاللار، چېرىكلەر، كاھلار قاتمۇقات تۇرۇشقانىدى. ئادەملەر تۆپى خۇددى شامالدا دولقۇنلانغان بۇغدايدەك، ھېلى ئۇياقىقا، ھېلى بۇ ياققا چايقىلاتتى. تەرتىپ ساقلىغۇچىلار ئىتتىرىشكەن، غوۋغا چىقارغانلارنىڭ باش ـ كۆزلىرىگە كالتەك بىلەن ئۇرۇپ، ئۇلارنى بېسىقتۇرماقتا ئىدى...

ئوردا قازىسى ـــ ئىمىن ۋاڭنىڭ ئاتىسى نىياز ئاخۇنۇم خان يارلىقىغا قارشى چىقىپ، چوڭ كۆچۈشكە تەتۇر مۇقام توۋلىغان مۇقىيىتبەگ، مەمتادۇل ئاقساقال، ساۋۇتبەگلەرگە شەرئىەت بويىچە بېرىلگەن ئۆلۈم جازاسىنى ئېلان قىلدى. مەيداندىكى ئادەملەر يەنە تەۋرەپ كەتتى. ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىنغانلارنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى قوللىرىدىكى قىڭراقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ جازا مەيدانىغا ئېتىلىپ

چىقىشۇندى، شۇ زامانلا چېرىكلەر تەرىپىدىن بېشى تېنىدىن جۇدا قىلىندى. كەينىدىكىلىرى تاياق ـ كالتەك كۆتۈرۈشۈپ غوڭغا كۆتۈرۈڭدى، ئۇلارمۇ شۇ ھامان ئۇرۇپ يىقىتىلىپ، باش ـ كۆزى قانغا بويالدى. تەرتىپ ساقلىغۇچى چېرىكلەر ھەرگىزمۇ يۇمشاق قوللۇق قىلمىدى. شۇنداق داۋالغۇش ئىچىدە ئۇچ نەپەر بەگ دارغا ئېسىلدى. مەيداندا قىيا ـ چىيا كۆتۈرۈلدى. «خەپ ئىمىن ۋاك ! قانغا قان، جانغا جان ئالىمىز !» دەپ ۋارقىرىغانلارمۇ بولدى. تەرتىپ ساقلىغۇچى چېرىكلەر، پاششاپىلار بويۇنلىرىنى ھەر تەرەپكە سوزۇشقان بولسىمۇ، ئۇ ئادەمنى تاپالمىدى. ۋارقىرىغان ئۇ ئادەم خەلق توپى ئىچىگە سىڭىپ كەتكەندەكلا يوقاپ كەتتى. ئۇ ياڭخىلىق مۇقىيىتىبەگنىڭ ئابدۇل چەپەر دېگەن ئوغلى ئىدى.

جازا مەيدانى قىزىل قىيامەتكە ئايلاندى. پاششاپلار، چېرىكلەر قولىدىكى تاياق ـ توقماق، قىلىچنىڭ كۈچى بىلەن سەكرەپ چىققانلارنى جىمىقتۇرۇپ تۇردى، خەلق شاۋقۇنى بېسىققاندا، شاپىبەگ ئىمىن ۋاڭغا ۋاكالىتەن سۆز قىلىپ، لۈكچۈن ۋاڭلىقىغا تەۋە ئۇلۇغ ـ ئۇششاقنىڭ ئون كۈندىن كېيىن كۆچۈپ يولغا چىقىدىغانلىقىنى، ھەممەيلەننىڭ چىقتىمىنىڭ تەزە دېگەن يېرىدە جەم بولىدىغانلىقىنى، كىمكى كۆچۈشكە بويۇنتاۋلىق قىلسا، ئاقۇتتى دارغا ئېسىلغان بەگلەردەك بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. جازا مەيدانىدىكى خەلقلەر بارا ـ بارا ئازىيىپ، باشلىرىنى ساڭگىلىتىشقان پېتى تاراشتى.

جۇمە نامىزىدىمۇ پۇقرالارنىڭ ھەممىسىنىڭ بىردەك كۆچۈشى توغرىسىدا يەنە گەپ ـ سۆز بولۇندى، بولۇپمۇ ئوردا قازىسى، خاتىپ نىياز ئاخۇنۇم ئىمىن ۋاڭنىڭ قاتتىق بۇيرۇقىنى نامازغا قاتناشقان بەگ ـ ئاقساقاللارغا يەنە بىر قېتىم جېكىلىدى ۋە ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق ئەمرىمەرۇپ قىلدى، ھەدىستىن نەقىللەر كەلتۈرۈپ ۋەز ئوقۇدى. جامائەتمۇ كۆزلىرىدىن تارام ـ تارام ياش ئاققۇزۇپ تۇرۇپ، تىترەپ تۇرغان قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ

دۇئالار قىلىشتى:

ـــ ئاھ، ئىبارا خۇدايا، خۇدا ۋەندە كېرىم، پاك پەرۋەردىگارىم، تۇرپان، لۇكچۇنلۇكنىڭ بېشىغا كەلگەن كۇلپەتلەرنى كۆرۈپ تۇرۇپسەن ! مۇشكۇلىمىزنى ئاسان قىلغايسەن، خۇدايىم !...

* * *

تۇرپان دىيارىنى تەسكەي ۋە كۇنگەيگە ئايرىپ تۇرغان قىزغۇچ قۇتتاغ خۇددى يوغان ئەجدىھادەك سوزۇلۇپ ياتماقتا. ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى باغرىغا جايلاشقان مۇرتۇق ـ سىڭگىم، قاراغوجا ـ ئاستانە، تۇيۇق ـ ياڭخى، لەمجىن ـ سىركىپ، پىچان ـ لۇكچۇن قاتارلىق يۇرتلاردىكى پۇقرالار بۇگۇن بەئەينى ئۇڭۇسى چۇڭۇلغان چۇمۇلىدەك لۆمۇلدەشمەكتە. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ھارۋىلىق، بىر قىسمى ئات ـ ئۇلاغلىق، سۇكەنلەرگە ئۇلۇغ ـ ئۇششاقنى سېلىپ، تەمەنلىرى ياياق (پىيادە) ھالدا يېغا ـ زار بىلەن كۇنچىقىش تامان مېڭىشماقتا. بۇگۇن مىلادىيە 1732 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۇنى، ئىسلام كالېندارى بويىچە ھىجرىيە 1145 ـ يىلى شەۋۋال ئېيىنىڭ ئىككىنچى شەنبە كۇنى ئىدى.

لۇكچۇن ئوردىسىنىڭ ئىچى ـ سىرتىمۇ پاتىپاراقچىلىققا چۇشكەنىدى. سېپىل ئۇستىدە ئالتە نەپەر كانايچى ئۇزۇن دەستىلىك كانايىنى قوۋۇزلىرىنى كۆپتۇرۇپ پۇڭلىمەكتە. كانايىنىڭ ئاۋازى سوزۇلۇپ ـ سوزۇلۇپ چىقىپ، خۇددى موزىيى ئۆلگەن ئىنەكنىڭ مۆرىشگە ئوخشاش ئاڭلىنىاتتى. بۇ كانايلارنىڭ ئاۋازى لۇكچۇن خەلقىنى چوڭ كۆچۇشكە ئۇندىمەكتە. ئوردا ھېساباتچىلىرى، مىرزىلار نۇرغۇنلىغان دەپتەر ـ قەغەز، پۇتۇكلەرنى كۆيدۇرۇشتى. مۇلازىملار سەپەرگە ئالغىلى بولىدىغانلىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئېلىشقا ئامالسىز قالغانلىقتىن، بىر قىسىم بۇيۇملارنى ئوردىنىڭ ئارقىسىدىكى باغقا كۆمۇشتى. بىر قىسىملىرىنى يەر ئاستى ئۆيلىرىگە

تەقشىتۇرۇپ، ئىشكىلەرنى كېسەك بىلەن ئېتىپ، لاي بىلەن سۇۋاپ تاشلىدى. بىر قىسىم بۇيۇملار ئامالسىزلىقتىن كۆيدۈرۈلدى، ئاتا ـ بوۋىلاردىن قالغان قىممەتلىك كىتابلار، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى، سەئىدىيە خانلىقى ۋە لۇكچۇن تارىخىغا دائىر تارىخلار، قەدىمكى رىسالىلەر، تېببىي رېتسېپلار، ئەتراپتىكى ئەللەرنىڭ بىلەن ئالاقە قىلىشقاندىكى خەت ـ چەكلەر، «ئىرىق پۇتۇك» كە ئوخشاش قەدىمكى پال كىتابى، قەشقەردىن كەلتۈرۈلگەن «قۇتادغۇ بىلىك» نامىك كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى، ھىندى خەلق چۆچەكلىرى، «تاك نەزمىلىرى »... دېگەندەك قىممەتلىك ۋەسىقىلەردىن بەزىلىرى تاشلىنىپ كەتتى، بەزىلىرى چېچىلدى، بەزىلىرى كۆيدۈرۈلدى. «ئۆيدىن ـ ئۆيگە كۆچسە ئوغلاقلىق ئۆشكىگە زىيان» دېگەندەك بىر ئىش بولدى. تۇرپان، لۇكچۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد كۆز قارىچۇقىدەك ئاسراپ، ساقلاپ كەلگەن نۇرغۇن قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىياللىرى ۋە، بۇيۇملىرىغا شۇ قېتىمقى چوڭ كۆچۈشتە «ۋابا» تەككەن بولدى.

كۆچمەنلەر قۇتتاغنىڭ ئۇستىدىكى يول بىلەن، يەنى سىڭگىم ـــ سۇ بېشى ـــ لەمجىن ـــ پىچان ـــ چىقتىمغا سوزۇلغان يول بىلەن، بىر قىسمى قاراغوجا ـــ ئاستانە ـــ تۇيۇق ـــ لۇكچۇن ـــ قاۋان ـــ شۆگە ـــ تېتىر ـــ پىچان ـــ توققۇز ئوغۇلنىڭ كارىزى ـــ قوش تۇگمەن يولى بىلەن چىقتىمغا قاراپ سىلجىماقتا ئىدى.

ھەر بىر يۇرتتىن كۆچكەنلەر لۇكچۇن ئوردىسىدىن ئەۋەتىلگەن مەخسۇس چاپارمەنلەرنىڭ نازارەتچىلىكىدە، ئوردىدىكى رويخەت بويىچە ئېيتىلىنىپ، مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەنىدى. شۇنداقتىمۇ، ئۆزلىرى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتلىرىنى تاشلاپ كېتىشكە كۆزى قىيماستىن چۆللەرگە، تاغ ـ ئېدىرلارغا، كارىزلارغا مۆكۈنۈۋالغان ئاز بىر قىسىم كىشىلەر قېپقېلىپ، توپتىن ئايرىلىپ قالدى. قالغانلىرى قىيا

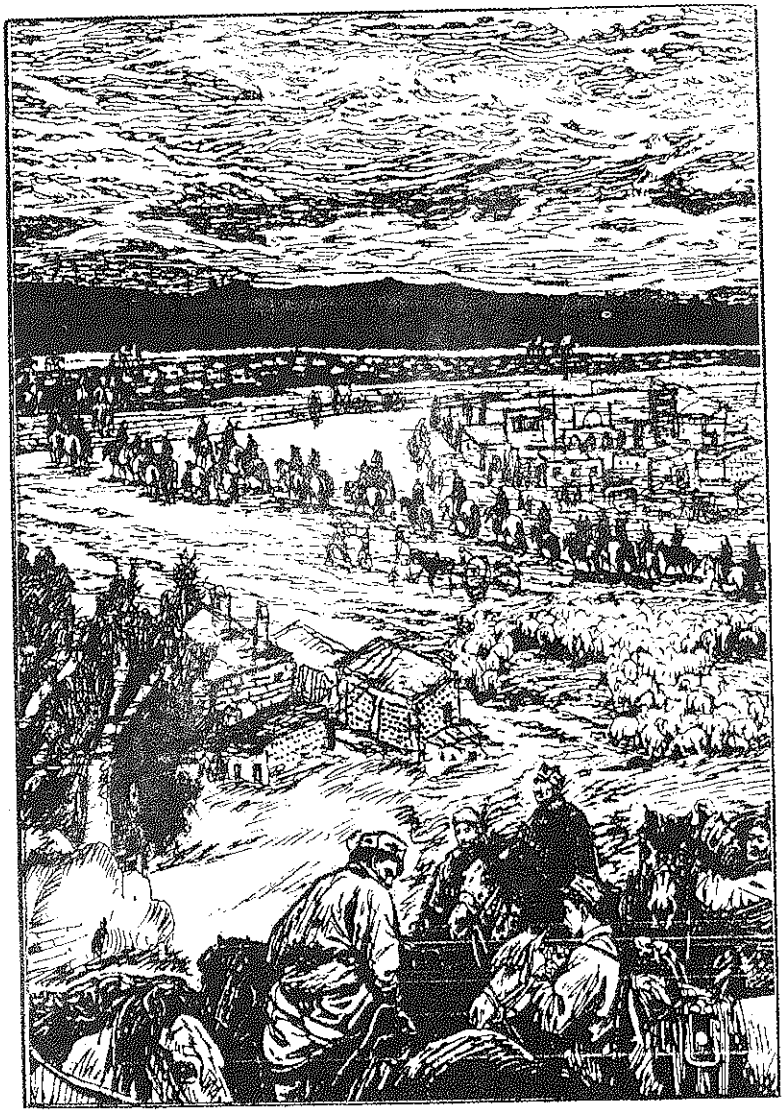
- چىيا، يىغا - زار بىلەن كەينىگە قاراپ - قاراپ، ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ يىغلىغىنىچە، كۆز ياشلىرىنى مۆلدۈرەك تۆكۈپ، خۇددى بىرسى ئۇلارنىڭ بوينىدىن ئارغامچا بىلەن تارتقاندەك، قۇشخانىغا ئېلىپ مېڭىلغان قوي - كالىلاردەك ئېغىر قەدەملەر بىلەن ئۆزلىرىنىڭ سۆيۈملۈك ماكان - جايلىرىدىن، باغباراڭلىق هويلا - قورۇلىرىدىن ۋاز كېچىپ مېڭىشماقتا ئىدى.

كۆچمەنلەر ئېلىۋالغان توخۇلار هارۋا هەر بىر لاقىغا چۈشكەندە، ئۈستى تورلانغان سېۋەتلەردە قاقاقلىشاتتى. بەزىدە يېڭىدىن چىللىغان چۈجە خورازلار هېچنېمىگە پەرۋا قىلمىغان هالدا چىللاپمۇ قوياتتى؛ كىچىك قەپەسلەرگە سىلىنىپ، سۆگەتنىڭ بىر تەرىپىگە جايلاشتۇرۇلغان دەمدەرلەر، كەپتەرلەر يول بويى «گۇگ - گۇگ» قىلىپ دەم تارتىشاتتى. بالىلارنىڭ قۇچاقلىرىدىكى مۈشۈك - ئاسلانلىرى يات يەرنىڭ پۇرىقىنى ئالغاچقىمىكىن، تىنماي مياڭلىماقتا. ئىگىلىرىگە قىيالمىغان ئىتلار هەيدەپ مېڭىلغان قوي - ئۆچكىلەرنىڭ كەينىدىن سوكۇلدىشاتتى....

بەگ - ئاقساقاللار تىلىدا ئايەت، كۆزلىرىدە هەسرەت - نادامەت بىلەن ئۆز يۇرتىنىڭ توپىدىكىلىرىنى كۆزىتىپ مېڭىشماقتا. بەزى خەقنىڭ بالىلار يول بويى تىنماي قىرقىراپ يىغلىماقتا ئىدى.

شاپىبەگمۇ ئۆزى باشچىلىق قىلىدىغان مۇرتۇق توپىدا ئاتلىق كېتىۋاتاتتى. توپنىڭ ئوتتۇرىدىن ناهايىتى مۇڭلۇق ناخشا ئاۋازى ئاڭلاندى:

تاغلاردىن ماكان تاپتۇق،
باغلاردىن ئورۇن تەگمەي.
قانداق قىلىمىز ئەمدى،
تەقدىرگە بويۇن ئەگمەي.

ناخشىنىڭ مۇڭى دەردلىك يۈرەكلەرنى ئېزەتتى... ئاھ، ناخشا ! ئۇيغۇرنىڭ ناخشىسى ! سەن ئادەمنىڭ كۆڭلى شادلىققا چۆمگەندىمۇ، دەردكە تولغاندىمۇ ئوخشاشلا ھەمراھسەن ! سېنىڭ ئاشۇ خاسىيىتىڭدىن نۇرغۇن - نۇرغۇن دەردمەنلەر يۈرىكىگە تەسەللى تاپىدۇغۇ ؟! شادلانغاندا شادلىقنى ئاشۇ ناخشا بىلەن تېخىمۇ ئەۋجگە كۆتۈرىدۇغۇ ؟!

شاپىبەگ ئېتىنى ئاستىلىتىپ، توپنىڭ ئاخىرىنى كۆزىتىپ ماڭدى. بۇ يەردىمۇ ناخشا ئاۋازى ئاڭلاندى:

ئىشىك ئالدى كەڭ،
ئاتلاپ قانداق ئۆتەرمەن؟
يۈرت مېھرى يامان ئىكەن،
تاشلاپ قانداق كېتەرمەن؟

ئالما ئۇزۇپ يەپتىمەن،
ئانار ئۇزۇپ يەپتىمەن.
تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتۇمدىن،
ئايرىلماسمەن دەپتىمەن.

شاپىبەگ مۇڭغا پاتتى، ئۇ ئاتنىڭ چۇلۇۋۇرىنى ئېگەرنىڭ قۇشبېشىغا ئىلىپ قويغىنىچە مۇڭلۇق ھېسسىياتتا كېتىۋاتاقتا. ئۇنىڭ مىنگەن چىلان تورۇق ئېتىمۇ خوددى بۇ كۆچمەنلەرگە ئوخشاشلا، ئۆزى ئوتلاپ، ئۆزى سۇ ئېچىپ يۈرگەن يەردىن ئايرىلغۇسى كەلمىگەندەك، كۆچمەنلەرنىڭ دەردىنى چۈشەنگەندەك، بېشىنى سىلىپ، ئېغىر قەدەملەر بىلەن ئالغا چامدايتتى.

مۇرتۇقلۇق كۆچمەنلەر توپىنىڭ ئارقىسىدا قارا غوجا - ئاستانە كۆچمەنلىرى كەلمەكتە. ئۇلارنىڭ ئىچىدىنمۇ ناخشا ئاڭلاندى:

ئىشىك ئالدى قومۇشلۇق،
ئورغاق سېلىپ ئورغۇم يوق.
يۇرت ـ ماكاندىن ئايرىلىپ،
ھەسرەت چەكمەس كۈنۈم يوق.
...
چىننىي سۇنۇق دېمەك،
چىنىدىن كۆڭلۈم سۇنۇق.
بىز يۇرتنى تاشلاپ ماڭغاچ،
بولدى دۇنيا قاراڭغۇلۇق.
...
توپنىڭ ئارقىدىراق چاچلىرى چۈۋۈلغان، ماتا ئىشتىننىي تىزىغچە تۇرۇۋېلىپ، بىر توپ قوي ـ ئۆچكىنى ھەيدەپ ماڭغان مەجنۇن سۈپەت بىر ئەر كىشى تېخىمۇ مۇڭلۇق ناخشىنى باشلىدى:

يوللار يىراق، ئاتلار ئورۇق،
ئېگەر ـ توقۇم يولدا قالدى.
ئىسىت، ئىسىت، ئاشۇ يارىم،
يامان چاغدا چۆلدە قالدى.

تاغدىكى يالغۇز كېيىكتەك،
سەنمۇ يېتىم، مەنمۇ يېتىم.
مەن سېنى يوقلاي دېسەم،
يوقتۇر مېنىڭ ئاق بوز ئېتىم.

رەھمى كەلمەس كىشىنىڭ،
ھېچكىم بىلەن ئىشى يوق.
ئۆز ياردىن ئايرىلغانىڭ،
مەدرايدۇ، جېنى يوق.

ئاھ يارەي قانداق قىلاي،
ئەرزىم خۇداغا يەتمىسە.

...

قوي ھەيدەپ كېلىۋاتقان بۇ ئەرنىڭ مۇڭلۇق ناخشىسى كۆچمەنلەرنىڭ يۈرىكىنى لەختە قىلىپ، سۆڭەك ـ سۆڭىكىدىن ئۆتۈپ كەتتى. شاپىبەگ ئاشۇ ناخشا ئېيتقان ئەر بىلەن بىللە ماڭغان توپنىڭ ئاقساقىلىغا ئېتىنى يانداشتۇرۇپ مېڭىپ سورىدى:

ـــ ھوي ئەيسا بېگىم، بۇنداق مۇڭلۇق ناخشا ئېيتقان ئىنىمىز كىم بولىدۇ؟

ـــ بۇ ئىنىمىزنىڭ ناخشىسىدىن مۇڭلىنىپ قالغان ئوخشىمامسىز، شاپىبەگ؟ ـــ دېدى ئەيسابەگ.

ـــ شۇنداق، بۇنىڭ ناخشىسىنىڭ مۇڭى ئاجايىپ ئىكەن، ئادەمنىڭ يۈرىكىنى لەختە قىلىۋېتىدىكەن ئەمەسمۇ؟

ـــ دەردى بار يىگىت ـ دە، دەردى بار !

ـــ نېمە دەرد كەلگەن بولغىيدى بۇنىڭ بېشىغا؟

ـــ سۆزلەپ بېرەي، شاپىبەگ، ئاڭلاپ تۇرۇڭ، ـــ دېدى ئەيسا بەگ، ئۇ مۇنداق بىر ئىشنى سۆزلەپ بەردى:

بۇ يىگىتنىڭ ئىسمى ئاۋۇت، كىشىلەر ئۇنى «ئاۋۇت مۇڭ» دەيدۇ، ئۇ ناخشىنى بەكمۇ مۇڭلۇق ئېيتىدۇ. ئۇ ئاستانىنىڭ «پادا يىغىش» دېگەن يېرىدىن. ئۇ ئاشۇ ئەتراپتىكى كىشىلەرنىڭ قويلىرىنى يىغىپ باقىدىغان قويچى، ھەم ناخشا ـ ئۇسسۇلغا، قوشاق ـ بېيىتقا ئېپى بار تويچى. مەھەللىدىكى تويلار ئۇنىڭسىز قىزمايدۇ، پادىدىن يانغان چاغلاردا، مەھەللىدە كىشىلەرگە دائىم دۇتار چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ «دەردىڭ يامان»، «ھەيرانكۆمەن»، «پەريادەي»، «بالىلار كىچىك قالدى يېتىم» دېگەن ناخشىلىرىنى ئاڭلىغان كىشى ناخشىنىڭ مۇڭىدىن يىغلاپ تاشلايدۇ. قولىدا قىلچ تۇتقان قاراقچىمۇ ئۇنىڭ ناخشىسىنى

ئاڭلىسا، قولىدىكى قىلىچنى چۆرۈۋېتىدۇ. ئۇ ئەنە شۇنداق ئادەم ئىدى. بۇلتۇر ئۇنى ئۆيلەپ قويۇۋىدى، ئايالى ئېغىر ئايالىق بولغان، مانا مۇشۇ كۆچۈشتە بىچارىنىڭ ئايالى تۇغۇتتا كېتىپ، ئۆلۈكى چۆلدە قالدى. ئەمدىلا توي قىلغان، بىر بالىغا ئاتا بولاي دېگەن ئادەمگە «بالا كەلسە قوشلاپ كەپتۇ» دېگەندەك بىر ئىش بولدى. ئايالىمۇ يوق، بالىمۇ يوق بولدى. ئادەم دېگەن بەرداشلىق نېمە ئىكەن، ئاۋۇت ئۆلمىدى، لېكىن مەجنۇنەك بولۇپ قالدى. «ئۆلگەننىڭ كەينىدىن ئۆلگىلى بولمايدۇ» دەپ يۈرۈپ، ئۇنى مىڭ تەستە توپقا قېتىپ بىللە ئېلىپ كېلىۋاتىمىز...

— ئۇنىڭ ئەھۋالى ھەقىقەتەن ئېچىنىشلىق ئىكەن. قانداق قىلىمىز ئەمدى. چىشىنى چىشلىمەي ئامال يوق... — شاپىبەگنىڭ كېيىنكى گەپلىرىنى بەلكىم ئۆزىمۇ ئېنىق ئاڭلىيالمىدى بولغاي، ئۇنىڭ گەپلىرى پاشىنىڭ گىڭىلدىغىنىدەك، ئارانلا چىققانىدى.

كۆچمەنلەر توپى ئالغا سىلجىماقتا. ناخشا ئاۋازى توختىماي ئاڭلانماقتا:

تاغلاردىن ماكان تاپتۇق،
باغلاردىن ئورۇن تەگمەي.
قانداق قىلىمىز ئەمدى،
تەقدىرگە بويۇن ئەگمەي.
...
مەن ئەمدى قانداق قىلاي،
ئەرزىم خۇداغا يەتمىسە.
...

توققۇزىنچى باب

تارانچىدا قىشلاش

زېمىن يۈزىگە ئاستا ـ ئاستا قىش پەردىسى تارتىلىپ، ۋادىنى زىمىستان قاپلىدى. قۇروغان ھەم قېتىپ كەتكەن زېمىن ئاق قىروۋ بىلەن قاپلاندى.

قىش كۈنلىرىنىڭ كىشىنى بىزار قىلىدىغان قارا بۇلۇتلىرى ئاسماندا قايغۇلۇق ھالدا بىر ياققا ئاستا سۈرۈلمەكتە ئىدى؛ خىيالغا چۆككەن سوغۇق ھەم سۈزۈك ئاسمان ئارىلاپ ـ ئارىلاپ، خۇددى ئۈياتچان قىز چۈمبەردىسىنىڭ ئاراچلىرىدىن قارىغاندەك، قارا بۇلۇتلارنىڭ ئاراچلىرىدىن كەڭ زېمىنغا ماراپ قارايتتى. كۈنگەي ياقتىكى پايانسىز كەتكەن چۆللۈك، سايلىقلار، تەسكەي تەرەپتىكى جىرالار، ئېدىر ـ قاپتاللار، ئېگىز تاغلار خۇددى تاتىرىپ كەتكەندەك، كىشىگە ئېچىنىشلىق تۇيغۇ بېرەتتى.

شەرقىي شىمالدىن چىققان سوغۇق شامال توختاۋسىز ھۇۋلايتتى. سۇۋادان تېرەكلەر يالىڭاچلانغان قەددىنى رۇسلىغاندەك تىك تۇراتتى. شاخلىرى باراقسان ئۆسكەن پاكار ـ پاكار قارىياغاچلارنىڭ يوپۇرماقلىرى ئاللىقاچان تۆكۈلگەن بولۇپ، باش قىشنىڭ شۇنىرغانلىق سوغۇقىدا بەئەينى يېتىمەدەك شۇمشىيىشكەن، مەجنۇنتاللارنىڭ قىزلارنىڭ ئۆرۈمە چاچلىرىدەك لەپەكشىپ تۇرىدىغان زىلۋا نوتىلىرى خېلى بۇرۇنلا ئەۋرىشىملىكىنى يوقاتقانىدى. شاخلىرىدا ئاندا ـ ساندا قېلىپ قالغان، ئۇششۇك تەگكەن يوپۇرماقلار شامالدا بىر ـ بىرلەپ تۆكۈلۈپ، قىروۋلۇق يەرگە چۈشۈپ چاپلاشماقتا.

تۇرپان، لۇكچۇنلەردىن كۇنچىقىش تامان كۆچكەن كۆچمەنلەر ئوتتۇز نەچچە كۇن يول يۇرۇپ، باش قىشنىڭ ئەنە شۇنداق شامال ئۇشقىرتىپ تۇرغان بىر كۇنى ئاران دېگەندە قومۇلنىڭ تارانچى دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلدى. بۇ يەر بىلەن قومۇل شەھىرىنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن يۇز چاقىرىم ئەتراپىدا كېلەتتى. مۇشۇ تاللىق بۇلاق بار تارانچىغا كەلگۈچە، يولدا قېرى ـ ئاجىز، كېسەل، ناھەسىدە بالىلاردىن بولۇپ نەچچە يۇز كىشى ئۆلۈپ كەتتى. ھەتتا ئىمىن ۋاڭنىڭ ئاتىسى ـــ لۇكچۇن ئوردىسىنىڭ قازىسى نىياز ئاخۇنۇمۇ يول ئۇستىدە تۇيۇقسىزلا قازا قىلدى. ئۇلارنىڭ جەستى يول بويىدىكى دۆڭلۇكلەرگە، يۇلغۇن تۇۋلىرىگە، قورام تاشلىقلارغا كۆمۈلدى. بۇ خۇددى «قوي مىڭغا يەتسە تېرە قۇرۇماپتۇ» دېگەندەك بىر ئىش بولدى. كۇندە يۇز بىرنۇاتقان ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرى، قايغۇ ـ مۇسىبەت، يىغا ـ زار دەستىدىن، كۆچمەنلەر بەئەينى بوتلىقى قالغان تۆگىدەك بوزلايدىغان، كۆزىدە ياش قۇرۇمايدىغان، مېڭىشقا ھېچبىر قۇربى يوق ھالغا چۈشۈپ قالدى. مۇڭلۇق قىرائەت قىلىدىغان ھوشۇر قارىنىڭمۇ مۇسىبەت سۆزلىرىنى ئوقۇۋېرىپ، ئۇنى يۇتۇپ كەتتى...

بۇنداق ئەھۋالدا يەنە مېڭىۋېرىشكە ئامال يوق ئىدى، شۇ چاغدا مۇشۇ بۇلاق سۇلىرى بار تارانچىدا قىشلاش قارار قىلىنىپ، چوڭ كۆچمەن توپى چۈشكۇن قىلدى. كىگىز ـ پالاسلىرى بارلىرى ئىلگىرىكى كۇنلەردىكىدەكلا چېدىر تىكىشتى، بەزىلىرى كەتمەن ـ تۈۋرلەر بىلەن توك يەرنى چېپىپ گەمە قېزىپ، ئۇستىنى شاخ ـ شۇمبا، قومۇش، شۇاقلار بىلەن يېپىپ ئۆي قىلدى. بەزىلىرى يوغان چاقلىق كۆتەك ھارۋىسىنىڭ چەت ـ چۆرىسىنى ئېتىشتۇرۇپ باش تىققۇدەك جاي راسلاشتى.

مۇشۇ يەرگە يەتكۈچە كۆچمەنلەرنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكى خېلىلا ئازىيىپ كەتكەنىدى. چۈنكى، نۇرغۇن ئادەملەر «ئۇزاققا قالمايلا

قايتىپ كېلىمىزغۇ» دېگەن خىيال بىلەن كېينىلىكىنى ئويلاپ، بىر قىسىم بۇغداي ـ قونىقىنى ئۈيۈق ساڭ① لىرىغا قويۇپ قالدۇرۇپ ماڭغانىدى. يېمەكلىك ئازلىغاندا ئۇلار ئامالسىزلىقتىن ھەيدەپ كېلىۋاتقان مال ـ چارۋىلىرىنى سويۇپ يېيىشكە، ھەتتا ئۇرۇقلۇق ئۇچۇن ئېلىپ ماڭغان پۇرچاق، ماشلىرىنى قاينىتىپ ئىچىشكە باشلىغانىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالنى ئالدىن قىياس قىلغان ئىمىن ژاڭ شاپىبەگنى، مەسئۇدنى ۋە ئۇچ ـ تۆت نەپەر قورۇقچى يىگىتنى بىللە قوشۇپ، گەنسۇنىڭ باش بۇغدىن ئاشلىق يارىدەم سوراشقا ۋە شۇ ئارقىلىق خاقانى چىنغا ئەھۋال مەلۇم قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى. خالىقنى بولسا ئالىم خوجا ھەمراھلىقىدا قومۇل ژاڭى ئىمىن ژاڭ② غا ئاشلىق يارىدەم قىلىشنى ئۆتۈنۈشكە ئەۋەتتى. بۇ كۆچمەنلەر دۇچ كەلگەن ئەڭ چوڭ قىينىچىلىقلارنىڭ بىرسى ئىدى. ئاشۇ خىلدىكى قاتمۇقات قىينىچىلىقلار تۇپەيلىدىن، كۆچمەنلەر تارانچىدا قىشنى ئۆتكۈزمەكچى بولۇپ تۇرۇپ قالدى.

*　　*　　*

كېچىچە ياغقان قاردا پۇتكۇل زېمىن ئاق يوپۇق يېپىنغاندەك ئىدى. سايلىقلار، ئېدىر ـ قاپتاللار، ھەيۋەتلىك تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېگىز چوققىلىرى ئاق يېپىنچا يېپىنغانىدى. تارانچىدا يېڭىدىن بەرپا قىلىنغان كۆچمەنلەر مەھەللىسى ـــ چېدىرلار، ھارۋىدىن

① تۇرپان، پىچان، توقسۇنلاردا ئۆينىڭ تېمىنى قېلىن قوپۇرۇپ، ئوتتۇرىسىنى كاۋاك قالدۇرۇپ، شۇ ئورۇندا زاپاس ئاشلىق ساقلايدۇ. بۇنى يەرلىكلەر «ئۈيۈق ساڭ» دەپ ئاتايدۇ.

② قومۇل ژاڭلىرى: بىرىنچى ئەۋلاد ژاڭ ئەبەيدۇللا 1709 ـ يىلى ژاڭ بولغان، ئۇنىڭ ئوغلى گۇپابەگ ئىككىنچى ئەۋلاد ژاڭ ئىدى. ئۇچىنچى ئەۋلاد ژاڭ ئىمىن 1711 ـ يىلى ژاڭ بولغان، تۆتىنچى ئەۋلاد ژاڭ ئىمىننىڭ ئوغلى يۈسۈپ. ئىمىن 1740 ـ يىلى ژاپات بولغان، لۇكچۇن ژاڭنىڭ ئىسمىمۇ ئىمىن. بۇ ئىككىسى ئىككى ئادەمدۇر.

ياسالغان تۇرالغۇ، شاخ ـ شۇمبىلار بىلەن يېپىلغان گەمىلەر قار ئاستىدا قالغان. ھەممە يەر ئاقلىق ئاستىدا ئېگىز ـ پەس كۆرۈنەتتى. مەھەللە خۇددى غايىب بولغاندەك، ئىس چىقىۋاتقان بىرەر تۇرخۇنمۇ كۆرۈنمەيتتى. ئوت يېقىلمىغان ئۆيلەرنىڭ ئىچى خۇددى مۇزخانىغا ئوخشايتتى.

كۇن نەيزە بويى ئۆرلىگەندە ئاندىن بەزى چېدىرلارنىڭ تۇرخۇنلىرىدىن ئىس كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. ئىمىن ۋاڭ بامدات نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپلا تاشقىرىغا چىقىپ مەھەللىنى ئارىلىغانىدى. ئۇنىڭ بېشىدا ئالتاي تۇلكىسىنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن قىزغۇچ تۇماق، ئۇستىدە ئىچىگە بۆرە تېرىسى ئېلىنىپ، تېشى كۆك رەخت بىلەن تاشلانغان كالتە جۇۋا، پۇتىغا قېلىن چەملىك، ئۇزۇن قونچلۇق قارا خۇرۇم ئۆتۈك كىيگەنىدى. ئۇ مامۇقتەك يۇمشاق قارنى دەسسەپ مەھەللىنىڭ كۇنچىقىش، تەسكەي تەرىپى ۋە كۇنپېتىش تەرەپلىرىنى ئارىلىدى: «توۋا !» دەپ ياقىسىنى تۇتتى ئىمىن ۋاڭ، «دۆ غېرىبنى ئوراپتۇ، ئۆمۇچۇك مۇساپىرنى، دېگەندەك، مەھەللىنىڭ تەسكەي تەرىپىدىكى جىلغا ـ جىرالار ئىچىدە بىرمۇنچە بۆرىلەرنىڭ يېڭىدىن ماڭغان ئىزلىرى ئۇچرىدى. قارىغاندا، ئۇ بۆرىلەر بۇگۇن كېچە بۇ كۆچمەنلەر مەھەللىسىگە كەلگەن ئوخشايدۇ. «ئۆيگە ئوغرى كىرگەندە ئىتنىڭ سىيگۇسى كەپتۇ، دېگەندەك، مەھەللىدىكى ئىتلار ئەجەب قاۋاپمۇ قويۇشمىدىغۇ؟ كۆچمەنلەرغۇ بىرەر ـ يېرىمدىن قالغان قوي ـ ئۆچكىلىرىنى توڭلاپ قالمىسۇن دەپ كېچىسى چېدىرلىرىغا ئەكىرىپ كېتىشكەنىدى. ئەمدى بۇ ئىتلارمۇ چېدىرغا كىرىپ كەتكەنمىدۇ؟ «بۆرىسى يوق جاڭگال بولماس، ئوغرىسى يوق يۇرت» دېگەندەك، بۇ يەرلەردە شۇنچە جىق بۆرە بارلىقىنى ئەجەب يادىمغا كەلتۈرمەپتىكەنمىنا ...»

ئىمىن ۋاڭ شۇلارنى ئويلىغاچ، بىر تۇركۇم يىگىتلەرنى ئوۋ ـ شىكارغا ئۇيۇشتۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈكتى. مۇنداق قىلغاندا، ئوۋ غەنىيمەتلىرى بىلەن ئوزۇق يېتىشمەسلىك ئىشىنى ئاز ـ تولا

ھەل قىلغىلى بولاتتى. ئۇ يېڭىلا يېغىپ توختىغان يۈمشاق قارنى گۈس - گۈس دەسسىگىنىچە مەھەللىگە ياندى.

كۈن ئىككى نەيزە بويى ئۆرلىگەنىدى. ئىمىن ۋاڭ مەھەللىگە كىرىپ ھاڭ - تاڭ قالدى. مەھەللىنىڭ ئۇ بېشىدا بىر توركۈم ئۇششاق بالىلار:

ئاق تاش، كۆك تاش،
دەريادىكى سۈزۈك تاش.
ئويناپدىغان بالا بارمۇ؟
ئېغىلىڭدا كالا بارمۇ؟

دەپ توۋلاپ، مەھەللىدىكى بالىلارنى ئويۇنغا چاقىرىۋاتاتتى. بۇنى ئاڭلىغان بالىلار چېدىر - چېدىرلاردىن بىرلەپ - ئىككىلەپ چىقىشماقتا. شوخراق بالىلار قارنى پومزەك قىلىپ بىر - بىرىگە ئېتىشىپ ئويناماقتا. ئىمىن ۋاڭ مەھەللە ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىردى. مەھەللە ئىچىدىكى يەنە بىر بوش يەردە بىر توپ بالىلار بىر - بىرىنىڭ كەينىگە قاتار بولۇپ تىزىلىپ، كەينىدىكىسى ئالدىدىكىسىنىڭ چاپىنىنىڭ پېشىنى مەھكەم تۇتقان ھالدا، باشتىكى بالىنىڭ — ئوڭ ۋە سولغا چاقىرانلىق بىلەن يۆتكىلىپ ئۆزلىرىگە ھۇجۇم قىلىدىغان «سار» نىڭ ئالدىنى توسۇشقا ھوشيار بولۇپ تۇرماقتا. «سار» نىڭ رولىنى ئالغۇچى بالا ئىمىن ۋاڭنىڭ ئون تۆت ياشلارغا كىرگەن تۆتىنچى ئوغلى مۇسا ئىدى. ئۇ غۇلچىنى كېرىپ، قانات يايغان سارنىڭ قىياپىتىگە كىرىپ توۋلايتتى:

قارا - قارا قۇشلارىم،
ئارقاڭدىكى نېمىلەرنىڭ؟

قاتار تىزىلغان بالىلارنىڭ بېشىدىكىسى ئىمىن ۋاڭنىڭ بەشىنچى ئوغلى — ئون ئىككى ياشلار چامىسىدىكى يۇنۇس

ئىدى. ئۇمۇ قوللىرىنى كېرىپ، ھۇجۇم قىلغۇچىدىن ئۆز چۈجلىرىنى قوغدىماق بولغان مېكىياندەك قىياپەتتە تۇرۇپ جاۋاب بەرمەكتە:

ئارقامدىكى بالىلىرىم،
كۆز نۇرۇم ئوماقلىرىم.
مۇسا:
ئاللا ـ ئاللا چۈجلەر،
ماڭا بىرنى بەرسەڭچۇ؟
يۇنۇس:
مەرد بولۇپ كەلسەڭچۇ،
كۈچۈڭ يەتسە ئالساڭچۇ!

دەپ ۋارقىرىدى. ھۇجۇمچى ھېلى ئوڭدىن، ھېلى سولدىن ھۇجۇم قىلىپ يۈرۈپ بالىلارنىڭ ئەڭ كەينىدىكىسىدىن بىر ـ ئىككىسىنى توپتىن ئايرىۋالدى. ئويۇن شۇ تەرزدە داۋاملاشتى، قاچانكى بالىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ھۇجۇمچىنىڭ «چاڭگىلى» غا چۈشۈپ كەتسە ياكى ھۇجۇمچى ھېرىپ قېلىپ توختاپ قالسا، يېڭىش ـ يېڭىلىش ئايرىلاتتى. بالىلار ئويۇننى داۋاملاشتۇرماقتا. ئۇلار بۇرۇن، مەڭزلىرى قىزارغان، ئاغزىلىرىدىن پۈرقىراپ ھور چىققان ھالدا سوغۇققا پەرۋا قىلمىغان ھالدا ئويناشماقتا، ئىمىن ۋاڭ بۇ غەمسىز بالىلارنىڭ ئويۇنىغا بىردەم ماز بولۇپ① قاراپ تۇرۇپ، مىيىقىدا كۈلگىنىچە ئالدىغا قاراپ كېتىۋەردى. مەھەللىنىڭ باشقا بىر كوچا دوقمۇشىدا يەنە بىر ئوغۇل بالا:

چۆچۈرەڭ ـ چۆچۈرەڭ قاينايدۇ،
ئاچام ماڭا بەرمەيدۇ.

① ماز بولماق ـــ مازۇز بولماق، تۈرپان شىۋىسىدە بۇ سۆز سۆيۈنمەك، ھەۋەس قىلماق مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ.

ئۆزىمۇ بىرنى يېمەيدۇ،
قازان تۇۋىنى يالايدۇ.
ئويناپدىغان بالا بارمۇ؟
خەققە مېھمان بولغاندا،
خۇشاللىققا پاتمدۇ.
ئۆيگە مېھمان كەلگەندە،
بېشى ئاغرىپ ياتمدۇ.
ئويناپدىغان بالا بارمۇ؟

دەپ توۋلاپ، بالىلارنى ئويۇنغا چىللىماقتا ئىدى.

«بالا دېگەن غەمسىز كېلىدۇ، ‹ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشسە تېگىدە يېتىپ مانتا يەيدىغانلار› مۇشۇلار شۇ ـ دە ! بالىلىق دەۋر نېمىدېگەن كۆڭۈللۈك ـ ھە ؟» ئىمىن ۋاڭ ئۆزىچە پىچىرلاپ قويۇپ، ئۇ بالىنىڭمۇ يېنىدىن ئۆتۈپ، ئۆزى تۇرۇشلۇق ئۆيگە كىرىپ كەتتى. بۇ ئۆي ئىلگىرى مۇشۇ يەردە يازلايدىغان، ئەتىيازلىقى مالىلىرىدىن تۆل ئالىدىغان مالچىلارنىڭ تۇرالغۇسى ئىدى.

ئۆينىڭ ئىچى ئىسسىق ئىدى، چۈنكى بىرقانچە كۈن ئىلگىرى ئەتراپنى كۆزەتكىلى چىققان ھاشىم بۆرە بىر ئېدىرنىڭ ئىچىدىن يەر يۈزىگە ئۆرلەپ چىقىپ قالغان تاشكۆمۈردىن① بىر خۇرجۇن ئەكىلىپ ئىمىن ۋاڭغا كۆرسەتكەنىدى. خىزمەتكار ئايال ئاشۇ تاشكۆمۈرنى ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورنىتىلغان چويۇن مەشكە يېقىپ، ئۆينى ئىسسىتقانىدى.

ئىمىن ۋاڭ تۇماق، جۇۋىلىرىنى سېلىپ، ئەمدى ناشتىغا ئولتۇرۇشقا، ئۆيگە ئاستانىنىڭ بېگى ئەيسابەگ، توختى مامۇت، سىپەر مانجۇ، ھاسان تايغان، ئابدۇرېھىم پەرەڭ قاتارلىق يۇرت چوڭلىرىدىن ئالتە ـ يەتتە كىشى سالامنى چوڭ قىلىپ كىرىپ

① كېيىنكى چاغلاردا بۇ يەر كان رايونىغا ئايلانغان.

كەلدى.

ــ كېلىڭلەر ئاقساقاللار، ماڭا قارلىق تاشلىغىلى كىرمىگەنسىلەر؟ ! ــ دېدى ئىمىن ۋاڭ كۇلۇپ تۇرۇپ، ــ قېنى تۆرگە چىقىڭلار، بىللە ناشتا قىلايلى.

ئاقساقاللار، «خوش، خوش، قېنى ئۆزلىرىدىن كەلسۇن» دەپ تەكەللۇپ قىلىشىپ، بەزىلىرى مەسە ئۇستىگە كىيگەن كۆندىن تىكىلگەن كالاچلىرىنى پەگاغا سېلىپ، بەزىلىرى ئۆتۈكىنى يېشىپ گىلەم سېلىنغان سۇپا ئۇستىگە چىقىشتى.

خىزمەتكار ئايال داستىخان سېلىپ، داستىخان ئۇستىگە ئاق قوناق ئارىلاشتۇرۇلۇپ يېقىلغان قوشۇقلۇق ناندىن تۆت ـ بەشنى قويدى، ئاندىن ئاپقۇر قاچىلاردا سۇيۇقراق ئېتىلگەن ئاق قوناق ئۈنى ئۈمىچىنى ئەكىردى. بەگلەر بىر ـ بىرىگە قارىشىپ ـ قارىشىپ، ئىمىن ۋاڭ بىلەن بىللە ناشتا قىلىشتى.

دۇئادىن كېيىن ئىمىن ۋاڭ پۇقرالارنىڭ بۇ يېقىنقى ئەھۋالىنى سوراشتۇردى. ھەر كىم ئۆزى ھېس قىلغىنىنى ئېيتىشتى. ھەممىسىنىڭلا گېپى ئوخشاش ئىدى: ئوزۇق يېتىشمىدى، ئوتۇن يېتىشمىدى، ئاغرىق ـ سىزلاق كۆپەيدى دېگەندەك گەپلەر ئىدى. ۋاڭمۇ بۇ ئىشلارنى كۆڭلىدە ئېدىتلاپ يۈرگەنلىكىنى ئېيتتى ۋە باقاۋۇل سىپەر مانجۇغا:

ــ سەن ئەتىلا بىر تۇركۈم يىگىتلەرنى تەسكەي تەرىپىمىزدىكى تاغقا، ئېدىرلارغا، سايلىقلارغا بۆلۈپ ـ بۆلۈپ شىكارغا ئاتلاندۇرغىن، ئۇلار كېيىك، ئارقار، بۇغا، جەرەن، توشقان، ئۇلار دېگەندەك يېگىلى بولمىدىغانلىكى نەرسىلەرنى ئېتىپ كەلسۇن. خاقانى چىندىن ۋە قۇمۇل ۋاڭى ئىمىن ۋاڭدىن يارىدەم ئاشلىق كەلگۈچە قورساقنى ئاز ـ تولا گولاپ تۇرغىلى بولىدۇ. بۇ يەردە بۆرە كۆپ ئىكەن، ئۇنىمۇ ئاتسۇن، تېرىسىنى يېپىنچا قىلىشقا بولىدۇ، ــ دېدى ئىمىن ۋاڭ، ئاندىن توختى مامۇتقا ئىش تاپشۇردى، ــ سىزمۇ بىر تۇركۇم ئادەمنى باشلاپ بېرىڭ، ھاشىم بۆرە بايقىغان تاشكۆمۈردىن قېزىپ، ئات ـ

ئۇلاغلارغا ئارتىپ كېلىشكىلار، بۇنىڭ بىلەن سوغۇقتىن پاناھلانغىلى بولىدۇ.

— يەنە قانداق گەپ - سۆزلەر بار، ئېيتىشكىلار ! — دېدى ئىمىن ۋاڭ كۆپچىلىككە قاراپ.

ئاقساقاللار بىر - بىرىگە قاراشتى. ئاخىر ئەيسابەگ ئېغىز ئاچتى:

— تۇيۇق بىلەن ياڭخىنىڭ ئادەملىرى ئەسلىدە مەھەللە ئوتتۇرىسىدىكى تۇزلەڭدىلا ناماز ئوقۇۋاتاتتى. ياڭخىنىڭ ئىمامى سەپەر ئۇستىدە قازا قىلغاچقا، ئۇلارنىڭ نامازخانلىرىنى تۇيۇقىنىڭ ئىمامىنىڭ كەينىدە تۇرۇپ ناماز ئوقۇشقا دەۋەت قىلغانىدۇق. بىر قانچە كۈن ئۆتكەندە ياڭخىنىڭ نامازخانلىرى «بىز ئايرىم ئىمام سايلاپ، ئۆز ئىچىمىزدىن سايلانغان ئىمامنىڭ كەينىدە تۇرۇپ ناماز ئوقۇيمىز» دەپ غوۋغا قىلىشتى، شۇنىڭ بىلەن يۇرتنىڭ جامائەتلىرى ئىچىدە نىزا پەيدا بولۇپ قالدى. بىز جانابىي ۋاڭنىڭ ئالدىغا مۇشۇ ئىشنى مەلۇم قىلغىلى كىرىۋىدۇق...

— بۇ قانداق گەپ ئۆزى - ھە !؟ — دەپ چېچىلدى ئىمىن ۋاڭ گەپنىڭ ئاخىرى چىققۇچە، — «ئېشەك ئۆلسە كۆتى غېجەك تارتىپتۇ» دېگەندەك، پۇقرا ئاچلىقتىن، سوغۇقتىن ئۆلەي دەۋاتسا، بۇنىڭغا تەڭ چارە قىلماقتا يوق، ئايرىم ئىمام سايلاشنىڭ كويىدا قاپتۇمۇ بۇ ئادەملەر؟ بۇ قانداق مۇسۇلمانچىلىق ئەمدى - ھە !؟

ئىمىن ۋاڭ بىردەم قاينام پەسكويغا چۈشتى. كۆپچىلىك ۋاڭنىڭ غەزىپى تۇتقانلىقىنى كۆرۈپ شۇكلەندى. ئىمىن ۋاڭ بىر پەس ئويلانغاندىن كېيىن:

— بېشىمىزغا ئېغىر كۈلپەتلەر كېلىۋاتقان، قاقاس چۆللەردە مۇساپىر بولۇپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىمىزدا بولسىمۇ مەزھەپچىلىك، ئايرىمچىلىق قىلماسلىقىمىز كېرەك ئىدى. بىزنىڭ بۇيۇك مەنچىڭ خانلىقىغا بەيئەت قىلىشىمىزدىكى

سەۋەبىمۇ چوڭ بىرلىكنى كۆزدە تۇتقانلىق ئەمەسمىدى؟ ھالبۇكى بىزنىڭ ئىچىمىزدە يەنە تەپرىقچىلىك كۆرۈلۈشكە باشلىسا، بىز ئۇيغۇر خەق قاچانغىچە يالجىماي ئۆتىمىز؟ ئېزىز خوجا بىر بۆلەك قېرىنداشلىرىمىزنى كۈنپېتىش ياقتا بۆلۈپ ئەكەتتى. ئەمدى بىزنىڭ مۇشۇ بىرەر تۇمەن ئۇيغۇر ئىچىدىمۇ، كىچىككىنە ئىككى يۈرتنىڭ بىرەر يۈزچە نامازخانلىرى بىر ئىمامغا ئىقتىدا قىلىشمىسا، بۇ زادى قانداق بولغىنى ـ ھە ؟! ـــ دەپ يەنە قاينىاپ كەتتى.

كۆپچىلىك يەنە جىم ئولتۇرۇشتى. ئىمىن ۋاڭ بىر پەس ئويلىنىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن:

ـــ سىلەر ئەمدى قايتىپ، ھەر بىر يۈرتنىڭ ئىمامىلىرىنى يىغىپ، مېنىڭ ھۆزۈرىمغا ئېلىپ كېلىڭلار، يېڭىدىن ئىمام سايلاپ چىقىمىز. مانا مۇشۇ بىز تۇرۇۋاتقان يەردىكى چوڭ قورۇنى سىيرىپ ـ سۈپۈرۈپ، پۇچۇق تامىلىرىنى ياماشتۇرۇپ مەسچىت قىلىمىز. تاكى مۇشۇ يەردىن كۆچكۈچە جىمىكى ئەرلەر مۇشۇ بىر يەرگە جەم بولۇپ ھەر كۈنىدىكى بەش ۋاخ نامازنى ئادا قىلىمىز. قېنى شۇ چاغدا قايسىبىرى ئۆز ئىچىمىزدىن چىققان ئىمامنىڭ كەينىدە نامار ئوقۇيمىز دەيدىكىن ! ـــ ئىمىن ۋاڭنىڭ قاتتىق تەلەپپۇزىدىن چۆچۈگەن ئاقساقاللار جىم ـ جىملا تارقاشتى. چۈنكى، چوڭ كۆچۈشنىڭ ھارپىسىدا بويۇنتاۋلىق قىلغان ئوچ بەگنىڭ دارغا ئېسىلغىنى ئۇلارنىڭ يادىدىن چىقىپ كەتمىگەنىدى.

بىر ئاش پىشىم ۋاقىت ئۆتمەيلا ئون نەچچە ئىمام ئىمىن ۋاڭنىڭ ھۆزۈرىغا ھازىر قىلىندى. چوڭ كۆچۈشنىڭ ئالدىدىكى ۋەقە كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنىڭ قات ـ قېتىغىچە سىڭىپ كەتكەن بولغاچقا، بۇگۈنمۇ شۇنداقراق بىرەر ئىش يۈز بېرىپ قالارمىكىن دېيىشكەن ئادەملەر بىردەمدىلا ئىمىن ۋاڭنىڭ تۇرالغۇسى ئەتراپىغا يىغىلىشتى. ئىمىن ۋاڭمۇ ئىشنى ئوچۇق ـ يورۇق ھەم ئادىل قىلىش ئۈچۈن، مۇلازىملارغا ئۆينىڭ ئالدىدىكى بوشلۇققا

ئىككى پارچە گىلەمنى سالدۇرۇپ، ئىمامىلارنى گىلەم ئۈستىگە تەكلىپ قىلدى. بىر - بىرىدىن يوغان سەللە ئورىغان ئون نەچچە ئىمام نېمە ئىش يۈز بېرىدىغانلىقىنى تەخمىن قىلىشالماي، قوللىرىدىكى ئۇزۇن تەسۋىسىنى سىيرىگەچ، ئىچىدە «ئايەتلەكۇرسى» ئايىتىنى ئوقۇشۇپ، بىردە خالايىققا، بىردە ئىمىن ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى بەگلەرگە يەر ئاستىدىن قاراپ، گىلەم ئۈستىگە كېلىپ ئولتۇرۇشتى. ۋاڭنىڭ ئەتراپىدا ياكى يىغلىغان كىشىلەرنىڭ چەت - چۆرىسىدە بىرەرمۇ چېرىك ياكى پاششاپ كۆرۈنمەيتتى. سەزگۈررەك ئىمامىلار ئاستىرتىن شۇ جەھەتلەرگىمۇ دىققەت قىلىشتى. كۆپىنچە ئىمامىلار قانداق ئىش يۈز بېرىدىغىنىنى پەملىشەلمەي، كۆزلىرىنى مۆلدۈرلەتكىنچە ئولتۇرۇشماقتا.

ئىمىن ۋاڭ خالايىققا قاراپ سۆزلىدى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، مۆمىن-مۆمىنەلەر، بىزلەر تاغدا ياكى باغدا بولساقمۇ، چۆلدە ياكى يولدا بولساقمۇ، بىزنى يارىتقان خۇداۋەندە كەرىمنى دىلىمىزغا جا قىلغان مۇسۇلمانلارمىز. شۇ ۋەجىدىن، بىز خۇدانىڭ بەندىچىلىكىنى قىلىپ، ھەر كۈنى بەش نامازنى تەرك قىلماي كېلىۋاتىمىز. نىھايەت، شارائىتىمىز ناچار بولغاچقا، ھەر بىر يۈرتنىڭ نامازخانلىرى ئۆزى لايىق كۆرگەن جايدا نامازنى ئادا قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. بۈنداقتا بىز ئۆز ئارا ئەھۋال سورىشىپ تۇرۇشمىزغا، ئەھۋال ئۇقۇپ تۇرۇشمىزغا ئەپسىز بولىدىكەن. بىز ھەر بىر يۈرتنىڭ بەگ - ئاقساقاللىرى بىلەن كېڭىشىپ، مۇشۇ يەردىكى چوڭ قورۇنى تازىلاپ، سىيرىپ - سۈپۈرۈپ، تامنىڭ يوچۇق - پۇچۇقلىرىنى ئېتىپ تۈزەشتۇرۇپ، مەسچىت قىلماقچى بولدۇق. شۇنداق بولغاندا ھەممىمىز ھەر كۈندە بىر - بىرىمىز بىلەن بەش قېتىم كۆرۈشۈپ تۇرىدىغان بولىمىز. بىر مەسچىتتە بىرلا ئىمام بولىدۇ، ھازىر مۇشۇ ئولتۇرغان ئىمامىلارنىڭ ئىچىدىن بىر نەپەر

ئىمامنى تاللايمىز. مەنزىلىمىزگە يېتىپ بارغۇچە بارچە نامازخان ئەرلەر شۇ بىر ئىمامنىڭ كەينىدە تۇرۇپ نامازئۇقۇيمىز. مەنمۇ شۇ جۇملىدىن. ئىماملار بىر شەرتنى ئادا قىلىدۇ، يەنى ھەر بىرى بىر قاچىدىن دادۇرنى يەيدۇ. بۇ شەرتنىڭ مەخپىي بىر يېرى بار. شۇنى بەجا كەلتۇرگۈچى ئىمامىلىققا تەينىلىنىدۇ!

— قورۇنمۇ مەسچىت قىلغىلى بولامدۇ؟

— ئاڭلىمىغانمىدىڭ، تۇرپانلىقنىڭ بىر ناخشىسىدىكى:

تاش بىلەن مەسچىت قوپاردۇق،

سايىسىدۇر جاينامаз.

دېگەن سۆزلەرنى، ئىسلام دىنى دېگەن ھەر ئىشنى ئاسانلاشتۇرۇشقا ئىمكان بېرىدىغان دىنغۇ؟

— ئۇغۇ شۇنداق ...

— كىم ئىمام بولۇر ئەمدى؟

— ئىمىن ۋاڭ تۇغقانلىرىدىن بىرسىنى تاللايدۇ تايىنلىق.

...

گىلەمدە ئولتۇرغان ئىمامىلارنىڭ ئالدىغا بىر قاچىدىن قاتتىق دادۇر قويۇلدى. «بۇ قانداق شەرتتۇر ئەمدى؟» دەپ تېكىرقاشقان كىشىلەر يۇقىرىقىدەك ھەر خىل گەپلەرنى دېيىشكەچ، ئىمامىلارنىڭ دادۇر يېيىشىگە قارىشىپ تۇرۇشماقتا.

ئىمامىلارنىڭ ئېچىدە ياشلىرىمۇ، قېرىلىرىمۇ، چىشى ساقلىرىمۇ، چىشى شالاڭلاپ قالغانلىرىمۇ بار ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى دادۇرنىڭ شۆپۈكىنى ئادالاپ يۇتسا، بەزىلىرى شۆپۈكى بىلەنلا چاينىشقا باشلىدى. بەزىسى «چاينىاپ ئولتۇرسام ئارقىدا قالۇرمەنمۇ» دېگەن ئەندىشىدە ئادالىغان دادۇرنى پۈتۈن — پۈتۈنلا يۇتماقتا ئىدى. ئۇنداقلار بەلكىم «ئىمامىلىقنى قولغا كەلتۇرسەملا بولدى. دادۇر ئېچىمنى قاتۇرۇپ قويغۇدەك بولسا، سۇرگە ئېچىۋېتەرمەن يامىنى كەلسە» دەپ ئويلىغاندۇ. ئىشقىلىپ، ئىمامىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئالدىغا قويۇلغان قاچىدىكى

دادۇرنى ئىلگىرى ـ كېيىن يەپ تۇگىتىشتى. ھوشۇرقاربي باشقىلاردىن خېلى كېيىن يەپ تۇگەتتى. ئۇ دادۇرنى پاكىز ئاقلاپ، شالاڭلاپ قالغان چىشلىرى بىلەن يۇمشىتىپ، ئالدىرىماي يۇمشاق چايناپ يۇتقاچقا، ھەممىنىڭ ئارقىدا قالغانىدى. ئىمامىلاردىن دادۇرنى بالدۇر يەپ بولغانلىرى مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ، كۆزىنىڭ قىرىدا ھوشۇرقاربيغا مەنىستىمگەن نەزەردە قارىشىپ قويۇشتى. «بۇ ئادەمنىڭ ئىمامىلىقتىن تەمەسى يوق ئوخشايدۇ، بولمىسا دادۇرنى ئۇنچىۋالا گىجىكلىق بىلەن يېمىگەن بولاتتى.» ھەركىم كۆڭلىدە ھەر خىل تەخمىنلەرنى قىلىپ تۇرغاندا، ئىمىن ۋاڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ ئۇنلۇك ئاۋاز بىلەن:

ـــ ھوشۇرقاربي ئىمامىلىقتا تەيىنلەنسۇن! ـــ دەپ جاكارلىدى.

ھەممەيلەن ھەيرانلىقتا كۆزلىرىنى چىمچىقلاتقىنىچە، بۇ ۋەجىك، كۆرۈمسىز، ئۆشكە ساقال، يۇزى قوشۇقتەك ئادەمگە قاراشتى.

خالايىقنىڭ ئىچىدىن تۇرگۇنەك بىرسى بوينىنى سوزۇپ ۋارقىرىدى:

ـــ دادۇرنى ئەڭ ئاخىرىدا يەپ تۇگەتكەن بۇ ئادەم نېمە سەۋەبتىن ئىمامىلىققا تەيىنلىنىدۇ؟

ـــ ھە، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

ـــ توغرا، نېمە ئۈچۈن دادۇرنى بالدۇر يەپ بولغانلار تاللانمايدۇ؟

...

خالايىق ئىچىدىن ھەر تۇرلۈك سوئاللار چىقىشتى. ئىمىن ۋاڭ يەنە سۆزلىدى:

ـــ ئاڭلاڭلار، مۆمىن بەندىلەر! دادۇر يېيىش بىر زاھىرەن[1] كۆرۈنۈش، باتىنەندە[2] بولسا بىر ھەقىقەت بار. ئۇ ھەقىقەت

① زاھىرەن ـــ كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان.

② باتىنەن ـــ يوشۇرۇن.

شۇكى، ئىمام بولغۇچى ھەر ئىشنى ئەستايىدىل قىلىشى، يۈرت ئىچىدىكى ھەق ـ ناھەققە ئىنچىكىلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان بولۇشى كېرەك. ھوشۇرقاري بىز كۈتكەن ئاشۇ مەخپىي شەرتكە ئۇيغۇن ئىش قىلدى. ئۇ ھەر بىر دادۇرنى پاكىز ئاقلاپ، ئالدىرىماي چاينap يۈتتى. باشقىلار بولسا ھاپىلا ـ شاپىلا، چالا ـ بۇلا چاينapلا، ھەتتا بەزىلەر چاينىماي پۈتۈن يۈتتى. ئۇنداق ئادەملەر ئىشقا ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز ھوشۇرقارىينى ئىماملىققا تاللىدۇق !

ـــ بوغۇ توغرا بوپتۇ. ھوشۇرقاري بەكمۇ مۇڭلۇق قىرائەت قىلىدۇ ئەمەسمۇ.

ـــ بۇ قارىم تەمەدىن خالىي بىر ئادەم. خەتمىقۇرئاننى خالىس ئوقۇيدۇ. بۇ تەرىپىنى ئويلىغاندىغۇ مۇشۇ ئادەمنىڭ ئىمامەتچىلىك قىلغىنىمۇ بىر ھېسابتا ياخشى بولغىنى.

ـــ بىر گىجىڭ ئادەمنى ئىملىققا تەينىلىگىنى نېمىسى؟

...

ھەر كىم ھەر نېمە دېيىشتى، بەزىلەر ئىمىن ۋاڭنىڭ تەدبىرىگە ئاپىرىن ئوقۇشتى. بەزىلەر يەنە بىر نېمىلەرنى دەپ غودۇڭشىغىنىچە چېدىرلىرىغا تارقاشتى.

ـــ خالايىقىنىڭ بېشىنى قوشۇشقا ئىمىن ۋاڭ ھەقىقەتەن تەدبىرلىك ئىكەن جۇمۇ !؟

ـــ چوڭ كۆچۈش ھارپىسىدىكى ھېلىقى بەگلەرنى قەتل قىلمىغان بولسا، بۇ قويغا ئوخشاش دېھقانىنى بىر مەقسەتكە كۆندۈرمەك ھەقىقەتەن تەسكە چۈشەتتى، بۇرادەرلەر !

ـــ ئىمىن ۋاڭ راستلا ھەم قاتتىق، ھەم يۇمشاق ۋاستىنى قوللىنىشقا ماھىر ئىكەن. ھەر ئىشنى ئۆز يولىدا بىر تەرەپ قىلغىنىنى قاراڭلار !

بەگلەر، ئاقساقاللارمۇ ئەنە شۇنداق مۇلاھىزىلەر بىلەن تۇرالغۇلىرىغا قايتىشتى.

*　　*　　*

گەنسۇ تامان كەتكەن شاپىبەگ بىلەن مەسئۇدتىن ھازىرغىچىلىك خەۋەر يوق. قومۇل ۋاڭى ئىمىن ۋاڭغا ھال ئېيتىپ بارغان خالىق بىلەن ئالىم خوجىمۇ قۇرۇق قول قايتىپتۇ. قومۇل ۋاڭى: «سىلەر بىزنىڭ قېرىنداشلىرىمىز، سىلەر ئاچ قالساڭلار بىز قاراپ تۇرالمايمىز. بىراق، بۇلتۇر جۇڭغارلار ناھايىتى نۇرغۇن چېرىك بىلەن كېلىپ يۇرتنى بۇلاپ، نۇرغۇن ئاشلىقىمىزنى ئېلىپ كەتتى. شۇ ۋەجىدىن بىزمۇ خاقانى چىنغا ئاشلىق يارەم تەلەپ قىلىپ ئادەم ئەۋەتتۇق. پات ئارىدا بىرەر ئۇچۇر ـ سىرتىقى كېلىپ قالار، قاراپ تۇرماسمىز!» دەپ، بۇغداي نېنى بولمىسىمۇ ھەر ھالدا بۇغداي سۆزى قىپتۇ. ئوۋ ـ شىكارغا چىقىپ كەتكەن يىگىتلەردىن تېخى خەۋەر يوق... ئىمىن ۋاڭ ئىچى سىقىلىپ، ئۇيقۇسى قاچتى. ئۇ ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ كىيىندى ـ دە، سىرتقا چىقتى. سەگەك يانقان چىنىخان ياندىكى ئۆيدىكى كاھ[1] نى ئويغىتىپ، ۋاڭغا تۇيدۇرماي ئارقىسىدىن قوغداپ مېڭىشىنى تاپىلىدى. ئىككى نەپەر كاھ ۋاڭغا ئەگەشتى.

ھاۋا ئانچە ئوچۇق ئەمەس، يۇلتۇزلارمۇ خىرە كۆرۈنەتتى. ئاسماندىن خۇددى تۆگىمەننىڭ توزغىقىدەك بەكمۇ ئۇششاق قار ئۇچقۇنلىرى سىمىلداپ چۈشمەكتە، ئىتلارمۇ سوغۇقتا تۆگۈلۈۋالغان بولسا كېرەك، بىرەرسىمۇ قاۋىمايدۇ. بەزى چېدىرلارنىڭ يوچۇقىدىن شامنىڭ يورۇقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئىمىن ۋاڭ بىر بېسىپ، ئىككى بېسىپ ئاشۇ چېدىرنىڭ تۆۋىگە كەلدى. چېدىر ئىچىدىن بالىنى ئەللەي ئەتكەن مۇڭلۇق سادا ئاڭلاندى. ئەمدى ئاننىڭ بۆشۈكنى تەۋرەتكەچ ئېيتقان ئەللىيى ئېنىق ئاڭلاندى:

---

① كاھ ــ ۋاڭنىڭ قوغدىغۇچىسى.

باغدىكى چىناردىن كېسىپ،
بۆشۈكىنى راسلىغان،
قارا قوينى ئۆلتۈرۈپ،
شۇمكىنى راسلىغان،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

ئاق يۈزلۈك قوزىچىقىم،
ئالما يۈزلۈك تاتلىقىم،
خۇش خۇيۇڭنى كۆرگەندە،
كېلەر مېنىڭ شادلىقىم،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

تۆڭلۈك بېشىغا ئاي كەلدى،
ئاتىڭنىز بالام ھازىر كەلدى،
چامغۇر سېلىپ ئاش ئېتەي،
ئەمدى ئۆيگە نان كەلدى،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

بالىنىڭ ئارىلاپ ـ ئارىلاپ غىڭشىپ يىغلىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپ قالاتتى. قارىغاندا، ئانىنىڭ ئەمچىكىدە بالىنى تويدۇرغۇدەك سۈت بولمىسا كېرەك. بىچارە ئانا پەقەت ئەللەيلەپ بالىسىنى ئۇخلىتىشقا تىرىشىۋاتقاندەك ئىدى. ئانىنىڭ رىتىملىق ئەللىيى يەنە ئاڭلاندى:

بالام ئارسلان بىلەكلىك،
باتۇر، قاپلان يۈرەكلىك،
ياخشى ـ يامان كۆنلەردە،
ماڭا بەكمۇ كېرەكلىك،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

ئەللەي، ئەللەي بالىسى،
باغدا ئانار دانىسى،
بىر كېچىدە مىڭ قوپۇر،
ئاق سۈت بېرەر ئانىسى،
ئەللەي بالام، ئەللەي !

ئانا هارغان بولسا كېرەك، ئۇنىڭ ئاۋازى ئۆچكەندەك قىلىۋىدى، شۇ هامان ئۇيقۇسى قېرىشقان بالا يەنە قىرقىراپ يىغلاشقا باشلىدى. ئانىنىڭ بالىسىنىڭ ئاغزىغا سالغۇدەك بىر چىشلەم نېنى بولمىسا كېرەك، ئۇ يەنە ئەللەي قوشىقىنى ئېيتىشقا باشلىدى:

ئال قامۇرا، ئال قامۇر،
ئالما يېسە چىش قامۇر،
ئالما يېگەن بالامنىڭ
قاچىرىدىن قان تامۇر،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

ئېگىز تاغنىڭ بېشىدا،
چېدىر تىككەن بوۋىسى،
ئاق شۇڭقارنىڭ پېيىنى،
پىلىك سوزغان مومىسى،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

مېنىڭ بالام قايىدەك،
بالىلار بىلەن باغدەك،
باغدا نېمە قىلغۇدەك،
بادام تېرىپ يۈرگۈدەك،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

باغدا بادام پىشىپتۇ،
تۇڭگە توك ـ توك چۈشۈپتۇ،
مېنىڭ بالام شۇ باغدا،
بادام تېرىپ يۇرۇپتۇ،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

ئالا شۇر، ئالا شۇر،
ئالماچ چامچا[1] ياراشۇر،
ئالماچ چامچا ياراشسا،
بەگ قىزلىرى تالاشۇر،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

ۋاي جېنىم، ئاپپاق بالام،
قانداق قىلاي پاناھىم.
ئاجىز بەندىلەر ھالىغا،
قاچان يېتەر خۇدايىم؟
...

ئىمىن ۋاڭ يەنە بىردەم ئاڭلىغان بولسا بەلكىم ئۆزىمۇ ئاشۇ چېدىر تۇڭدە ئۇخلاپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ مومىسىمۇ ئۇنى كىچىك ۋاقتىدا، ھەتتا ئالتە ـ يەتتە ياشقا كىرىپ قالغان چاغلىرىدا شۇ ئەللەي قوشىقىنى ئېيتىپ ئۇخلىتاتتى. بىراق، چېدىر ئىچىدە ئەللەي قوشىقى ئېيتقان ئانىنىڭ:

ئاجىز بەندىلەر ھالىغا،
قاچان يېتەر خۇدايىم.

---

① شەرقىي شىنجاڭ رايونىدا ئوغۇل ، ئەر ـ يىگىتلەر كىيىدىغان كۆڭلەكنى «چامچا» دەيدۇ.

دېگەن قوشقى ئۇنىڭ ئۆپكىسىنى ئۆرلەتتى. ئۇنىڭ بوغۇزىغا بىر نەرسە كەپلىشىپ قالغاندەك بىلىندى. ئۇنىڭ كۆزىدىن ئىككى تامچە ياش چىقىپ، مەڭزىنى بويلاپ چۈشۈپ، قويۇق ساقىلى ئۈستىدە توختىدى. «مەن خەلقىمنى نېمە ھالغا چۈشۈرۈپ قويدۇم ـ ھە؟ بۇ نارەسىدە بالىلار ئانىسىنىڭ سۈتىگە، گۆش ـ مايغا تويۇنۇشى كېرەك ئىدىغۇ؟ پۇقرالىرىم ماڭا گەپ ـ سۆز قىلىشتىن ئەيمىنىشتى، چۈنكى مەن ئۇلارنى قىلىچقا تايىنىپ ھەيۋە قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىسىسق ماكانلىرىدىن ئايرىدىم. بۇ پىچارىلەر گەپ قىلاي دېسە ئامال يوق. نالىسىنى خۇداغا ئوقۇشقا مەجبۇر... »

ئىمىن ۋاڭ چېدىر تۇۋىدە خېلى ئۇزاق تۇرغاندىن كېيىن، ئېغىر قەدەملىرىنى يۆتكەپ يەنە ئالدىغا قاراپ ماڭدى. خېلى ماڭغاندىن كېيىن بىر چېدىردا خېلى كۆپ ئادەمنىڭ ۋاڭ ـ چۇڭ كۆتۈرۈپ، كۈلكە ـ چاقچاق قىلىشۋاتقىنى ئاڭلاندى. ئىمىن ۋاڭ بىر ـ بىر بېسىپ چېدىرغا يېقىنلاشتى. چېدىر ئىچىدىن بىر ئوغۇل بالىنىڭ:

ـــ ئەسىئەت ئاكا، ھېلىقى كەيپىنىڭ خۇرۇچلىرى بولغان ھاراق، ناس ۋە تاماكا توغرىسىدىكى قوشقىنى يەنە بىر قېتىم ئېيتىپ بەرسەڭچۇ، يادلۇالايچۇ شۇ قوشاقلارنى، بەكمۇ قىزىق ئىكەن ! ـــ دېگىنى ئاڭلاندى.

ـــ نەچچە رەت ئېيتىپ بەرسەمۇ يادىڭدا تۇتالمىدىڭمۇ ھوي شۇمتەك ؟ ـــ بۇ ئەسىئەت قۇلاقنىڭ ئاۋازى ئىدى.

ـــ بۇ قېتىمقىسىدا چوقۇم يادلىۋالىمەن. مەنمۇ ئۇنى باشقىلارغا ئوقۇپ بېرىپ، ئۇلارنى كەيپىتىن سەسكەندۇرۇپ ساۋاب تاپمايمەنمۇ؟

ـــ ماۋۇ گېپىڭ بولىدۇ. ئەمىسە، قۇلاق سالغىن ـ ھە ! ـــ ئەسىئەت قۇلاق قوشقىنى ئېيتتى:

ھاراق پادىشاھدۇر،
مۇسەللەس ۋەزىر.

ناس پاسكىنادۇر،
نەشە بىنەزىر (بىنەزەر).
ناس چەككەن كىشىنى
ئۇرۇپ چاقسا چىشىنى،
زىلچا ـ گىلەمگە تۈكۈرۈپ،
رەسۋا قىلۇر كىشىنى.
ئۆگەنمەكلار ئۇنىڭكى
نىجىس قىلىق ئىشىنى.
تاماكا چەككەن كىشىنى،
خۇدا ئوڭلار ئىشىنى !

ـــ ھوي ئەسسەت ئاكا، ئۇنداقتا ناس بىلەن تاماكىنى چەكمەي، ھاراق بىلەن مۇسەللەسنى ئىچسە بولغۇدەك ـ ھە؟ ـــ دېدى ھېلىقى ئوغۇل بالا.

ـــ ۋاي، شۇمتەك ھەي، دائىم گەپنىڭ ئاشۇنداق يېرىگە دىققەت قىلمىدىكەنسەن. باش تەرىپىنى يادلىماي، ئاخىرىنى يادلىمامسەن !

ـــ بولىدۇ، ئەسسەت ئاكا، شۇنداق قىلاي، سەن بىلەن چېقىشىپ قويدۇم شۇ !

چېدىر ئىچىدە كۈلكە ـ چاقچاق خېلى قىزىۋاتاتتى. قارىغاندا، بۇ ئاستانىلىق بۇرادەرلەرنىڭ چېدىرى ئوخشايدۇ. ئىمىن ۋاڭ يۈرتلۇقلىرىنى يەنە قانداق قىزىقچىلىقلارنى قىلمىدىكىن، دەپ چېدىر تۈۋىدە قۇلاق شىكىتايتىپ تۇرىۋەردى. بۇ قاتتىقچىلىق كۈنلەردە ئىمىن ۋاڭ مۇنداق كۈلكە ـ چاقچاقلارنى ئاڭلاش ئىمكانىيىتىگە ئۇدۇل كەلمىگەنىدى. چۈنكى، كۈندە بەش ۋاخ نامازغا ئۇ بىرسىنىڭ داد ـ پەريادى، بۇ بىرسىنىڭ يىغا ـ زارى، بۇلاردىن قالسا غەم ـ غۇسسە...

ـــ ئەمدى ئەسسەت ئاكا، سېنىڭ نامىڭنى «ئەسسەت قۇلاق» دەپ بىكار ئېيتمىغان يۇرت خەلقى، سېنىڭ قۇلىقىڭ ئۇزۇن،

كۆرگىنىڭدىن ئاڭلىغىنىڭ كۆپ، يەنە بىرەر قىزىق چۆچەكلىرىڭ بولسا ئېيتىپ بەرگىنە، ــ بۇ يەنە ھېلىقى ئوغۇل بالىنىڭ ئاۋازى ئىدى، ــ قىشنىڭ بۇ ئۇزۇن تۈنلىرىنى سەن قىسقارتمىساڭ باشقا ئامال يوق !

ــ خەپ شۇمتەك، شۇ باھانىدە مېنىڭ لەقمىمنى تىلغا ئېلىۋالدىڭ ـ دە، خەپ ! ــ ئەسئەت قۇلاق ئۇ بالىنى نوقۇشلاپ قويدى.

ــ ئېيتىپ بەرگىنە، ئەسئەت ئاكا، قۇلاقلىرىمىز قىچىشىپ قالدىغۇ؟! ــ ياندىن يەنە بىرەيلەن قوپتى.

ــ ماقۇل چاپلاشقاقلار، ئېيتىپ بەرمەيمۇ سىلەردىن قۇتۇلالمايدىغان ئوخشايمەن، ــ دېدى ئەسئەت قۇلاق.

قارىغاندا، بۇ چېدىرغا ياش بالىلار كۆپرەك يىغىلغان ئوخشايدۇ. ئەسئەت قۇلاق «ئات بىلەن تۆگىنىڭ ئېيتىشىشى»نى ئېيتىشقا باشلىدى:

بىر كۈنى كېچەش چاقىرىپتۇ ھەزرىتى سۈلايمانى،
يىغىلىپ جەم بوپتۇ جەمئىي ھايۋانى.
جەمئىي ھايۋانغا ئورۇن قىپتۇ تايىن،
ئات قوپۇپ ئاپتۇ تۆرىدىن جايىن.
بۇنىڭغا تۆگىنىڭ ئاچچىقى كېلىپ دەپتۇ:
ئەي ئات، كۈنى تاق، مېنىڭ شانۇشەۋكىتىمگە باق،
ئېگىز تۇرسام مەن سېنىڭدىن پەستە قالمايمەن، ياق، ياق !
تۆرىگە چىقىۋېلىپ قىلمىغىن ماڭا چاقچاق،
تېزدىن ئورۇن بوشات ماڭا، ئەقىلسىز، ئاخماق.
ئات ئېيتىپتۇ:
ئىي، تۆگە دېگەن كوسا ماڭلاي،
پەستە تۇرۇپ سۆزلىگىن، گېپىڭ بولسا مەن ئاڭلاي.
سەن ئېگىز تۇرغىنىڭ بىلەن ئەقلى ـ ھوشۇڭ يوق.
مۇڭگۈزىنى بۇغىغا بېرىپ قۇرۇق قالغان سوكال قۇيرۇق.

تۆگە ئېيتىپتۇ:
ئىي، ئات دېگەن ئۇزۇن ماڭلاي،
ئەجەب تولا سۆزلەپ كەتتىڭ، يەنە سۆزلە، مەن ئاڭلاي،
ئۇچاڭدا ئېگەر تۇرادۇر، ئېگەرچىمىدىڭ سەن؟
قۇيرۇقۇڭ قارا تۇرادۇر، كۆمۈرچىمىدىڭ سەن؟
كالتە قۇلاق، چويۇن تۇۋاق ھارامزادە،
مېنىڭدىن پاكار تۇرۇپ تۆرگە چىقىۋېلىپ ئەجەب گېپىڭ چوڭغۇ؟
ئات ئېيتىپتۇ:
ئەي تۆگە دېگەن ئېگىز ئەخمەق، بۇرنى يېرىق سوكال قۇيرۇق،
پۇتىڭغا كىيىۋاپسەن يوغان چورۇق.
سېنى ئىگەڭ چۆللەردە يانتاق ـ قامغاق بىلەن باقۇر،
يايلاققا كۆچكەن چاغلاردا
ئۇستۇڭگە لاقا ـ لۇقا، چېدىرلار ئارتۇر.
بۇنى ئاز دەپ بۇرنۇڭغا چۈلۈك ئۆتكۈزۈپ،
سوكال قۇيرۇق ئېشەكنىڭ ئارقىغا چاتۇر.
ۋارقىرايسەن، جارقىرايسەن چورۇق بېغىدا،
ۋارقىرايسەن، جارقىرايسەن ئۇرار چېغىدا.
سېنى كارۋانلار دائىم ئوتۇنغا سالۇر،
ماڭمىساڭ تاسما قامچا بىلەن يوتاڭغا سالۇر.
ئۇسسۇزلۇقىڭدىن قاتىدۇ سېنىڭ مايىقىڭ،
ھەر كۈنلۈكى باردۇر يەيدىغان ئون ـ يىگىرمە تايىقىڭ.
ئۆزۈڭنىڭ جاھىللىقىڭدىن سىيىسەن ئارقاڭغا،
بۇ رەسۋاچىلىق قالىدۇ ئەبەد بالىچاقاڭغا.
شۇڭا مەندەك تۆرلەردە تۇرالمايسەن.
كالانپايلىقىڭدىن پىلىسىرات كۆۋرۈكىدىن ئۆتەلمەيسەن.
تۆگە ئېيتىپتۇ:
ئىي، ئات دېگەن ئۇزۇن ماڭلاي،
يەنە سۆزلە، گېپىڭ بولسا مەن ئاڭلاي.
ئۆزۈڭنىڭ ئەسكىلىكىدىن ئاغزىڭنى يىرتىپ يۈگەن سالۇر،

بىر كۈنى ئاچ قالساڭ ئەگەر، نوخلاڭ ئۆرلەپ قالۇر.
چىدالماستىن ئۇسسۇزلۇققا سازلىقلاردىن كېتەلمەيسەن،
ھېچقاچاندا چۆلدە مەندەك مەنزىلگە يېتەلمەيسەن.
قاترايسەن، يورغىلايسەن تەگكەچكە قامچا،
غانجۇغا ـ بوغچىدا ئېسىقلىقتۇر سېنى باغلار ئارغامچا.
مېنىڭ بىلەن گەپ تالاشما، دېگەنلىرىم يېتەر،
تەييار تۇرار ئاغزىڭغا يۈگەن، پۇتىڭغا چۆدەر.

ـــ ئادەملەرغۇ تۆر تالاشسۇن، ھايۋانلار ئارىسىدىمۇ تۆر تالىشىدىغان ئىش بار ئىكەن ـ دە، ئەسلىدە ئاكا ؟ ـــ دەپ سورىدى بىرەيلەن.
ـــ جانلىقلارنىڭ خۇسۇسىيىتى ئاساسەن ئوخشاش كېلىدىغان ئوخشايدۇ، ـــ دېدى ئەسلىدە ئارتۇق سۆزلىگۈسى كەلمەي. قارىغاندا، ئۇ بۇ ئۇزۇن «ئېيتىشىش» نى سۆزلەپ بولغۇچە چارچاپ قالغاندەك قىلاتتى.
ـــ ھايۋانلاردىمۇ لەقەم بولامدۇ نېمە، ئەسلىدە ئاكا؟ ـــ بۇ ھېلىقى ئەسلىدىنىڭ لەقمىنى ئەيمەنمەي تىلغا ئالغان ئوغۇل بالا ئىدى.
ـــ قانداق دەيسەن؟ ـــ ئەسلىدە قۇلاق تۇزلا ئويلاپ قايتۇرۇپ سوئال قويدى.
ـــ ئابايىقى ئېيتقىنىڭىزدا تۆگە ئاتنى «كالتە قۇلاق، چوڭ تۇڭاق ھارامزادە» دەپ ئېيتتى، دېدىڭىز، شۇ ئاتنىڭمۇ لەقمى «قۇلاق» بولسا، سىز بىلەن بىر جەمەتمىكىن دەيمىنا؟!
ـــ ڭۇي شۇمتەك، سەن دائىم گەپنىڭ ئاشۇنداق يېرىنىلا تۇتۇڭالسەن، خەپ ! «تۇزۇڭنى يەپ تۇزلۇقۇڭغا چىقىراي» دېگەن سەن ئىكەنسەن ـ دە! ئاڭلايدىغاننى ئاڭلاپ بولۇپ، «ئۆز گۆشىنى ئۆز يېغىدا قورايلى» قىلىڭاتسىنا، سەن شۇمتەك ! خەپ توختا ! ئاغزىڭغا ئىككى شاپىلاق ئۇرمىسام ! ـــ ئەسلىدە قۇلاق ئۇرنىدىن قوپۇپ ھېلىقى ئوغۇل بالىنى تۇتماقچى بولدى، بىراق ئۇزاق

چازا قوروپ ئولتۇرغاچقا، دەماللىققا قەدەم باسالمىدى.

— «ھاۋانىڭ گۈلدۈرى بار، يامغۇرى يوق، قېرىنىڭ ئاچچىقى بار، ماغدۇرى يوق» دېگەن مۇشۇ ! قېرىغىنىڭىزغا تەن بېرەرسىز ئەمدى، ئەسئەت ئاكا؟! — ھېلىقى ئوغۇل چېدىرىنىڭ تۆرىگە بېرىۋېلىپ ئەسئەت قۇلاق بىلەن يەنە چېقىشتى.

— خەپ توختاپ تۇر، شۇمتەك، مەن ئەمدى ئەللىككە كىرسەم مېنى قېرى دەپ مازاقلايسىنا !؟ — ئەسئەت قۇلاق ئورنىدا ئولتۇرۇپلا ھېلىقى ئوغۇل بالىغا پوپوزا قىلىپ قويدى. چېدىر ئىچىدە كۈلكە كۆتۈرۈلدى...

ئىمىن ۋاڭ مىيىقىدا كۈلگىنىچە چېدىر يېنىدىن ئايرىلدى. «خۇداغا شۈكۈر، ھەر نېمە بولسا ئارىمىزدا ئاز ـ تولا كۈلكە ـ چاقچاقمۇ بار ئىكەن» دەپ ئويلىدى ئۇ. ئىمىن ۋاڭ چېدىرلارنى ئارىلاپ، يېرىم كېچە بولاي دېگەندە تۇرالغۇسىغا يانىدى. ئىككى كاھمۇ خۇددى ئەرۋاھتەك، ئۆزلىرىنى كۆرسەتمىگەن ھالدا ۋاڭنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ قايتىپ كەلدى.

ئىمىن ۋاڭ كۆچمەنلەر ئارىسىدا يولۇقتۇرغان «ئاچچىق ـ چۈچۈك» لەرنى ئويلاپ، چىگىچىلەشكەن خىيالى بىلەن تاڭغا يېقىن كۆزى ئۇيقۇغا كەتتى. بىر چاغدا «ئۆمۈر ئويغاق» ياتقىندا قۇلىقىغا ئاخشامقىدەك مۇڭلۇق قوشاق ئاڭلاندى:

توخۇ چىللاپ تاڭ ئاتتى،
غاپىل ئۇيقۇدا ياتتى.
ئويغىتىڭلار غاپىلنى،
شۇ ئۇيقۇدىن نە تاپتى؟

ئۇخلىماقتا يېنىڭدا،
خۇدا بەرگەن بالىلار.
مۆرىمەكتە ئېغىلدا،
ئاچ قالدۇق، دەپ كالىلار.

ھەي باللىرىم ـ باللىرىم،
ئۇيقۇڭلارنى ئېچىڭلار!
ئالەم يورۇپ تاڭ ئاتتى،
كۆزۈڭلارنى ئېچىڭلار!

ئىمىن ۋاڭ «بۇ چۈشۈمۈ، ئوڭۇممۇ؟ ياكى مەن تېخىچىلا چېدىر يېنىدىمۇ؟» دېگەن تېڭىرقاش بىلەن كۆزىنى ئاچتى. چىنىخان ھەر كۈنى سەھەردە باللىرىنى ئويغىتىدىغان ئۈسۈلنى قوللىنىپ، باللىرىنى شېرىن ئۇيقۇدىن قوشاق ئېيتىپ ئويغىتىۋاتاتتى.

چىنىخان ئىمىن ۋاڭدىن ئۇرانزىپ، يۇنۇس، سەيپۇللا، فەردۇن ۋە بەھرام دېگەن بەش ئوغۇل، ئىككى قىز تۇغقانىدى. ئىمىن ۋاڭنىڭ تۇنجى ئايالى بولسا نۇرئەھمەد (پالەچ بولۇپ قالغان)، سۇلايمان، مۇسا دېگەن بالىلارنى تۇغۇپلا ئالەمدىن ئۆتكەنىدى. يەتتە بالا قاتار ياتاتتى. ئىمىن ۋاڭ خىجىل بولغا قىياپەتتە ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى ۋە:

ـــ ھەي ئىسىت، بۇگۈن بامدات نامىزىنى قازا قىپتىمەن ـ دە، مۇسۇلمانلىغا كۇن قىزىرىپ چىققۇچە يېتىش ھارام ئەمەسمۇ ! ـــ دېدى ـ دە، يۇزىنى چالا ـ بۇلا يۇيۇپلا، جۇۋىسىنى كىيىپ تالاغا چىقىپ كەتتى.

* * *

ھوشۇرقاري جامائەتكە ئىمام بولغاندىن كېيىن بىرقانچە كۈنگىچە گەپ ـ سۆز بېسىقمىدى. «توي بولسا ئۇچ كۈن سۆز، ئۆلۈككە ئۈچ كۈن سۆز» دېگەن گەپ توغرا ئېيتىلغانىكەن، جامائەت ئىچىدە غۇدۇر ـ غۇدۇر كۆپىيىپ قالدى. ئىمىن ۋاڭنىڭ ئاتىسى نىياز ئاخۇن سەپەر ئۈستىدە تۇيۇقسىز ۋاپات بولغاندىن

كېيىن، ئىمىن ۋاڭ ئالىم خوجىنى قازىلىققا تەيىنلىگەنىدى. ئالىم خوجا ئەل ئىچىدىكى دىنىي ئەخلاق، شەرم ـ ھايا، نامازغا كەلمەسلىك، ناشايان ئىشلار دېگەندەك ئىشلارنى كۆزىتىشكە ھاسان تايغانىنى موتوسوپ① قىلىپ بەلگىلىدى. ھاسان تايغان ئەتىسى ـ ئاخشىمى چېدىرلارنى ئارىلىغاچ، خەلقنىڭ ئەھۋال مەلۇم قىلىشلىرىنى ئاڭلاپ يۈردى. بىر كۈنى پېشىن نامىزىدىن كېيىن رەجەپ ئىسىملىك بىر بوۋاي ئۇنىڭغا ئەھۋال مەلۇم قىلدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، شەرۋانخان دېگەن تۇل چوكان ئۆزى بىلەن قوشنا ئىكەن. ئىمامەتچىلىككە تاللىنالمىغان ئاسىم قارىي دېگەن قارا ساقاللىق ئادەم ئۇنىڭ چېدىرىغا پات ـ پاتلا كىرىپ چىقىدىكەن. بۇ ئەھۋال كۆپ تەكرارلانغاندىن كېيىن، رەجەپنىڭ گۇمانى قوزغىلىپتۇ. ئۇ بەلكىم ساقاللىق ئاسىم ناشايان ئىشلارنى قىلسا كېرەك، دەپ ئويلاپ، ھاسان تايغانغا ئەھۋال مەلۇم قىلغانىكەن.

ھەر ئېھتىمالغا قارشى ھاسان تايغان ئىككى نەپەر يارەمچىسى بىلەن چاندۇرماي بىر قانچە كۈن ئاشۇ شەرۋانخان دېگەن تۇل چوكانىنىڭ چېدىرىنى كۆزەتتى. دەرۋەقە، قارا ساقاللىق ئاسىم دېگەن كىشىنىڭ شۇ چېدىرغا كۆپ قېتىم كىرىپ چىققانلىقىنى ھاسان تايغان ۋە ئۇنىڭ يارەمچىلىرى كۆردى. بىر كۈنى شام بىلەن خۇپتەننىڭ ئارىلىقىدا ھاسان تايغان يارەمچىلىرى بىلەن پايلاپ تۇرۇۋىدى، قارا ساقاللىق ئاسىم شەرۋانخاننىڭ چېدىرىغا يەنە كىرىپ كەتتى. خۇپتەنگە تاڭ ـ تاڭ ئۇرۇلدى. ھاسان تايغان بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرى خۇپتەن نامىزىغا ئالدىرايتتى. بىراق، قارا ساقال ئاسىم شەرۋانخاننىڭ چېدىرىدىن چىقمايتتى. تاقەتتى تاق بولغان ھاسان چېدىرنىڭ يېنىغا كەلدى ۋە يۇقىرى ئاۋاز بىلەن:

ـــ شەرۋانخان، بىز سىزنى ئىزدەپ كېلىۋىدۇق،

① موتوسوپ ـــ مۇھتەسىب، دىنىي ئىشلارنى تەپتىش قىلغۇچى.

ئىشىكىڭىزنى ئېچىڭ ! ــ دېدى.

ــ مانا هازىر، ــ چېدىر ئىچىدىن ئايال كىشىنىڭ زىل ئاۋازى ئاڭلاندى. ئاۋاز ئاڭلاندى ـ يوُ، سىرتقا خېلى ۋاققىچە ئادەم چىقمىدى. هاسان تايغان يەنە ۋارقىرىدى، ئۆيئىچىدىن «مانا هازىر» دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. كەينىدىن شام يېقىلدى، بىراق سىرتقا ئادەم چىقمىدى. هاسان تايغانىنىڭ جوُدوُنى توُتوُپ چېدىرنىڭ كىچىككىنە ياغاچ ئىشىكىنى كوُچەپ بىرلا ئىتتىرىپ، ئۆيگە بۆسوُپ كىردى. شام يورۇقىدا كۆردىكى، ئۆرۈكلوُك بىر تال توم چېچى بار شەرۋانىخان ئوچوُق گوُللوُك كۆڭلەك كىيگەن هالدا ئۆره توُراتتى. بىراق، قارا ساقاللىق ئاسمىنىڭ كىيىۋالغىنى گوُللوُك چىت تامبال ئىدى. هاسان تايغانىنىڭ كوُلكىسى قىستىدى. شوُنداقتىمۇ، ئوُ ئەدەپ يوُزىسىدىن بىر كىمنى خجىل قىلىشنى ئۆزىگە راۋا كۆرمەي، كوُلكىسىنى زوۋرىغا بېسىپ:

ــ ئاسىم قارىم، بۇ ئۆيده نېمه ئىش قىلىپ يوُرىسىز؟ ــ دەپ سورىدى.

ــ مەن ... مەن بوُ ئۆيگە شام نامىزىغا تەرەت ئالاي دەپ كىرىۋىدىم، ــ دېدى ئاسىم قارا ساقال دوُدوُقلىغىنىچه.

شوُ چاغدا هاسان تايغانىنىڭ يارەمچىلىرىدىن بىرسى بولغان ئاغزى ئىتتىك يىگىت سەمەت مۇنداق دەپ سالدى:

ئەمرىمەرۇپ قىلىدىغانلار،
سەللىسى چوڭ قازى ـ ئامبال.
كۆڭلىده شەيتان بولمىسا،
ئالمىشارمىدى بۇ تامبال.

قارا ساقاللىق ئاسىم شوُ چاغدىلا ئۆزىنىڭ ناشايان ئىش قىلغانلىقىنىڭ چېنىپ قالغانلىقىنى بىلىپ، بېشىنى

سالغىنىچە گۆشىيىپ ئولتۇردى.

شۇ زامانىنىڭ ئەل تۆرۈسى[1] بويىچە، قاتىلنى جەسەت بىلەن، ئوغرىنى زاكۇ مېلى بىلەن، زىناخورنى جۈپتى بىلەن تۆتمدىغان قائىدە بار ئىدى. ھاسان تايغان شۇ ئاخشىمى ئۇ ئىككىسىنى «قازىخانا» قىلىۋاتقان چېدىرغا باشلاپ بېرىپ، قازى ئالىم خوجىغا ئۇدۇل قىلدى.

«قازىخانا» ئىچى شامالار بىلەن يورۇتۇلغانىدى. ئالىم خوجا شەرۋانىخانغا سىنچىلاپ قارىدى: ئالدىدا تۇرغان بۇ چوكان قىرىق ياشلار چامىسىدا ئىدى. ئۇ ياش قۇرامىغا ماس كەلمەيدىغان شوخ، گۈللۈك رەختتىن كۆڭلەك كىيگەن، قېشىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ۋە ئوڭ مەڭزىگە خال چەككەن، چىمچىلاق قولىغا ئۇزۇك سالغان، چېچىنى بىر تال قىلىپ توم ئۆرۈگەن، پۇتىغا قىزىل خۇرۇم ئۆتۈك كىيگەن، بېشىغا گۈلى قىزىل، تېگى قارا دۇخاۋىدىن بۆك كىيگەن ئايال ئىدى. ئۇ مەڭزى ۋە لەۋلىرىنى قىزىلغا بويىۋالغان، قاپاقلىرى دۆڭ، ئانچىمۇ سەتەك دېگۈدەك خوتۇن ئەمەس ئىدى.

— سىز نېمە ئۈچۈن شەرئىتكە مۇخالىپ ئىشلارنى قىلىپ يۈرىسىز؟ — دېدى ئالىم خوجا شەرۋانىخانغا قاراپ ئېغىر — بېسىقلىق بىلەن.

— ئاسىم قارىمۇ بويتاق ئىكەن، مەنمۇ تۇل. شۇڭا، كۆڭۈل بېرىشىپ قالدۇق، — شەرۋانىخان بىزەڭلىك بىلەن جاۋاب بەردى. ئەدەپ بىلەن گەپ سورىغان ئالىم خوجىنىڭ شەرۋانىخانىنىڭ بۇ يالىڭاچلا ئېيتىلغان سۆزىدىن غەزىپى ئۆرلىدى. ئۇ خوتۇنىنىڭ بىزەڭلىكى، ھاكاۋۇرلۇقى ۋە مەنمەنچىلىكى ئالىم خوجىنىڭ ئېسىگە قايسىبىر شائىرنىڭ:

قاش ـ قاپاغى كەڭلىكى
سەككىز غېرىچ كېلەدۇر.

---

① ئەل تۆرۈسى — ئەل قائىدىسى، يەنى ئادەت قانۇنى.

توڭ قاپاقتەك ھۆسنىدىن
باغدا قاپاق تەڭلىكتەدۇر.

لەۋلىرى «قان» غا بويالغان،
سۆزى مەنمەنچىلىكتەدۇر.
ئەيمەنمەستىن گەپ ساتادۇر،
يۈزى قېلىن چەملىكتەدۇر.

دېگەن ھەجۋىي مىسرالىرىنى كەلتۈردى. ئالىم خوجا ئەلپازىنى بۈزۈپلا سۆزلىدى:

— ئاسىم قارىم بويتاق بولسا، ئۆزۈڭ تۈل بولساڭ نېمە ئۈچۈن نىكاھلىق بولۇشماي، ئاشنىدارچىلىق قىلىشتىڭ !؟ — ئالىم خوجا سەنلەپلا چۈشتى.

بىزەڭگە بىگىز ئۆتمىگەندەك، ئالىم خوجىنىڭ گەپلىرى بۇ بىزەڭ خوتۇنغا كارىمۇ قىلمىدى، ھارمۇ كەلمىدى. ئەكسىچە، ئادەمنىڭ قىچىقى كەلگۈدەك ناز ـ كەرەشمە بىلەن قاش ـ كۆزىنى سۈرگەن ھالدا:

بەش چېچىغا بەش تۈمار،
ئۇنى ئاسمىغان كىم بار؟
ياشلىق ھەم نادانلىقتا،
ئاشنا تۇتمىغان كىم بار؟

دېگەن بېيىتنى ئوقۇدى. ئالىم خوجا بۇ بىزەڭ خوتۇنغا گەپ قىلىشتىن يالتايدى. شۇ ئەسنادا ھاسان تايغانىنىڭ يارەمچىلىرىدىن بىرسى بولغان سەمەت ھازىر جاۋابلىق ئادىتى بويىچە مۇنداق بېيىت توقۇدى:

ياخشى ئات ئوقۇرىدا كىشنەيدۇ،
يامان ئات تېزىكىنى چىشلەيدۇ.
ياخشى خوتۇن ئۆز ئۆيىگە ئىشلەيدۇ،
«ماپارخان»لار ئاشنىسىنى ئىزدەيدۇ.

شەرۋانىخان يەر تېگىدىن بۇ يىگىتكە ھومىيىپ قاراپ قويۇپ، چىشلىرىنى غۇچۇرلاتقىنىچە تۇرۇپ قالدى.
ئالىم خوجا ئەمدى ئاسىم قارىي دېگەن قارا ساقالغا يۈزلەندى:
ـــ سەن قارىي ئىكەنسەن، ھەر ھالدا شەرىئەت ئەھكاملىرىنى بىلۈرسەن؟ نېمە ئۈچۈن زىناخورلۇق قىلىشقا مەيلىڭ تارتىپ قالدى؟
ـــ زىناخورلۇق ئەمەس، ئاشنىدارچىلىق قىلىشتۇق، ـــ ئاسىم قارا ساقالمۇ شەرۋانىخانغا ئوخشاشلا گەپ ـ سۆزدە تۇزۇت قىلىپ ئولتۇرمىدى.
ئالىم خوجا ئۆزىنى ئاران بېسىپ ئولتۇرۇپ:
ـــ شەرىئەتتە نىكاھسىز ئەر ـ خوتۇنچىلىق قىلىشسا ئۇنىڭ ئىنتايىن چوڭ گۇناھ ھېسابلىنىدىغانلىقىنى بىلمىسەڭمۇ دەيمەن !؟
ئاسىم قارا ساقالمۇ جورىسى شەرۋانىخاندىن ئۇلگە ئالدىمىكىن، ئۇمۇ ئالىم خوجىنىڭ سۆزىگە بېيىت بىلەن جاۋاب قايتۇردى:

ئاي بىلەن كۈن دوست ئىكەن،
چولپانغا ھەمراھ يوق ئىكەن.
ئاخۇنۇمدىن سورىساق،
ئاشقىلارغا نىكاھ يوق ئىكەن.

ئالىم خوجا بۇ مۇرتەدنىڭ بەرگەن جاۋابىدىن، شەرۋانىخانغا غەزىپى كەلگەندەكلا ئاچچىقى كېلىپ، ئۆپكىسى ئۆرۈلدى. شۇنداقتىمۇ، ئۇ ئۆزىنى زورىغا بېسىۋالدى. ئازغان مۇسۇلمانىنى

توغرا يولغا سېلىشمۇ چوڭ ساۋاب ھېسابلىناتتى. «ئالتۇن ئۆز سالمىقى بىلەن يەڭىدۇ» دېگەن گەپ بويىچە، دىنىي ئىلىمدا كامالەتكە يەتكەن ئالىم خوجا بۇ قارا ساقاللىقنى «ھەر ھالدا ئىلىمى بار ئادەم ئىكەن، خام سۈت ئەمگەن ئادەمنىڭ ئازمايدىغىنى يوق. بۇنى سۆز بىلەن قايىل قىلىپ، گۇناھىغا تۇۋا قىلدۇرۇپ، توغرا يولغا باشلاي» دېگەن ئويغا كېلىپ، مۇلايىملىق بىلەن مۇنداق دېدى:

— ئاڭلاپ تۇر، ئاسىم قارىي، خېلى قوشاقچى ئىكەنسەن، مەنمۇ ساڭا بىر شائىرنىڭ تەجنىس[1] دە يېزىلغان بىر كۇپلېت شېئىرىنى ئوقۇپ بېرەي، — ئالىم خوجا تۆۋەندىكى تەجنىسنى ئوقۇدى:

بارچە ئايەتنىڭ بېشى ياسىن تۇرۇر،
ئوق ئاتالمىغان يىگىت يا سۇندۇرۇر.
دىۋە، شىرنى يەكسان قىلغان مەرد يىگىتنى
ناز ـ كەرەشمە بىرلە نازىنىن يار سىندۇرۇر.

— ئويلاپ باق، سەن شۇنچە يىللار جاپا ـ مۇشەققەتتە ئوقۇپ، بىر ئوبدان قارىي بوپسەن، يولدىن ئېزىپ قالما، توغرا يولنى تۇتقايسەن! — دېدى ئالىم خوجا ئۆگۈت ـ نەسىھەت قىلىپ.

ئاسىم قارا ساقالغا ئالىم خوجىنىڭ سۆزى تەسىر قىلدى بولغاي، بىر ھازا ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى. ئاسىم ئېغىز ئاچتى:

— بۇ چۆل ـ جەزىرىدە، توڭ قىشتا، شۇنچە جاپادا كۇن ئۆتكۈزۈپ ئادەمنىڭ ئىچى سىقىلىپ ئۆلەي دەۋاتسا، شۇنچىلىك بىر كۆڭۈل خۇشى قىلسا شۇنىڭغىمۇ يول قويمىساڭلار. بۇ ئىمىن ۋاڭ دېگەن يا ئىلىمى بارنى دەڭسەپ، توغرا مۇئامىلە قىلمىسا،

① تەجنىس — جىنىداش سۆز دېگەن مەنىدە، «تەجنىس» شېئىرنىڭ بىر تۈرى.

ـــ ئاسىم قارا ساقالنىڭ كۆڭلىدە غۇم ساقلاپ يۈرگىنى مانا ئەمدى ئۇنىڭ يۇقىرىقى سۆزلىرىدىن مەلۇم بولغاندى، ـــ ئۇ سۆزىنى داۋام قىلدى ـــ بۇ ئىمىن ۋاڭ ئەمدى ئاشنىدارچىلىقتىنمۇ باج ـ سېلىق ئالامدىكەن !؟

ئاسىم قارا ساقالنىڭ ئوچاقتىن توقماق چىققاندەك بۇ سۆزىدىن غەزەپلەنگەن ئالىم خوجا ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كەتتى ۋە ھاسان تايغانغا قاراپ:

ـــ بۇ مۇرتەدنىڭ ساقلىنى چۇشۇرۇڭلار، جورىسىنىڭ يۈزىگە قازانىنىڭ كۈيىسىنى سۈرتۈپ، ئەل ـ جامائەت ئىچىدە سازايى قىلىڭلار! ـــ دېدى.

ھاسان تايغان ئۇزۇن ھەم كۆچلۈك قوللىرى بىلەن ئاسىم قارا ساقالنى قامىللاپ تۇتۇپلا يەرگە باستى. ياردەمچىلەرنىڭ بىرسى «قازىخانا» دىن چىقىپ بىردەمدىلا ئۇستىرا ـ كاپلىغۇچ تېپىپ كەلدى ـ دە، ئاسىم قارىنىڭ بېدىنەك ئۆسۈپ كەتكەن قاپقارا ساقال ـ بۇرۇتىنى قۇرۇق چۇشۇرۇپ تاشلىدى. ئاسىم قارى بىلەن شەرۋانىخانىنىڭ نالە ـ پەريادى «قازىخانا» ئىچىنى بىر ئالدى...

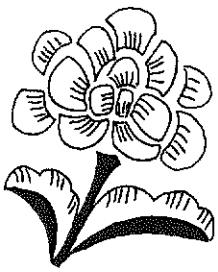
* * *

ساقالسىز قالغان ئاسىم قارى بىلەن شەرۋانىخان ئەتىسى شەرمەندە بولىدىغانلىقىنى بىلىپ، كېچىسى بىر ئامىللاپ قېچىپ كېتىشتى. ئۇلارنى ئىزدەشكە ئىمىن ۋاڭ ئادەم ئەۋەتمىدى. تۇمەندەك ئادەم غۇزمەكلىشىپ ئولتۇرۇشقان بۇ كۆچمەنلەر ئارىسىدا خۇشاللىقمۇ ھەم بىدئەتلىكمۇ كۆرۈلۈپ تۇرىدىكەن. «بېشىدا تۇگمەن تېشى چۆرگۈلەپ تۇرغان» ئىمىن ۋاڭ ئۇنداق ئىشلارغا ئانچە پىسەنت قىلىپمۇ كەتمىدى. ئۇنىڭ بىردىنبىر خىيالى ـــ كۆچمەنلەرنى قانداق قىلىپ ئاچارچىلىقتىن قۇتقۇزۇش، كۆزلىگەن مەنزىلگە ساق ـ سالامەت

يەتكۇزۇۋېلىشتىلا ئىدى.

ئوۋ ـ شىكارغا كەتكەنلەر بۇغا، كېيىك، ئارقار، ئۇلار، توشقان، جەرەن دېگەندەك ئوۋ غەنىيمەتلىرىنى ئېلىپ كېلىشتى. كالپۇكلىرى يېرىلىپ، چىرايلىرى سارغىيىشقا باشلىغان كۆچمەنلەرگە بۇ ئوۋ غەنىيمەتلىرى پەقەت بىرنەچچە كۈنلۈكلا ئوزۇق بولغان بولسىمۇ، خۇددى ياغسىراپ كەتكەن هارۋىنىڭ ئوق ـ چۈنلىرى مايلانغاندەك بىر ئىش بولدى. بۇنىڭ ئارقىدىنلا قومۇل ۋاڭنى قېرىنداشلىقىنى يەتكۇزۇپ، بىر قورۇ قوي بىلەن ئون هارۋا ئاشلىق ئەۋەتتى. ئىمىن ۋاڭ خۇددى ئاتىسى نىياز ئاخۇن تىرىلىپ كەلگەندەك خۇش بولۇپ كەتتى. چۈنكى، كۆز ئالدىدىكى تەمىناتلار بىلەن پۇقرالىرىنىڭ ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كەتمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولاتتى.

پىلىسراتتىن ئۆتكەندەك، ئۇزاق قىشنى يېرىم ئاچ، يېرىم توق ئۆتكۈزگەن كۆچمەنلەر، يىل ئۆرۈلۈپ 1 ـ ئايغا ئۇلاشقاندا، گەنسۇنىڭ باش بۇغى يارەمگە ئەۋەتكەن يەتمىش ـ سەكسەن هارۋا ئاشلىقنى شاپىبەگ ۋە مەسئۇد ئۇنىڭ ۋاكالەتچىلىرى بىلەن بىللە يەتكۇزۇپ كەلدى. كۆچمەنلەر ناغرا ـ سۇناي چېلىشىپ، يارەمم ئاشلىق يەتكۇزگەنلەرنى ئاجايىپ زور شادلىق ئىچىدە كۈتۈۋېلىشتى.

ئونىنچى باب

يېڭى ماكان

گۇاجۇنىڭ تاش ـ تۇپراقى، ئىقلىمى تۇرپان ـ لۇكچۇنلەرنىڭكىگە ئوخشاش دېگۈدەك ئىدى. ئۇ يەردىمۇ قومۇش، يانتاق، لوقاق، چىڭگىلىك، پايزا ـ چۇڭگۇن ئوت، لويلا ـ ياغلىق ئوت، بېدە، سېرىق چېچەكلەر بار ئىدى. كۆچمەنلەر گۇاجۇغا كەلگەن چېغىدا ئەتىياز كۈنى بولغاچقا، ئاشۇ خىلدىكى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يېڭىدىن بىخ سۈرگەنلىكىنى كۆرۈشتى.

ئۇ يەرنىڭ تۇپراقىمۇ سېغىز ھەم شورلۇق تۇپراق ئىكەن. شىمال تەرىپى تاغ ـ ئېدىرلىق، جەنۇب تەرىپى چۆللۈك ئىدى. يەرلىرى قىسمەن بۇلاق سۇلىرى بىلەن سۇغىرىلسا، مۇتلەق كۆپ يەرلىرى سۇلى دەريالىرىنىڭ سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىكەن.

چىڭ خاقانى يۇڭچېڭنىڭ 9 ـ يىلى، يەنى مىلادىيە 1731 ـ يىلى لۇكچۇن ئوردىسىدىن بېيجىڭغا دوكلات سۇنۇلغاندا، تۇرپان ـ لۇكچۇن ئۇيغۇرلىرىنى گەنسۇنىڭ گۇاجۇ دېگەن يېرىگە كۆچۈرۈش قارار قىلىنىشى بىلەنلا، يۇڭچېڭ خان لەشكىرى تەمىراتبېگى ۋاڭ چۇەنچىنىي جىددىي ۋەزىپە بىلەن گۇاجۇغا ئەۋەتكەنىدى. ۋاڭ چۇەنچىنبەگ ئاۋۋال ئەنشىگە كېلىپ، ئاندىن گۇاجۇنىڭ باش ۋالىيسى لىيۇ يۈيى ۋە چېگرا قوغداش سانغۇنى يۈن شىلار بىلەن باش قوشۇپ، شۇ يەردىن ئىككى مىڭ بەش يۈز نەپەر چېرىكنى ئېلىپ گۇاجۇغا كەلدى. گۇاجۇدا ئەسلىدە بىر تۈركۈم يەرلىك دېھقانلار بار ئىدى. ئۇلار گەنسۇنىڭ باشقا جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. تەمىراتبېگى ۋاڭ ھەزرەت چېرىكلەرنى ئۇچ

تۇركۈمگە بۆلدى: ھەر بىر تۇركۈمگە سەككىز يۈز نەپەردىن چېرىك بۆلۈندى، بۇلارنىڭ بىر بۆلىكى بوز يەر ئاچتى، بىر تۇركۈمى پىلان بويىچە بەش ئورۇنغا قەلئە ـ تۇرالغۇ ئۆي سالدى. يەنە بىر تۇركۈمى ئەسلىدىكى ئېرىق ـ ئۆستەڭ ئاساسىدا سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى بىلەن ھەپىلەشتى. بىر يىل ئىچىدە يېڭىدىن ئىككى مىڭ دادەنلىك يەر، تۆت مىڭ توققۇز يۈز ئېغىز ئۆي ۋە ئىككى غول ئۆستەڭ چېپىلدى. گۇاجۇدا ئەسلىدە تېرىلىۋاتقان بىر مىڭ بەش يۈز دادەنلىك يەر بار ئىدى. يېڭى ئېچىلغان يەر بىلەن قوشۇلۇپ تېرىلغۇ يەر كۆلىمى چىمىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا، جەمئىي ئۇچ مىڭ بەش يۈز دادەنلىك①، يەنى ئۇچ تۆمەن بەش مىڭ موغا يەتكەن. يەنە يۈز نەپەر چېرىك باشقا جايلاردىن مۇشۇ گۇاجۇغا ھارۋا، ئات ـ ئۇلاغ بىلەن زۆرۈر بولغان ئاشلىق، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنى توشۇتۇشقا مەسئۇل بولغانىدى.

چوڭ كۆچمەنلەر توپى كۆچۈپ كەلگەندە، ئۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش تۆۋەندىكىدەك بولدى:

بىرىنچى قەلئە: ئەنشى بازىرى بىلەن ئارىلىقى تەخمىنەن يىگىرمە تۆت چاقىرىم بولۇپ، لۇكچۇن، سىركىپىنىڭ ئادەملىرىدىن جەمئىي مىڭ ئون يەتتە ئۆيلۈك تۆت مىڭ ئاتمىش تۆت ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

ئىككىنچى قەلئە: بىرىنچى قەلئەنىڭ غەربىي جەنۇبىغا ئون چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بولۇپ، قاراغوجا، مۇرتۇق ئىككى يۇرتنىڭ ئادەملىرىدىن جەمئىي ئۇچ يۈز قىرىق سەككىز ئۆيلۈك بىر مىڭ ئىككى يۈز ئەللىك ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

ئۈچىنچى قەلئە: ئىككىنچى قەلئەنىڭ غەربىي شىمالىغا ئون چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بولۇپ، سۇبەشى، لەمجىن، كىچىك ئاستانە، پىچان ۋە شۆگەنىڭ ئادەملىرىدىن جەمئىي ئۇچ يۈز

① بىرمۇ يەرگە بىر كۆرە ئۇرۇق چېچىلىدۇ. ئون كۆرە بىر دادەن بولىدۇ. بىر دادەن ئۇرۇق ئون موغا چېچىلىدۇ.

يەتتە ئۆيلۇك بىر مىڭ ئىككى يۈز قىرىق تۆت ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

تۆتىنچى قەلئە: ئوچىنچى قەلئەنىڭ غەربىي شىمالىغا تۆت چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بولۇپ، سىگگىم، يانقىر، تۈيۈق ئوچ يۇرتنىڭ ئادەملىرىدىن جەمئىي ئوچ يۈز يىگىرمە يەتتە ئۆيلۇك بىر مىڭ ئوچ يۈز ئەللىك بىر ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

بەشىنچى قەلئە: تۆتىنچى قەلئەنىڭ شەرقىي شىمالىغا ئون چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بولۇپ، تۇرپان، ئاستانە، تۈيۈق، خاندۇ تۆت يۇرتنىڭ ئادەملىرىدىن جەمئىي ئوچ يۈز ئوتتۇز سەككىز ئۆيلۇك بىرمىڭ ئوچ يۈز ئەللىك بىر ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

ئۆي تەقسىماتى مۇنداق بولغان: ھەر ئىككى ئادەمگە بىر ئېغىزدىن ئۆي ھېسابلاپ، جەمئىي تۆت مىڭ ئالتە يۈز ئوتتۇز ئىككى ئېغىز ئۆي بېرىلگەن. ئىمىن خوجا ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارلىرىغا كۆپرەك ئۆي تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن. ئۇلارنىڭ ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى چوڭ، ھەشەمەتلىك بولۇپ، ئالاھىدە مۇئامىلە قىلىنغان. ئىمىن ۋاڭغا ئوچ چوڭ ھويلا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن، ئوچ ھويلىدا يىگىرمە يەتتە ئېغىز چوڭ ئۆي بولغان. بىرىنچى دەرىجىلىك بەگلەر يىگىرمە توقۇز نەپەر بولۇپ، ئائىلىسىدىكى ھەر ئىككى ئادەمگە بىر ئېغىزدىن ئۆي تەقسىم قىلىپ بەرگەندىن باشقا، يەنە ھەر بىر بەگكە بىر ئېغىزدىن ئۆي قوشۇپ بېرىلگەن، جەمئىي سەكسەن يەتتە ئېغىز ئۆي بېرىلگەن. ئىككىنچى دەرىجىلىك بەگلەر ئوتتۇز توققۇز نەپەر بولۇپ، ئائىلىسىدىكى ھەر ئىككى ئادەمگە بىر ئېغىزدىن ئۆي تەقسىم قىلىپ بەرگەندىن باشقا، يەنە ئۇلارغىمۇ ئىككى ئېغىزدىن ئۆي قوشۇپ بەرگەن. تۆتىنچى دەرىجىلىك بەگلەر جەمئىي قىرىق ئىككى نەپەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىكى ھەر ئىككى ئادەمگە بىر ئېغىزدىن ئۆي تەقسىم قىلىپ بەرگەندىن باشقا، ئۆزلىرىگىمۇ بىر ئېغىزدىن ئۆي قوشۇپ بېرىپ، جەمئىي قىرىق ئىككى ئېغىز ئۆي بەرگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا، مەنچىڭ ئوردىسى كۆچۈپ كەلگەنلەرگە

ئېھتىياجلىق ئاشلىق، ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى تارقىتىپ بەرگەن. ئىمىن ۋاڭ ئائىلىسىگە تۆت دانە تېرىقچىلىق كالىسى، تۆت قېچىر، سەكسەن دانە قوي، ئىككى قازان، ئىككى دانە ئوتىغوچ، ئىككى دانە ياغاچ ساپان، ئىككى دانە تۆمۈر ساپان، ئىككى دانە سېۋەت، ئىككى دانە غەلۋىر، ئىككى دانە ئورغاق، بىر دانە چېلەك بۆلۈپ بەرگەن. بۇنىڭدىن باشقا، ئىمىن ۋاڭ ئائىلىسىگە يەنە تۆت سېغىن كالا، بىر دانە يارغۇنچاق تېشى، بىر دانە تاش تۇلۇق، تۆت تال ئارغامچا تەقسىملەپ بەرگەن.

ئىمىن ۋاڭ ئائىلىسىدىن تاشقىرى ھەرقايسى بەگلەرگىمۇ دەرىجىسى بويىچە سايمان ـ جابدۇق، كالا ـ قويلار تەقسىملەپ بېرىلگەن ھەمدە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئىككى مىڭ ئۇچ يۈز سەكسەن سەككىز ئۆيلۈك سەككىز مىڭ بىر يۈز ئون ئالتە ئادەمگە بىردىن قۇرۇق تۇگمەن تېشى، ئالتە سۇ تۇگمىنى، ئەللىك دادەن① ئۇرۇق تەقسىملەپ بېرىلگەن②.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ سەممىي غەمخورلۇقى ئارقىسىدا مەركەزگە ئىنتىلگەن بۇ بىر بۆلۈك تۇرپان ـ لۇكچۇن ئۇيغۇرلىرى ئەنە شۇ گۇاجۇ دېگەن جايغا ماكانلاشتى. ئەمدى ئۇلار ھويلا ـ قورۇسىنىڭ ئالدى ـ كەينىگە باغ بىنا قىلىش، بالىلارنى ئوقۇتىدىغان ئورۇن راسلاش، قەلئەلەر بويىچە مەسچىت بىنا قىلىش، ئۆزلىرى بوز يەر ئېچىپ، زىرائەت، قوغۇن ـ تاۋۇز تېرىش مەشغۇلاتلىرىغا كىرىشىپ كەتتى.

* * *

ئىمىن ۋاڭ، شاپىبەگ، ئالىم خوجا قازى ۋە خالىقلار ئاتلارغا

---

① بىر دادەن تەخمىنەن تۆت يۈز ئەللىك جىڭ ئەتراپىدا. بىر كۆرە بۇغداي تەخمىنەن قىرىق بەش جىڭ ئەتراپىدا.

② «قومۇل، تۇرپان ئۇيغۇر ۋاڭلىرى تارىخى» ناملىق كىتاب، «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» 2001 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

مىنىپ، قەلئە سىرتىدىكى مەشغۇلاتلارنى كۆزدىن كەچۈرگىلى چىقتى.

باھار ھاۋاسىنى ئېلىپ كەلگەن جەنۇب شامىلى ئادەمنىڭ يۈزىنى سىيپاپ ئۆتمەكتە. باھارنىڭ ئەلچىسى بولغان قارلىغاچلار كۆكتە ئەگمە ئۇچۇپ، تىنماي ۋىچىرلايتتى. باھار تاغ ۋە دالالارغا يېتىپ كەلدى. ئېرىگەن قار سۇيىدىن كۆتۈرۈلگەن پاردىن ئىللىغان يەرنىڭ پۈرىقى دىماققا ئۇرۇلاتتى. ئېدىرلارنىڭ كۈنگەي يانباغرلىرىدىكى قارلار ئەڭ دەسلەپتە ئېرىپ، قارامتۇل يەر پوستى ئاستا ـ ئاستا كۆرۈنۈشكە باشلىغانىدى. قارغا پۈركىنىپ قىش ئۈيقۇسىدا ياتقان ئوت ـ چۆپ يىلتىزلىرى ئويغىنىشقا باشلىغان ھەمدە كونا چىرىندا يوپۇرماقلارنى ئاستا ـ ئاستا ئىتتىرىپ تاشلاپ، يېڭى بىخلار پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۆسۈشكە باشلىغانىدى. تۈزلەڭ يەرلەردە بولسا يەر بېتى كۆكۈمتۇل ھالەتكە كىرگەن ــ يۇمران ئوت ـ چۆپلەر باش كۆتۈرگەنىدى.

چەكسىز كەتكەن تۈزلەڭلىكتە قوش ھەيدەڭانقان، سۆرەم سېلىڭانقان، قىر چېچىڭانقان ئادەملەر كۆرۈنەتتى. بەزى ئېتىزلاردا ئۇرۇق چېچىڭانقانلار ۋە بەزى ئېتىزلاردا يەر تەكشىلەڭانقانلار كۆزگە چېلىقاتتى... ئېتىزلىقلاردىكى مەشغۇلاتلار ھەر خىل ئىدى. ئىمىن ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئېتىزلىقلاردىكى مەشغۇلاتلارغا نەزەر سالغاچ، ئېدىر بويلاپ سۈلى دەريا سىنىڭ ئېقىنى تەرەپكە يۆنەلدى. ئۇلار بىر كۈنگەي يامزال[1] دا قوللىرىدىكى كىچىك ـ كىچىك سېۋەتلەرگە يەرلەردىن بىر نېمىلەرنى تېرىپ سېلىڭانقان چوڭ ـ كىچىك بىر توپ بالىلارنى كۆرۈپ قالدى. ئىمىن ۋاڭ بالىلارنىڭ ھەربىكىتىگە قىزىقىپ، ياندىشىپ كېلىڭانقان شاپىبەگدىن سورىدى:

ــ بۇ بالىلار بۇ يامزالدا نېمە ئىش قىلىڭانقاندۇ؟

① يامزال ــ يانباغىر، يانتۇ يەر.

— مەن بىرىپ سوراپ كېلەيمۇ؟ — دېدى شاپىبەگ.

— بولدىلا، هەممىمىز بىللە بىرىپ نېمە قىلىۋاتقىنىنى كۆرۈپلا كەلمەيمىزمۇ، — دېدى ئىمىن ۋاڭ، شۇ گەپ بىلەن ئاتلىقلار بالىلار تەرەپكە ئات سالدى.

— هاي بالىلار، نېمە قىلىۋاتىسىلەر بۇ يەردە؟

بالىلار بۇ ئاتلىقلارنى تونۇپ، يامزالدىن پەسكە يۈگۈرۈپ چۈشۈپ، ئۇلارغا سالام بەردى. بالىلارنىڭ قوللىرىدىكى سېۋەتلەردە بىرمۇنچە كوكاتلار بار ئىدى.

— سېۋەتلىرىڭلاردىكى كوكاتلارنى نېمە قىلىسىلەر؟ — دەپ سورىدى شاپىبەگ بالىلاردىن.

— ئۆيگە ئاپىرىپ غىزا ئېتىپ يەيمىز بۇ ياۋا كۆكلەرنى، — دېدى بىر تۇرگۈنەرەك بالا.

— سېۋەتلىرىڭلاردىكىسى ساپلا ئوت ـ چۆپقۇ، ئۇنى قانداق يېگىلى بولىدۇ؟ — ئىمىن ۋاڭ قىزىقىپ سورىدى ۋە ئاتتىن چۈشۈپ بالىلار تەرەپكە ماڭدى. قالغانلارمۇ ئاتلىرىدىن چۈشۈپ بالىلار تەرەپكە كەلدى.

— بۇ ئوتلارنىڭ ئىسىملىرىنى بىلەمسىلەر؟ — دەپ سورىدى ئىمىن ۋاڭ بىر بالىنىڭ قولىدىكى سېۋەتكە قاراپ.

— بىلمىمىز.

— قېنى ئەمىسە، سەن بۇ ئوت ـ چۆپلەرنىڭ ئىسمىنى دەپ باقە ؟!

هېلىقى ئوغۇل بالا سېۋەتىدىكى كوكاتلارنى يەرگە تۆكۈپ بىر ـ بىردىن قولىغا ئېلىپ كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ ئىسىملىرىنى دېيىشكە باشلىدى:

— ماۋۇ بېدە، ماۋۇ سۈزە①، ماۋۇسى سۈپۈرگە ئوت، ماۋۇ كاڭپۇت، ماۋۇ ياغلىقئوت②، ماۋۇ سېرىق چېچەك، ماۋۇ تانچىكە، ماۋۇ چاقماقئوت، ماۋۇ ئازغانىنىڭ يېڭى نوتىسى...

① سۈزە — تۇرپان، پىچان، توقسۇنلاردا يالپۇزنى شۇنداق ئاتايدۇ.

② ياغلىقئوت — لويلىنىڭ بىر تۈرى، يېگىلى بولىدۇ.

— بولدی، بولدی. ئەجەب جىق ئوتنىڭ ئىسمىنى بىلىدىكەنسىنا؟ ماۋۇ چاقچاق ئوت دېگىنىڭنىمۇ يېگىلى بولامدىكەن؟ — ئىمىن ۋاڭ قولىغا بىر تال چاقچاق ئوتنىڭ يۈمران نوتىسىنى ئېلىپ سوردى.

— يېگىلى بولىدىكەن. ئەتىياز كۈنلىرى يېسە قۇرۇق ئىسسىقنى ئالىدۇ دەيدىغۇ.

— بۇ ئوتلارنى يېگىلى بولىدىغىنىنى سەن قانداق بىلدىڭ؟

— ئانام① دەپ بەرگەن.

— ئاناڭغا كىم دەپ بېرىپتىكەن؟

— ئانامغا خوجامنىياز دېگەن تېۋىپ ئادەم ئېيتىپ بېرىپتىكەن.

— ھىم، بولدى، سىلەر كۆكىڭلارنى تېرىۋېرىڭلار، — دېدى ئىمىن ۋاڭ، بەگلەر ئېتىغا مىنىشىپ چوڭ ئېتىزلىق تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى.

كەچقۇرۇنلۇقى ئىمىن ۋاڭ خوجامنىياز تېۋىپنى ھۇزۇرىغا چاقىرتقۇزدى.

— بۈگۈن كۈندۈزى دەريا تامان كېتىپ بېرىپ بىر توپ بالىنىڭ يامزالدا يېۋاۋا كۆك تېرىپ يۈرگىنىنى كۆردۈق. يېۋاۋا كۆكنى يېسە ئادەمگە زىيانلىق ئەمەسمۇ، تېۋىپ؟ — ئىمىن ۋاڭ خوجامنىياز تېۋىپتىن سوردى.

— يېۋاۋا كۆك ئادەمگە زىيانلىق ئەمەس، بەلكى پايدىلىقتۇر. ۋاڭ جانابلىرى.

— پايدىلىقمۇ تېخى؟ — ۋاڭ تەئەججۈپلەندى.

— تېبابەت ئىلمىدە مېۋە ـ چۈلەر، يېگىلى بولىدىغان كوكاتلار ئەڭ دەسلەپتە ئوزۇقلۇق بولۇشتىن تاشقىرى دورىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە دەپ قارىلىدۇ، ۋاڭ جانابلىرى.

— سىلى بۇنى قايسى كىتابتىن ئوقۇغانىدىلە؟

— ئەھمەد باقى تەختىتە ئولتۇرغان مەزگىللەردە، ماڭا بېيجىڭغا سودا كارۋىنى بىلەن دورا ـ دەرمەك ئەكىرىش

① تۇرپان ـ لۈكچۈن، توقسۇن تەرەپلەردە ئۇيغۇرلار مومىسىنى «ئانا» دەيدۇ.

پۇرستى كەلگەندى. شۇ قېتىمدا خاقانى چاڭ ئوردىسىدىكى ئۇيغۇر بەگلەردىن بىرسى ماڭا خەنزۇ تېۋىپلار يېزىپ قالدۇرغان «يېيىشكە بولىدىغان ئوت ـ چۆپلەر» دېگەن كىتابنى ھەدىيە قىلغانىدى. مەن شۇ كىتابتىن بىلگەنىدىم.

ـــ ئۇنداقتا سىلى خەنزۇچە يېزىقنىمۇ بىلىدىكەنلا ـ دە؟

ـــ تېۋىپلىق ئىلمىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋەجىدىن ئەرەب ـ پارسچىنى، خەنزۇچىنى ئۆگەنگەنىدىم.

ـــ ئۇنداقتا ئۇ ئوت ـ چۆپلەرنىڭ نامىلىرىنى قانداق قويىدىلا؟ ـــ ئىمىن ۋاڭ ھەر نەرسىگە قىزىقىدىغان ئادىتى بويىچە ئىچكىرىلەپ سورىدى.

ـــ شۇ كىتابتا يېگىلى بولىدىغان گىياھلارنىڭ سۈرىتىمۇ بار ئىكەن. مەن ئۇلارنى بىر ـ بىرلەپ سىلىشتۇرۇپ چىقسام، كۆپىنچىسى بىز ياشاۋاتقان يۇرتلاردا بار ئىكەن ھەم خەلق ئىچىدە ئۇلارنىڭ نام ـ ئىسمى ساقلانغانىكەن.

ـــ مۇنداق دېسىلە، بۇ بىر ياخشى ئىش ئىكەن. سىلى ئېرىنمەيلا شاگىرتلىرىغا تاپىلىسىلا، ئۇلار ئاشۇ يېگىلى بولىدىغان گىياھلارنى سۈرىتى بىلەن قەغەزلەرگە پۈتۈپ، ئىسمى، سۈرىتى بىلەن كۆچۈرۈپ چىقسۇن. پۇقرالار ئىچىگە تارقىتايلى. پۇقرالار مۇشۇ سېرىقتال مەزگىلىدىن ئۆتۈۋالسۇن، ئەڭ مۇھىمى، يەنە بەش كۈندىن كېيىن كىرىدىغان رامىزانىنى ئۆتكۈزۈۋالايلى، قەغەزلىرى يېتىشمىسە ئوردا مىرزىسى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ، ـــ دېدى ئىمىن ۋاڭ. ئىمىن ۋاڭنىڭ ئويىچە، پۇقرالارنى سېرىقتال ۋاقتىدىن، جۈملىدىن مۇشۇ سېرىقتال ۋاقتىدا كەلگەن رامىزان ئېيىدىن ساق ـ سالامەت ئۆتكۈزۈۋالىدىغانغا ياۋا كۆكاتتىن پايدىلىنىش ئوبدان بىر چارە ئىدى.

ـــ ئوبدان، مەن بېجىرەي، ۋاڭ جانابلىرى، ـــ خوجامنىياز تېۋىپ ئىمىن ۋاڭ تاپشۇرغان ئىشنى تېزدىن بېجىرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭ ھوزۇرىدىن ياندى.

* * *

رامزان كەردى. پۇقرالارنىڭ رامزان تۇتۇشقا چامى يەتكۈدەكلىرىنىڭ ھەممىسى، يەنى ئون ئىككى ياشقا كىرگەن ئوغۇللار، توققۇز ياشقا كىرگەن قىزلاردىن تارتىپ بوۋاي - مومايلارغىچە، كېسەلچان، تۇغۇتلۇق ئاياللاردىن باشقىلار ھەممەيلەن دېگۈدەك رامزان تۇتۇشتى. دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش ۋاقتى بولۇشىغا قارىماي، ئاخشىمى تەرەۋۋىگە كىرىدىغانلار كۆپەيدى. سەپەر جەريانىدا قالغان قازا نامازلىرىنى ئۆتەيدىغانلار تاكى تۇن نىسپىگىچە مەسچىتلەردىن چىقمىدى. ئاخشاملىرى جامائەتنى ياۋا كۆكتاتلار بىلەن ئېتىلگەن غىزاغا بولسىمۇ ئىپتارغا چاقىرىدىغانلار كۆپەيدى. سەھەردىكى زوھۇرلۇققا قولى چېۋەر ئاياللار قارىياغاچنىڭ پوستىكىنى خېمىرغا ئارىلاشتۇرۇپ ئەتكەن جىمبىل نېنى ــ ھورنان غىزاسىغا ئورۇق - تۇغقان، يېقىن - يورۇقلارنى چاقىرىۋالدى.

رامزان ئېيى مۇسۇلمانلارغا ناھايىتى چوڭ پۇرسەت ئىدى. ئۇلار كېچە - كېچىلەردە خۇداغا قىلىدىغان ئىبادەتلىرىنى تولۇقى بىلەن ئادا قىلىۋالاتتى. شۇنىڭدەك ئاللاتائالا بەندىلىرىگە شۇكۇر - قانائەت ئاتا قىلىدۇ، دەپ، ئاتا - ئانىلار بالىلىرىغا، ياش - ئۆسمۈرلەرگە جاپا - مۇشەققەتكە چىداش، ئاچارچىلىققا تاقابىل تۇرۇش، ۋاپات بولغانلارغا ئاتاپ دۇئا - تىلاۋەت ئۆتكۈزۈش قاتارلىق ئىشلار توغرىسىدا تەربىيە، ئۆگۈت - نەسىھەتلەر قىلىپ تۇراتتى.

رامزاننىڭ ئونىنچى كۈنىمۇ ئۆتتى. ياش بالىلار، يىگىتلەر ئىككىدىن، ئۈچتىن بىر بولۇپ ئىپتاردىن تاكى زوھۇر ۋاقتىغىچە قوللىرىدىكى داپقا تەڭكەش قىلىپ، قەلئەمۇقەلئە، مەھەللىمۇمەھەللە ئارىلاپ رامزان قوشاقلىرى (روزاڭ) ئېيتىشقا باشلىدى.

ئىمىن ۋاڭ رامىزان قوشاقلىرىنى ئاڭلاشقا بەكمۇ خۇشتار ئىدى. ئۇ ھەر ئاخشىمى تەرەۋدىن چىقىپ، تۇرالغۇسىنىڭ قوي تېرىسىدىن ئېيلەپ نېپىزلىتىلگەن سۇزۇك خۇرۇم چاپلانغان پەنجىرىنىڭ بىر قانىتىنى ئېچىپ قويۇپ، رامىزان قوشاقلىرىغا قۇلاق سالاتتى. روزاخچى يىگىتلەر ئېيتقان قوشاق رىتىملىق داپ ئاۋازى بىلەن بىللە يىراقتىن يېقىنلاپ كەلمەكتە:

ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ياتقان بايلار،
خۇدانىڭ كالامىنى تۇتقان بايلار.

ئوتتۇز كۇن روزا بىزگە مېھمانىدۇر،
روزا تۇتماق ئاللانىڭ پەرمانىدۇر.

ئاسماندىن لەيلەپ چۈشكەن مەللە پوتا،
نەزىر قىلساڭ ئۆيۈڭدە ھەققە ئاتا.

بېلىقلار ئويىنىشىدۇ كۆلچىكىدە،
خېنىملار ئۇن بېرىدۇ چۆچىكىدە.

بۇۋى قويتى تاغاردىن ئۇن ئالغىلى،
تاس قالدى تاغار ئۆرۈلۈپ بېسىۋالغىلى.

رامىزان ئېيتىپ - ئېيتىپ ھېرىپتىمەن،
ساقىلىم چىقماي تۇرۇپ قېرىپتىمەن.

رامىزان ئېيتىپ - ئېيتىپ ھارمايمىز،
ئالتە نان بەرمىگۈچە زادى يانمايمىز.

قوزۇقۇڭنى ئۇ يەرگە قاق، بۇ يەرگە قاق،
ئۆيۈڭدە ئۇن تۇگىسە سۇپراڭنى قاق.

رامىزان ئېيتقان بىلەن ئەسلا تويمايمىز،
پەيغەمبەر سۈننىتىنى زىنھار قويمايمىز.

ئىمىن ۋاڭ رامىزان قوشاقلىرىنى ئاڭلىغاچ، چوڭقۇر ئويغا پاتتى: «راست ئەمەسمۇ؟ بۇ روزا ـ رامىزان مۇسۇلماندارچىلىقىنىڭ بەش پەرزىنىڭ بىرسى. سۇپراڭدىكى قۇرۇق ئۈنلارنى قېقىپ بولسىمۇ غىزا ـ تاماق ئېتىپ، بۇ مۇبارەك رامىزانىنى تۇتۇش كېرەك، ھەتتاكى چۈشۈگىدە شاپىتۇل يېگەن بولساڭمۇ، شۇنىڭ بىلەن نىيەت قىلىپ روزا تۇتساڭ بولىدۇ. كاشكى، قىينىچىلىق بولمىسا، ئۈن ـ گۈرۈچ، گۆش ـ ماي تەل بولسا، بىر يىل ئىچىدە ئون بىر ئاي ئىشلەپ، بىر ئاي خاتىرجەم رامىزان تۇتسا نېمىدېگەن ياخشى بولاتتى ـ ھە ؟! بىراق، ھازىر پۇقرالار ياۋا كۆكتات يەپ، سۇپرىلىرىنى قېقىشتۇرۇپ يۇرۇپ دېگۈدەك روزا تۇتۇۋاتىدۇ. بۇنىڭدىنمۇ مۇسۇلمانىنىڭ ئىرادىسىنى سىنىغىلى بولىدۇ. لېكىن ...»

شۇ ئەسنادا مۇلازىم ئايال بىر پۇتۇن نان بىلەن بىر چۆچەك ئۈننى ئېلىپ چىقىپ، روزاڭ ئېيتقانلارنىڭ خۇرجۇنىغا قويۇپ بەردى. روزاڭ ئېيتقۇچىلار دېپىنى قولتۇقىغا قىستۇرۇۋېلىپ، قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىشتى ۋە باشقا ئۆيلەرگە قاراپ كېتىشتى.

ئىمىن ۋاڭ پەنجىرە تۈۋىدىن قويقۇسى كەلمىدى. ئۇنىڭ خىيال كەپتىرى يىراقلارغا ئۇچتى... ئىمىن نە كۈنى لۈكچۈن ۋاڭلىقىنى قولىغا ئالدى ـــ شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇنىڭ ئاغزىغا غىزا تېتىمىدى، ئۇيقۇغا قېنىپ ئۇخلىيالمىدى. گەرچە ئۇ ئەل ـ يۇرتىنىڭ بېشىدىكى ئالۋان ـ سېلىقنى خېلى كۆپ يېنىكلەتكەن بولسىمۇ، پۇقرانى «قاناتلىققا قاقتۇرمايمەن، تۇمشۇقلۇقىغا چوقۇتمايمەن» دەپ ئويلاپ، يۇرتنى تاشقى ياۋدىن، ئىچكى دۈشمەندىن قوروقداپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما زامان ئۇنىڭغا

باقمىدى، جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ تىنىمسىز پاراكەندىچىلىكلىرىدىن خەلقنىڭ بېشىغا توختاۋسىز كۈلپەتلەر چۈشۈپ، يىلىكى ئۈزۈلۈپ، تۇخۇمى قۇرۇشقا يۇزلەندى. ئۇ پۇقرانى ساقلاپ قالماقچى بولدى. شۇ ۋەجىدىن پۇقرالار تۇغۇلغان يۇرتلارنى تاشلاپ بۇ ياقلارغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. «جان بولسا جاھان، ئاش بولسا قازان». ئاۋۋال جاننى ساقلاپ قېلىش كېرەك. لېكىن، جاننى ياۋا كۆكتاتلار بىلەن، قوي ـ ئۆچكىلەر، ئات ـ كالىلار يەيدىغان ئوت ـ چۆپلەر بىلەن ساقلاپ قېلىش ـــ نېمىدېگەن قاتتىقچىلىق بىر ئىش بۇ !؟ گۆش ـ قىمىز، مېۋە ـ چېۋە بىلەن تىرىكچىلىك قىلىشقا كۆنگەن پۇقرانى ئەزەلدىن يەپ باقمىغان كوكاتلار بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈشكە كىم مەجبۇرلىدى؟ ئۇنىڭغا كىم سەۋەبچى؟ يۇرتنىڭ بېشى بولغان مەن ئەمەسمۇ؟ قويچى چېغىدا ئۆزىنىڭ قويلىرىنى بۆرە ـ يىرتقۇچتىن ساقلاشقا، ئوت ـ چۆپى مول، سۈيى ئەلۋەك جايلارنى تېپىپ ئوتلىتىشقا ئۇرۇنمىدۇ. مەن بولسام بۇ قوي كەبى پۇقرالىرىمنى ئەجەب جۇدۇن ـ چاپقۇنغا قويدۇما ؟! ... مەندىمۇ نېمە چارە؟ ئۆيدىكى گەپ بازارغا ماس كەلمىسە. مېنىڭ ئويۇمچە بولغاندا، ئەل ـ يۇرتتا توقچىلىق بولسا، كۈندە توي، كۈندە مەشرەپ بولسا ... ۋاڭ ـ بەگ بولماق ئەجەبمۇ تەسكىنە؟ «پادىشاھنىڭ بېشىدا تۇگمەن تېشى چۆرگۈلەيدۇ» دېگىنى توغرا ئېيتىلغان گەپ ئىكەن جۇمۇ؟ ...

يىراقتىن يەنە روزاڭ ئاڭلاندى. بۇلار ئىككىنچى مەرتەم رامىزان ئېيتىپ كەلگۈچىلەر ئىدى:

ئاڭگىلى باشلاپ، ياڭگىلى باشلاپ خۇدانى ياد ئېتىلى،
پەيغەمبەرلەر روھىنى شاد ئېتىلى.

رامىزاننى ئېيتقان كىشى ئۆمەر، ئەلى،
ئۇلاردىن قاپتۇ بىزگە بۇ ئەمەلى.

رامىزاننى ئېيتقان بىلەن تويماسمىز،
پەيغەمبەرلەر سۈننىتىنى قويماسمىز.

بۇ ئالەم بىرگىنە كەپتەرخانىدۇر،
بىرسى ئۇچسا، بىرسى كېلىپ قونادۇر.

پەيغەمبەرنىڭ بىر ئوغلى ياقۇپ ئىدى،
خۇدانىڭ كالامىنى ئوقۇپ ئىدى.

پەيغەمبەرنىڭ بىر قىزى ئائىشەدۇر،
قولىدا ئالتۇن قايچا تون كېسىدۇر.

روزىنى تۇتقان كۈنى ئاي كۆرۈنۈر،
ھەممە ئۆيدىن مۇشۇ ئۆي باي كۆرۈنۈر.

رامىزان ئېيتىپ كەلدىم ئىشىكىڭگە،
خۇدايىم بالا بەرسۇن بۆشۈكۈڭگە.

روزا تۇت، نامار ئۆتە جانىڭ ئۈچۈن،
ئېھسان قىل، زاكات بەرگىن مالىڭ ئۈچۈن.

بۇ روزا ئۆتسە يەنە روزا كېلۈر،
كىم ئۆلۈپ، كىم تىرىلۈر، ئاللا بىلۈر.

رامىزانىڭ ئونى كۈنى قەدىر كۈنى،
روزىنىڭ زاكاتىنى بېرىڭ قېنى.

رامىزانىڭ ئونى كۈنى قەدىر كۈنى،
بۇلتۇرقى مۇسۇلمانلار بۇ يىل قېنى؟
...

رامىزان قوشقىنىڭ مۇشۇ كېيىنكى مىسرالىرىنى ئاڭلاپ ئىمىن ۋاڭنىڭ كۆڭلى شۇئان غەشلىككە تولدى. ئۇنىڭ ئويلىرى يەنە مەۋج ئۇردى: «راست ئەمەسمۇ؟ چوڭ كۆچ - كۆچتە نى - نى ئېسىل ئادەملەر، يۇرت مۆتىۋەرلىرى، يۇرتنىڭ گۈلى بولغان چىرايلىق قىزلار، نارەسىدە بالىلار كېتىپ قالمىدىمۇ؟ ئىمىن سوپىنى دىنىي ساۋاتتا كامالەتكە يەتكۈزۈش يولىدا، ئۇنى سوپىزمنىڭ يارامليق، ئىناۋەتلىك بىر يېتەكچىسى قىلىپ يېتىشتۈرۈشتە، ئەڭ مۇھىمى بۇگۈنكىدەك يۇرتنىڭ ئاتىسى قىلىشتا قان - تەر سىڭدۈرگەن ئاتىسى — نىياز ئاخۇنۇم ئۆلۈپ كەتمىدىمۇ؟ راست، بۇلتۇرقى مۇسۇلمانلار بۇيىل قېنى؟ كىم ئۆلۈپ، كىم تىرىلىدىغانلىنى بىر ئاللادىن باشقا كىم بىلەلەيدۇ؟ ...»

ئىمىن ۋاڭ پەنجىرە تۈۋىدىن قوپۇپ، تەھارەت ئېلىپ ئېتىكاپتا ئولتۇردى. ئۇ ئۆزىنىڭ پۇقرالارنى كۆچۈرىمەن دەپ ئازاب - ئوقۇبەتلەرگە چوڭقۇر پاتۇرغىنىغا، ئۆز سۆزلۈك ئۇچ بەگنى جېنىدىن جۇدا قىلىپ، «بىرىنىڭ مۇڭگۈزىگە ئۇرۇپ مىڭنىڭ تۇيىقىنى سىرقىراتقان» لىقىغا ۋە نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ جەستىنىڭ چۆللەردە قېلىشىغا سەۋەبچى بولغانلىق گۇناھىغا توۋا - ئىستىغپار ئوقۇدى. بۇ ئىسى ۋە ئاتىسىنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلدى. ئەل - يۇرتنىڭ ئامان - ئېسەنلىكىنى، قۇت - بەختىنى تىلەپ ئۇزاقتىن - ئۇزاقتا خاسىيەتلىك سۇرىلەرنى ئوقۇپ، تىلەكلىرىنى بىلدۇردى... ئىمىن ۋاڭ شۇ ھالەتتە تۇننى تاڭغا ئۇلىدى. تۇرالغۇسىنىڭ يېنىدىكى مەسچىتتىن زوھۇر ۋاقتىغا ئورۇلغان تاك - تاك ئاۋازى ئاڭلاندى.

* * *

سىرىقتال ۋاقتىلار ئۆتتى. يېڭى ئاچما يەرنىڭ بۇغدىيى ئوخشىدى. ئاچلىقتا زارىققان بوۋاي - مومای، بالىلارنىڭ ئاغزى بۇغداي نېنىغا تېگىشتى. 7 - ئاي كىرىش بىلەن يازلىق

قوغۇنىڭ پۇرىقى مەھەللىلەرگىچە تارىدى. ھەر كىم ئۆزلىرىنىڭ ئېتىز باشلىرىغا ئالچۇق① ياساپ، زىرائەتلىرىگە قارانچۇق بولغىنىدەك، ئوتتۇز مودەك يېڭى يەرگە قوغۇن ـ تاۋۇز تېرىغان شاپىبەگمۇ قوغۇنلۇقتىكى ئالچۇقتا تۆت ئوغلى بىلەن يېتىپ ـ قوپۇپ يۇردى. شاپىبەگ بۇ يېڭى ماكاندا ئەللىك ـ ئاتمىش كۇرىلىك يەرگە ئىگە بولغانىدى، ئۇ يەرنىڭ يېرىمىغا بۇغداي ـ قوناق تېرىپ، يېرىمىغا قوغۇن ـ تاۋۇز تېرىدى. شاپىبەگنىڭ بوۋىسى داڭلىق قوغۇنچىلارنىڭ بىرسى بولۇپ، مۇرتۇقتا ئاجايىپ تاتلىق قوغۇنلارنى يېتىشتۇرگەن. بۇ ھۇنەر شاپىبەگنىڭ ئاتىسىغا قالغان. ئاتىسى ئۆلۈپ كەتكەندە، قوغۇنچىلىق ھۇنىرىنى مانا مۇشۇ شاپىبەگ داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. ئۇ بەگ بولۇپ مۇرتۇقتىن لۇكچۇنگە كۆچۈپ كەلگەندىمۇ بۇ ھۇنىرىنى تاشلىمىغانىدى. چوڭ كۆچۇشتە ئۇ ئاتايىن بىرقانچە خىل قوغۇن ـ تاۋۇزنىڭ ئۇرۇقىنى بىللە ئالغاچ كەلگەنىدى.

قوغۇنىنىڭ باش ـ بۇرنى پىشقان كۇنلەردە، ئۇ ئىككى قوغۇن، ئىككى تاۋۇزنى خۇرجۇنغا سېلىپ، چوڭ ئوغلى ناسىردىن ئىمىن ۋاڭغا ئەۋەتتى. ئۇنىڭ ئوردا تەرەپكە ئۆتمىگىنىگە خېلى كۇنلەر بولۇپ قالغانىدى.

شاپىبەگ چوڭ ئوغلى ناسىردىن بىر پارچە خەتمۇ ئەۋەتتى. خەتتە ئۇ ئوردا بەگلىرىنى، گۇاجۇنىڭ باش ۋالىيسى لىيۇ يۇيى، چېگرا قوغداش سانغۇنى يۇن شىنى قوغۇنلۇققا قوغۇن سەيلىسىگە تەكلىپ قىلىدىغان ئويى بارلىقىنى بىلدۇرگەن ھەم خەتنىڭ ئاخىرىغا مۇنداق ئىككى كۇپلېت قوشاق يېزىپ قويغانىدى:

قوغۇن تېرىدىم خىللاپ،
قىرنىڭ تۇۋىدە يىغلاپ.

① ئالچۇق ـــ تۇرپان شېۋىسى، ساتما، شاخ ـ شۇمبىلاردىن ياسالغان كەپە.

پىشتى ئەمدى قوغۇنلار،
سەيلە قىلمىز دوست چىللاپ.

باغدا بۇلبۇل سايرايدۇ،
مىجگەن قوغۇن پۇرايدۇ.
ھەر بىر قوغۇن ـ تاۋۇزدىن،
يۇرتىنىڭ ھىدى پۇرايدۇ.

ئىمىن ۋاڭ شاپىبەگنىڭ بۇ كۆڭلىدىن قاتتىق سۆيۈندى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ: «ھەر بىر قوغۇن ـ تاۋۇزدىن يۇرتىنىڭ ھىدى پۇرايدۇ» دېگەن مىسرالىرىدىن قاتتىق تەسىرلەندى. جاپالىق كۈنلەر ـــ سېرىقتال چاغلار ئۆتتى. بۇ يەردىكى خاقانى چىڭنىڭ ئەمەلدارلىرىمۇ بۇ كۆچمەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرغۇچە كۆپ ھەرەج تارتتى. ئۇيغۇرنىڭ قائىدىسى بويىچە، مېۋە ـ چىۋىنىڭ باش بۇرنىنى يۇرتىنىڭ ئۇلۇغلىرىغا ئېغىز تەگكۈزدىغان ئىشمۇ بار. بوپتۇ، بۇمۇ بىر خەيرلىك ئىش ئىكەن. ئىمىن ۋاڭ ئوردا نامىدىن، ۋاڭ ـ بەگلەر نامىدىن گۈاجۇ مەھكىمىسىگە مەكتۇپ يۈتۈپ، تامغا بېسىپ، ناسىردىن ئەۋەتتى.

ئەتىسى ئۇلۇغ ئاشۇاقتى مەزگىلى بىلەن گۈاجۇ مەھكىمىسىدىن ئەمەلدارلار قوغۇن سەيلىسىگە يېتىپ كەلدى. ئۇلار ئاۋۇال يەرلىك بەگلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا قوغۇنلۇقنىڭ ئېچىق بېشىلىرىدا يۇرۇپ، ساينىڭ تېشىدەك چۇشۇپ كەتكەن قوغۇن ـ تاۋۇزلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ ھەيران قېلىشتى. ئاندىن بىرقانچە تۈپ قەدىمىي قارىياغاچنىڭ سايىسىغا سېلىنغان گىلەمىر ئۈستىدىكى كۆرپىلەردە ئۆزلىرىنى يەلپۇشۇپ، ئۈسسۈلۇق ئىچىشىپ ئولتۇرۇشتى.

داستىخان سېلىندى. شاپىبەگنىڭ ئوغۇللىرى تاڭ سەھەردە ئۇزۇپ، سالقىن يەرگە قويۇپ ئۈستىگە ئوت ـ چۆپ يېپىلغان قوغۇن ـ تاۋۇزلارنى بىردىن ـ ئىككىدىن كۆتۈرۈشۈپ سورۇنغا

ئەكىلىشتى.

خالىق بىلەن شاپىبەگ ئۆزلىرى پىچاق تۇتۇپ قوغۇنلارنى تىلىشقا باشلىدى. ئالىم خوجا، توختى مامۇت، ئابدۇرېھىم پەرھاڭ، ھاشىم بۆرە، ھاسان تايغان، ئەسئەت قۇلاق قاتارلىقلار ئىمىن ۋاڭنىياڭ ئوياڭ ۋە سول تەرىپىدە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇشتى. يېگىتلەردىن بىرقانچىسى ئىككى گەزدەك ياغاچقا داستىخان چوڭلۇقىدىكى رەختنى يۆگەپ، مېھمانلارنى توختىماي يەلپۈمەكتە. يېگىتلەردىن ئۇچ - تۆتى قوغۇنلارنىاڭ نامىنى ئاتاپ، تاۋاقلاردا داستىخانلارغا نۆۋەت بىلەن تىزماقتا.

ـــ مانا بۇ بەگزادە قوغۇن، مانا بۇ سىڭگىمنىاڭ ئاق قوغۇنى، مانا بۇ چىكەن تۇمشۇق ئاقچى، ماۋۇسى ئايسىخان كۆكچى، مانا ماۋۇ پوستى پىياز، ماۋۇ تاۋاقتىكىسى مىجگەن قوغۇن، ماۋۇ قوغۇننى باۋۇدۇن دەيمىز. بۇنى چىشى يوقلار يەيدۇ ...

ئوردا تىلماچى بۇ قوغۇنلارنىاڭ نامىنىاڭ بەزىلىرىنى خەنزۇچىغا ئۆرۈپ ئېيتىپ بېرىشكە ئامالسىز قالدى. ئۇ شاپىبەگنىاڭ:

ـــ مېھمانلار ھەر بىر خىل قوغۇندىن بىر تىلىمدىنلا تېتىپ يەڭلار ! ـــ دېگەن گېپىنى بىلەن تەرجىمە قىلىشتىن قۇتۇلۇپ، پىشانىسىدىكى تەرلىرىنى سۈرتۈشكە ئىمكان تاپتى، دېمىسىمۇ، ئۇيغۇرلار يۇرتىدىكى سەكسەن خىلدىن ئوشۇق قوغۇنىاڭ ئاران ئون نەچچە خىلىلا بۇ يەرگە تېرىلغانىدى. ئاشۇ قوغۇنلارنىاڭ نامىنى تەرجىمە قىلىشمۇ بۇ تىلماچقا مۇشكۈل ئىش ئىدى.

تىلماچنى قىينىچىلىقتىن قۇتقۇزغۇسى كەلگەندەك، چېگرا قوغداش سانغۇنى يۇن شى گەپ ئېچىپ قالدى:

ـــ مەن ئىلگىرى خاقانى چىاڭ ئوردىسىدىكى بىر يازلىق زىياپەتتە يېگەن قوغۇنلارنى «قومۇل قوغۇنى» دېگەنىدىغۇ؟ ئەمدى بۇ يەردە قوغۇنىنىاڭ ھەر خىل نامى بارلىقىنى ئاڭلىدىما، بۇ قانداق گەپ ئۆزى؟

ئالىم خوجا مۇنداق دەپ چۈشەندۈردى:

ـــ قوغۇن ـ تاۋۇز دېگەن ئۇيغۇرلار يۇرتىنىڭ ھەممىسىدىلا تېرىلىدىغان يېمىش. ھەر بىر يۇرتتا داڭلىق قوغۇنچىلار بار ھەم ئۇلار يېتىشتۇرگەن ئالاھىدە تۇرلەر بار. قومۇل بېيجىڭغا يېقىنراق بولغاچقا، دەسلەپتە قومۇل تارخانبېگى خاقانى چىڭغا سوۋغا ـ سالام سۇپىتىدە قوغۇن ئېلىپ بارغان. شۇ سەۋەب بىلەن ھەممىلا قوغۇن «خامىگۇا» دەپ ئاتىلىپ قالغان.

ـــ ھە، مۇنداق گەپ ئىكەن ـ دە ! ـــ چېگرا قوغداش سانغۇنى ھەيرانلىقىنى ئىزھار قىلدى.

قوغۇن يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن تاۋۇز تىلىندى. تاۋۇزلارمۇ نامى بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلدى:

ـــ مانا ماۋۇ تۇرپان ئاق تاۋۇزى، مانا بۇ سېرىق ئەت تاۋۇز، مانا ماۋۇسى قارا شاپاق تاۋۇز، مۇنۇ تاۋاقتىكىسى كۆك تاۋۇز، ماۋۇ قىزىل ئۇرۇقلۇق تاۋۇز، ماۋۇسى ئالا تاۋۇز، مۇنۇ تاۋاقتىكىسى قوزىۋاي تاۋۇز، ماۋۇ تاۋاقتىكىسى قاراچىپار تاۋۇز...

تاۋۇزلارنىڭ نامى تىلماچقا ئاسانغا توختىدى. بىراق، ئۇ مېھمانىنىڭ گېپىنى يەرلىكلەرگە، ساھىبخانىنىڭ گېپىنى مېھمانلارغا ئۆرۈپ بېرىمەن دەپ، قوغۇن ـ تاۋۇز يېيىشكە چۆلىسى تەگمىدى.

چېگرا سانغۇنىنىڭ قىزى يۇن مېيمۇ ئاتىسى بىلەن بىللە بۇ قوغۇن سەيلىسىگە كەلگەنىدى. ئۇ كەلگۈچە يول بويى ناسىر بىلەن يېرىم گەپلىشىپ، يېرىم ئىشارەت بىلەن تونۇشۇپ قالغانىدى. بۇگۈن ئۇ بۇ يەردە شېرىن ـ شېكەر قوغۇن ـ تاۋۇزنى چاغلىماي يەپ سېلىپ، قورسىقى چىڭقىلىپ كەتتى. ئۇ ھېچبىر تارتىنىپ تۇرمايلا ناسىرغا ئىشارەت قىلىپ ئەھۋالنى ئۇقتۇرۇۋۇندى، ناسىر كۈلۈمسىرىگىنىچە كېلىپ ئۇنىڭغا سورۇندىن خېلىلا نېرىدىكى دۆڭلۇكنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈشنى ئىما قىلىپ ئۇقتۇردى.

مېھمانلار بىلەن يەرلىكلەر ئۇياق ـ بۇياقتىن سۆزلەشمەكتە.

تىلماچ ئوتتۇرىدا تىنماي تەرجىمە قىلىپ چۈشەندۈرمەكتە. گۇاجۇنىڭ باش ۋالىيسى لىيۇ يۈيى ئىمىن ۋاڭدىن سورىدى:

ــ پۇقرالىرىڭىز بۇ يەرگە كۆنۈپ قالىدىغاندەك تۇرامدۇ؟

ــ رىزقىڭ قەيەرگە چۈشسە، شۇ يەر يۇرتۇڭ، دەيدىغان گەپ بار، ۋالىي، ــ دېدى ئىمىن ۋاڭ گەپنى ئۇدۇللا قىلىپ، ــ بىز ئۆزىمىزنىڭ تۇرمۇش ـ ياشاش ئالاھىدىلىكىمىز بىلەن بۇ يەرلەرگىمۇ كۆنۈپ كېتىمىز.

تىلماچ ئىمىن ۋاڭنىڭ سۆزىنى ئۇدۇلمۇئۇدۇل ئۆرۈپ بەردى.

ــ ياشاش ئالاھىدىلىكىمىز دېگىنىڭىزنى ئوچۇقراق چۈشەندۈرگەن بولسىڭىز؟

ــ ياشاش ئالاھىدىلىكىمىز دېگىنىمىز، ــ ئىمىن ۋاڭ كېكىردىكىنى قىرىپ قويۇپ، سۆزنى دانە ـ دانە قىلىپ سۆزلىدى، ــ ئېتىزلىرىمىزغا قوغۇن ـ تاۋۇز تېرىپ مېۋە ـ چۈندىن ئايرىلمايمىز، ھويلا ـ قورۇيىمىزنىڭ ئالدى ـ كەينىنى گۈللۈك، باراڭلىق، باغ قىلىمىز. ئىش ـ ئەمگەكتىن بوشىغاندا ناخشا ـ ئۇسسۇل، بېيىت ـ قوشاقلار بىلەن كۆڭۈللىرىمىزنى ئاۋۇتىمىز، ئوۋ ـ شىكارغا چىقىپ تۇرىمىز. سودا ـ سېتىق بىلەن يۈرت ئارىلاپ كۆرىمىز. لېكىن، بۇ ئىشلارغا جاھان تىنچ بولسا بولىدۇ.

ــ راست ئېيتىسىز، بۇ ئىشلارغا جاھان تىنچ بولۇشى كېرەك. بىز خەنزۇ خەقنىڭ سىلەرگە ئوخشىمايدىغان تەرەپلىرىمىزمۇ بار ئىكەن، ــ دېدى باش ۋالىي لىيۇ يۈيى، ــ بىز مېۋە ـ چۈندىن كۆرە سەي ـ كۆكتاتقا ئېتىبار بېرىمىز. تەۋەككۇل قىلىپ باشقا يۇرتلارغا چىقىشنى ئانچە ياقتۇرمايمىز. لېكىن، بىزدىمۇ يۇرۇشلەشكەن سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بار. مەسىلەن، يىپەك سودىسى، توز سودىسى، چاي سودىسى، فارفۇر چىنە ـ قاچا سودىسى دېگەندەك. بۇنىڭ تاشايىنىدا دېگىز ـ دەريالار ئارقىلىق ئېلىپ بارىدىغان سودىمۇ ھەم بېلىقچىلىق كەسپىمۇ بار.

تىلماچ ئىككى تەرەپنىڭ گېپىنى ئۆرۈيمەن دەپ ئاچلا قالدى. بىراق، ئاخىردا تاۋاق ـ تاۋاقلاردا پاقلان گۆشى كەلتۈرۈلگەندە، تىلماچقا ئايرىم تاۋاقتا گۆش تارتىلدى. چۈنكى، شاپبەگ تىلماچنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈپ تۇرغانىدى.

مېھمانلار چۈشتىن كېيىن سالقىن چۈشكەندە، شورپا قۇيۇپ ئېتىلگەن پۇرچاق ئېشىنى ئىچىشتى. سۈيى قاپقارا چىققان پۇرچاق ئېشى ئاپقۇر چىنىدا چېگرا قوغداش سانغۇنىنىڭ قىزى يۇن مېيىنىڭ ئالدىغا قويۇلغاندا، ئۇ ئاش قاپقارا رەڭگى بىلەن ئۇنىڭغا غەلىتە تۇيۇلدىمىكىن، تۇمشۇقىنى ئۇچلاپ ئاشنى ئىچىشكە ئۇنىمىدى، يېنىدا ئولتۇرغان ناسىر ئۆزى باشلاپ بىر نەچچە يۇتۇم ئىچىپ، ئاغزىنى تەمشىپ، ئاشنىڭ مەززىلىكلىكىنى ئىما قىلىپ ئۇقتۇرۇۋىدى، يۇن مېي ئاغزىنى پۇرۇشتۇرۇپ يۇرۇپ ئاران تەستە بىر ـ ئىككى يۇتۇم ئوتلاپ كۆردى ـ دە، ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇچ ئاپقۇر ئىچىۋەتتى. بۇ خۇددى «بىلدى، يېپىشتى» دېگەننىڭ ئۆزى بولدى. سورۇندىكىلەر بۇ سەبىي قىزنىڭ قىلىقىغا كۈلۈشۈپ كەتتى.

مېھمانلار يانغۇچە شاپبەگ چېگرا قوغداش سانغۇنىغا بىر ئاتقا ئىككى تاغار قوغۇن ـ تاۋۇز، باش ۋالىيغا بىر ئاتقا ئىككى تاغار قوغۇن ـ تاۋۇز ئارتىپ، ناسىرنى ئاپىرىپ قويۇشقا بۇيرۇدى، سانغۇن ئۆزىنىڭ لەشكەرگاھىغا بىر قانچە ھارۋا قوغۇن ـ تاۋۇز زاكاز قىلدى. باش ۋالىيمۇ مەھكىمىسىگە زاكاز قىلدى ھەم ئۇلارنىڭ ئەنشى بازىرىنى قوغۇن ـ تاۋۇز بىلەن تەمىنلەشنى ئېيتىپ، خوشلاشتى.

ئون بىرىنچى باب

ئەنشى بازىرىدا

شاپىبەگنىڭ دەۋەت قىلىشى نەتىجىسىدە بىرمۇنچە ئائىلىلەر بىر بۆلۈك يېرىگە قوغۇن ـ تاۋۇز تېرىغاندى. ئەجرىگە لايىق ھالدا قوغۇن ـ تاۋۇزمۇ ئوبدانلا ئوخشىدى، ئەمدى ئۇنىڭ بىر قىسمىنى قىشلىق ئوچۇن ساق سېلىپ قورۇتۇشى كېرەك، يەنە بىر قىسمىنى يېقىن ئەتراپلارغا ئاپىرىپ سېتىپ، پۇل قىلىشى كېرەك.

چېگرا قوغداش سانغۇنى يۇن شى بىلەن گۇاجۇنىڭ باش ۋالىيسى لىيۇ يۇيلار ئۆز مەھكىمىلىرىگە بىر تۈركۈم قوغۇن ـ تاۋۇزنى بۇيرۇتما قىلغاندىن كېيىن، قۇلاقتىن ـ قۇلاققا ئاڭلىنىپ، بۇ كۆچمەنلەرنىڭ شېكەردەك تاتلىق قوغۇن ـ تاۋۇزلىرىنىڭ داڭقى ئوبدانلا چىقتى. شاپىبەگ ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى ناسىر باشلىق، قولۇم ـ قوشنىلارنىڭ بالىلىرىدىن مىجىت، ئەھەد، رۇسۇل، سابىت، بىلال قاتارلىق سەككىز ـ ئون ياشنى تەشكىللەپ، ئەنشى بازىرى، گۇاجۇ قاتارلىق جايلارغا ھارۋا ـ ھارۋىدا قوغۇن ـ تاۋۇز ئاپىرىپ سېتىشقا تەشكىللىدى، بۇلارغا ئىمىن ۋاڭنىڭ ئىككىنچى ئوغلى سۇلايمانمۇ يانداشتى.

ئون بەش ـ يىگىرمە كۇن ئىچىدىلا قوغۇن ـ تاۋۇزلار سېتىلىپ بولدى. سۇلايمان، ناسىر باشلىق سەككىز يىگىت قوغۇن ـ تاۋۇز بېسىپ كەلگەن ھارۋىلارنى ھارۋىكەش بالىلاردىن كەتكۇزۇۋېتىپ، ئۆزلىرى مىنىپ كەلگەن ئاتلىرىنى دەنجا[1] لارغا

① دەنجا ـــ خەنزۇچە، ئۆتەڭ، بازارلاردا ئات ـ ھارۋىلارنى قويىدىغان مەخسۇس ئورۇننىڭ ئىگىلىرىنى شۇنداق ئاتىشىدۇ.

تاپشۇرۇپ، بازار ئارىلىدى.

ئەنشى بازىرى قاياناق بازارلارنىڭ بىرسى ئىدى. بۇ بازاردا خۇيزۇ، خەنزۇ، تىبەتلەر ئارىلىشىپ ياشايتتى. بۇ بازاردا ئات، چارۋا مال سودىسى، يۇڭ ـ تېرە، تۈت سودىسى، يىپەك رەخت، چاي، فارفۇر قاچىلار سودىسى، ھەتتا قاشتاش سودىسىمۇ قىلىناتتى.

بازارنىڭ كوچىلىرى كەڭرى ئېلىنغان. ئىمارەتلىرى كەيپىڭ، لوياڭ، چاڭئەن شەھەرلىرىدىكىدەك كۆك خىش بىلەن ئازادە سېلىنغان، ئۇستى يانتۇ شەكىلدە، ئىمارەتنىڭ قالپاقنىڭ ئۈچىدەك بۆرتۈپ چىققان گىرۋەكلىرىدە شىر ـ ئارسلان، مايمۇنلارنىڭ كېچىك ـ كېچىك ھەيكەللىرى ئورنىتىلغان، قوش قوۋۇقلۇق يوغان دەرۋازىلىرى قىزىل سىرلانغاندى، بەزى ئىمارەتلەرنىڭ دەرۋازىسى تېخىمۇ ھەيۋەتلىك بولۇپ، دەرۋازىنىڭ ئىككى يېنىدىكى كىچىك سۇپىغا ھەيۋەتلىك شىر ھەيكىلى ئورنىتىلغانىدى. بەزى ئۆچۇقچىلىق جايلاردا قۇببىلىك ئىمارەتلەر بولۇپ، قۇببىنىڭ ئۈستىگە تۆمۈردىن ئاي ـ يۇلتۇز چىقىرىلغانىدى. قارىماقتا بۇنداق ئىمارەتلەر خۇيزۇلارنىڭ مەسچىتلىرىدەك قىلاتتى.

ئۇيغۇر يېگىتلەر گەزمال بازىرى، مىلىچمال بازىرى ۋە چارۋا مال بازىرىنى ئارىلاپ، ئەمدى ئاشپۇزۇللار جايلاشقان رەستە دوقمۇشىغا كەلگەندە، كۈتمىگەن ھالدا يۇن مېيى بىلەن ئۈچرىشىپ قالدى. ئۇ ناسرىنىڭ قولىنى چىڭ تۇتۇۋېلىپ، ئۇنى ـ بۇنى سورىغىلى تۇردى. بۇ تۇرگۇن قىزنىڭ بىر مىجەزى ئوغۇل بالىدەك ئىدى ـــ ئۇ ھېچبىر ھېيىقىپ، ئەيمىنىپ تۇرمايتتى. ناسىر بىلەن ئىككىي ـ ئۈچ قېتىملا كۆرۈشكەن بولسىمۇ، ئۇنى ياقتۇرۇپ قالغانىدى. شۇڭا، ئۇ تارتىنىپ تۇرمايلا ناسىردىن ئۇنى ـ بۇنى سورىدى:

ـــ ئەنشى بازىرىغا قاچان كەلگەنسىلەر؟

ناسىر بىرەر ئايغا يېقىن قوغۇن سېتىش جەريانىدا خەنزۇچە سۆزلەشنى بىرەر كۇنمۇ توختىتىپ قويمىغانىدى. بوش قالغان چاغلىرىدا ساراي غوجايىنى بىلەن بىر ھازا سۆزلىشىپ كېتەتتى. شۇڭا، بۇگۇن ئانچە دۇدۇقلىمايلا:

— بىر ئايدەك بولدى بۇ ئەنشى بازىرىدا قوغۇن سېتىپ يۈرگىلى. ئۆزىڭىز بىرەر قېتىممۇ كۆرۈنمىدىڭىزغۇ؟ — دېدى.

يۇن مېي زىلۇا، ئاقپىشماق، يۇزى تۇخۇمسىمان يۇمىلاق كەلگەن، قارا قاش، مەڭزىدە زىنىخى بار، كۆزلىرى ئويناپ تۇرىدىغان، ئوچۇق - يورۇق، ئوتتۇرا بوي، ئەمدىلا ئون سەككىزگە قەدەم قويغان چىرايلىق قىز ئىدى. ئۇ ھال رەڭ يېپەكتىن ئۇستباش كىيگەنىدى.

— لەنجۇغا ھامامنىڭ قىزىنىڭ تويىغا بېرىپ كەلدىم، سىلەرنىڭ قوغۇنلۇقۇڭلاردىن يانغاننىڭ ئەتىسىلا يولغا چىققانىدۇق، تويىنى تۇگىتىپ تېخى تۇنۇگۇن قايتىپ كېلىۋىدىم. ئۆزۇڭلار ياخشى تۇردۇڭلارمۇ؟ — دەپ تىنچلىق سورىدى يۇن مېي.

— ئوبدان. بىز گۇاجۇ، ئەنشى بازارلىرىدا قوغۇن - تاۋۇز سېتىپ يۈردۇق، — ناسىر بىلەن يۇن مېينىڭ خەنزۇچە سۆزلەشكىنىگە قىزىققان ناسىرنىڭ ھەمراھلىرى بىردە ناسىرغا، بىردە يۇن مېيغا ھەۋەسلىنىپ قارايتتى.

— سىلەرنى ئۆيگە باشلاي؟

— رەھمەت، سانغۇننىڭ قىزىنى مالال قىلمىشقا ھەددىمىز ئەمەس ! — دېدى ناسىر چېقىشىپ.

— مۇشۇنداق گەپنى ئىككى - ئۈچ قېتىم دېدىڭىز، ناسىر، — دېدى يۇن مېي رەنجىگەندەك قىياپەتتە، — سىلەرمۇ ۋالاق، بەگلەرنىڭ بالىلىرىغۇ؟ — ئۇ سۇلايمانغا قارىدى.

— سىز بىلەن چېقىشىپ قويغىنى ناسىرنىڭ، — دېدى سۇلايمان.

— ئەمىسە، سىلەرنى ئاشپۇزۇلغا باشلاپ مېھمان قىلاي،

ئەمدى تۇزۇت قىلساڭلار مەن راستلا خاپا بولىمەن جۇمۇ؟ — يۇن مېيي نازلىنىپ ناسىرغا قارىدى.

يىگىتلەر بىر - بىرىگە قاراشتى. يۇن مېيي چېچەن قىز ئىدى. ئۇ يىگىتلەرنىڭ كۆڭلىدىكىنى تاپقاندەكلا:

— ئەنسىرىمەڭلار، مېنىڭ ئاپامۇ خۇيزۇ، بۇ بازاردا ئاپامنىڭ ئىنىسى ئاچقان ئىككى قەۋەتلىك بىر ئاشپۇزۇل بار، سىلەرنى ئاشۇ ئاشپۇزۇلنىڭ ئايرىمخانىسىدا مېھمان قىلاي. ئاپام مۇسۇلماندارچىلىققا بەكمۇ ئېتىبار بېرىدۇ، — دېدى.

ناسىر ئالدىنقى قېتىم يۇن مېيلارنىڭ چوڭ قورۇسىغا قوغۇن - تاۋۇز چۈشۈرگىلى كىرگەندە، ئۇنىڭ ئالدىغا ئاق بۆك كىيگەن مۇلازىم ئەر چاي كەلتۈرۈۋىدى، ئۇ ئېچمىگەنىدى. ئۇ مۇلازىممۇ ناسىرنىڭ كۆڭلىدىكىنى پەملەپ: «ئەلھەمدۇلىللا مۇسۇرمان» دېۋىدى، ئاندىن ئۇ ھەم ھەيرانلىق، ھەم قىزىقىشتا چايىنى ئىچكەنىدى. شۇڭا، ناسىر بۇگۈن ئىككىلىنىپ تۇرمايلا يىگىتلەرنى باشلاپ، يۇن مېيىنىڭ كەينىدىن ئاشپۇزۇلغا كىردى.

ئاشپۇزۇل چوڭ ھەم ئازادە بولۇپ، ئىككى قەۋەتلىك قىلىپ سېلىنغان ھەم ئىككىنچى قەۋىتى ئايرىم - ئايرىم خانىلار ئىدى. يۇمىلاق شىرە ئۈستىگە قىزىل شەلپەر يوپۇق يېپىلغان، پەنجىرە تۈۋىگە ئىككى دانە قەپەس ئېسىقلىق بولۇپ، تۈمشۇقى سىرىق، بەدىنى قارا، قارىغوجىسىمان قۇش ئايرىم - ئايرىم قويۇلغانىدى. ئايرىمخانىنىڭ كىچىك - كىچىك كاتەكچىلىك پەنجىرىسىدىن خانا ئىچىگە شامال كىرىپ تۇراتتى.

يىگىتلەر يۇمىلاق شىرەنى چۆرىدىشىپ، ئېگىز يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇقلارغا ئولتۇرۇشتى. ئۈستەلگە بىرەمدىلا بېلىق، قىزارتىلىپ پىشۇرۇلغان كالا گۆشى، ئارىدەك قىسقۇچلىرى بار قىزغۇچ نەرسە (ئەمەلىيەتتە، قىسقۇچپاقا)، بۇرۇتلىرى ئۇزۇن، ئۈششاق پۇتلىرى بار ئەگرى قۇرت (بۇ راك ئىدى)، تۆگە قۇمىلىقىدەك يۇمىلاق نەرسىلەر (ۋەنزە)، جانان تەخسىلەردە رەڭگا - رەڭ قورۇمىلار كەلتۈرۈلدى. يىگىتلەر كۆزلىرىنى

پارقىرىتىشىپ ئولتۇرۇشتى.

ــ يەڭلار، ئىچىڭلار، بەھۇزۇر ئېلىڭلار ! ــ دېدى يۇن مېي يىگىتلەرگە قاراپ.

يىگىتلەر يا چوكا بىلەن يېيىشنى، يا قولى بىلەنلا ئېلىپ يېيىشنى بىلەلمەي، تېخىرقىغان ھالدا بىر ـ بىرىگە بېقىشىپ ئولتۇرۇشتى.

ــ نېمىشقا يېمەيسىلەر ؟ ــ دېدى يۇن مېي تەئەججۇپلىنىپ.

ــ نان ـ يان، چاي ـ پاي دېگەن نەرسىلەر يوقمىدۇ بۇ ئاشپۇزۇلدا؟ ــ دېدى ناسىر شىرەدىكى نەرسىلەرنى «يېمەيتتۇق» دېيىشتىن ئەيمىنىپ.

يۇن مېي بىر مۇلازىمغا بىر نېمىلەرنى تاپىلىۋىدى، ھايال ئۆتمەيلا ھېلىقى مۇلازىم پەتنۇستا چىنە ـ چەينەك كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇنىڭ ھەمراھى بىر چوڭ پەتنۇستا يۇتازا كۆتۈرۈپ چىقىپ، شىرەگە ــ قورۇمىلار ئارىسىغا يېيىتىپ قويدى. يىگىتلەرنىڭ قورسىقى ئاچقانىدى. ئۇلار يۇتازىنى ئېلىپ تېتىپ كۆردى، يۇتازا ھەم يۇمشاق، ھەم مەززىلىك ئىدى. يىگىتلەر يۇتازىنى ئىككىدىن ـ ئۈچتىن يەۋەتتى. ئۇلار كۆزلىرىنى پارقىرىتىشىپ، بەز يېگەن مۇشۇكتەك يەنە جىم ئولتۇرۇۋالدى.

ــ يەڭلار قورۇمىلاردىن، ماۋۇ كالا گۆشى، ئاۋۇسى بېلىق، ھەممىسى مۇسۇلمانلار يەيدىغان نېمىلەر، ئېلىڭلار ! ــ دېدى يۇن مېي.

ــ بىز مۇنداق قۇرت ـ قۇمۇرتقىلارنى يەپ كۆرمەپتىكەنمىز، ــ دېدى سۇلايمان راست گەپنى قىلىپ.

يۇن مېي سۇلايماننىڭ گېپىگە ھەيران قېلىپ، ئۆزى ھەر بىر قورۇمىنى باشلاپ يەپ كۆرسەتتى. ئۇ بۇ تۇرپان دىيارىدەك قۇرغاق رايوندىن كەلگەن مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ دەريا ـ دېڭىزلاردا ياشايدىغان جانلىقلارنى ۋە مۇنداق قورۇمىلارنى يېمەيدىغانلىقىنى نەدىنمۇ بىلسۇن؟

ناسىر باشلاپ قورۇمىلارغا چوكا سالدى، ئۇ دەسلەپ بېلىقنى،

ئاندىن راكىنى تېتىپ كۆردى. ئۇ گەرچە يۇن مېينىڭ يېگىنى بويىچە بېلىقنى ناھايىتى ئاۋايلاپ يېگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۇششاق قىلتىرىقلىرى ئۇنىڭ ئاغزىغا سانجىماي قويمىدى. راكىنىڭ قاسراقلىرىنى پاكىز تازىلاپ يېگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئۇششاق پۇتلىرى يەنىلا ئۇنىڭ ئاغزىنى غىدىقلىماي قويمىدى...

يۇن مېيى بۇنداق كەيپىياتنى ئۆزگەرتمەكچى بولدى ـ دە، بىر مۇلازىمنى چاقىرىپ، قۇلىقىغا بىر نېمىلەرنى پىچىرلىدى. مۇلازىم بىر دەمدىلا پەتنۇستا ئادەم بېشى چوڭلۇقىدىكى ئىككى قارا رەڭلىك كومزەكنى ئېلىپ چىقتى. كومزەكنىڭ ئاغزى قىزىل رەخت بىلەن ئېتىلگەنىدى. يۇن مېيى پەتنۇستىكى جاملارنى ھەر بىر يېگىتنىڭ ئالدىغا بىردىن قويدى ۋە كومزەكنىڭ ئاغزىدىكى قىزىل رەخت پارچىسىنى يېشىپ ئېلىۋېتىپ، ئۇنىڭدىن جاملارغا خۇددى سۇدەك نەرسىنى قۇيۇشقا باشلىدى. قۇيۇلغان نەرسىدىن ئۆتكۇر پۇراق چىقىپ تۇراتتى.

ـــ بۇ، «جۇن» دېگەن ئىچىملىك، بۇ يەردىكى خەلقلەر مۇشۇنى ئىچىپ كۆڭۈللىرىنى خۇش قىلىشىدۇ. قېنى يېگىتلەر، سىلەرمۇ ئىچىپ كۆرۈڭلار ! ـــ دېدى يۇن مېيى يېگىتلەرگە قاراپ.

ـــ بۇ «جۇن» دېگىنىڭىز قانداق نەرسە؟ ـــ ناسىر يۇن مېيىدىن سورىدى.

ـــ بۇ نەرسە سىلەرنىڭ يۇرتۇڭلاردا يوق ئىكەن ـ دە؟! بۇنى بۇغداي، قوناق، گۈرۈچتىن ئىشلەيدۇ. ئىچسە كۆڭۈلنى خوش قىلىدۇ.

ـــ مەست قىلامدۇ؟ ـــ دەپ سورىدى سۇلايمان.

ـــ ئازراق ئىچسىڭىز ئانچە مەست قىلمىمۇ كەتمەيدۇ، تاماق بىلەن يەپ ـ ئىچسىڭىز ئىشتىھانى ئاچىدۇ، ـــ دېدى يۇن مېيى ۋە ئۆزى ئۇلگە كۆرسىتىپ جامدىكى جۇننى گۇپلا قىلىپ ئىچىپ، ئۇنىڭ تېگىنى يېگىتلەرگە كۆرسىتىپ قويدى.

يېگىتلەر بىر ـ بىرىگە قاراشتى. بەزىلىرى «قىز بالا ئىچكەن

نەرسىنى بىز يىگىت تۇرۇپ ئىچەلمىسەك سەت تۇرمامدۇ» دەپ ئويلىدى. بەزىلىرى «بۇ جۇن دېگىنى بۇغداي ـ قوناقتىن چىقىدىغان نەرسە ئىكەنغۇ؟» دېيىشىپ، كۆڭۈللىرىدە ئىچىشكە نىيەت قىلىشىپ ئولتۇرۇشتى. ناسىر بىلەن سۇلايمانمۇ «ئۆلۈمدىن باشقىسى تاماشا» دەپتىكەن، قىز بالا ئىچكەن نەرسىنى بىزمۇ ئىچىپ كۆرمەيلىمۇ، دېگەن ئويغا كەلدى. سۇلايمان يىگىتلەرگە قاراپ:

— يۇن مېي قىزنىڭ كۆڭلىنى ئايايلى، ئۇمۇ بىزنى مېھمان قىلىپ خۇش قىلسام دەپ مۇشۇ ئىشلارنى قىلىۋاتىدۇ. قېنى يىگىتلەر ئىچەيلى ! — دېدى.

ۋاڭنىڭ ئوغلى بولغان سۇلايمان ھەرگىز زەرەر قىلىدىغان نەرسىنى بىزلەرگە زورلىماس، دەپ ئويلاشقان يىگىتلەر جامدىكى جۇننى بىراقلا كۆتۈرۈۋەتتى، كۆتۈرۈۋەتتى ـ يۇ، بەزىلىرى قېقىلىپ كەتتى، بەزىلىرى ئۇنىڭ ئاچچىقلىقىدىن يۇتالماي، يانغا پۈركۈۋېتىشكە ئارانلا ئۇلگۈردى، بەزىلەر خۇددى بېشىغا توقماق تەگكەندەك، كۆزلىرىدىن يۇلتۇزلار چاقناپ كەتتى...

بىر ھازا ئۆتكەندىن كېيىن يىگىتلەرنىڭ چىرايى ئاز ـ تولا قىزىرىپ، گەپ قىلىشقا مەيلى تارتىپ، ئىختىيارسىز ھالدا تەخسىلەرگە چوكا سالىدىغان بولۇشتى.

يۇن مېي شۇ پۇرسەتتە جۇن توشقۇزۇلغان ئىككىنچى جامنى ئېلىپ ئورنىدىن تۇرۇپ سۆزلىدى:

— سىلەر بىلەن تونۇشقاندىن بېرى، مەن سىلەرنىڭ ئوچۇق ـ يورۇق مىجەزىڭلارغا، مېھماندوستلۇقۇڭلارغا، ياشاشتىكى بەزى ئالاھىدىلىكلىرىڭلارغا مەپتۇن بولۇپ قالدىم، سىلەر بىلەن سىردىشىشقا، مۇڭدىشىشقا بىر پۇرسەت بولسا ئىدى، دەپ ئويلاپ يۈرەتتىم، بازاردا سىلەر بىلەن ئۇدۇلمۇئۇدۇل ئۇچرىشىپ قېلىپ «پۇرسەت كەلدىغۇ» دەپ ئويلاپ، سىلەرنى بۇ ئاشپۇزۇلغا باشلاپ كەلدىم. قېنى يىگىتلەر، دوستلۇق ئورنىتىش ئۈچۈن بۇ بىر قەدەھنى كۆتۈرەيلى !

يىگىتلەردىن بىر ـ ئىككىسى ئىچمەي تۇرۇۋالدى. بولۇپمۇ سۇلايمان ئىچىشكە زىنھار ئۇنمىدى. قالغانلىرى جاملىرىدىكى جۇننى بىراقلاپ كۆتۈرۈۋەتتى.

يۇن مېي جاملارنى ئۇچىنچى قېتىم توشقۇزدى. ئىچكىلى ئۇنمىغان سابىت بىلەن بىلالغىمۇ جامنى زورلاپ تۇتقۇزۇپ، مۇنداق دېدى:

ـــ بۇ «جۇن» دېگەن نەرسە قورقۇنچاقنى باتۇر قىلىدىغان، بېخىلنى مەرد قىلىدىغان، قارىغۇنىڭ كۆزىنى روشەن قىلىدىغان نەرسە، قېنى ئىچىڭلار!

يۇن مېينىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان بىلال بىلەن سابىت «بۇ سۆز بىزگىلا قارىتىلىپ ئېيتىلدى» دەپ ئويلىدى. چۈنكى، بىلال بېخىلراق، سابىت سەل ئېھتىياتچانراق يىگىت ئىدى. «ئېشەك ئېشەكتىن قالسا قۇلقىنى كەس» دەپتىكەن، دەپ بىلال بىلەن سابىتمۇ جاملىرىنى كۆتۈرۈشتى.

بىر ئاش پىشىم ۋاقىت ئىچىدە يىگىتلەر تۆت كومزەك جۇننى ئىچىپ بولۇشتى. دەسلەپتە «قۇرت ـ قۇمۇرتقىلارنى يەپ كۆرمەپتىمىز» دېگەنلەردىن مىجىت قىسقۇچى بار نەرسىنى، بېلىقنى، ئۈزۈن بۇرۇتلۇق راكنى، ۋەنزىنى ھاپىلا ـ شاپىلا يېگىلى تۇردى. بىلالنىڭ گېپى چىقتى:

ـــ گاجۇ دېگەن يەردە تېرىقچىلىق قىلىپ قاچانغىچە شىللىمىزگە توپا چېچىپ ياشايمىز ـ ھە؟ ئەتىدىن باشلاپ مۇشۇ ئەنشى بازىرىغا كۆچۈپ كېلەيلى، ھەربىرىگە بىردىن ھويلا ـ قورۇ ئېلىپ بېرىمەن. يەلپۈگۈچ بىلەن ئۆزىمىزنى يەلپۈپ، تەييار ئاشپۇزۇللاردا غىزا يەپ، ئويناپ ياشايلى!

ـــ ھا ـ ھا ـ ھا! ...

ـــ ھا ـ ھا ـ ھا! ...

يىگىتلەر كۈلۈشۈپ كەتتى. ئۇلار بىلالنىڭ ئۆمرىدە مۇنچە مەرد ـ سېخىيلىق بىلەن تۇنجى قېتىم سۆزلىگىنىگە كۈلدىمۇ ياكى ئۇنىڭ گېپىي قۇلاقلىرىغا ياققىنىغا خۇشال بولۇپ

كۆلۈشتىمۇ ھېچ بىلىپ بولمايتتى.

— يۇرتىمىز تۇرپان ـ لۇكچۇنلەرگە قايتىپ كېتەيلى، جۇڭغار موڭغۇللىرى دېگەن چېقىلغاقلارنى بىرسىنى قويماي ئۆلتۈرۈپ تاشلايلى ! — بۇ ئېھتىياتچان يىگىت سابىتنىڭ گېپى ئىدى.

ناسىر يۈن مېيغا بارغانچە يېقىن ئولتۇرۇپ، يېرىمىنى ئىشارەت بىلەن، يېرىمىنى سۆزلەپ، قەلبىنى چۈشەندۈرمەكتە. سۇلايمان ئورۇندۇقنىڭ يۆلەنچۈكىگە يۆلەنگىنىچە كۆزىنى يېرىم يۇمۇپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ يا ئۇخلاۋاتقانلىقىنى، ياكى خىيال سۈرۈۋاتقانلىقىنى بىلىش تەس ئىدى. ئەھەد قورۇمىسى قۇرۇقدالغان چىنە تاۋاقنى دۈم قىلىپ، ئىككى تال چوكا بىلەن ناغرا قىلىپ چالماقتا. رۇسۇل چىنە تاۋاقتىن چىقىۋاتقان سادانىڭ دۈمىگە كەلتۈرۈپ ئوتتۇرىدا ئۇسسۇل ئوينىماقتا...

يىگىتلەر ھەرەكە ـ سەرەكە دەسسىشىپ ئاشپۇزۇلدىن كوچىغا چىقىشتى. سۇلايمان بىلەن مىجىتنىڭ خېلى ھوشى بار، قالغانلىرى بىر ئوبدانلا لەيلەپ قېلىشقانىدى. بۇ مەست يىگىتلەر كوچىنىڭ ئۇ چېتىدىن سەنتۈرۈلۈپ بۇ بېشىغا كېلەتتى. بەزىلىرى ماتا چامچىلرىنىڭ ئالدىنى ئېچىۋەتكەن، بەزىلىرى مايماق سەنەمگە دەسسەسە، بەزىلىرى ئالىتاغىل ناخشا توۋلايتتى. ئۇلارغا يولۇققان ئادەملەردىن بەزىلىرى ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىپ، بۇ مەست ـ شوخلاردىن يانداپ ئۆتسە، بەزىبىر «بىز بۇ يەرنىڭ غوجىلىرىمىز» دېگەن ھېسسىياتتىكى قېنى قىزىقراق ياشلىرى ئۇ مەستلەرنى دولىسى بىلەن سوقۇپ دەلدەڭشتىۋېتىپ، ئۆتۈپ كېتىشەتتى. ناسىر بىلەن يۈن مېي بىر ـ بىرىنى يۆلىشىپ، كۆلۈشۈپ كېلىشمەكتە. قىزنى يۆلەپ كېلىۋاتقان يىگىتنىڭ باشقا تائىپە ئادىمى ئىكەنلىكىگە زەڭ سالغان بەزى يەرلىك پۇقرالار «چىرت» قىلىپ يان تەرەپكە تۈكۈرۈپ قويۇپ، بىر نېمىلەرنى دەپ غودۇڭشىغىنىچە ئۆتۈشمەكتە...

بۇ بىر توپ مەست يىگىت شۇ ھالەتتە لەلەڭشىپ مېڭىپ، ئاتلىرىنى قويغان دەڭ تەرەپكە كېتىۋاتقىنىدا، توساتتىن ئالدى تەرەپتىن شاپىبەگ، خالىق، ئابدۇرېھىم پەرەڭ، سىپەر مانجۇ تۆتىسى چىڭ سۇلالىسى سەردارلىرى كىيىدىغان قىزىل پۆپۈكلىرى بار قالپاق كىيگەن بىر ئەمەلدارنى ئارىغا ئالغان ھالەتتە چىقىپ قالدى. خالىق ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئوغلى ئەھەدنى تونۇپ قالدى، ئۇنىڭ لەلەڭشىپ مېڭىپ كېلىۋاتقىنىنى، ناسىرنىڭ يۇن مېيى بىلەن ئىرمىشىپ ـ چىرمىشىپ كېلىۋاتقىنىنى كۆرۈپ ئەرۋاھى ئۇچتى ـ دە، خالىق بىلەن شاپىبەگ ئات سېلىپ ئالدىغا چىقىپ ئەھەد بىلەن ناسىرغا بىردىن قامچا سالدى. يىگىتلەر چۆچۈپ، ئاز ـ تولا ھوشىنى تېپىشقاندەك بولدى. ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاچچىقلىناي دېسە، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ۋاڭنىڭ ئوغلى سۇلايمان بىلەن سانغۇننىڭ قىزى يۇن مېيى بار ئىدى. شاپىبەگ بىلەن خالىق ئۆزلىرىگە ھايى بېرىشتى. ئابدۇرېھىم پەرەڭ بىلەن سىپەر مانجۇ يۇن مېيى قىزنى ئاتقا مىندۇرۇپ، سانغۇننىڭ مەھكىمىسى ئالدىغا ئەكېلىپ دەرۋازىۋەنگە تاپشۇرۇپ بېرىپ قايتتى. خېلى بىر ۋاقىتقىچە ئۇنىڭ «ناسىر، ناسىر...» دەپ توۋلىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇردى.

يول بويى شاپىبەگ خالىقا شىكايەت قىلىپ ماڭدى:

ــ مانا كۆردۈڭغۇ خالىق، بۇ ئوغۇل بالا دېگەن بالاغەتكە يەتكەندە ئاتا ـ ئانىنىڭ سۆزىنى دېگەندەك ئاڭلاپمۇ كەتمەيدىكەن. مانا بۇگۈن بۇلار كەيپ قىلىپ، كوچىلاردا لەلەڭشىپ يۈرۈشۈپتۇ. ھاراق دېگەن نىجىس بىزلەر ئاتا ـ بوۋىمىزدىن تارتىپ يېقىن يولىغان نەرسە ئەمەس. قارا بۇ نائەھلىلەرنى ! ئوغۇل بالا دېگەن بالاغەتكە يەتكەندە چىڭ تۇتمىساڭ بولمايدۇ. ئۇلار مۇشۇ يېشىدا بەئەينى قولدىكى قۇشقاچتەك، چىڭ تۇتساڭ دىمىقىپ قالىدۇ، بوش تۇتساڭ ئۇچۇپ كېتىدۇ، ئۇچسىمۇ مەيلى، يامان يېرى، ئۇچسا، چۈشىدىغان يېرىنى بىلەلمەيدۇ. ھېلىمۇ

ياخشى، بىز ۋاقتىدا يۇن شى سانغۇندىن بۇ خەنزۇ مەشقاۋۇلنى سوراپ، يارەمگە ئېلىپ كەلدۇق، بۇ بەڭباشلارنى ۋاقتىدا چېرىك مەشقىگە سېلىپ، ئۇروش قىلىش ماھارەتلىرىنى ئۆگەتمەيدىغان بولساق، ئويۇنخۇمار، بوشاڭ بىر نېمىلەردىن بولۇپ چىقىشىدۇ ... شاپىبەگ يول بويى قاقشاپ كەلدى.

* * *

ئەسلىدە نەچچە كۈن ئىلگىرى ئىمىن ۋاڭ بەگلەر كېڭىشىنى چاقىرىپ، ھەر بىر قەلئەدىكى بېجىرىم ئەر ـ يىگىتلەرنى خىلالاپ، ئىلگىرىكى چېرىكلەر ئاساسىدا قوشۇن تەشكىللەشنى، بۇ قوشۇنغا چاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا قوغداش سانغۇندىن ئۇروش سەنئىتى ئۆگىتىدىغان مەشقاۋۇل تەكلىپ قىلىشنى، ئابدۇرېھىم پەرەڭ چېگرا قوغداش سانغۇنى تۇرۇشلۇق مەھكىمىگە بېرىپ، ئۇلارنىڭ قورال ـ ياراغلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈشنى، ئىلغاراق قوراللار بولسا تەقلىد قىلىپ ياساپ، قوشۇننىڭ قورال ـ يارىغىنى تەل قىلىشنى، ناۋادا پۇرسەت پىشىپ يېتىلسە، يۇرت تامان لەشكەر تارتىپ، جۇڭغار چاپقۇنچىلىرىنى تۇرپان ـ لۇكچۇندىن قوغلاپ چىقىرىپ، يۇرتنى ئەمىن تاپتۇرۇپ، پۇقرالارنى ئەسلىي يۇرتقا قايتۇرۇپ كېتىشنى قارار قىلىشقانىدى. چېگرا قوغداش سانغۇنى ئىمىن ۋاڭ ئەۋەتكەن بەگلەرنى قىزغىن كۈتۈۋالدى، ھەربىي تەمىنات ئامبارلىرىنى ئېچىپ، قورال ـ ياراغلىرىنى كۆرسەتتى، ئاخىرىدا ۋاڭ فامىلىلىك بىر مىڭبېشى مەرتىۋىسىدىكى مەشقاۋۇلنى ئۇلارغا قوشۇپ بەرگەنىدى.

ھەر بىر قەلئەدىن ئىككى يۈزدىن ئەر ـ يىگىت رويخەتكە ئېلىنىپ ئىلگىرىكى بەش يۈز نەپەر چېرىك بىلەن بىر مىڭ بەش يۈز كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەندى. بۇ قوشۇندىكىلەر ھەر

ھەپتىدە ئۇچ كۈن ئەمگەك، ئۇچ كۈن مەشىق، بىر كۈن ئارام، يەنى جۈمە كۈنى ئارام ئالىدىغان قىلىپ بەلگىلەندى. خالىق مىكىبىشىلىققا، سۈلايمان ياندىاش ئەمرلىككە، ۋاك لىن بىلەن سىپەر مانجۇ مەشقاۋۇللۇققا، ھاسان تايغان چاۋۇش بەگلىككە①، ئابدۇرېھىم پەرەك پۈتكۈل قوشۇننىڭ قورال ـ ياراغ، تەمىنات ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىپ بېكىتىلدى. ناسىر، ئەھەد، رۈسۈل، مىجىت قاتارلىق ياش ئەزىمەتلەر يۈزبېشىلىققا تەينىلەندى.

ۋاك لىن مۇنتىزىم تەربىيە كۆرگەن مەشقاۋۇل بولۇپ، ئوتتۇرا بوي، كەك غوللۇق، بەدىنى بېجىرىم، ساقال ـ بۇرۇتى شالاڭراق، ئاچچىقى يامان، ئۆز سۆزلۈك، ئەمما باشقىلارنىڭ پىكرىنى ئاڭلاشقا خۇشتار، ئوتتۇز ياشلار چامىسىدىكى قارىمۇتۇق بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ھەر كۈنلۈك مەشىقنىڭ ئالدىنقى يېرىم كۈنىدە لاياقەتلىك بىر لەشكەر بولۇش ھەققىدە سۆزلەيتتى. چۈشتىن كېيىن قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق ۋە جانبازلىق ھەرىكەتلىرىنى ئۆگىتەتتى. ئوردا تىلماچى ھۇسەن يېنىغا ناسىرنى يانداشتۇرۇپ، ۋاك لىن مەشقاۋۇلنىڭ سۆزلىرىنى ئۇيغۇرچىغا ئۆرۈپ بېرەتتى. كېيىنچە بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن ناسىر يالغۇزلا چىقىدىغان بولدى. سىپەر مەشقاۋۇل چېرىكلەرگە ۋاك لىن مەشقاۋۇل ئۆگەتكەن جەك ماھارەتلىرىنى ئۆز يۇرتىنىڭ شەرت ـ شارائىتىغا ماسلاشتۇرۇپ سىڭدۈرۈپ ماڭدى.

ۋاك لىن مەشقاۋۇل چېرىكلەرگە ئالدى بىلەن بەش شەرتنى سۆزلىدى: بىرىنچىسى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇسىنى پادىشاھنىڭ ئارزۇسى بىلەن بىرەك قىلىش، ئۇلارنى پادىشاھ ئۈچۈن جېنىدىن كېچىدىغان، پادىشاھ ئۈچۈن ياشايدىغان قىلىش، ئەلنىڭ بېشىغا ئاپەت ـ كۈلپەت كەلگەندە خېيىم ـ خەتەردىن قورقماي، پادىشاھ بىلەن بىر نىيەت ـ بىر مەقسەتتە بولۇش؛ ئىككىنچىسى، مۇھىت شارائىتى، يەنى لەشكەر بولغان

① چاۋۇشبەگ ـــ تەرتىپ ـ ئىنتىزامبېگى.

ئادەم كېچە بىلەن كۆندۈزنىڭ پەرقىنى، ھاۋانىڭ ئوچۇق ـ تۇتۇقلۇقىنى، قىش ـ يازنىڭ ئالاھىدىلىكى، جۇملىدىن پەسىللەردىكى ھاۋا شارائىتىنى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلەشكە ماھىر بولۇش؛ ئۇچىنچىسى، يەر شارائىتىنى پۇختا بىلىش؛ تۆتىنچىسى، لەشكەر يېتەكچىلىرى، قوماندانلار قابىل ۋە پاراسەتلىك، سادىق، مېھرىبان، باتۇر، كۆيۈمچان، سۈرلۈك بولۇش؛ بەشىنچىسى، تەرتىپ ـ ئىنتىزام قاتتىق بولۇش.

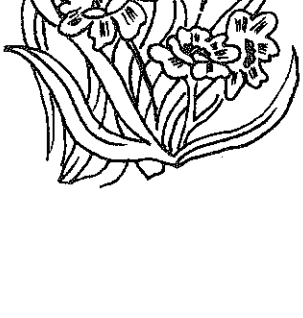
كېيىنچە ۋاقىت لىن مەشقاۋۇل سۈنزىنىڭ ھەربىي تاكتىكىسىدىكى بەزى نۇقتىلارنى، مەسىلەن، ھۇجۇم قىلىپ تېز غەلىبە قىلىش، تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش، مەشرىقتىن شەپە بېرىپ قويۇپ مەغرىبتىن سوقۇش، ئۆزىنىمۇ ھەم ئۆزگىنىمۇ بىلىش، راست بىلەن يالغاننى تەڭ ئىشقا سېلىپ «توققۇزى رەڭ، بىرى جەڭ» ئۇسۇلىنى قوللىنىش، كېچىدە تېگىش قىلىش، دالادا ھەربىكەتچان ئۇرۇش قىلىش، ئاز كۈچ بىلەن كۆپ دۈشمەننى پاراكەندە قىلىش، كۆپ كۈچ بىلەن دۈشمەننىڭ ئاجىز نۇقتىلىرىنى يوقتىش... دېگەندەك ئەمەلىي قوللىنىلىدىغان ئۇرۇش قىلىش تەدبىرلىرىنى، تاكتىكىلىرىنى، ئۇسۇل ـ چارىلىرىنى جانلىق سۆزلەپ بەردى.

سىپەر مەشقاۋۇلمۇ چىڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرى ئىچىدە ئۆز ۋاقتىدا يۈزبېشى بولۇپ ئىشلىگەن بولغاچقا، شۇنداقلا ئىمىن ۋاڭ بىلەن جۇڭغار چېرىكلىرىگە توسۇپ زەربە، قايتۇرما زەربە، قوغلاپ زەربە، بۆكتۇرمە قىلىپ زەربە بېرىشلەردە كۆپ قېتىم ئۆتۈق قازانغان پېشقەدەم چېرىك بېشى ھەم مەشقاۋۇل بولغاچقا، ۋاڭ لىن مەشقاۋۇل سۆزلىگەن ئۇرۇش ماھارەتلىرىنى ئاساسەن بېشىدىن ئۆتكۈزگەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ مول تەجرىبىسى ئاساسىدا لەشكەرلەرگە جەڭ ماھارەتلىرىنى قانداق تەتبىقلاشنى تېخىمۇ كونكرېت، تېخىمۇ جانلىق چۈشەندۈردى.

ئايلار، يىللار بىر ـ بىرىنى تېز ـ تېز قوغلىشىپ كەينى ـ

كەينىدىن ئۆتتى. چيەنلۇڭنىڭ 2 ـ يىلى (1737 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چوڭ ـ كىچىك بەگلەرنىڭ ئەمەل ـ مەنسەپ دەرىجىلىرىنى بېكىتتى. چيەنلۇڭنىڭ 19 ـ يىلى (1754 ـ يىلى) چىڭ ئوردىسى گۇاجۇ بەش قەلئەدىكى ئۇيغۇرلاردىن قوشۇن تەشكىللەپ زەنگى، جارا ئېرچىن، يانداش ئەمىر، شىرمەت چەۋەندازلار بېشى قاتارلىقلارنى تەسىس قىلىپ، خۇددى قومۇلنىڭكىگە ئوخشاش قىلدى①.

چيەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى (1755 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا ئىمىن ۋاڭ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن بىللە قوشۇن باشلاپ ئىلىغا ئاتلاندى.

① «قومۇل ـ تۇرپان ئۇيغۇر ۋاڭلىرى تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 259 ـ بەت.

ئون ئىككىنچى باب

شېرىن دۇشمەنلەر

مىلادىيە 1745 ـ يىلى جۇڭغار خانلىقىنىڭ خانى غالدان سېرىنىنىڭ ئۆلۈشى، جۇڭغار خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇش مۇقەددىمىسىنىڭ باشلىنىشى بولدى. بۇ خانلىقنىڭ تەختى بىر تۇركۈم قارا نىيەت سۈيىقەستچىلەرنىڭ ئۆز نەپسىنى دەپ پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان ۋاستىسىغا ئايلىنىپ قالدى. ۋاھالەنكى، غالدان سېرىنىنىڭ ئاتىسى سۈۋان ئارابدانمۇ ئۆزىنىڭ كىچىك خوتۇنى تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن بولۇپ، بىر ـ بىرىنى قەستلەش جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئوردىسىدىكى دائىملىق ئىشلارنىڭ بىرسى ئىدى. بۇ نۆۋەت غالدان سېرىن ئۆلگەندە، بۇ ھالەت يەنە تەكرارلاندى. سۈۋان دورجى نامجالنى تەختتىن چۈشۈردى، 1753 ـ يىلىغا كەلگەندە خۇيىت قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى ئامۇرسانانىڭ قوللىشى بىلەن، تارباغاتاي سۇيۇرغاللىقىنىڭ ھۆكۈمرانى داباچى ئىلىغا تۇيۇقسىز بېسىپ كىرىپ، لامدارجانى ئۆلتۈرۈپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەختىنى ئىگىلىدى. 1754 ـ يىلى ئامۇرسانانىڭ چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇشى جۇڭغار خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىنى تېزلەتتى. بۇ ۋەقە چىڭ سۇلالىسى ئۇچۇن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تەھدىتىنى ھەل قىلىشنىڭ ياخشى پۇرستى بولدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «ئۆز يېغىدا ئۆز گۆشىنى قورۇش» چارىسىنى قوللىنىپ، ئىلگىرى داباچىنى قوللىغان ئامۇرساناغا «قوش چىنۋاق» لىق ئوتۇغات ۋە «شىمالنى

تىنچىتقۇچى باتۇر سانغۇن» دېگەن نامنى بېرىپ، سانغۇن بەندى، يۈك چاك ۋە سارلى قاتارلىقلار بىلەن بىللە داباچىغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى①. ئىمىن ۋاك چاك ئوردىسىنىڭ پەرمانى بويىچە، جازا يۈرۈشى قىلغان قوشۇننى باشلاپ، ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن كۈنپېتىشقا ــ ئىلى دىيارىغا قاراپ يول ئېلىشقا تەييارلاندى.

*　　*　　*

مىلادىيە 1755 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى.

قىش پەسلى تۈگەي دەپ قالغان مەزگىل، سوغۇق شامال چىقىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن بەزى كۈنلىرى جەنۇب تەرەپتىن ئىللىق باھار شامىلى غۇيۇلداپ چىقىپ قالاتتى ـ دە، ئادەمنى شۇمشەيتىدىغان سوغۇق ھاۋا بىردەمدە غايىب بولاتتى. شۇنداقتىمۇ، ئەتىسى ـ ئاخشىمى سوغۇق ھاۋا ئادەمنىڭ غولىنى قورۇپ تۇراتتى.

بۈگۈن سەھەردىلا گۈاجۇدىكى بەش قەلئە پۈقرالىرى خۇددى ئۇۋىسى چۈۋۈلغان چۈمۈلىلەردەك ئۇياقتىن ـ بۇياقىقا ئالدىراش ئۆتۈشمەكتە ئىدى. ئالدى بىلەن چېدىر، قازان ـ قومۇچ، ئوزۇق ـ تۈلۈك، يەم ـ بوغۇز بېسىلغان ھارۋىلار قەلئەدىن چىقىپ، كۈنپېتىشقا سوزۇلغان ئەگرى ـ بۈگرى يولغا چۈشۈپ، غاچۇر ـ غۇچۇر ئاۋاز چىقىرىشىپ، سەپ تارتىپ مېڭىشتى. ئارقىدىن ئاتلىق چېرىكلەر يۈزلۈكلەر بويىچە رەت ـ رېتى بىلەن يولغا چۈشتى. ئاپپاق لېچەك سالغان مومايلار ياغلىقىنىڭ ئۇچى بىلەن ھورى قالمىغان كۆزلىرىنىڭ چەت ـ چۆرىلىرىنى سۈرتۈشۈپ، ئۇزاق سەپەرگە ماڭغانلارغا خېلىغىچە كۆزلىرىنى چىمچىقلىتىشىپ قاراشتى. بوۋايلار ھاسىلىرىنى قولتۇقىغا

① «17 ــ 18 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭغارلارنىڭ مۇناسىۋىتى» ناملىق كىتاب، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 ـ يىلى نەشرى، 292 ــ 294 ـ بەتلەر.

قىستۇرۇۋېلىپ، ئورۇق قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق دۇئا قىلىشاتتى. ياش چوكانلار بالىلىرى بىلەن تەڭلا قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ، سەپەرگە ئاتلانغانلارغا خۇش ئېيتماقتا. تۆكلىرى پاخپايغان ئىتلار يولنىڭ خېلى بىر يېرلىرىگىچە ئەگىشىپ بېقىپ، بىرده كېتىۋاتقان ئاتلىقلارغا، بىرده قوللىرىنى پۇلاڭلىتىشىپ تۇرغان دۆڭلۈكلەردىكى ئادەملەرگە قاراپ ـ قاراپ قويۇشتى ـ ده، ئاخىر مەھەللىگە قايتىشنى توغرا تاپتى بولغاي، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، قۇيرۇقىنى پەسەيتىپ، بىر بېسىپ، ئىككى بېسىپ مەھەللىگە يېنىشتى.

ئىمىن ۋاڭ بۇگۈن بىرەر مىڭدەك ئاتلىق لەشكىرىنى باشلاپ، كونا يۇرتى تۇرپان ـ لۇكچۇن تامان، ھەتتا ئۇنىڭمۇ خېلى نېرىسىغا بېرىشقا سەپەرگە ئاتلانغانىدى. پەرمان بويىچە، ئۇ چاڭ سۇلالىسىنىڭ چوڭ قوشۇنى بىلەن بۇگۈن كەچتە بەلگىلەنگەن جايدا ئۇچرىشىشى كېرەك ئىدى.

«بۆرە» ① ۋەزىپىسىدىكى چېرىكلەرگە باش بولغان ناسىر خېلى يەرگىچە ئارقىغا قاراپ ـ قاراپ كېلىۋاتاتتى. ئۇنى ۋە ئاتىسى شاپىبەگنى بۇگۈن ئەتىگەندە بالىچاقىلىرى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى خېلى ئۇزاقىچە خوشلىشىپ يولغا سېلىپ قويغانىدىغۇ؟ ئۇ يەنە نېمىگە تارتىشىۋاتقاندۇ؟ ناسىر شۇ تەرزده كېتىۋاتاتتى. يانىدىشىپ كېلىۋاتقان ئەھەد ئۇنىڭ بىرەم ـ بىرەم كەينىگە قاراپ كېلىۋاتقانلىقىغا ئىچى پۈشۈپ:

ـــ ماڭغۇڭ كەلمەيدىغۇ ئاغىنە، ئوغلىقى قالغان ئۆچكىدەك كەينىڭگىلا قارايسەنغۇ ؟ ـــ دېدى.

ـــ ھمم، ـــ ناسىر باشقا گەپ قىلمايلا يەنە ئارقىغا قاراشقا باشلىدى.

ـــ بوينۇڭغا بەز چۈشۈپ قالىدۇ ئۇنداق بىر تەرەپكە بۇرۇلۇپ قاراۋەرسەڭ، ئايرىلىشقا قىيمايدىغان ئادەم كېچىچە ئوبدان

① بۆرە ـــ خاننى قوغدىغۇچى چېرىكلەر.

مۇڭداشساڭ بولمامدۇ؟ — ئەھەد خۇددى بىزەڭ چۈشەندەك، ناسىرغا يەنە تېگىش قىلدى.

تۆت ـ بەش چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن كۈنچىقىش ياقتىن ئىككى ئاتلىق بولۇشچە ئات چاپتۇرۇپ ئۇلار تامان كېلىۋاتاتتى.

— كەلدى، — دېدى ناسىر ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ، ئەھەدمۇ كېلىۋاتقانلارنىڭ كىملىكىنى بىلمەيلا، ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ، ناسىر بىلەن بىللە يولنىڭ تېشىغا چىقىپ تۇردى.

ئۇچىسىغا قاما تېرىسىدىن جۇۋا، بېشىغا قېلىن يۇڭدىن توقۇلغان ياغلىق ئارتقان بىر ئايال مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ كىيىمىنى كىيگەن ئەر كىشى بىلەن بىللە كېلىپ ئاتتىن چۈشتى.

— كېچىكىپ قالدىم، كەچۈرۈڭلار ! — چېپىپ كەلگەن ئايال قىرىق ياشلار چامىسىدا ئىدى، ئۇ ھەر بىر گەپ قىلغاندا ئاغزىدىن پۈرقىراپ ھور چىقىپ تۇراتتى.

— ھوي، بۇ يۇن مېيي قىزغۇ؟ — ئەھەد يۇگۈرۈپ كېلىپ كۆرۈشتى.

— قىز دەيسىزغۇ، تۆت بالىلىق بولۇپ بولدۇم، — يۇن مېيي ئەھەد بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى.

— سىز بىزگە مەڭگۈگە قىز سۈيەت كۆرۈنمىسىز، — دېدى ناسىر يۇن مېينىڭ سەل يادىڭغۇ چىرايىغا قاراپ.

— ئىلاھىم شۇنداق بولغاي، بىر ـ بىرىمىزنىڭ قەلبىدە تائەبەدكىچە ئېچىلمىغان غۇنچە پېتى تۇرغايمىز، — يۇن مېينىڭ بۇ گېپى چوڭقۇر مەنىگە ئىگە ئىدى.

بۇ گەپ يىگىرمە يىللاپ يۈرەكنىڭ چوڭقۇر پېردە گويا كى كۇل ئاستىدىكى چوغدەك ساقلانغان مۇھەببەتلىك، ھەسرەتلىك، نادامەتلىك كەچمىشنىڭ خۇلاسىسى ئىدى...

ناسىر يۇن مېيلارنىڭ ئۆيىگە دەسلەپتە قوغۇن سەيلىسىگە تەكلىپنامە ئېلىپ بارغاندا، شوخ، تېتىك قىز يۇن مېيگە كۆزى

چۈشكەنىدى. تۇرگۇن قىز يۈن مېيى بۇرۇتى يېڭىدىن خەت تارتقان، مۇرىسى كەڭ، قوشۇما قاش، ئېگىز بوي، قوي كۆزلۈك، بۇرنى ئېلىپتەك تۇز كەلگەن، بېشىغا گۈللۈك بۆك كىيگەن بۇ ئىللىق چىراي يىگىتكە باشقا مىللەتنىڭ ئادىمى ئىكەن دېمەستىنلا قىزىقىپ قالغانىدى. ئۇنى تۇنجى كۆرگەندىلا ئۇمۇ ـ بۇمۇ دەپ گەپ سورىغان يۈن مېيى ناسىرنىڭ كۆزىنى پارقىرىتىپلا تۇرۇشىدىن كۈلۈپ تېلېفىپ كەتكەنىدى. چۈنكى، ئۇ چاغدا ناسىر خەنزۇچە گەپنى تۇزۇكرەك بىلمەيتتى. ئەتىسى يۈن مېيى ئاتىسى بىلەن قوغۇن سەيلىسىگە كەلدى. شۇ سورۇندا ئۇ قوغۇن ـ تاۋۇزنى جىق يەۋېلىپ قورسىقى ئېسىلىپ ـ كۆپچۈپ كەتكەندە، كۆزىگە ئەڭ يېقىن، ئىللىق كۆرۈنگەن ئاشۇ ناسىرغا ئىشارەت قىلىۋىدى، ناسىر ئۇنىڭغا خالىي جايىنى كۆرسىتىپ قويدى. يانغۇچە ناسىر يەنە ئىككى تاغار قوغۇننى ئاتقا ئارتىپ، يۈن مېيلارنىڭ تۇرالغۇسىغا ئاپىرىپ چۈشۈرۈپ بەردى. مۇلازىملار قوغۇن ـ تاۋۇزنى توشۇماقچى بولۇۋىدى، يۈن مېيى ئۇلارغا توشۇتماي، ناسىرغا ئىشارەت قىلىپ يۇرۇپ، ئىككىسى بىللە بىردىن ـ بىردىن ئاشخانا لازىمەتلىكلىرى قويۇلىدىغان ئۆيگە توشۇۋەتتى. يۈن مېيى ئۆيدىن يېپەك قول ياغلىقىنى ئېلىپ چىقىپ، ناسىرنىڭ يۈز ـ بويۇنلىرىدىكى تەرلىرىنى ئۆز قولى بىلەن سۈرتۈپ قويدى، ناسىر شۇنچە قورۇنسىمۇ، يۈن مېيى ئۇنى بامبۇكتىن ياسالغان ئورۇندۇقىغا ئولتۇرغۇزۇپ، ئالدىغا ئەلا سۇپەتلىك لۇڭجىڭ چېيىنى دەملەپ ئەكەلدى، ئاتىسى يۈن شى سانغۇن بىلەن ئاپىسى ما يۇلەن خانىم «بالاڭنىڭ ئويىنىشىغا باق، قازانىنىڭ قايىنىشىغا» دېگەندەك، هويلىنىڭ بىر چېتىدە چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ، بۇ ئەركە قىزنىڭ يات تائىپىدىن بولغان بىر يىگىتكە هېيىقماي يېقىنچىلىق قىلىپ يۈرگىنىگە ئەجەبلىنىپ قاراپ قالغانىدى. كېيىنكى قېتىمدا يەنە بىرەر ئايدىن كېيىن، يۈن مېيى لەنجۇدىن قايتىپ كېلىپ، رەستىدە ناسىرلار بىلەن دەلمۇدەل ئۇچرىشىپ

قالغاندا، ئۇلارنى ئاشپۇزۇلغا باشلاپ كىرىپ مېھمان قىلدى. ئۇلار جۇننىڭ كەيپىدە ئېچىلىپ ـ يېيىلىپ، بىر ـ بىرىنى يۆلىشىپ كوچىغىمۇ چىقىشتى ...

ناسىر ۋە ئاغىنىلىرىنىڭ ھەربىي مەشىقتىن قولى بىكار بولمىدى. يىل ئۆرۈلۈپ، قوغۇنلار مەي باغلاپ پىشقاندا، ئۇ ئەڭ چىرايلىق تورلاشقان قوغۇنلارنى ئۈزۈپ، ساقلاپ قويدى. ئۇ پات ـ پاتلا ئەنشى بازىرى يولىغا قاراپ ـ قاراپ قويساتتى، ئۇ يەرگە بارغۇسى كېلەتتى. ناسىرنىڭ ئاتىسى شاپىبەگ ئىككى ـ ئۈچ يىل ئۆتكۈچە ناسىرنى ئەنشى بازىرىغا قەتئىي يولاتمىدى. لېكىن، ناسىر ھەر يىلى ئويىنىغۇچ (چىلگە) پىشقاندا، ئەڭ چىرايلىقلىرىنى تاللاپ ساقلاپ قوياتتى. ھەر كۈنى ئۈنى بىرەر قېتىم قولىغا ئېلىپ، پۈراپ ـ پۈراپ قۇيۇپ، ئەنشى بازىرى يولىغا تەلمۈرۈپ قارايتتى. بىراق، ئويىنىغۇچىلار پۈرلىشىپ كەتكۈچە يۇن مېيىنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى...

يۇن مېيىنىڭ يات تائىپە يىگىتلىرى بىلەن ھاراق ئىچىشىپ، ئىرمىشىپ ـ چىرمىشىپ كوچىغا چىققىنى يۇن شى سانغۇننىڭ قۇلىقىغا يەتتى. لېكىن، سانغۇن ئەركە ئۆگىتىپ قويغان قىزى يۇن مېيىنىڭ ئۇ ئىشىنى ئانچە كۆڭلىگە ئېلىپمۇ كەتمىدى. بىراق، ئاپىسى ما يۈلەن ئۇ ئىشنى بەك ھار ئالدى. چۈنكى، ئۇ گەرچە زۆرۈرىيەتتىنلا چوڭ لەشكەربېشى يۇن شى سانغۇنغا ياتلىق قىلىنىپ شۇنىڭ بىلەن ئۆتۈپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزى تەقۇادار خۇيزۇ بايىنىڭ قىزى بولغاچقا، يۇزى ئېچىلمىغان قىزى يۇن مېيىنىڭ شۇ قېتىمقى ئىشىدىن بەكمۇ خاپا بولغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئاپىسى يۇن مېيغا قاتتىق كۆز ـ قۇلاق بولدى ۋە بىر يىلدىن كېيىن ئۇنى مەجبۇرىي ھالدا يۇن شى سانغۇننىڭ كانۇيىمغا چېتىپ قويدى...

ئاردىدىن تالاي يىللار ئۆتتى، ناسىرمۇ ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق بولدى، بالىلىقمۇ بولدى ھەم يېشى قىرىقتا ئۇلاشتى. يۇن مېيمۇ ھەم شۇنداق. يۇن مېيىنىڭ ئاتىسى ئالەمدىن ئۆتكەندە، يەنى

بۇلتۇر كۈزده ئىمىن ۋاڭ ۋه بەگلەر ئۆلۈم پەتىسىگە باردى. شۇ چاغدا ناسىرمۇ ئىمىن ۋاڭنىڭ قوغدىغۇچى چېرىكلىرى باشلىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەنشى بازىرىغا بارغانىدى. ئۇ يۇن مېي بىلەن ئۇچرىشىپ، پاراڭلىشىپمۇ ۋالدى. شۇنىڭدىن بېرى ئۇلار پات ـ پات ئۇچرىشىپ، كۆرۈشۈپ، كونا ئەسلىمىلەرنى سۆزلىشىپ تۇردى. خۇددى سۆكسۆك ئوتۇنىنىڭ چوغدەك كۈل ئاستىغا ئۇزاق كۆمۈلگەن مۇھەببەت، دوستلۇق چوغى، تاتلىق ئەسلىمىلەرنىڭ «پۇۋلىشى» بىلەن، قايتىدىن ئاز ـ تولا ۋىلىلدىغاندەك قىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ لاۋۇلدىشىغا ئەمدى ئىمكان يوق ئىدى...

ناسىر ئۆزىنىڭ كۈنپېتىش تامان لەشكىرىي يۇرۇشكە ماڭىدىغانلىقىنى تۇنۇگۈنلا يۇن مېيغا ئۇقتۇرغاچ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، سۆزلىشىپ كەلگەنىدى. يۇن مېيمۇ پايتەختكە ـــ بېيجىڭغا ئېرىنىڭ خىزمىتى مۇناسىۋىتى بىلەن كۆچىدىغانلىنىڭ شەپىسىنى ئاڭلىغانلىقىنى ناسىرغا بىلدۈرگەن ھەم ئەتە ئەتىگەندە ناسىر بىلەن خوشلاشقىلى بارىدىغانلىقىنى ناسىرغا ئېيتقانىدى.

ناسىر بىلەن يۇن مېينىڭ كۆزلىرى ئۇچراشقاندا، ئاشۇ ئەسلىمىلەر بىر ـ بىرىگە سۈركىلىپ گويا كى چېقىن چاققاندەك، قەلبىنىڭ كۆزنىكى بولغان كۆزلەردىن ۋاللىدە ئوت يانغاندەك بىلىنىدى. يۇن مېينىڭ كۆزىدىن ئىككى تامچە ياش سوغۇقتا قىزارغان مەڭزىگە سىرغىپ چۈشتى. ئۇ باش ياغلىقىنىڭ بۇرجىكى بىلەن ياشنى سۈرتۈۋەتتى ۋە چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتكەن ھالدا ناسىرغا يېپەك ياغلىققا ئورالغان بىر تال كۈمۈش زىخچىنى ئۇزارتتى:

ـــ بۇ كۈمۈش زىخچىنى ئاتامغا ئوردىدىن ياستىپ ئەۋەتىپتىكەن، ئۇنى ھەرقانداق تائام، يېمەكلىككە تەگكۈزسىڭىز، ئۇنىڭغا زەھەر قوشۇلغان ـ قوشۇلمىغانلىقىنى شۇئان بىلەلەيسىز. ھازىر سىز ئىمىن ۋاڭنى قوغدايدىغان

قوغدىغۇچىلار باشلىقى ئىكەنسىز، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇزاق سەپەرگە جەڭگە ئاتلىنىپسىلەر، خان - پادىشاھلارنىڭ رەقىبى كۆپ بولىدۇ. ئىمىن ۋاڭغا ئوبدان خىزمەت قىلىڭ. ئۇ سىلەرنىڭ كۆيۈمچان باشپاناھىڭلار ئىكەن. ئاتامدىن قالغان بۇ تەۋەررۈكنى سىزگە قالدۇراي، ئەستىلىك بولۇپ قالسۇن!

ناسىر ئۆزىنىڭ يېنىدىن ئايرىمايدىغان غىلاپلىق پىچىقىنى يۇن مېيگە سۇندى ۋە:

— سىزگە قوغۇن تىلىپ بەرگەن پىچاق مۇشۇ شۇ. قوغۇن يېمەكچى بولغاندا مۇشۇ پىچاقنى ئىشلىتىڭ، شۇ چاغدا بىزنىڭ قوغۇنلۇقنىڭ قوغۇنىنى يېگەندەك ھېسسىياتقا كېلىسىز، — دېدى.

جاپالىق كۈنلەردە تونۇشقان دوستى بىلەن ناسىر ئەنە شۇنداق خوشلاشتى. ئەمدى قاچان، قەيەردە كۆرۈشكىلى بولىدۇ؟ بۇنى ھېچكىم پەرەز قىلالمايتتى. يۇن مېي ناسىرلار خېلى يىراقتا ئۇزاپ كەتكۈچە قول پۇلاڭلىتىپ تۇردى، ئۇ ئۆزىنىڭ جىسمىنىڭ بۇ يەردە تۇرغىنى بىلەن، يۈرىكىنىڭ ئاللىقاچان پەسىل قۇشىدەك كۈنپېتىش تامان ئۇچۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى سەزگەندەك بولدى...

* * *

ئىمىن ۋاڭ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىن يۈرگۈچى قوشۇنى بولۇپ، توختاۋسىز ئىلگىرىلىدى. ئۇلار قومۇلدىن ئۆتۈپ، پىچان، تۇرپان، ئۇرۇمچىلەردىمۇ توختىماي چانبالىق ①، قۇتابا ②، ماناس، قاراسۇ، كۆل ئۆتەڭلەردىن ئۆتۈپ ئىككى ئۆگۈزگە كەردى. جۇڭغارلارنىڭ تەختىنى ئىگىلىگەن داباچى شەرق تەرەپتىن چوڭ قوشۇنىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى سېزىپ،

① چانبالىق — بۈگۈنكى سانجى ئەتراپىدا.

② قۇتابا — قۇتۇبىنىڭ بۇرۇنقى ئاتىلىشى.

ئاللىقاچان ئىلى تامان تىكىۋەتكەنىدى. ئىمىن ۋاڭ چوڭ قوشۇننى باشلاپ قارا بۇقا، شۇرتى بىلەن سايرام بويىغا چىقتى. بۇ چاغدا سايرام كۆلىنىڭ مۇزى پارچىلىنىپ ئۆيدەك، خامانەك مۇزلار كۆل ئۈستىدە لەيلەپ يۈرەتتى. كۆل ئۈستىدىن ئۇدۇل كېسىپ ئۆتۈش مۇمكىن بولمىغاچقا، ئوتتۇرا ساي، كۇركۇلتەك تەرەپنى يىراق كۆرگەن چوڭ قوشۇن كۆلنى ئەگمەي ئۆتۈپ، سىمپىتوزا بىلەن كەڭسايغا قاراپ پەسلىدى.

كەڭساي يولىدا قىشلىقى قار كۆچۈپ تۇراتتى. نىھايەت، چوڭ قوشۇن بۇ يەرگە يەتكەندە 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرى بولۇپ قالغاچقا، قارلار ئېرىگەن دۇمبەلچەكلەردە ئوت ـ چۆپلەر كۆكىرىپمۇ قالغانىدى. دۆڭلۇكلەردىكى قارى كەتكەن يەرلەر خۇددى تۈكى جۇلغىغان تۆگىنىڭ بەدىنىدەك كۆرۈنۈپ تۇراتتى. كەڭساي قاپتىلىدىكى ياۋا ئالمىلار تېخىچە بىخ سۈرمىگەن بولسىمۇ، چوقمىلاردىكى، جىلغا ـ جىرالاردىكى قارىغايلار بەئەينى بەگزادىلەردەك، قارامتۇل يېشىل تونلىرىغا پۈركەنگەن پېتى غادىيىشىپ تۇرماقتا.

كەڭساي ئىچىدىن چىققاندىن كېيىنكى مەنزىرە باشقىچە ئىدى: ئۆلكە يەرلەردىكى ئۆرۈك، ئالما، شاپتۇل قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەر ئاپپاق، ھال رەڭ چېچەكلىرى بىلەن زېمىنغا ئالاھىدە ھۆسن قوشقان، چېچەكلىكتە سان ـ ساناقسىز ھەرىلەر غوڭۇلداشماقتا. ئاق كىگىز قالپىقىنى قىرلاپ كىيگەن تارانچىلاردىن بەزىلىرى قوش ھەيدىسە، بەزىلىرى ئوسا بولغان يەرلەرگە ئۇرۇق چاچماقتا ـــ ئۆلكە يەردە ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىپ كەتكەنىدى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىمىن ۋاڭنىڭ باشلىشى بىلەن ئىلى قەلئەسىگە ئورۇنلاشتى.

ئەتىسى كەلگەن مەلۇماتتىن داباچىنىڭ موڭغۇلكۇرەدىكى گېدىن تېغىغا قېچىپ بېرىۋالغانلىقى ئېنىقلاندى.

بىر ئاي ئىچىدە ئۇست ـ ئۇستىلەپ بىرقانچە قېتىم جەڭ

بولدى، ئىمىن ۋاڭ يىگىتلىرى بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ناھايىتى ئوبدان ماسلاشتى. ئۇلار يەرلىك خەلقلەردىن تەشكىللەنگەن پىدائىيلارنىڭ ھەمكارلىشىشى ئارقىسىدا، 6 ـ ئاينىڭ كىرىشى بىلەن گېبدىن تېغىغا تۇشمۇتۇشتىن قاتتىق ھۇجۇم قوزغىدى. داباچى بەرداشلىق بېرەلمەي، ئاز بىر قىسىم لەشكىرى بىلەن مۇزداۋان ئارقىلىق ئۇچتۇرپان تەرەپكە قاچتى. شاپىبەگ، خالىق، سىپەر مانجۇ، ئەسئەت قۇلاق، ھاشىم بۆرىلەر چىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ داباچىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەتتى. ئىمىن ۋاڭ جەڭدە ئەمەس، بەلكى جۇڭغارلار تەرىپىدىن ئىلىغا ئېلىپ كېتىلگەن تۇرپانلىق ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قەستلىنىپ يارىلانغاچقا، ئىلىدا قالدى. بۇ ئىش مۇنداق بولغانىدى:

ئىلى دەرياسىنىڭ بويىدا تۇرپاندىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن بىرەر يۈز تۇتۇندىن كۆپرەك ئاھالە ياشايتتى. ئۇلار جۇڭغارلارنىڭ مەخسۇس تېرىقچىلىق قىلىپ، ئۇلار ئۇچۇن يەم ـ بوغۇز تەييارلايدىغان «ئالباتۇ»لىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى ئىلىغا كېيىن كۆچۈپ كەلگەن ئابدۇل چەپەر دېگەن قىرىق ياشلار چامىسىدىكى قاتاڭغۇر، ئېگىز بوي، تەتۇر ئۇستىخان بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ئادەم «تۇرپانلىق لەشكەرلەر كەپتۇ» دېگەننى ئاڭلاپ، ئىمىن ۋاڭلار چۇشكۇن قىلغان يەرگە بېرىپ: «بىز بىر يۇرتلۇق ئىكەنمىز، ھەرقايسىلىرى جۇڭغار چاپقۇنچىلىرىنى يوقاتقىلى ئۇزاق يوللارنى بېسىپ كەپتىلا، خىزمەتلىرىدە بولايلى» دېگەنىدى. ئىمىن ۋاڭ ئۇلارنىڭ ياخشى كۆڭلىگە رەھمەت ئېيتىپ، جەڭ توگىگەندە چوقۇم بارىدىغانلىقىنى ئېيتقان. ئارىلىقتا ئۇ ئادەم يۈز تۇتۇندىن كۆپرەك ئاھالە ئىچىدىكى ياشانغانلارنى بىللە ئېلىپ، ئىمىن ۋاڭ ھۇزۇرىغا ئىككى قېتىم تەكلىپ قىلىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنى ئىمىن ۋاڭ تونۇيتتى. ئۇلار بىلەن ئىمىن ۋاڭ ناھايىتى ئوبدان مۇڭداشتى ـ يۇ، تەكلىپكە قارىتا يەنە جەڭدىن كېيىن بارىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئاقساقاللار قايتىشتى.

بىر ئايلىق شىددەتلىك جەڭ ئاخىرلىشىپ، جۇڭغارلار مۇز داۋان تەرەپكە قاچتى دېگەن خەۋەر تارقالغاندا، ھېلىقى ئاقساقاللار يەنە كەلدى. ئىمىن ۋاڭ لەۋزىدە تۇرۇپ، تۆت ـ بەشچە ئادەم بىلەنلا ئابدۇل چەپەر دېگەن ئاقساقالنىڭ ھويلىسىغا پەتىگە كەلدى. «يۇرتىمىزنىڭ باشپاناھى كەپتۇ» دېيىشىپ، يۇزدىن ئارتۇق تۇتۇننىڭ چوڭلىرى ئىمىن ۋاڭ ۋە بەگلەر بىلەن كۆرۈشكىلى كېلىشتى. ئابدۇل چەپەر ھەممىگە داستىخان سالدى، مال سويۇپ بەگلەرنى، بولۇپمۇ ئىمىن ۋاڭنى ئالاھىدە كۈتۈۋالدى. تۇرپانلىقلارنىڭ ئىلىغا بېرىپ ئۆگەنگەن مېھمان كۈتۈش قائىدىسى بويىچە، ئالدى بىلەن قايماقلىق ئەتكەنچاي كەلتۈرۈلدى. ئاندىن ئوستىگە قوينىڭ يانپېشى بېسىلغان نېرىن چۆپ كەلتۈرۈلدى. ئارقىدىن پولۇ، چۆچۈرە تارتىلدى. ئىمىن ۋاڭنىڭ ئالدىغا قويۇلغان ھەر بىر تاۋاق ئاشقا ناسىر چاندۇرماي ھېلىقى كۈمۈش زىخچىنى سېلىپ تەكشۈرەتتى. مېھمانلار ناھايىتى ئوبدان كۈتۈلدى ـ يۇ، كەينى ـ كەينىدىن سېلىنغان داستىخان بىلەن ۋاقىت خۇپتەندىن ئۆتتى. مېھمانلار ئامالسىز قونۇپ قېلىشتى.

يېرىم كېچە بولغاندا ئىمىن ۋاڭ ھاجەتكە چىقتى. بالا ـ قازا ئەنە شۇ ۋاقىتتا يۈز بەردى. ئەمدىلا كۆرەنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەن ئىمىن ۋاڭنىڭ سول بىلىكىگە شارتلا قىلىچ قىلىچ ئۇرۇلدى. يېپىنچاقلىۋالغان ئەستەرلىك چاپان يەرگە چۈشتى. ئىمىن ۋاڭ چاققانلىق بىلەن ئۆزىنى قاچۇردى ۋە ئوڭ قولى بىلەن قىلىچ تەگكەن يەرنى چىڭ قاماللاپ تۇتتى، شۇ دەقىقىدە ئىمىن ۋاڭغا خۇددى ئەرۋاھتەكلا ئەگىشىپ يۈرىدىغان ناسىر يەردىن ئۇنگەندەكلا پەيدا بولۇپ، ئىمىن ۋاڭغا ئىككىنچى قېتىم قىلىچ كۆتۈرگەن ئادەمنى بىرلا قىلىچ بىلەن يەرگە يىقىتتى. ئاڭغىچە باشقىلار جىنچىراغلارنى كۆتۈرۈشۈپ چىقىشتى. ھويلىدا ۋاڭ ـ چۇڭ، يىغا ـ زار چىقىشقا باشلىدى. ئاڭغىچە ئىمىن ۋاڭ بىلەن بىللە كەلگەنلەرمۇ ھويلىغا چىقتى. ناسىر دۇم ياتقان شۇمپەنىنى

بىرىغا ئۆرۈدى. ئۇ مېھمانلارنى ئاجايىپ مەردلىك بىلەن كۈتكەن ئابدۇل چەپەر دېگەن ئاقساقال، يەنى مۇشۇ هويلىنىڭ غوجايىنى ئىدى.

مەھەللە ـ كويغا ئادەم ماڭدۇرۇلدى. يۈزدىن ئارتۇق تۈتۈن باشلىقلىرى هويلىغا يىغىلدى. هويلىغا گۈلخان يېقىلدى. بىر تەرەپتىن ئىمىن ۋاڭنىڭ يارىلانغان بىلىكى تېڭىلدى، بىر ياقتىن ئەهۋال سۈرۈشتۈرۈلدى.

مەلۇم بولدىكى، بۇ ئابدۇل چەپەر تۇرپان، لۈكچۈن پۈقرالىرىنى گۇاجۇغا كۆچۈرۈشكە قارشى چىققان هەم شۇ سەۋەبتىن دارغا ئېسىلغان مەمتادۇلبەگنىڭ چوڭ ئوغلى ئىكەن. ئۇ ئاتىسى دارغا ئېسىلغاندا «قانغا قان، جانغا جان ئالىمىز!» دەپ توۋلاپلا، ئالامان ئىچىدە يوقاپ كەتكەن ئادەم شۇ ئىكەن. كېيىن ئۇ چوڭ كۆچتىن ئايرىلىپ قېلىپ، ئىلى تامان كەتكەنلەرنىڭ كەينىدىن تاپ بېسىپ كېلىپ، بۇ يۈز تۈتۈنلۈك تۈرپانلىققا بىر ئامال بىلەن ئاقساقال بولۇۋېلىپ، ئۇلارنى تولا قاقشاتقانىكەن. ئىمىن ۋاڭنىڭ بۇ تەرەپكە لەشكەر تارتىپ كەلگىنىنى ئۇققاندا، قىساس ئالىدىغان پۈرسەت كەلدى، دەپ بىلىپ، بۇ خىيالىنى هازىر ئوتتۇرىدا تۇرۇپ ئەهۋال ئېيتىۋاتقان سەيدۇللا دېگەن ئاق ساقاللىق بوۋايغا ـــ شىرەم تۇغقىنىغا ئېيتقانىكەن هەم ئۇنىڭ بۇ ئىشقا يارەملىشىشىنى، يۈز تۈتۈندىن ئارتۇق تۈرپانلىق ئاهالە ئىچىدىكى يۈز ـ ئابرۇيلۇق ئادەملەرنى يىغىپ، ئىمىن ۋاڭنىڭ ئالدىغا سالامغا بېرىشىپ بېرىشنى ئۆتۈنگەنىكەن. بۇ ياۋاش ئادەم ئابدۇل چەپەرنىڭ قولىدىن هەر بالا كېلىدىغانلىقىنى بىلگەچكە، يارەملەشمەي دېسە تېخى، يارەملىشەي دېسە تېخى، ئىمىن ۋاڭ ئادەملىرىگە بۇ خەۋەرنى يەتكۈزۈپ قويۇشتىن هەم قورقۇپ، دېسەم تىلىم كۆيىدۇ، دېمىسەم دىلىم دەپ، ئىچى تىتىلداپ يۈرگەنىكەن. دېگەندەك، بۇ قارانىيەت ئاخىر قىلىدىغىنى قىپتۇ...

هويلىغا يىغىلغان كىشىلەر ئەهۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، بۇ

قارانىيەتكە لەنەت ـ نەپرەتلەر ياغدۇردى. ئۇنىڭ بالىلىرىنىڭ توسقىنىغا ئۇنىماي، ئۇ مەلئۇننىڭ جەستىنى كۆتۈرۈشۈپ ئاپىرىپ دەريانىڭ تاشلۇقىتتى ۋە ئىمىن ۋاڭغا ئۆزلىرىنى يۇرتقا كۆچۈرۈپ كېتىشنى تىزلىنىپ تۇرۇپ ئۆتۈنۈشتى.

ئىمىن ۋاڭ بۇ يۇز تۇتۇندىن ئارتۇق يۇرتلۇقلىرىنى تۇرپانغا ئېلىپ كېتىشكە ۋەدە بېرىپ، كېچىلەپ ئۆزلىرىنىڭ قارارگاھىغا جۆنەپ كەتتى.

* * *

ئېغىر يۈك بېسىلغان ھارۋىلار تەلكە ئېغىزىغا قاراپ ئايمغى ئۇرۇلمەي كېلىۋاتاتتى. تاغ ئېغىزىغا يېقىنلاشقانسېرى ئىلىنىڭ ئالمىلىق باغلىرى، ئېگىز پېتى تاشلانغان ئېتىزلىرى، يېزا يوللىرىدىكى قاتار ـ قاتار سۇۋادان تېرەكلەر بۇ كۆچمەنلەرنى ئۇزاتقاندەك، بىر ـ بىرلەپ يىراقلاشماقتا. تاغ ئېغىزىغا كىرگەندە ھاۋا بىردىنلا سالقىنلىشىپ، كىشىلەرنىڭ دىماقلىرىغا يايلاقنىڭ راھەتبەخش ھاۋاسى ئۇرۇلۇشقا باشلىدى.

كەڭسايى ئاجايىپ سېھىرلىك بىر جىلغا ئىدى. غول ئىچىدە زۇمرەتتەك سۈزۈك تاغ سۈيى تاشتىن ـ تاشقا ئۇرۇلۇپ، بۇزغۇن چاچرىتىپ ئاقماقتا. بەزى قاپتاللاردا يەر بېغىرلاپ ئۆسكەن ئارچا شاخلىرى ياپيېشىل كۆرۈنسە، بەزى قاپتاللاردا ئارچا، ئېرەن، قېيىن ۋە چېتىن دەرەخلىرىنىڭ قىزىل، سېرىق، سارغۇچ، قارامتۇل غوللىرى، يوپۇرماقلىرى ھەر خىل رەڭدە تاۋلىنىپ، ئادەمنىڭ كۆزىنى چاقاتتى؛ غول ياقىسىدا ئۆسكەن تاغ تېرەكلىرىنىڭ يوپۇرماقلىرىمۇ كۈز پەسلىگە يارىشا سارغۇچ رەڭگە كىرگەن، پىشىپ تۆكۈلگەن تاش ئالمىلارنىڭ خۇشبۇي پۇرىقى ئەتراپقا تارالغانىدى. جىلغىدىن ئۆرلىگەنسېرى قويۇق ئۆسكەن قارىغايلار تاغ باغرىنى ھەم قىيالىقلارنى زىچ قاپلاپ، پۈتكۈل جىلغا يانباغرىلىقلىرىنى يېشىللىققا چۆمكىگەنىدى.

يۇك بېسىلغان ھارۇنلارنىڭ يانتاختايلىرىغا تىرنا، گۈرجەك، ئارا قاتارلىق تېرىلغۇغا ئىشلىتىدىغان سايمانلار تىكلەپ قويۇلغان، جىلغا ئىچىگە كۇن نۇرى تىك چۈشكەندە، ھارۇندىكى ياستۇقلارنىڭ ئارىسىغا قىستۇرۇپ قويۇلغانىدى. توخۇلار ھارۇنغا ئەپلىك جايلاشتۇرۇلغان قەپەسلەر ئىچىدە چىللاپمۇ قويىاتتى. بىر - بىرىگە چېتىپ قويۇلغان كالىلار بەزىدە ئارقىدا قالغان موزايلىرىغا تارتىشىپ، تىرەجەپ تۇرۇۋالاتتى - دە، ھەيدەپ ماڭغانلارنىڭ قولىدىكى چىۋىق دۇمبە، يوتىلىرىغا تەگكەندىن كېيىنلا قۇيرۇقلىرىنى شىپاڭلىتىپ، ئۇزۇن - ئۇزۇن مۆرەپ قويۇپ يەنە ماڭاتتى. دۇمبىلىرىگە بۇدۇشقاق يېپىشتۇرۇۋالغان يۇڭلۇق ئىتلار، خۇددى دەردىمەن ئادەمدەك باشلىرىنى تۆۋەن سېلىشىپ، تىللىرىنى ئۇزۇن چىقىرىشىپ ھاسىرىغان پېتى ھارۇنلارنىڭ، ئات - كالىلارنىڭ كەينىدىن سوكۇلداپ كېلىشمەكتە.

يۇز تۇتۇندىن ئارتۇق ئائىلىنىڭ ئالتە - يەتتە يۇزدەك ئادىمى، ئىمىن ۋاڭنىڭ بىر قىسىم ئاتلىق يىگىتلىرى ۋە ھەيدەپ ماڭغان كالا، قوي پادىلىرى قوشۇلۇپ زور بىر كارۋان ھاسىل قىلغان بولۇپ، يۇرتى تۇرپانغا كۆچكەن بۇ ئالامان كەڭسايي جىلغىسىدا ئېغىر قەدەملەر بىلەن سايرام تامان يۇقىرىلىماقتا ئىدى.

بىر يېرىم ئايدىن ئوشۇق يول يۇرگەن بۇ كۆچمەنلەر، ئىلىدىن يازلىق يىغىنى ھاپىلا - شاپىلا تۇگىتىپلا يولغا چىقىشۋىدى، تۇرپاندا ئالتۇن كۇز باشلىنىپ، ھېقىقىتەك ئۇزۇملەر تىلىنى يارغۇدەك مەي باغلاپ پىشقاندا ئاندىن تۇرپان دىيارىغا ئۇلاشتى.

ئىلگىرى تۇرپان دىيارىدىن جۇڭغارلارنىڭ زورى بىلەن ئىلىغا كۆچۈرۇلگەن بۇ يۇز تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەملەرنىڭ بەزىلىرى ئەينى چاغدا ئەمدىلا يىگىرمە - ئوتتۇز ياشقا كىرگەن نەۋقىران ئەرلەر، تولغان چوكانلار بولغان بولسا، يىگىرمە نەچچە

يىلدىن كېيىنكى بۇگۈنكى كۈنده ئەللىك - ئاتمىش ياشلىق ئادەملەرگە، بەزىلىرى بوۋاي - مومايلارغا ئايلىنىپ قالغانىدى. ئۇلار كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەنده، كۆزلىرىدىن ياشلىرى تارامىلاپ تۆكۈلدى. يۈمشاق سېرىق توپىلارنى ئوچۇملىرىغا ئېلىپ ئۇزاق - ئۇزاق قاراشسا، مۇزدەك كارىز سۇلىرىنى قانماي ئىچىشەتتى... ئەمدىلا بۇرۇتى خەت تارتقان ئوغۇللار، چاچلىرىنى ئۇششاق ئۆرۈگەن قىزلارغا نىسبەتەن بۇ يۇرت ناتونۇش ئىدى. چۈنكى، ئۇلار ئىلى دەريا بويلىرىدا تۇغۇلغانىدى. كۆز كۈنلىرىدىمۇ ئىلىنىڭ يازلىق ئاپتىپىدىن كۆچلۈك ئاپتىپى بار بۇ يۇرتقا كەلگەن ياش بالىلار بىرده قىزىق ئاپتاپنىڭ تەپتىدىن ۋايسىسا، بىرده ئاتا - ئانىلىرىنىڭ توپىلارنى كۆزلىرىگە سۈرتكىنىگە هەيران قېلىپ، قوللىرىنى پېشانىسىغا سايە قىلغان هالدا، هەيرانلىقتا كۆزلىرىنى چىمچقلىتىپ تۇرۇشماقتا. مۇقاملىرىمىزدا « يۇرت قەدرىنى شاهلار بىلمەس، يۇرتتىن - يۇرتقا كۆچمىگۈچە» دەپ ئېيتىلغىنىدەك، بۇ سەبىي بالىلار «ئۆز يۇرت» دېگەن تۇيغۇنى هازىرچە ئۆز تەپەككۇرلىرىغا ئېلىپ كىرەلمەيتتى !

يۇز تۇتۇندىن ئارتۇق كۆچمەننى يۇرتقا ساق - سالامەت يەتكۈزگەن ئىمىن ۋاڭ ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى ماكانلىرىغا جايلىشىشىنى تاپىلاپ، ئۆزى يۇرت ئىچىنى ئاتلىق ئارلىدى. ئۇ ئالدى بىلەن يارغۇل، يەمشى، تۇرپان، چاتقال، باغرى - بۇيلۇق، قاراغوجا - ئاستانىلەرنى ئارلىدى. ئاندىن ياڭقىر، تۇيۇق، سىركىپ - لەمجىن، خاندۇ، سىڭگىم - مۇرتۇق، پىچانلارنى، لوكچۇن ئەتراپىنى ئارلىدى. ئىلگىرى بۇلبۇللار سايرىشىپ تۇرىدىغان مېۋىلىك باغلار قۇرۇشقان، قىشلىقى كۆمۈلۈپ، ئەتىيازلىقى توپىدىن چىقىرىپ باراڭلارغا ئارتىلىدىغان تەكلەر باراڭلارغا ئېسىلغان پېتى قاغجىراپ قۇرۇپ كەتكەن، شۇنچە مۇنبەت ئېتىزلارنى يانتاق، لوقاق، قومۇش، ئىجرىقلار بېسىپ كەتكەن، بۇلاقلارنىڭ كۆزلىرى ئۇزاق ۋاقىت تازىلانمىغانلىقتىن،

چاۋار ـ چاتقال، ئوت ـ چۆپلەر بېسىپ كەتكەندى. تۈرپان دىياردا ئۇ يۇرت، بۇ يۇرتتا كۆچمەن قالغانلار، چوڭ كۆچتىن قېچىپ يوشۇرۇنۇۋالغانلار، كېيىن قايتىپ كەلگەنلەر بولۇپ تەخمىنەن تۆت يۈز تۈتۈندەك ئادەم ئېدىتلاندى. مانا مۇشۇ ئادەملەر يۇرتنى كۆكەرتىپ ئولتۇرۇشۇپتۇ، بولمىسا تۈرپان دىيارى كۈسۈتكە ـ چاشقانلارنىڭ، قاغا ـ قوزغۇن، ھۆۋقۇشلارنىڭ ماكانىغا ئايلىنىپ قالاتتىكەن ـ دە ! مانا ئەمدى يەنە يۈز تۈتۈندەك ئادەم يۇرتقا يېنىپ كەلدى. «پات ئاردا جۇڭغار موڭغۇللىرى تىنچىتىلسا، يۇرتتىن چىقىپ كەتكەنلەر، گۇاجۇدىكىلەر كۆچۈپ يېنىپ كەلسە، يۇرت قايتىدىن گۈللەنسە ... لېكىن، ئاھالە كۆپەيسە بۇ يەرلەردىكى تېرىلغۇلۇقلار، ئېقىن سۇلار ھەم كارىز سۇلىرى شۇ ئادەملەرنىڭ تىرىكچىلىكىگە يېتىشەرمۇ؟ ... شاپبەگلەر تېخى ئاقسۇ تەرەپتىن يانمىدى، ئۇلار يانغۇچە، ئىلگىرى شاپبەگ گېپىنى تولا قىلمىدىغان جىغانغول، قارايۈزى غوللىرىنى بىر كۆرۈپ كېلەيلى.»

ئىمىن ۋاڭ يىگىتلەردىن ناسىرنى، چوڭلاردىن ھاسان تايغان قاتارلىق تۆت ـ بەشچىلا ئادەمنى ئەگەشتۈرۈپ، شىمال تەرەپكە ـــ تەڭرىتېغىنىڭ كۈنگەي يانباغرىغا ئات سالدى.

جىغانغول ئىلگىرى شاپبەگنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئون نەچچە يىللاپ لۈكچۈن ئوردىسىنىڭ جەڭ ئاتلىرىنى يايلىتىدىغان ئوتلاق قىلىنغانىدى، يازلىقى تاغقا چىقىرىلغان ئوردا ئاتلىرى بۇ يەردە بىر مەزگىل يايلىتىلىپ، ئاندىن لۈكچۈنگە قايتۇرۇپ كېلىنەتتى. ئىمىن ۋاڭ ئىلگىرى ئوردا ئىشلىرىنىڭ ئالدىراشلىقى بىلەن بۇ تەرەپكە چىقىپ باقمىغان. تىنچ كۈنلەردىكى قىشلىق ئوۋ ـ شىكاردا دىغارنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى چۆلتاغقا كىرىدىغان ئىمىن ۋاڭ، ياز كۈنلىرى پەقەت لۈكچۈننىڭ شىمال تەرىپىدىكى كۆكيارغول، ئۆرتەڭغول تەرەپلەرگىلا چىقىپ، غەربىي شىمال تەرەپتىكى قۇشبېغى غول، جىغانغول،

قارايۇزى غول تەرەپلىرىگە چىقىپ باقمىغانىدى.

جىغانغول① تەڭرىتىغىنىڭ كۈنگەي باغرىدىكى ئېدىرلىقلار ئاياغلاشقان يانتۇلۇقتىكى بىر چىملىق ـ سازلىق جاي بولۇپ، چىملىقنىڭ دائىرىسى كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن يەتتە ـ سەككىز چاقىرىم كېلىدۇ. كەڭلىكى بىر چاقىرىم ئەتراپىدا كېلىدۇ، خۇددى ئادەمنىڭ بېلىگە باغلىغان يېشىل پوتىدەك، ئېدىرلىقنىڭ يانباغرىغا جايلاشقان. چىملىقنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدە شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغان بىر تارام جىلغا بولۇپ، بۇ جىلغىدا ئازغان، ماندار، چىڭگىلىك، قىرچىنتال، جىغان، يۇلغۇن قاتارلىق ياغاچ غوللۇق ھەم سامان غوللۇق دەل ـ دەرەخ، ئۆسۈملەكلەر ئۆسكەن. چىملىققا بۇلاق كۆزلىرىدىن سۈپسۈزۈك سۇلار شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرىدۇ. غول ئىچىدە جىغان كۆپرەك بولغاچقا، كىشىلەر جىغانغول دەپ ئىسىم قويۇشقان. چىملىقتا ياۋا غاز، ياۋا ئۆردەك، ئاق قۇ قاتارلىق پەسىل قۇشلىرى ئەتىياز ۋە كۈز كۈنلىرى بىرنەچچە كۈنلەر تۇرۇپ ئۆتىدۇ. قىرغاۋۇل، بۇلبۇل، قاراقۇشقاچ، چۆمگەك، كەكلىك قاتارلىق قۇشلار بۇ يەرنىڭ دائىملىق جانلىقلىرى بولۇپ، جىلغا ـ جىرالىرىدا تۈلكە، توشقان، سايلىقلىرىدا جەرەن، ئېدىر ـ تاغلىرىدا بۆرە، قاپلان، كېيىك، بۇغا، ئۇلار قاتارلىق ئوۋ ھايۋانلىرى مول ئىدى. ئېدىر پەسىيىپ سايلىققا تۇتاشقان يەرلىرىدە شىۋاق، يانتاق، تۆگە تاپىنى، قىياق ۋە پەسرەك جايلىرىدا يەرنى يېپىپ كەتكەن كەپە دېيىلىدىغان ياۋا تاۋۇز ئۆسۈملۈكى بار ئىدى.

چىمەنلىكتە قۇشلار سايرىشىپ تۇرغان، سۇلىرى شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان، بۇك ـ باراقسان دەرەخلىك غول ئادەمنى مەھلىيا قىلىپ تۇرغان بۇ بوستانلىق ھەقىقەتەن ئېسىل بىر ماكان

① ھازىرقى چىچان بازىرى، كىشىلەر كېيىنچە بۇ يەرنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى بولغان «چىچانخۇ» دېگەن ئىسمىنىلا ئاتاشقا ئادەتلەنگەن. ئەسلىي ئىسمى «جىغانغول».

ئىدى. بۇ يەردە ھەم باغ ئەھيا قىلىسىمۇ، ھەم مال - چارۋا باقسىمۇ، بۇلاق سۇلىرىدىن پايدىلىنىپ تېرىقچىلىق قىلىسىمۇ مۇڭاپىق كېلەتتى.

ئىمىن ۋاڭ شاپىبەگ تەۋسىيە قىلغان بۇ ئورۇننىڭ ھەقىقەتەن ياخشى جاي ئىكەنلىكىنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، جىلغا - جىرالىرىنىمۇ ئارىلاپ كۆردى. بەزى جىلغىلاردا ياۋا كەندىر ئۆسۈپ كەتكەن، بەزى جىرالاردىكى شوربۇلاق ئەتراپىنى قومۇش قاپلاپ كەتكەنىدى، يەنە بىر جىلغىغا كىرىۋىدى، ياۋا جىگدىلەر بۇككىدە ئۆسكەنىكەن. بۇ جىلغىنىڭ ئوستى تەرىپىدىرەك كونا بىر قودۇق بولۇپ، ئەينى چاغدا كىشىلەر بۇ قودۇق بىلەن تاشكۆمۇر چىقارغانىدى. ئىمىن ۋاڭ كۆڭلىدە بۇ تۇتىيادەك زېمىندىن سۆيۈندى. ئۇ ئادەملىرىنى ئەگەشتۇرۇپ كونىپىتىش تەرەپتىكى قارايۇزى غولىنى، كونچىقىش ياقتىكى ئازغانبۇلاق، قۇشبېغى غولىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كۆڭلى - كۆكسى ئېچىلىپ قالدى. كۇن غەربكە قىيسايغاندا، ئاتلىرىنى ساي تۆۋىنىگە قويۇپ بەردى. ئاتلار بىردەم بۆرە مېڭىشىدا، بىردەم يورغىغا چۈشۈپ، كۇن تاغقا باش قويۇشقا ئاز قالغاندا، تۇراسۇزاق دېگەن يەردىكى بىر تۇتۇن قورۇسى ئالدىدا توختىدى. بۇ مەھەللىدىن ئۆتسە تاكى لەمجىن غولىغا يەتمىگۈچە باشقا جايدا ئادەم - ئىنسان ياشايدىغاندەك ئەمەس ئىدى.

ئۇلار سەپەردە ھېرىپ - ئاچقانىدى. ئۆي ئىگىسى خۇددى سۈپۈرگىدەك ساقال قويغان، «سۆز كۆركى ساقال، ئەر كۆركى ساقال» دېگەندەك، بىر قۇچاق كەلگۇدەك ئاقارغان ساقلى ئېگىز بويىغا خويمۇ ياراشقان، ئاتمىش بەش ياشلار چامىسىدىكى بىر تىمەن ئادەم ئىدى. مېھمانلار ھويلا ئوتتۇرىسىدىكى سۇپىغا سېلىنغان كىگىز ئۇستىدە ئەمدىلا ئولتۇرۇشىغا، ئۆيدىن ياش قۇرامى ئاق ساقاللىق ئادەمدىن سەللا كىچىكرەك بىر ئايال چىقىپ، ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ سالام قىلدى ۋە:

ـــ خۇدايىم ئەۋەتكەن مېھمانلىرىم، بىئەدەپلىك بوپتۇ،

ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشسىلا، كۆرپە سالاي، ــ دېگىنىچە ئۆيىگە پايپاسلاپ كىرىپ ئىككى ـ ئۈچ دانە كۆرپىنى قولتۇقلاپ چىقىپ، مېھمانلارنىڭ ئاستىغا سالدى.

ــ هارغانلا، ئاچقانلا، سىلىگە هازىرلا ئۇسسۇلۇق كەلتۈرەي، ــ ئايالنىڭ گەپلىرى چۈچۈك، يېشىغا ماس كەلمىگەن قىلىقلىرى غىلجىڭ هەم نازلىق ئىدى.

ــ بىزگە، بۇ تەرەپلەرگە ئايدا ـ يىلدا بىرەر قېتىمىمۇ سىلىدەك مۆتىۋەر مېھمانلار ئۇدۇل بولمايدۇ. كۇن بۇگۇن قاياقتىن چىقىۋىدىكىن، هەر قايسىلىرىدەك كاتتا مېھمانىنى خۇدا بىزگە ئەۋەتىپتۇ. خۇداغا مىڭ مەرتەم شۈكۈر. مېھمان كەلدى ــ قۇت كەلدى، دېگەن گەپ ! ...

ئايالنىڭ گېپى تاتلىق، هەربىر كەلىرى چەبدەس، كۆزلىرى ئويناق، سۆزلىرى قاياناق ئىدى. هاسان تايغان بىرده ئاق ساقاللىق ئۆي ئىگىسىگە، بىرده قارىغاچتەك ۋىچىرلاپ گەپ قىلىۋاتقان ئايالغا قارايتتى. دېمىسىمۇ، بۇ ئاي، بۇ كۇنلەردە، ئادەم شالاڭلاپ كەتكەن بۇ يۇرتلاردا، ئۆز تائىپىسىدىن بولغان مۇنداق سالا ـ سۇپەتلىك، كىيىنىشلىرى پۈزۈر ئادەملەرنى مېھمان قىلىۋېلىش تۇگۈل، هەتتا ئۇچرىتىشمۇ تەس بىر ئىش ئىدى.

ئايال كىشى ئوتتۇرىغا داستىخان راسلاۋاتقاندا، هاسان تايغان ئۇ ئايالغا سەپسېلىپ قارىدى: ئايال قېشىغا بارماقتەك ئوسما قويغان، ئوڭ مەڭزىگە خال چەككەن، چىمچىلاق قولىغا ئۈزۈك سالغان، ئۇچىسىغا ئوچۇق گۈللۈك چىت كۆڭلەك، قىزىل شەلپەردىن تامبال كىيگەن، بېشىدا قىزىلگۈللۈك بۆكى بار، شوخ ـ نايناقلىقى چىقىپ تۇرغان بىر ئايال ئىدى. ئۇنىڭ ئۇپا ـ ئەڭلىك سۇرتۇلگەن يۈز ـ چىرايى خۇددى ۋاقتى ئۆتكەن چىلگىگىلا ئوخشايتتى.

هاسان تايغان بۇ ئايالنى قەيەردىدۇ بىر يەردە كۆرگەنلىكىنى يادىغا ئالماقچا تىرىشتى ـ يۇ، لېكىن خاتىرىسىگە

كەلتۇرەلمىدى. ئۇ ئاق ساقاللىق ئەرگە باقتى. ئۇنىڭ قويۇق ساقلى گەرچە ئاقارغان بولسىمۇ، ئات يۈزلۈك چىرايى، يەر تېگىدىن قاراشلىرى هاسان تايغانىنىڭ ئېسىگە بۇنىڭدىن يىگىرمە ئىككى - يىگىرمە ئۈچ يىل ئاۋۋالقى كۆچمەنلەر چېدىر تىككەن تارانچى دېگەن جايدا قاپقارا ساقلىنى ئۆز قولى بىلەن چۈشۈرۈۋەتكەن ئاسىم قاريي كەلدى. بۇ ئادەم نەق شۇ ئاسىم قارىينىڭ ئۆزى ئىدى !

هاسان تايغان سەگەكلەشتى. ئۇ داستىخانغا چاي - پاي كەلتۈرۈلگۈچە، ئورنىدىن ئاستا قوپۇپ سىرتقا چىقتى. ئاتلارنى قاشتۇرۇقتىن يېشىپ ئالدىغا ئاز - تولا ئوت - سامان چېچىۋاتقان ناسىرغا ناهايىتى قىسقا قىلىپلا ئەھۋالنى ئۇقتۇردى هەم ئۇنىڭ ئالاهىدە سەگەك بولۇشىنى تاپىلىدى.

دېگەندەك، ئىت ئىتىلىقىنى قىلدى. ئىمىن ۋاڭ ۋە هاسان تايغاننى تونۇپ قالغان ئاسىم قاريي ئۆز ۋاقتىدا ئىمامىلىققا تاللىنالمىغانلىقىنى ئىمىن ۋاڭدىن كۆرسە، ئالدىدىلا قاپقارا ساقلىنىڭ چۈشۈرۈلۈپ، ئەتىسىگە سازايى قىلىنماقچى بولغانلىقىنى ئالىم خوجا بىلەن هاسان تايغاندىن كۆرۈپ، كۆڭلىگە ئۆچ ئېلىشنى پۈكۈپ يۈرگەنىدى. ئۇلار ئاچچىق ئۆرۈك مېغىزىدىن قاينىتىپ تەييارلىۋالغان ئۆتكۈر زەهەرنى مانا بۇگۈن ئۆز ئايىغى بىلەن ئالدىغا كەلگەن رەقىبلىرىنىڭ ئېشىغا سېلىپ، داستىخانغا قويغانىدى، سەگەك تۇرغان ناسىر پولۇ ئۇستىدىكى گۆشتىن بىر پارچىنى پىچاق بىلەن كېسىۋېلىپ پۈۋلەپ مۇزلىتىپ، يېنىدا تۇگۈلۈپ ياتقان مۇشۈككە بەردى. گۆشنى يۇتقان مۇشۈك هايال ئۆتمەيلا ئاغزىدىن كۆپۈك قاينىتىپ، تېپىرلاپ جان بەردى. بۇنى كۆرگەن ئاسىم ئورنىدىن قوپۇپلا چىنە - چەينەكنى ئۆرۈپ، هويلىنىڭ باغ تەرەپكە ئېچىلغان ئىشىكىگە يۈگۈردى. ئېرىنىڭ ئالاقزادە بولۇپ قاچقىنىنى كۆرگەن شەرۋانىخانمۇ هودۇققىنىچە ئېرىنىڭ كەينىدىن يۈگۈردى. ئۇلارنىڭ سۈيقەستى پاش بولۇپ قالغانىدى !

ئاتمىش ياشلىق بۇ ئىككى شەرمەندىگە ناسىر ئىككى تاقلاپلا يېتىشۋالدى ـ دە، تېخى باغنىڭ ئىشىكىگە بېرىپ يەتمىگەن بۇ ئىككى رەسۋانى قىلىچتىن ئۆتكۈزدى.

ھاسان تايغان ئەھۋالىنى باشتىن ـ ئاياغ ئىمىن ۋاڭغا چۈشەندۈردى. ئىمىن ۋاڭ چارلاشقان ساقلىنىى تۈتاملاپ تۇرۇپ دېدى:

ـــ توۋا ! «ئاغزىدا كۈلكە ـ چاقچاق، قوينىدا پالتا ـ پىچاق» دېگەن مۇشۇ ئىكەن ـ دە ! ئەگەر سىلەر سەگەك بولمىغان بولساڭلار. مۇشۇ ناكەسلەرنىڭ قولىدا نابۇت بولۇركەنمىز. ھەي، شېرىن دۇشمەنلەر ! ـــ ئىمىن ۋاڭ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى.

ناسىر ئۆلۈكلەرنى ئاتلاپ باغقا كىرىپ، ئۈزۈمدىن بىر سېۋەت ئۈزۈپ چىقىپ، سۈزۈك بۇلاق سۈيىدە چايقاپ كېلىپ قورساقلىرىنى ئەستەرلەشتى. ئىمىن ۋاڭ ئورنىدىن تۇرۇپ ھەمراھلىرىغا قاراپ: «بۆرىنىڭ خىرىس قىلغىنىدىن تۇلكىنىڭ ھىجايغىنى يامان» دېگەن راست گەپ ئىكەن ـ دە ! بۇ شېرىن دۇشمەنلەر ھەر جايدا بار ئىكەن ئەمەسمۇ؟ ـــ دېدى چوڭقۇر بىر خورسىنىپ، ئۇلار كېچىلەپ لۇكچۇنگە قايتىماقچى بولۇپ يولغا چىقىشتى.

ئون ئۇچىنچى باب

ئۇچ مەكتۇپ

بۇگۈن سەھەردىلا مەڭلىكبەگنىڭ كۈرەسىگە ئۇنىڭ ئاساسلىق تۇغقانلىرى يىغىلغانىدى. ئۇنىڭ غوللۇق تۇغقانلىرىدىن: ئوغۇللىرىدىن ئاق خوجا، نىياز، ھەمدۇل، شەمشىدىنلەر، ئىنىسى جورۇپ، ھاشىم، سايىم ۋە تاغلىرى بولۇپ يىگىرمىدەك ئادەم ھازىر بولدى. ئادەتتىكى كۈنلەردە مەڭلىكبەگنىڭ بۇ چوڭ كۈرەسىنىڭ يوغان دەرۋازىسى ئوچۇق تۇراتتى، دەرۋازىنى دەرۋازىۋەن چېرىكلەر باقاتتى. بۇگۈن ناشتىدىن كېيىنلا دەرۋازا ئېتىۋېتىلدى. بۇ ھال بۇگۈن بۇ يەردە مۇھىم كىشىش بولىدىغانلىقىدىن بېشارەت ئىدى.

ـــ ئۇلۇغ بوۋام، بوۋام مارجان چوقى، ئاتام تۆمۈر خوجىلار ئەۋلادىتىن ـ ئەۋلادقا ئىلانلىقتىن ئاقتاغقىچە بولغان زېمىنىدا ئاغلاقچىبەگ بولۇپ يۈرت سوراپ ئۆتكەنكەن، مانا ئۆزۈڭلار بىلگەندەك، مەن تارخانبەگ بولۇپ، ئاتا ـ بوۋامغا ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەنىدىم، ـــ مەڭلىكبەگ سۆزلەپ شۇ يەرگە كەلگەندە، ئەتراپتىكىلەرگە ـــ ئىنىلىرى، تاغلىرى، ئوغۇللىرىغا بىر قۇر قاراپ چىقتى. چۈنكى، ئۇلار ھەر خىل خىيالدا ئىدى: بەزىسى مەڭلىكبەگنىڭ ئورنىنىڭ تەمەسىدە بولسا، بەزىسى بىرەر يۇرت ـ مەھەللىنىڭ ئاقساقاللىق مەرتىۋىسى تېگىپ قالۇرمۇ دېگەن ئوي بىلەن، يەنە بەزىسى يانداش ئەمىر بەگلىكنى قولغا چۈشۈرۈش كويىدا ئىدى. يەر تېگىدىكى يىلانىنىڭ كۈشۈلدىگىنىنى تۈيۈپ تۇرىدىغان بۇ ئۆز سۆزلۈك بەگ چارلاشقان ساقىلىنى ئوڭ

قولىنىڭ بارماقلىرى بىلەن تاراشلىغاچ، سىنچى كۆزلىرى بىلەن ئەتراپتىكىلەرگە بىر - بىرلەپ تىكىلىپ قاراپ چىقتى. ئۇ كىمگە تىكىلىپ قارىسا، ئاشۇ تۇغقىنى ئۇنىڭدىن كۆزىنى قاچۇراتتى. مەڭلىكبەگنىڭ نەشتەردەك قادالغان كۆزلىرى ئۇلارنىڭ ئىچىدىكىسىنى سۇغۇرۇۋالمىغاندەك تۇيۇلاتتى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئەمەل - مەنسەپ تەمەسىدە نېمىلەرنى ئويلاپ، نېمىلەرنى قىلىپ يۈرگىنىنى مەڭلىكبەگ ئوبدان بىلەتتى، — ھازىر بىر ياخشى پۈرسەت بار، — مەڭلىكبەگ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى. ئەتراپتىكىلەرنىڭ قۇلاقلىرى دىڭ بولدى، — جۇڭغار موڭغۇللىرى تۈگەشكىلى ئازلا قالدى. قارىغاندا، جۇڭغارلار خۇددى كەچ كۈزدىكى چۈنندەك بولۇپ قالدى. ئەمدى ئۇلار مانجۇلارغا ئورۇن بوشىتىدىغان ئوخشايدۇ. لېكىن، ئالتە شەھەر تەرەپتە ئىسھاقىيە مەزھىپى بىلەن ئىشقىيە مەزھىپى[1] نىڭ تالاش - تارتىشى ئەۋج ئېلىۋاتىدۇ. بىزنىڭ تۈرپان دىيارىدىكى خەلق ئۇچ بەگنىڭ ئىلكىدە، ئىمىن سوپى ۋاڭ بولۇۋېلىپ، بىر قىسىم پۇقرانى كۈنچىقىش تەرەپتىكى گۇاجۇ دېگەن يەرگە ئېلىپ كەتتى، ئېزىز خوجا بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ سەنمىگە دەسسەپ، نۇرغۇن تۈرپانلىقنى قاراشەھەر ھەم ئۇچقا كۆچۈرۈپ كەتتى. بىردىنبىر ئۆز يۇرتىمىزدا تۇرۇپ قالغىنى مانا بىز. لېكىن، بىز ئوتتۇرىدا قالدۇق. ئىمىن سوپى باشتىلا خاقانى چىڭ ئوردىسىغا بەيئەت قىلىپ، يىراقنى كۆرەلمىگەنىكەن. ئېزىز خوجا ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى خوجىسمۇ جۇڭغار خانى داباچىنى تۇتۇپ، چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ ئۇلارغا بەيئەت قىلدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ، ئەمدى بىز قانداق قىلىمىز؟

---

① 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا راسا ئەۋجگە چىققان سوپىزمنىڭ ئىككى مەزھىپى. بۇلارغا چوڭ - كىچىك خوجىلار باشچىلىق قىلغان. كېيىنچە ئەل ئىچىدە «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» نامىدا ئاتالغان.

مەكتەپكە گەپنى ئوتتۇرىغا تاشلىدى، ئۇ يەنە سىنچى كۆزلىرى بىلەن ھەر بىر تۇغقىنىنىڭ كۆزىگە، چىرايىغا، پىچىرلاشلىرىغا يېنىش - يېنىشلاپ قارايتتى. ئەگەر مۇشۇ پۇرسەتتە ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ قېرىنداشلىرىنىڭ تىزگىنىنى قولىدا تۇتۇپ، بېشىنى بىر يەرگە قوشالمىسا «يېغى ياندىن قوپار، بالا كەلسە قېرىنداشتىن» بولۇپ قېلىشى ئېھتىمال. خوجىسىگ ئەنە شۇنداق قىپتۇغۇ؟ ئۇ كونا غوجايىنى بولغان جۇڭغارلاردىن يۈز ئۆرۈمەكچى بولغاندا، بۇنىڭغا قارشى تۇرغان قېرىنداشلىرى قىلىچ كۆتۈرۈشۈپتۇغۇ؟ ئەمدى مەكتەپكەگىنىڭ تۇغقانلىرى ئىچىدە «توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلايدىغانلار» يوقمىدۇ؟

مەكتەپكەگىنىڭ چوڭ ئوغلى ئاق خوجا سۆز ئالدى:

— مېنىڭچە، ئۇ گەپنىمۇ، بۇ گەپنىمۇ قويۇپ، مەنچىڭ ئوردىسىغا بەيئەت قىلايلى، ئۇيغۇرلاردا بىر گەپ بار: «ئاپاڭنى كىم ئالسا، ئاتاڭ شۇ» دەيدىغان. مانجۇلار ھازىر پۈتۈن ئەلنى — سەددىچىنىڭ ئىچى - تېشىنى بىرلەككە كەلتۈرۈپ بولاي دېدى. بىز ھامان شۇلارنىڭ ئىلكىگە چۈشۈپ كېتىمىز.

مەكتەپكەگ بۇ چوڭ ئوغلىنىڭ «سۇنىڭ ئېقىشىغا، تۇكنىڭ يېتىشىغا» قاراپ ئىش تۇتىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. بۇ ئوغۇلنىڭ شامالنىڭ كۈچى بىلەن ئىرغاڭلايدىغان ئالاھىدىلىكى بار ئىدى. ئەۋرىشىم شاختەك بۇ بالا گەرچە شامال ھەم بورانىدا سۇنمايلا تۇرالىسىمۇ، لېكىن مەكتەك خوجىنىڭ ئۆز سۆزلۈكلۈكىنى تازا تارتمىغان ئوغۇل ئىدى. مەكتەكەگ باشقىلارغا «سىلەر نېمە دەيسىلەر؟» دېگەندەك قىلىپ قارىدى.

— مۇشۇ پۇرسەتتە، — دېدى ئىككىنچى ئوغۇل نىياز، — كۈنچىقىش تەرىپىمىزدىكى ئىمىن ۋاڭغا، كۈنپېتىش ياقتىكى خوجىسىگە تۆيۈقسىز چاپقۇن ياساپ، ئۇلارنىڭ قولىدىكى يەرلەرنى، پۇقرانى قولغا كەلتۈرمىكىمىز زۆرۈر. ئاندىن قانات - قۇيرۇقىمىزنى يېتىشتۈرۈۋېلىپ ياكى مەنچىڭ چېرىكلىرى

بىلەن ئېلىشارمىز، ياكى ئالتە شەھەر تەرەپتىكى خوجا بۇرھانىددىن قاتارلىق چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى يوقىتىپ، ئەل ـ يۇرتنى ئەمىن تاپتۇرارمىز.

مەڭلىكبەگنىڭ بۇ ئىككىنچى ئوغلى سەل تەۋەككۈلچى، قېنى قىزىق ئوغۇل ئىدى. ئۇ ئۇچۇشنىلا ئويلاپ، چۈشۈشنى ئويلاپ كەتمەيدىغان بالا ئىدى. مەڭلىكبەگنىڭمۇ ئويىدا كۈنچىقىشقا ئاۋۋال تېگىش قىلىپ، كۈن تۇغۇشقا بىر نۆۋەت، كونا يۇرتىغا بىر نۆۋەت كۆچۈش قىلىپ ئاجىزلاپ كەتكەن ئىمىن ۋاڭنى تۈيۈقسىز ھۇجۇم بىلەن جىمىقتۇرۇپ، ئاندىن يىراقتىكى خوجىسبەگكە تېگىش قىلماقچىدى. ئۇ «تۇرۇپ تۇرغانلار تۇرۇپ تۇرسۇن، كېتىۋاتقانلارنى ئاۋۋال يەيلى» دېگەن ئۇسۇلنى قوللانماقچى بولغان. بىراق، بۇ خىيالنى ئىككىنچى ئوغلى بالدۇرراق ئاشكارىلاپ قويدى، خالاس. لېكىن، مەڭلىكبەگنىڭ چىرايىدا قىلچە ئۆزگىرىش بولمىدى. ئۇ «ھىم» دەپ سادا چىقىرىپلا، باشقا بىر نېمە دېمەي، باشقىلارغا «قېنى سىلەرمۇ بىر نېمە دەڭلار» دېگەندەك بىر ـ بىرلەپ قارىدى.

مەڭلىكبەگنىڭ تاغلىرى، ئىنىلىرى ۋە بىر نەۋرە تۇغقانلىرى ئىچىدىكى مويىسپىتلىرى بىرسى ئۇنداق، بىرسى مۇنداق گەپلەرنى قىلدى. تولىسىنىڭ گەپلىرى تۇتۇرۇقسىز، ئەمەلىيەتكە ماس كەلمەيدىغان ياكى مەڭلىكبەگنىڭ كۆڭلىگە خوپ كەلمەيدىغان گەپلەر ئىدى. شۇنداقتىمۇ، ئۇنىڭ ئاساسلىق ـ غوللۇق تۇغقانلىرىنىڭ گەپلىرىنى كۆپرەك ئاڭلىغۇسى بار ئىدى. مەڭلىكبەگ تۇغقانلىرىنىڭ كەڭ ـ كۇشادە سۆزلىشىنى تەۋەسىيە قىلىپ، ئۇلارنىڭ گەپلىرىنى، كۆزقاراشلىرىنى، چۈشەنچىلىرىنى سەۋر ـ تاقەت بىلەن ئاڭلىدى. ئۇ خۇددى ئاشنىڭ پۈرچىقىنى پارلىغاندەك، ئۇلارنىڭ گەپلىرىنى ئۆز ئىچىدە غەلۋىردىن ئۆتكۈزۈپ، پايدىلىق تەرەپلىرىنى كۆڭلىگە پۈكۈپ ماڭدى.

كۆپچىلىكنىڭ ھەر خىل گەپ - سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ھەم ئاتىسىنىڭ ئويلىغىنىنى مۆلچەرلەپ ئولتۇرغان كەنجى ئوغۇل شەمشىدىن ئاخىرىدىراق سۆز ئالدى. بۇ ئوغۇل ئاغىلىرىغا قارىغاندا كۆپ ئوقۇغان، قەشقەر، يەكەنلەرگە بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان، گەپ - سۆزنىڭ توري بار بىر يىگىت ئىدى. ئۇ مۇنداق بىر گەپنى كېگەشكە قويدى:

— بىز ھازىر خۇددى كەڭ زېمىندا پەسىل ئالمىشىدىغان مەزگىلدە تۇرۇۋاتقاندەك بىر ھالەتتە تۇرۇۋاتىمىز، — شەمشىدىنىڭ كىتاب سۆزىدەك سۆزلىرىنى سورۇندىكىلەر بەئەينى چوڭ دىنىي ئۆلىمانىڭ ۋەز - نەسىھىتىنى زېھىن قويۇپ ئاڭلىغاندەك ئاڭلىماقتا ئىدى، — ھازىر يېتىپ كېلىدىغان پەسىل سوغۇقمۇ، ئىسسىقمۇ، بۇنىسى نامەلۇم. باياتىن چوڭلىرىمىز ناھايىتى بەلەن گەپ قىلدى. ئالاكام[1] بىلەن مالاكاممۇ ئۆزلىرىنىڭ ئويلىغانلىرىنى ئېيتتى. ئۇلارنىڭ گەپ - سۆزلىرىدىمۇ ناھايىتى قىممەتلىك مەنىلەر بار ئىكەن. مېنىڭچە، بىز ئالدى بىلەن مەنچىڭ ئوردىسىغا بەيئەت قىلىدىغانلىقىمىزنى بىلدۇرۇپ مەكتۇپ ئەۋەتەيلى، ئۇلارنىڭ رايىنى سىناپ باقايلى. ئاندىن ئىمىن ۋاڭ بىلەن خوجىسبەگكىمۇ ئايرىم - ئايرىم مەكتۇپ ئەۋەتەيلى، ئۇلارنىڭ خاھىشى قانداق، بۇنى بىلەيلى. ئۇلاردىن جاۋاب مەكتۇپ كەلگۈچە بىز ئۆزىمىزنىڭ پىلانىدىكى ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولۇۋېرەيلى، «دوستۇڭغا مەسلىھەت سال، بىلگىنىڭنى قىل» دېگەن ئۇسۇل بويىچە ئىش كۆرسەك قانداق !؟

ئۇلار ئۇ بىر ئېغىزدىن، بۇ بىر ئېغىزدىن سۆز قىلىشتى، ئاخىر يەنىلا كەنجى ئوغۇل شەمشىدىنىڭ سۆزى بويىچە ئىش كۆرۈش لايىق تېپىلدى.

① تۇرپان شېۋىسىدە ئوغۇللارنىڭ كەنجىسى چوڭ ئاكىلىرىنى شۇنداق ئاتايتتى. ھازىر بۇ سۆز ئىستېمالدا ئانچە كۆرۈلمەيدۇ.

كېيىكەش ئاخىرلاشتى. مەڭلىكبەگنىڭ ئۆز كۆڭلىدە ئويلىغانلىرىنى قايتا ـ قايتا سۆزلەپ بېرىشى ئاساسىدا، كەنجى ئوغۇل ئۇچ پارچە مەكتۇپقا قەغەز ـ قەلەم راسلىدى.

بىرىنچى مەكتۇپ

بۇيۇك مەنچىڭ خانىدانلىقىنىڭ خاقانى چېيەنلۇڭ خانغا:

مەنكى تۇرپان دىيارىنىڭ تارخانبەگلىرىدىن بىرسى بولغان مەڭلىكبەگدۇرمەن. بىزلەر ـــ بوۋام مارجان چوقى، ئاتام تۆمۈر خوجا ئۈچ مەن مەڭلىك ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا تۇرپان دىيارىنىڭ غەربىي قىسمىنى باشقۇرۇپ كەلگەن بەگلەردۇرمىز. نىھايەتكى، بىز ھەم پۇقرالىرىمىز جۈڭغار چاپقۇنچىلىرىنىڭ زۇلۇم ـ ستەملىرىنى كۆپ زامانلار تارتتۇقلەر. ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، مەشرىقتىن قۇياش پارلاپ چىققاندەك، بۇيۇك مەنچىڭ خانىدانلىقى قۇرۇلۇپ، ئۇستىمىزگە نۇر ـ زىيا، ئاپتاپ چېچىلمىشلاردۇر. شول بائىستىن، پۇقرالىرىمىز بۇيۇك مەنچىڭ خانىدانلىقىنىڭ پۇقراسى بولماقنى، بەگلەر خاقانى چىڭنىڭ تاپۇغچى[1] لىرى بولماقنى چىن كۆڭلىمىزدىن ئىستىمەكتىمىز. بۇ سادىق كۆڭۈل، سەممىي نىيەتلىرىمىزنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن مەڭلىكبەگ خاقانى چىڭنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىشنى ئىلتىماس قىلدۇ. ئىلتىماسىمىزنى قوبۇل قىلىپ، ھۇزۇرلىرىغا سالامغا بېرىشىمىزنى مەقبۇل كۆرۈشلىرىنى ئۆتۈنۈپ:

كەمىنە مەڭلىكبەگدىن

چېيەنلۇڭ خاننىڭ 20 ـ يىلى شەۋۋال ئېيىنىڭ 15 ـ كۈنى

---

① تاپۇغچى ـــ قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆز، خىزمەتكار.

ئىككىنچى مەكتۇپ

لۇكچۇن ئوردىسىغا:

*ئىمىنبەگكە يېتىپ مەلۇم بولسۇنكى، مەنكى تۇرپان دىيارىنىڭ كونا بەگلىرىنىڭ ئەۋلادى ــ تۇرپانىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ تارخانبېگى مەشۇلىك بەگدۇرمەن. سىز يۇرتىمىز خەلقىنىڭ بىر بۆلۈكىنى ئايرىپ كۇن تۇغۇش تەرەپتىكى گۇاجۇ دېگەن يەرگە ئېلىپ كېتىپ، پۇقرالىرى كۆپتىن ــ كۆپ سورۇقچىلىققا سالدىڭىز. پۇقرالارنى جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ زۇلۇم ــ ستەملىرىدىن ساقلاپ قالسەمەن دېگەن نىيىتىڭىز بىزگە چۇشىنىشلىك. جۇڭغار موڭغۇللىرى بۆرە بولسا، مەنچىڭ خانلىرى قاپلاننىڭ ئۆزىدۇر. سىز جۇڭغار موڭغۇللىرىدىنمۇ ۋەھشىي بولغان يىرتقۇچىنى قاشقۇۋۇقتىن بېرىغا باشلاپ چىقتىڭىز. گەرچە مەنچىڭ چېرىكلىرى جۇڭغار موڭغۇللىرىنى تىنچلاندۇرغان بولسىمۇ، بىزگە ۋە سىزگە مەنچىڭ خانلىرىدىن ھېچبىر گۇپا① كەلمىگەي. بىزدە «ئىككى تورۇقنىڭ ئىلغاسى يوق» دېگەن تەمسىل بار. ئالدىنقىسىغۇ بىزنىڭ خەلقىمىزنى شىلىپ يەپ سۆڭىكىنى قويغانىدى. ئەمدىكىسى بىزنىڭ سۆڭەكلىرىمىزنىمۇ چايناپ پۇركۇۋېتىشى مۇمكىن. چۇنكى، بىزنىڭ ئەپسانە ــ رىۋايەتلىرىمىزدە، مەشرىق تاماندىن بىر يەجۇج ــ مەجۇج دېگەن مەخلۇق كېلەرمىش. ئۇنىڭ بىر كالپۇكى ئاسمانىنى، بىر كالپۇكى يەرنى سۇپۇرۇپ، ئۇچرىغانىنى يۇتۇپ ــ يالماپ ماڭارمىش دېيىلگەن. قىياسەنكى، مۇشۇ مەنچىڭ خانىدانلىقى بەلكىم ئاشۇ يەجۇج ــ مەجۇجدۇر. خەيرىيەت، ئۆتكەندە، يەنى بۇنىڭدىن يىگىرمە يىللار بۇرۇن سىز شاپىبەگنى كۇمۇش تامان ماڭدۇرۇپ، ئېزىز خوجا ۋە ئوغلى خوجىسلارنىڭ

① گۇپا ــ تۇرپان شېۋىسى، ۋاپا، ۋاپادارلىق.

تۇرپان پۇقرالىرىنى قاراشەھەرگە ۋە ئۇنىڭدىنمۇ يىراق ئۇچقا كۆچۈرمەك بولغانلىقىنى توسۇش ئۈچۈن ئەۋەتكىنىڭىزدە، ئاشۇ شاپبەگ «بىزنىڭ ناممىز ئۇيغۇر، ئۇيغۇر دېگەن ‹ئۇيۇماق›، ‹ئىتتىپاقلاشماق› دېمەكتۇر، بىز بۆلۈنمەي، ئىتتىپاقلىشايلى» دېگەندە، مەن: «ھازىرچە ھەرقايسىمىز ئۆزىمىز ئەگەشكەن خوجىمىزغا ئەگىشۈپرەيلى، جۇڭغارلار بىلەن مانجۇلارنىڭ بىرسى بىرسىنى يەڭگەندە، شۇ چاغدا ئەھۋالغا قاراپ بىر ئىش كۆرەرمىز» دەپ ياكى سىز تەرەپتە، ياكى ئېزىز خوجا تەرەپتە ئەمەس، بەلكى بىتەرەپ تۇرغانىدىم. مانا ھازىر مەنچىڭ خانىدانلىقى كۈنسېرى ئۇلغىيىپ، كۈچى تاكى كۆكئارت① ئېتەكلىرىگىچە يەتكىلىۋاتىدۇ. ئۇزۇن گەپنىڭ قىسقىسى، مانا ئەمدى بىز ئۇيۇشىدىغان ۋاقىت كەلدى. سىز قوموللۇقنىڭ تارخانبېگى يۈسۈپنى ئوندەككە كەلتۈرۈڭ، مەنچىڭ چېرىكلىرىنى قاشقۇۋۇقتىن بۇيانغا ئۆتكۈزمەڭلار. مەن خوجىسبەگ بىلەن ئىلىدىن مۇز داۋان ئارقىلىق ئالتە شەھەر تەرەپكە ئۆتكەن مەنچىڭ چېرىكلىرىنى يوقىتاي. تۈركىستان زېمىنلىرى قولىمىزغا تولۇق ئۆتكەندە، سىز كۈن تۇغۇش تەرەپلەرنى، مەن كۈنپېتىش تەرەپلىرىنى سورارمىز. ناۋادا ئىككى قوچقارنىڭ بېشى بىر قازاندا قايىنمايدۇ دېگۈدەك بولسىڭىز، سىز خاقان بولۇڭ، مەن نائىب (ئورۇنباسار) بولاي. ئەگەر سىز مېنىڭ بۇ مەسلىھەتلىرىمگە كۆنمەي، ياخشى پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويار بولسىڭىز، مېنىڭ قىزىل تىرنىقىم ئاۋۋال سىزنىڭ ياقىڭىزدا بولغۇسىدۇر.

سۆز تامام، ۋەسسالام.

تېزدىن جاۋاب ياندۇرغايسىز.

نامە ئەۋەتكۈچى: مەڭلىكبەگ

ھىجرىيە 1123 ـ يىلى شەۋۋال ئېيىنىڭ 15 ـ كۈنى

---

① كۆكئارت ـــ پامىر ئېگىزلىكىنىڭ بۇرۇنقى ئاتىلىشى.

ئۇچىنچى مەكتۇپ

خوجىسبەگكە دۇئايى سالام!

بىزلەر مەڭلىكبەگدۇرمىز. نامە يېتىپ مەلۇم بولسۇنكى، بىزلەرنىڭ زېمىنلىرىمىزنى ئىلگىرى جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ ئات تۇياقلىرى دەسسەپ - چەيلىگەندى. بۇگۈنكى كۈندە مانجۇلارنىڭ ئات تۇياقلىرى دەپسەندە قىلماقتا. بۇنىڭدىن مۇقەددەم بىزلەر جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ ئالباتۇلىرى بولغان بولساق، ئەمدى مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ يېيىشى ئۈچۈن بۇغداي، ئاتلىرى ئۈچۈن ئارپا - سۇلۇ تېرىپ بېرىدىغان تارىغچى (دېھقان) بولۇرمىز. ھالىمىز بۆرىدىن قۇتۇلۇپ، يولۋاسقا تۇتۇلماقلىقتۇر. سىزمۇ سۇنىڭ ئېغىشىغا، تۆكىنىڭ يېتىشىغا قاراپ ئىش تۇتۇپ، كونا خوجىڭىز بولغان جۇڭغار خانلىرىنىڭ ۋارىسى — داباچى خانىنى مەنچىڭ چېرىكلىرىگە تۇتۇپ بېرىپسىز. جۇڭغارلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرى ھامان سىزدىن ئۆچ - قىساس ئالماي قويمايدۇ. كونا خوجىسىغا گۇپا قىلمىغان ئادەمنى مانجۇ ھۆكۈمدارلىرى ياقتۇرارمۇ؟ سىز بىلەن بىز تۇرپان دېيارىنىڭ ئەسلىي كونا بەگلىرىنىڭ پۇشتى - ئەۋلادى، ئىزباسار بەگلەرمىز. تەسەۋۋۇپنىڭ ئەقىدىلىرىنى تارقىتىپ يۈرگەن بىر ئاددىي ئادەم ئىمىن سوپى لۈكچۈن ۋاڭلىقىنى تارتىۋېلىپ، ۋالىڭ - بەگ بولۇۋالدى. جىم تۇرساق ئەتە - بەش كۈندە بىزنىڭمۇ بېشىمىزغا چىقىۋىسى. كونىلارنىڭ «جىممىدە تۇرسام دۆڭ دەمسەن، گەپ قىلمىسام مۇڭ دەمسەن؟» دېگىنىدەك بىر ئىش بولمىسۇن. «يېتىپ قالغۇچە، ئېتىپ قال» دەپتىكەن، جىم تۇرمايلى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سىز بىلەن بىزنىڭ ئەسلىي يۇرت - ماكانىمىز تۇرپان دېيارى. سىز جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ زورلىشى بىلەن كىندىك قېنىڭىز تۆكۈلگەن ماكانىنى تەرك ئېتىپ، يىراق يۇرتلاردا مۇساپىر بولۇپ يۈرۈپسىز. سىز ئۆز يۇرتىڭىز تەرەپكە سۈرۈلۈڭ، بىز بىرلىشەيلى، بولمىسا بۆلۈنگەننى بۆرە يەر، ئايرىلغانىنى ئېيىق، دېگەندەك بىر ئىش

بولۇپ قالمىسۇن. مەن بىلەن بىرلىشىشكە مەيلىڭىز تارتمىسا مەيلى. «چوڭ قىزىڭنى بەرمىسەك، كىچىك قىزىڭ قاش ئاتىدۇ» دېگەن گەپ بار. مەن مەشرىق تەرەپتىن ئۆزۈمگە ھەمدەمچى تېپىۋېلىشىممۇ مۇمكىن. «كېينىكى پۇشايمان ئۆزۈڭگە دۇشمەن» بولۇپ قالمىغاي. ئويلىنىپ تېزدىن جاۋاب يانداۋرۇڭ.

مەڭلىكبەگدىن.

ھىجرىيە 1123 ـ يىلى شەۋۋال ئېيىنىڭ 15 ـ كۈنى

ئاردىدىن بىر قانچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىن ئىلتىماسقا جاۋابەن يارلىق كەلدى. يارلىقتا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«تۇرپان ھازىرچە مۇقىم ئەمەس. مەڭلىك ئۆز يېرىنى ياخشى باشقۇرۇپ تۇرسۇن. بۇ قېتىم ئىنسى ياكى ئوغۇللىرىدىن بىرسىنى بېيجىڭغا ئەۋەتسۇن، ئۆزى ۋاقتىنچە سالامغا كەلمەسۇن. بىر ـ ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن مۇشۇ خۇسۇستا قايتا ئىلتىماس سۇنسۇن».

مەڭلىكبەگ يارلىققا بىنائەن ئۆزى ۋاقتىنچە بېيجىڭغا بارمايدىغان، ئۆزىگە قاراشلىق ئاۋامنى باشقۇرۇپ تۇرىدىغان بولدى. چوڭ ئوغلى ئاق خوجىنى چىيەنلۇڭ خانغا مۇناسىپ كەلگۈدەك ئېغىر سوۋغا ـ سالام بىلەن ھايال ئۆتمەيلا بېيجىڭغا مەنچىڭ خانىدانلىقىنىڭ ئوردىسىغا يولغا سالدى.

خوجىسبەگ ۋەزىيەتنى ناھايىتى سەگەكلىك بىلەن كۆزىتىپ تۇردى. ئۇ خۇپىيانە ھالدا ئىلىغا، تۇرپانغا، قومۇلغا، مەڭلىكبەگنىڭ يەرلىرىگە، قەشقەر، يەكەن تەرەپلەرگە ئەھۋال تەكشۈرگىلاشقا ئايرىم ـ ئايرىم ئادەم ئەۋەتتى. ئۆزى بولسا ئۇچتۇرپاننىڭ مۇداپىئەسىنى چىڭىتىپ، ئۆزىنى پۇختىلاشنى ئەلا بىلىپ، جىم يېتىۋالدى. مەڭلىكبەگ كەينى ـ كەينىدىن سىلىق ـ سىپايە گەپ بىلەن، پوپوزا ـ تەھدىتلىك گەپلەر بىلەن قايتا ـ قايتا مەكتۇپ ئەۋەتكەن بولسىمۇ، خوجىسبەگ بېشىنى ئىچىگە تىقىۋېلىپ، «ئالتىنچى ئاينىڭ پاقىسى»دەك يوقاپلا كەتتى.

ئون تۆتىنچى باب

كونا ماكانغا قايتىش

چىەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى يېڭىدىن ئەمەلگە تەيىنلەنگەن گەنسۇنىڭ پەرمانبەرداری مىڭ دې چىەنلۇڭ خانغا ئۇزۇن بىر مەلۇماتنامە سۇندی. مەلۇماتنامە مۇنداق يېزىلغانىدی:

«تەكشۈرۈشىمىزچە، گۇاجۇدىكى ئۇيغۇرلار ئەسلىدە تۇرپان دىيارىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ئىكەن. يۇڭچېڭنىڭ 10 ـ يىلى بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە گۇاجۇغا بەش قەلئە سېلىنىپ، بۇ ئۇيغۇرلار تېرىقچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغانىكەن. بۇنىڭغا يىگىرمە يىلدىن ئېشىپتۇ، ئەنشى، گۇاجۇ ئەتراپىدىكى يەرلەر پۈتۈنلەي سۇلى دەريياسىنىڭ سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىكەن. بۇ ئەتراپلاردا بۇران كۆپ، يامغۇر ئاز، دەريا سۇيى دائىم ئۇزۇلۇپ قالغاچقا، ئۇيغۇرلارنىڭ هوسۇلى ئۇدا كېمىيىپ، كۇندىلىك ئوزۇق ـ تۇلۇكىنى ئاران ـ ئاران قامداپ كەپتۇ. يۇڭچېڭنىڭ 12 ـ يىلى قۇرغاقچىلىق تۇپەيلى هوسۇل كېمىيىپ كەتكەچكە، ئۇلارغا بىر مىڭ بەش يۇز دادەن ئاشلىق ئىنئام قىلىنغانىكەن. يۇڭچېڭنىڭ 13 ـ يىلى يەنە بىر تۇمەن ئىككى مىڭ دادەندىن ئارتۇق ئۇرۇقلۇق هەم ئوزۇقلۇق ئاشلىق قەرز بېرىلگەنىكەن. ئاشلىق توشۇغۇچىلارنىڭ ئىش هەققى ئىككى يۇز يىگىرمە يەتتە سەر كۇموشتىن ئارتۇق بولغانىكەن. چىەنلۇڭنىڭ 3 ـ يىلى يارلىققا بىنائەن بۇ تۇردىكى كۇموش، ئاشلىقلارنىڭ هەممىسى كەچۇرۇم قىلىۋېتىلگەن. چىەنلۇڭنىڭ 15 ـ يىلى ئەتىياز پەسلىدە ئوزۇق

يېتىشمىگەنلىك سەۋەبىدىن ئالتە مىڭ دادەن ئاشلىق قەرز بېرىلگەن. قايتۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمىغاچقا، كېيىنچە بۇ ئاشلىق يەنە كەچۈرۈم قىلىۋېتىلگەن. تېخى بۇلتۇرلا يەنە تۆت مىڭ دادەن بۇغداي قەرز بېرىلدى. بۇ ئۇيغۇرلار گۈاجۇ تامان كۆچكەن يىلى قىشلىقى قومۇلنىڭ تارانچى دېگەن يېرىدە قىشلىغاندا يەتكۈزۈپ بەرگەن ئاشلىقنى ھېسابقا ئالمىغاندىمۇ، ھازىرغىچە ئۇلارغا بېرىلگەن ئاشلىق ئىككى تۈمەن ئۇچ مىڭ بەش يۈز دادەندىن ئېشىپتۇ. تەكشۈرۈپ تەھقىقلەشكە قارىغاندا، ئۇيغۇرلار بۇ يەرگە كەلگەن ۋاقىتتا سەككىز مىڭ بىر يۈز نوپۇستىن كۆپرەك ئىكەن. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بىر تۈمەن ئىككى مىڭ بىر يۈز نوپۇسقا يېتىپتۇ. كەلگۈسىدە نوپۇس سانى بارغانسېرى كۆپەيسە، مۇقەررەر ھالدا ئوزۇق ـ تۇلۇك يېتىشمەسلىك كېلىپ چىقىدۇ ... مانا ھازىر تۇرپان قاتارلىق جايلارنىڭ بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولغانلىقىنى ئاڭلىدىم. بۇ ئورۇنلارنىڭ ئەھۋاللىرىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈش كېرەك. ئەگەردە ئاچىدىغانغا يەر، ئورۇنلىشىشقا ئورۇن بولسىلا، خىراجەت ئاجرىتىپ ئۇلارنى ئورۇنلاشتۇرغان تۈزۈك، يەنى جاساقبەگ ئىمىن خوجىنىڭ قول ئاستىدىكى ئۇيغۇرلارنى ئۆز يۇرتلىرى بولغان تۇرپان، لۇكچۇنلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش زۆرۈر»①.

چىيەنلۇڭ خان بۇ ئۇزۇن مەلۇماتنى كۆرۈپ ئۇزاق ئويلاندى: ئەجەبا، بۇ كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار شۇنچىلىك جاپالىق تۇرمۇش كەچۈرۈپمۇ ئوردىغا قىلچىمۇ ۋايساپ كەلمەپتۇ. يەنە تېخى بۇلتۇر مەنچىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىن يۇرەر قوشۇنى بولۇپ ئىمىن ۋاڭ غەربىي يۇرتقا لەشكەر تارتىپتۇ. ئىمىن ۋاڭ ھەقىقەتەن ساداقەتمەن بەگ ئىكەن. شۇغىنىسى، مەلۇماتنامىگە قارىغاندا، چېگرا قوغداش سانغۇن مەھكىمىسى ھەم گەنسۇنىڭ مەمۇرلىرى بۇ كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارغا خېلى جىق ئاشلىق، سايمان ـ

① جۇڭگو 1 ـ تارىخ ئارخىپخانىسىدا ساقلانغان: «قارا دىۋان تاپشۇرۇۋالغان مەلۇماتنامىلەر» مىللەتلەر تۇرى، 1075 ـ جىلد.

جابدۇق يارەم قىلىتۇ ـ يۇ، لېكىن كۆچۈپ كەلگەنلەر يالجىماپتۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا، ئۇلار ئورۇنلاشقان يەرلەرنىڭ شارائىتى ھەقىقەتەن ناچار ئوخشايدۇ، ھېلىمۇ ياخشى، بۇ ئۇيغۇرلار غەيرەتلىك، چىدامچان خەقلەر ئىكەن. ئەگەر ئۇلارنىڭ نوپۇسى كۆپىيىۋەرسە، ئۇ ئۇنۇمسىز يەرلەر ئۇلارنى بېقىپ كېتەلمىشى ناتايىن، ئۇلار دائىم غۇربەتچىلىكتە ئۆتىۋەرسە، بۇمۇ ياخشى ئىش ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە چېگرانى قوغداشقا يەنە شۇ يەرلىك ئادەملەر بولمىسا بولمايدۇ...

چىەنلۇڭ خانىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن گەنسۇنىڭ پەرمانبەردار بېگى مىڭ دې ئىمىن ژاڭنىڭ ھوزۇرىغا كەلدى. ئىمىن ژاڭ بۇ بەگنى ناھايىتى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالدى.

قوبۇلخاندا مىڭ دې بەگ ئىمىن ژاڭ ۋە ئۇنىڭ شاپىبەگ، خالىق مىڭبېشى، ئالىم خوجا قاتارلىق بەگلىرى بىلەن ئۇ يەر ـ بۇ يەردىن پاراڭلاشقاچ، پات ـ پات ئىمىن ژاڭغا قاراپ ـ قاراپ قويىاتتى، ئىمىن ژاڭ ئاتمىش ياشلار چامىسىدا كۆرۈندى. ئۇ تىمەن، قاۋۇل ئادەم ئىدى. گەرچە ساقال ـ بۇرۇتىنىڭ تەڭدىن تولىسى ئاقارغان بولسىمۇ، تۇرقى بېجىرىم كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ گەپ ـ سۆزىنىڭ توري بار، سالماق، ئېغىر ـ بېسىق مىجەزدىكى يولباشچى ئىكەنلىكىنى پەملىگەن مىڭ دې بەگ گەپنىڭ تېمىسىنى تۇرپان، لۇكچۇنلەرنىڭ ئەھۋالىغا يۆتكىدى:

ـــ ئىمىن ژاڭ جانابلىرى، سىلى يېقىندىلا كونا يۇرت ـ ماكانلىرى تەرەپكە ئۆتۈپ كەلدىلە، يۇرتىنىڭ باغباراڭلىرى، ئېتىز ـ ئېرىقلىرى قانداقراق تۇرۇپتۇ؟

ـــ يۇرت ئىچىدە ئادەم يوق دىيەرلىك بولغاچقا، باغباراڭلار پەرۋىشسىز قاپتۇ. ئېتىز ـ ئېرىقلارنى ئوت ـ چۆپ، قوم بېسىپ تۇرۇپتۇ، ـــ ئىمىن ژاڭ مىڭ دې بەگنىڭ نېمە سەۋەبتىن ئۆزىنىڭ كونا يۇرتىنىڭ ئەھۋالىنى سورىغانلىقىنى ئاز ـ تولا پەملىگەنىدى.

ـــ سىزلەر بۇ گۇاجۇغا كۆچۈپ كەلگەنگىمۇ خېلى ۋاقىت

بولۇپ قالدىغۇ دەيمەن؟ ــ مىڭ دې بەگ شاپىبەگگە قاردى.
ــ شۇنداق، بۇ يىل يىگىرمە ئۈچ يىل بولدى.
ــ قېرىنداشلىرىڭىز بۇ يەرلەرگە كۆنۈپ قالغاندەكمۇ؟
ــ راست گەپنى ئېيتقاندا، ــ دېدى شاپىبەگ ئىمىن ۋاڭغا ۋە باشقا بەگلەرگە بىر قۇر قاراپ چىقىپ، ــ تازا كۆنۈپ كېتەلمىدى، ــ دېدى.
ــ ئۇنداقتا قېرىنداشلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ كونا يۇرتلىرىغا كەتكۈسى بار ئوخشىمامدۇ؟
ــ بىزدە «بۆرە بالىسى تاغقا قاراپ ھۇۋلايدۇ» دېگەن گەپ بار، مىڭ دې جانابلىرى، ــ بۇ خالىق مىڭبېشىنىڭ گېپى ئىدى.
ــ راست، راست، ھەر كىمنىڭ كىندىك قېنىنى تۆكۈلگەن يېرى قەدىرلىك بولىدۇ ئەمەسمۇ؟ ــ مىڭ دې بەگ خالىق مىڭبېشىنىڭ گېپىنى قۇۋۋەتلىدى.
ــ ھازىر تۇرپان تەرەپلەر تىنچىپ قالدىغۇ دەيمەن؟ ــ مىڭ دې بەگ ئىمىن ۋاڭدىن سورىدى.
ــ شۇنداق، بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى غەربكە لەشكەر تارتقاندىن كېيىن، قومۇل، تۇرپان تەرەپلەر تىنچىپ قالدى. چىڭ قوشۇنلىرى ھازىر ئالتە شەھەر تەرەپتە پۈت تىرەپ تۇرۇۋاتىدۇ، ــ ئىمىن ۋاڭ مىڭ دې بەگنىڭ گېپىنىڭ ئۇرانىغا يارىشا گەپ قىلدى.
ــ چىڭ قوشۇنلىرىنى كۆنىپىتىش ياقتا سىلى باشلاپ باردىلاغۇ دەيمەن ئىمىن ۋاڭ جانابلىرى، ئۇ يەرلەرنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى زادى قانداقراق ئىكەن؟ ــ مىڭ دې بەگ ئىچكىرلەپ سورىدى.
ــ مەن يارلىققا بىنائەن ئۆتكەن يىلى ئىلى تەرەپكە لەشكەر تارتىپ باردىم. قايتىشىمدا تۇرپان دىيارىنى ئارىلاپ چىقتىم. ئۇ يەرلەردە جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ سايىسىمۇ قالماپتۇ، پۈتكۈل تۇرپان، لۇكچۇن دىياردا ئۇ يەر ـ بۇ يەردە بولۇپ تۆت يۈز تۇتۇن ئادەم بار ئىكەن. مەن ئىلىدىن يۈز تۇتۇن تۇرپانلىقنى قايتۇرۇپ

كەلدىم. تۇرپاندا جەمئىي بەش يۈز ئۆيلۈك پۇقرا بار بولدى. لېكىن، تۇرپان، لۇكچۇندىكى يۇرت ـ مەھەللىلەر ئۇزۇلمەي ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلار ۋە كۆچۈش دەستىدىن ۋەيران بولۇپ، سورۇلۇپ كېتىپتۇ. ئەمما، تۇرپان، لۇكچۇن قاتارلىق ئون ئالتە ئورۇندا تېرىلغۇ ئېتىزلىرىمۇ خېلى بار ئىكەن، ـــ ئىمىن ۋاڭ كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنى قىسقا، مېغىزلىق قىلىپ سۆزلەپ بەردى.

ـــ ھازىر سىلىگە نىسبەتەن، ـــ دېدى مىڭ دې بەگ ئىمىن ۋاڭغا قاراپ كۇلۇپ تۇرۇپ، ـــ كونا يۇرت قەدىرلىكىرەكمۇ ياكى مۇشۇ گۈاجۇدىكى يېڭى ماكان قەدىرلىكمۇ؟

ئىمىن ۋاڭ مىڭ دې بەگنىڭ گېپىنى بىر دەقىقە ئويلاندى ـ دە، ئاندىن:

ـــ ئۇيغۇرلاردا «ئۆز يۇرت ـــ تۇغقان ئانا، كىشى يۇرتى ـــ ئۆگەي ئانا» دەيدىغان ماقال بار. لېكىن، بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھىممەت ـ شاپائىتى بىلەن يۇرتلار پاسىلسىز بولدى. پاسىلسىز يۇرتلارغا نىسبەتەن بىز ئەمدى ئۇ يۇرت مۇنداق، بۇ يۇرت مۇنداق دەپ يۇرمەيمىز. مانا كۆرۈپ تۇرۇپسىز، ئىلگىرى مانجۇلار، خەنزۇلار، ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تائىپىلەر ئۆز ئالدىغا ئايرىم ـ ئايرىم ياشاپ، ھەرقايسىسى ئۆز دائىرىسىدە تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن، كىم كۆچەيسە شۇ ھۆكۈمران بولغان، سەددىچىننىڭ شەرقىي قوۋۇقى[1] تېشىدا بىر تائىپە، سەددىچىننىڭ ئىچىدىكىلەر بىر تائىپە، قاشقوۋۇق[2] نىڭ سىرتىدىكىلەر بىر تائىپە بولۇپ، ھەر خىل دىن، ھەر خىل ئۇرۇپ ـ ئادەت، ھەر كىم ئۆزىنىڭ تۇرۇ ـ قائىدىسى بويىچە ياشاپ كەلگەنىدى. مەنچىڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇپ، سەددىچىننىڭ ئىچى ـ تېشىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، خەلقلەرنى ئۆزئارا بېرىش ـ كېلىش قىلىدىغان، بىر ـ بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى ئۆزئارا

① شەرقىي قوۋۇق ـــ شەنخەيگۈەننى دېمەكچى.
② قاشقوۋۇق ـــ جيايۇگۈەننى دېمەكچى.

ئۆگىنىدىغان، پايدىلىق تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلىدىغان مۇھىتنى ياراتتى. بۇرۇن خەقلەر خۇددى قۇدۇقنىڭ ئىچىدىكى پاقىدەك، ئاسمانىنى پەقەت قۇدۇقنىڭ ئاغزىچىلىكلا بار دەپ ئويلايتتى. مانا ئەمدى چوڭ بىرلىككە كەلگەن ئەلدە يۇرتلارنىڭ پاسىلى يوق، چوڭ بىرلىشىش ئەلنى قۇدرەت تاپتۇرىدۇ. شۇڭا، بىز ھازىر: ئۇ يۇرتمۇ مېنىڭ يۇرتۇم، بۇ يۇرتمۇ مېنىڭ يۇرتۇم، قىزىل چوكىدا تاماق يېسەم، تاقاشماس مېنىڭ بۇرۇتۇم، دەپ يۇرىدىغان تۇيغۇغا كېلىپ قالدۇق!

ــ ھا ـ ھا ـ ھا! ئەجەب قىزىق گەپ قىلىدىكەنسىز، ئىمىن ۋاڭ، سىزگە قول قويدۇم، قايىل بولدۇم! ــ مېڭ دې بەگ ئىمىن ۋاڭنىڭ مۇئاملىدىكى چېۋەرلىكىگە، گەپ ـ سۆزلەرنى چوڭقۇر مەنىلىك، چۈشىنىشلىك قىلغانلىقىغا ھەقىقەتەن قايىل بولغانىدى.

* * *

كۈنلەر، ئايلار ئۆتتى. مېڭ دې بەگ بىلەن ئىمىن ۋاڭ ئاشۇ تەرزدىكى سۆھبەتنى يەنە بىرقانچە قېتىملاپ ئۆتكۈزدى. ئاخىر، چىيەنلۇڭنىڭ 21 ـ يىلى كۈزلۈك يىغىمدىن كېيىن گۈاجۇدىكى ئۇيغۇرلار كونا يۇرتى تۇرپان، لۇكچۇن تامان سەپەرگە ئاتلاندى.

گۈاجۇدىن تۇرپان تامان كۆچكەن ئۇيغۇرلار جەمئىي ئىككى مىڭ تۆت يۈز ئەللىك ئىككى تۇتۇن بولۇپ، ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياشلاردىن جەمئىي سەككىز مىڭ بەش يۈز يەتمىش سەككىز ئادەم كۆچتى. ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئادەم گۈاجۇدا قالدى.

ئومۇمىي كۆچكەن ئاھالىنىڭ ئىچىدە پەقەت ئون ئائىلە ئىچىدە ئىككى ـ ئۈچ تۇتۇننىڭلا ھارۋىسى، ئات ـ ئۇلاغلىرى بار ئىدى. شۇڭا، ئۇلار ئۆزئارا سەپلەشتۇرۇلۇپ، يۇرت ـ يۇرتلار بويىچە، ئورۇق ـ تۇغقانلار ئۆزئارا ھەمدەم بولۇپ كۆچۈشتى.

كۆچمەنلەر يەتتە توپقا بۆلۈنۈپ، كەبسە 9 ـ ئاينىڭ بېشىدا ئارقا ـ ئارقىدىن يولغا چىقىشتى. چوڭ ياشلىقلار بىر خىل تەلپۈنۈش ئىچىدە، ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر بىر خىل ئىنتىلىش ئىچىدە مەغرىب تامان ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى...

ئون بەشىنچى باب

مەڭلىكبەگنىڭ توپىلىڭى

گۇاجۇدىن كونا ماكانى بولغان تۇرپان، لۇكچۇنگە كۆچكەن خەلقنىڭ ئات ـ ئۇلۇغىنىڭ تۇيىقى تېخى سوۋۇماي تۇرۇپلا، مەڭلىكبەگنىڭ ئىمىن ۋاڭغا يازغان مەكتۇپى يېتىپ كەلدى. مەكتۇپ تەھدىتلىك سۆزلەر بىلەن يېزىلغانىدى. ئىمىن ۋاڭ ياكى مەڭلىكبەگكە قوشۇلۇپ مەنچىڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇشى كېرەك، ياكى بولمىسا مەڭلىكبەگنىڭ قىلمىچىغا تاقابىل تۇرۇشى كېرەك. ئۇچىنچى بىر يول يوق ئىدى ! ھېرىپ ـ ئېچىپ كەلگەن، تېخى كونا ماكانلىرىدىكى ئۆيلىرىنىڭ مۇرىسىدىن ئەمدىگىنە ئىس چىقارغان ئادەملەرگە نىسبەتەن يېڭىدىن ئۇرۇشقا دۇچ كېلىش ناھايىتى ئېغىر بىر ئىش ئىدى. بۇ بىر چوڭ سىناق ئىدى. خۇددى «يېڭىدىن غەزەل چىقتى، ئېيتالماي جېنىم چىقتى» دېگەندەك بىر ئىش بولۇۋاتاتتى...

قانداق قىلىش كېرەك؟ ئىمىن ۋاڭ ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ، مۇۋاپىق بىر چارە تاپالمىدى. ئۇ مەڭلىكبەگنىڭ بۇ قىلمىقىغا بەكمۇ ئاچچىقلاندى: «يېغا ياندىن قوپار، بالا كەلسە قېرىنداشتىن» دېگەن مۇشۇ ئىكەن ـ دە ! يات تائىپىدىن بولغان مانجۇلار، خەنزۇلار چېغىدا «بىر ئەلنىڭ پۇقرالىرى بىز» دەپ، بېشىغا كۈن چۈشكەندە بۇ تۇرپان، لۇكچۇنلۇكلەرنى گۇاجۇغا كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ «يىقىلغانغا يۆلەك بول، يىرتىلغانغا ياماق بول» دېگەندەك ئىش قىلدى. ۋەتەنداش دېگەن مۇشۇنداق بولۇشى كېرەكقۇ ؟! بىلسە، بۇ مەڭلىكبەگ دېگەن بىز بىلەن بىر

قېرىنداش، يۇرتداش، دىنداش بولغاندىن كېيىن، ئالدىمىزغا كېلىپ «ئۆلگەن بولسا ئېتىكىنى تاڭاي، تىرىك بولسا ياريسىنى تاڭاي» دېيىشى كېرەك ئىدى. ئەكسىچە، «ئۆلگەندىن ئۆپكە سوراپتۇ، ئەسكى تامدىن قوقاق» دېگەندەك بىر ئىش قىلىۋاتىدۇغۇ بۇ مەڭلىكىمىز ! «غالجىر خۇدانى تونۇماس، ئىت ھارامنى» دەپتىكەن چوڭلار. مۇشۇ تۇرقىدا بۇ مەڭلىكىمىز دېگەن بەئەينى غالجىر ئىتنىڭ ئۆزى بوپتۇ. غالجىر ئىتنى ئۇرۇش كېرەك !

ئىمىن ۋاڭ كۆڭلىدە شۇنداق ئويلىدى ـ يۇ، مەڭلىكىمىزگە دەماللىققا ياندۇرۇق مەكتۇپ ئەۋەتمىدى. ئۇنىڭ خىيالىچە، يەنە ئازراق ۋاقىت كۈتۈپ تۇرۇش زۆرۈر ئىدى. شۇڭغىچە، «پالىتا كۆتۈرۈلگۈچە كۆتەك دەم ئاپتۇ» قىلىپ، كۆچۈپ كەلگەن ئادەملەرنىڭ سەل ـ پەل ھاللىنىۋېلىشىنى كۆزلىگەنىدى. ئىمىن ۋاڭ مەڭلىكىمىزگە نىسبەتەن «كۈتۈپ تۇرۇش» چارىسىنى قوللانغاچ، «بىر سىرلىق بول، سەككىز قىرلىق بول» دېگەندەك، ئۆزىنىڭ سەرۋاز ـ لەشكەرلىرىنى تەرتىپكە سالدى. مەڭلىكىمىزگە ئۇنى ساقلاپ تۇرمىدى.

ئارىدىن تۆت ـ بەش كۈن ئۆتكەندى، بىر كۈنى چۈشكە يېقىن مەنچىڭ چېرىكلىرىدىن بىر ئاتلىق خەۋەرچى لۈكچۈن ئوردىسىغا كىرىپ كەلدى. ئۇ مىنگەن چىلان تورۇق ئات قارا تەرگە چۆمگەنىدى. ئۇ ئىمىن ۋاڭغا جىددىي مەلۇمات يەتكۈزگىلى كەلگەنىدى ـــ چىڭ سۇلالىسىنىڭ پىچاندا لەشكەر تۇرغۇزۇش ئۇچۇن ئالدىدا ئەۋەتكەن مىڭبېشى خې چى سەردار بەش يۈز نەپەر چېرىك بىلەن مەڭلىكىمىزگە ۋە ئۇيرات موڭغۇللىرىنىڭ كىچىك ئاتامانى نىما باشچىلىق قىلغان ئىككى مىڭدىن ئوشۇق لەشكەرنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانىكەن.

ـــ ھوي، خوتۇن تالاق مەڭلىك، ئاخىر قىلىدىغىنىڭنى قىپسەن ـ دە ! «قۇيرۇقىنى كۆتۈرگەن موزاي چىچماي قويمايدۇ» دېگىنى راست گەپ ئىكەن. ئەدىپىڭنى بىر بەرمىسەم ! ـــ ئىمىن ۋاڭ

شۇنداق دېدى ـ ده، ئورنىدىن غەزەپ بىلەن تۇرۇپ، خالىق مىڭبېشىغا لەشكەرلەرنى سەپراس قىلىشنى تاپىلىدى.

خالىق مىڭبېشى ئىككى يۈز ئاتلىق چېرىكنى باشلاپ سىركىپ غولى ئىچىگە جايلاشماقچى بولۇپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇلار مەڭلىك بىلەن نىمانىڭ چېكىنىش يولىنى ياكى لۈكچۈنگە چاپقۇن قىلىش يولىنى ئەنە شۇ يەردە توسماقچى بولدى. ئىمىن ۋاڭ ئۆزى تۆت يۈز نەپەر ئاتلىق لەشكەرنى باشلاپ، توختى ماموت، هاشىم بۆرە، هاسان تايغانلارنى يانداشتۇرۇپ، قاۋانلىق بىلەن شۆگە ـ تېتىر غولى تامان يۈرۈپ كەتتى؛ شاپىبەگ، ئوغلى ناسىر، خالىقنىڭ ئوغلى ئەهمەد، ئالىم خوجا، ئابدۇرېھىم پەرەڭلەر ئىمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى سۇلايمان بىلەن لۈكچۈن ئوردىسىنى ساقلاپ قالدى.

ئەسلىدە نىما ئاتامان بىر مىڭ بەش يۈز چېرىكنى باشلاپ، كۆكيار غولىدىن تۆۋەنلەپ، «توققۇز ئوغۇلنىڭ كارىزى» دېگەن تەرەپتىن، مەڭلىك مىڭ نەپەر چېرىك بىلەن «تۇرپانلىق ئارىسى» دېگەن يەردىن تەڭلا پىچان قەلئەسىگە تېگىش قىلغانىكەن. خې چى سەردار يۈزدەك چېرىكىدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن، قەلئەنى تاشلاپ، تۆت يۈز نەپەر چېرىك بىلەن قۇمتاغ تەرەپكە يۆلىنىپ، ھەربىكەتچان ئۇرۇشقا ئۆتكەنىكەن. قاتتىق ياردار بولغان خې چى سەردار بەك قانسىراپ كېتىپ، ئاخىر ھېلىقى چېرىكنى ئىمىن ۋاڭغا ئەۋەتكىنى ئىكەن.

ئىمىن ۋاڭ خې چى سەردارنى قۇمتاغ باغرىغا دەپنە قىلىپ، ئۇنىڭ تۆت يۈز نەپەر ئادىمىنى ئۆز لەشكەرلىرى ئارىسىغا سەپلەپ، كۈچلۈك دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇش تەرەددۇتىغا كىرىشتى.

ئىمىن ۋاڭ ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن چۈشكۈن قىلغان قۇمتاغ باغرىدا سەككىز يۈزدىن ئارتۇق لەشكەر يۈزدىن بىر توپ قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئىمىن ۋاڭ ھۇزۇرىدا قىسقا كېڭەش باشلاندى:

ــ چاپقۇن ياساپ كەلگەن بۇ چېرىكلەر بۇ تەرەپلەرگە

پىششىق ئەمەس. شۇڭا، بىز ئەپلىك ئورۇنلاردىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى ئەدەپلەيلى، ــ دېدى يۇزبېشى مىجىت دېگەن ياش سەرۋاز.

ــ مەن ياش ۋاقتىمدا جازانىخور بايلارنىڭ ئېغىل ـ قوتانلىرىغا چۈشۈپ، كېچىسى ئۇلارنىڭ قوي ـ توپاقلىرىنى كۆتۈرۈپ كېتەتتىم. شۇڭا، خەقلەر مېنى «ھاشىم بۆرە» دەپ ئاتاشقانىدى. ھېلىھەم مېنىڭ پۇت ـ قولۇمدا ماغدۇر ـ قۇۋۋەت بار. كېچىدە تۈيدۈرماي بېرىپ، مەڭلىك چېرىكلىرىنىڭ ئاتلىرىنىڭ ئېگەر ـ جابدۇق ئۇلاڭلىرىنى قىرقىپ ـ قىيىپ تاشلاي، ئەتىسى تاڭ يورۇشى بىلەنلا ھۇجۇمغا ئۆتسەك، ئۇلار ياۋداق ئاتلار بىلەن ئورۇشقا چۈشەلمەيدۇ، ــ دېدى ھاشىم بۆرە.

ھاشىم بۆرىنىڭ بۇ پىلانىغا ئىمىن ۋاڭ كۆڭلىدە تەھسىن قىلىپ تۇراتتى. يەنە بىر يۇزبېشى ئورنىدىن تۇرۇپلا:

ــ ئۇ چاغلاردا سەن موزاي ـ توپاقلارنى كۆتۈرۈپ كېتەلەيتتىڭ، سوقما تامنى مىنۇڭالساڭمۇ ئۇنى دەپشتىپ يۇرۇپ ماڭدۇرۇڭۇپتەلەيتتىڭ. ئەمدىچۇ؟ قېرىندىڭ ! ــ دېدى.

ھاشىم بۆرە ئۇنىڭغا ئەمدى بىر نېمە دەپ رەددىيە بەرمەكچى بولۇپ تۇرۇشىغا، مىجىت يۇزبېشى قوپۇپ:

ــ ھاشىم ئاكا، بىز بۆرىلەرنىڭ قوي ـ ئۆچكىلەرگە چاپقىنىنى ئاڭلىغان. ئاتقا چاپقىنىنى ئاڭلىماپتىكەنمىز ! ــ دېدى.

ــ قېرىنداندا قوتان ـ ئېغىللارغا يالغۇز چۈشۈپ يۈرمە، ھاسان تايغان ئاكىمىزنى بىللە ئېلىۋال، ئىگىسى كېلىپ قالسا قاۋاپ ـ ھاۋشىپ بېرىشكە يارايدۇ !

ــ ھا ـ ھا ـ ھا !

ــ ھا ـ ھا ـ ھا !

كېڭەش سورۇنى چاقچاق سورۇنىغا ئايلىنىپ كەتكىلى تاس قالدى.

ــ «ئېشەك ئۆلسە كۆتى غېجەك تارتىپتۇ» دېگەندەك ئىش

قىلىۋاتسىلەرغۇ، ھوي يىگىتلەر !؟ بۇ دېگەن كېپكەش، ئەگەر كىمكى يەنە چاقچاق قىلىدىغان بولسا، ئۇروشتا ئۆلسەڭلار نامىزىڭلارنى چۈشۈرمەيلا كۆمۈۋېتىمىز جۇمۇ ! ــ بۇ چاۋۇشبەگ ھاسان تايغان ئىدى. ئۇ ئۆزىمۇ تۈيمىغان ھالدا چاقچاققا مايىلراق بولغان ئاشۇ گەپلەرنى قىلدى. بەزى ياش سەرۋازلار: «لەقىمىنى ئاتاپ قويغىنىمىزغا چىچاكشىپ كەتتىمۇ نېمە بۇ تايغان؟» دەپمۇ ئويلىدى ئىچىدە.

ــ مېنىكچە، بىز ئوچۇقچىلىق جايغا بىر قاتار ئورەك كولاپ، ئىچىگە قوزۇق قاقايلى، ئاندىن مەكلىكىنىڭ چېرىكلىرىگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلار ھۇجۇمغا ئۆتۈشى بىلەنلا يالغاندىن يېكىلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ چېرىكلىرىنى ئورەك بار يەرگە ئالداپ ئېلىپ كېلەيلى. بىزنىڭ ئادەملىرىمىز ئورەكنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ قاچسۇن، ئۇلارنىڭ ئاتلىرىدىن بىر قىسمى ئۆزلىرىنى توختىتىۋالالماي ئورەككە چۈشۈپ كېتىدۇ. شۇ چاغدا بىز قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتىمىز، ــ توختى مامۇتنىڭ بۇ پىلانىغىمۇ ئىمىن ۋاڭ باش لەكشتىپ قويدى.

ــ توختى مامۇت يۈز بېشىنىڭ چارىسىنى قوللىنىشقا بولىدۇ. دانىشمەنلەر: «ھىيلە بىلەن ئارسلان تۇتۇلار، كۈچ بىلەن قارانچۇقمۇ تۇتۇلماس» دېگەنىكەن. دۇشمەن كۈچلۈك، بىز ئاجىز ئەھۋالدا كۆپرەك چارە ـ تەدبىر بىلەن ئۇروش قىلايلى، ــ ئىمىن ۋاڭنىڭ بۇ سۆزى بىلەن كېپكەشكە قاتناشقان يۈزبېشى، بەگلەر ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ ئويلىغىنىنى سۆزلەشتى. كېپكەشنىڭ ئاخىرىدا، ھاشىم بۆرىنىڭ كېچىدە تۈيدۇرماي مەكلىكبەگنىڭ چېرىكلىرى ئارىسىغا مۆكۈنۈپ بېرىشىنى ھەم توختى مامۇتنىڭ سۆزى بويىچە «ئۇروش بولىدۇ» دەپ مۆلچەرلىگەن جايغا ئورەك كولاشنى ماقۇللاشتى. كېپكەش ئاخىرلاشتى. يۈزبېشىلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن يىگىتلەردىن بىر تۈركۈمى ئورەك كولاشقا كىرىشىپ كەتتى. ھاشىم بۆرىمۇ ئىككى يىگىتنى ئېلىپ مەكلىكنىڭ چېرىكلىرى

چۈشكۈن قىلغان تەرىپكە جۆنەپ كەتتى.

كېچە، يېڭى چىققان ئاي ئاسماندا ئېسىلىپ تۇراتتى. كۆكۈچ ئاسماندا ئالىقانچىلىكىمۇ بۇلۇت كۆرۈنمەيتتى. يېڭى چىققان ئاي يورۇق ھەم نازاكەتلىك بولۇپ، يۇمشاق نۇرلىرىنى مەجنۇنتالىنىڭ ئەۋرىشىم شاخلىرىغا، قۇم دۆڭلىرىگە، غول ئىچىگە ــ پۈتكۈل زېمىن ئۈستىگە چاچماقتا. جەنۇب تەرەپتىن يەڭگىل شامال ئۇرۇپ تۇراتتى. شامال يېڭىدىن چېچەكلىگەن ئالما، ئۆرۈك، شاپتۇلىلارنىڭ بەرگىلىرىنى بىر ـ بىرلەپ يەرگە تۆكەتتى... كۈلۈمسىرەپ تۇرغان پەرىلەرنىڭ كۆزلىرىگە ئوخشاپ قالغان بىر جۈپ يۇلتۇز ئەگمەچ يېڭى ئاي بىلەن بىللە يېنىك ئىرغاڭلاپ تۇرغان يۇمران نوتىلارنى ــ تال چۈشقىلىرىنى ئەركىلەتمەكتە ئىدى.

ھاشىم بۆرە ئىككى يىگىتنى ئەگەشتۈرۈپ، قولتۇقلىرىغا ھەر بىرسى بىر باغلامدىن قۇرۇق بېدە قىستۇرۇپ، مەڭلىكبەگ چېرىكلىرى چۈشكۈن قىلغان يەرگە خۇددى ئەرۋاھتەك تۇيدۇرماي تىمىسقىلاپ يېتىپ كەلدى.

خامانەك بىر ئوچۇقچىلىقتا ئوتتۇرىغا گۈلخان يېقىلغان بولۇپ، چېرىكلەر قالايمىقان يېتىشىپ، خورەككە چۈشكەنىدى. ئادەم ۋە ئاتلاردىن چىقىقان تەر پۇراقلىرى ھەممىلا يەرنى قاپلىغانىدى.

چېرىكلەر ئەنە شۇ ھالەتتە ئىككى ـ ئۈچ يەردە توپلىشىپ يېتىشقان، ئاتلار نېرىراقتىكى دەرەخلەرگە باغلانغانىدى. قاراۋۇللارمۇ قولىدىكى قورالىنى قۇچاقلىغان پېتى مۈگدەككە چۈشكەنىدى.

ھاشىم بۆرە بىلەن ئىككى يىگىت ئاتلارغا يېقىنلاشتى. ئاتلار ئۇلارنى بوغۇز بېرىدىغان ئادەمگە ئوخشاتتى بولغاي، بەزلىرى باشلىرىنى سىلكىپ ـ سىلكىپ قويسا، بەزلىرى يەڭگىل پۈشقۇرۇپ قويىاتتى. يەنە بەزىلىرى يات پۇراقنى سېزىپ، خارتىلداپمۇ قويدى. ھاشىم بىلەن ئىككى يىگىت قوللىرىدىكى

ئۆتكۈر پىچاق بىلەن ئاتلارغا توقۇقلۇق ئېگەرلەرنىڭ ئۇلاڭلىرىنى بىر - بىرلەپ كېسىشكە باشلىدى. بەزىلىرىنىڭ نوختىلىرىمۇ كېسىۋېتىلدى. بەزى شەپشەكرەك ئاتلار يات پۇراقنى سېزىپ، چىچاڭشىپ ياكى خارتىلداپ، ھاشىم بۆرە بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى يېنىغا يېقىن يولاتمىدى. ئۇلار بىر توپ ئاتنىڭ تەڭدىن تولىسىنىڭ ئېگەرلىرىنىڭ ئۇلاڭلىرىنى كېسىپ بولۇپ، ئىككىنچى توپ ئاتنىڭ ئارىسىغا كىرىپ ئەمدى يىگىرمە - ئوتتۇزچە ئاتنىڭ ئېگىرىنى كېسىپ بولغاندا، نوختىسى كېسىلگەن ئىككى ئات ئېغىنىماق بولۇپ ئېگەرلىرىنى جالاقشتىپ يەرگە چۈشۈرۈۋەتتى. سېزىلىپ قالدۇقمۇ نېمە دەپ ئەندىشە قىلغان ھاشىم ۋە ئۇنىڭ ئىككى ھەمراھى ئامالسىزلىقتىن ئۆزلىرىنى دەرەخنىڭ كۆلەڭگىسىگە ئالدى، ئاندىن ھايال بولماي غولدىن تۆۋەنلەپ، كەلگەن جايىغا قايتىشتى.

تاڭ يورۇشى بىلەنلا ئىمىن ۋاڭنىڭ سەرۋازلىرى ئەمدىلەتىن ئورنىدىن تۇرۇشقا تەمشىلۋاتقان مەڭلىكنىڭ چېرىكلىرى ئۈستىگە چاپقۇن ياسىدى. چېرىكلەر ئۈيقۇ مەستلىكىدە خامۇش ھالەتتىلا ئاتلىرى تەرەپكە يۈگۈردى، بەزىلىرى بېشىغا قويۇپ ياتقان ئېگەرلىرىگە پۇتلىشىپ يىقىلىپ چۈشسە، بەزىلىرى ئۇلىكى كېسىلگەن ئېگەرگە ئېسىلىپ، ئېگەر بىلەن بىللە يەرگە سىيرىلىپ چۈشەتتى. بۇ بىر توپ چېرىكلەر ھوشىنى تېپىپ، ئۆزلىرىنى ئوڭشۇالغۇچىلا تەڭدىن تولىسى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈلدى. ئىككىنچى توپتىكى چېرىكلەر ھاپىلا - شاپىلا ئاتلىرىغا مىنىشتى. ئۇلارنىڭمۇ بەزىلىرى ئۇلىكى كېسىلگەن ئېگەرگە ئېسىلىپ يەرگە يىقىلدى، قالغانلىرى جەڭگە كىرىشىپ كەتتى.

ئىككى تەرەپ كەسكىن ئېلىشتى. ئىمىن ۋاڭنىڭ لەشكەرلىرى مەڭلىكنىڭ چېرىكلىرىنى قىستاپ، چوڭ كۆۋرۈك تەرەپكە سۈرۈپ ئاپاردى. كۆۋرۈك بېشىدا قالايمىقان جەڭ

باشلاندى. چېرىكلەر بىر - بىرىنىڭ دۈمبىلىرىگە، مۈرىلىرىگە، بويۇنلىرىغا قىلىچ ئۇراتتى، بىقىنلىرىغا، قورساقلىرىغا، يوتىلىرىغا نەيزە سانجىشاتتى...

ھۆركىرىگەن ئاۋازلار، چۇقان - سۈرەنلەر، قىيا - چىيالار ئاسمان - پەلەككە يەتتى. يىقىلىپ خارتىلداپ ياتقان ئاتلار، ئېگىرىنى قارىنغا ئېلىپ چاپچىپ يۈرگەن ئاتلار، كۆۋرۈك ئۇستىدىكى قىستا - قىستاڭچىلىقتىكى جاراق - جۇرۇق قىلغان قىلىچ - نەيزىلەرنىڭ بىر - بىرىگە تېگىشكەن ئاۋازلىرىدىن بىرەر كىمنىڭ نېمە دەپ توۋلاپ، جارقىراۋاتقانلىقىنى ئىلغا قىلىپ بولمايتتى... نەيزىلەر سانجىلماقتا، قىلىچلار يېڭىدىن كۆتۈرۈلگەن قۇياش نۇرىدا ۋالىلدىماقتا، پالتا - ئارىلار ۋاچىلداپ چېپىلماقتا. ئاتلار ئۆرەنلەپ، بىر - بىرىگە ئۆمكەنلىرىنى ئۇرۇشۇپ، يەرگە گۈپ - گۈپ يىقىلاتتى. قىلىچ تەگكەن، نەيزە سانجىلغان ئاتلارنىڭ ئاغرىق دەستىدە كىشىنىشى، يىقىلغان ئاتلارنىڭ ئاستىدا قالغان ئادەملەرنىڭ دەھشەتلىك نالە - پەريادى غول ئىچىنى قاپلىدى...

ئىككى تەرەپ قايتىدىن سەپ تۈزۈشتى، تەبىل چېلىنىشى بىلەن ئاتلىق چېرىكلەر بىر - بىرىگە قاراپ ئېتىلدى. سان - ساناقسىز تۈياقلارنىڭ زەربىسىدىن يەر تىترەپ كەتتى. بىرىنچى قاتاردا ھۈجۈمغا ئۆتكەن ئىمىن ۋاڭ قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ بىرلا نەرە تارتىۋىدى، ئاستىدىكى ئاق بوز ئارغىماق بىر تۇتاش قوزغالغان ئاتلار ئېقىمىنىڭ كۈچلۈك ساداسىدىن ئۈركۈپ، بىرلا ئىرغىدى - دە، ئالغا قاراپ يۇلقۇنۇپ چېپىپ كەتتى. سەردارنىڭ باتۇرلۇقىدىن ئىلھاملانغان چېرىكلەرمۇ ئارقىدىن شىددەت بىلەن چېپىشتى. ئاتلار گىرەلىشىپ كەتتى، چاپ - چاپ باشلاندى. بىر قەپەس شىددەتلىك ئېلىشىشتىن كېيىن ئىمىن ۋاڭ ۋە لەشكەرلىرى شارتلا كەينىگە بۇرۇلۇپ چېكىندى. ئۇلار توختىماي ئۇتۇنىڭ يىگىتلىرى كولىغان ئورەككە كەلگەندە، يانداپلا ئۆتۈپ

كەتتى. شىددەت بىلەن قوغلاپ كەلگەن مەڭلىكبەگ چېرىكلىرىدىن ئون نەچچە ئاتلىق چېرىك كەينى ـ كەينىدىن ئورەككە چۈشۈپ جېنىدىن ئايرىلدى.

بۈگۈنكى جەڭدە ئىمىن ۋاڭ تەرەپ ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى. كەچتە ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ قارارگاھىغا يېنىشتى.

ئەتىسىدىكى جەڭدە ئىككى تەرەپ تەڭلىشىپ قالدى. ئومۇمىي يۈزلىنىشتىن قارىغاندا، مەڭلىكنىڭ كۈچى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدىغاندەك قىلاتتى. چۈنكى، پىچاننىڭ يۇقىرىسىدىكى «توققۇز ئوغۇلنىڭ كارىزى» دېگەن يەردە مەڭلىك بىلەن بىللە توپلاڭ قوزغىغان موڭغۇل ئاتامانى نىمانىڭ بىر مىڭ بەش يۈز چېرىكى بار ئىدى. شۇڭا، ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى مۆلچەرلىگەن ئىمىن ۋاڭ لۈكچۈنگە ئادەم ماڭدۇردى. تاپشۇرۇق بويىچە، ئىمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى سۇلايمان قومۇلدىكى چىڭ سۇلالىسى لەشكەر ـ گاھىغا يارەمگە لەشكەر چىقىرىشنى ئىلتىماس قىلغىلى ھەم مەڭلىك توپىلىڭىنىڭ ئۇزاققا سوزۇلۇپ كېتىش ئېھتىماللىقىنى مەلۇم قىلغىلى ماڭدى. سىركىپ ـ لەمجىن غولى ئىچىگە قويۇلغان ئىككى يۈز ئاتلىق چېرىكنى خالىقنىڭ لەمجىن ئارقىلىق پىچانغا باشلاپ كېلىپ، مەڭلىكنىڭ ئارقا تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلىشى ئۇقتۇرۇلدى.

ئۇرۇش خېلى ئۇزاققا سوزۇلدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن چىقىم بولۇپ تۇردى. مۇشۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئىمىن ۋاڭ تەرەپتىن ھاشىم بۆرە، توختى مامۇت، خالىقنىڭ ئوغلى ئەھمەد يۈزبېشى، چاۋۇشبەگ ھاسان تايغان قاتارلىق سەر خىل ئادەملەر ھاياتىدىن ئايرىلدى....

ئۇرۇش ئاستا ـ ئاستا ئىمىن ۋاڭ تەرەپكە پايدىسىز بولۇۋاتقان كۈنلەردە، مەڭلىكبەگ تۈيۇقسىز چېكىنىپ يۈرتىغا قايتتى. موڭغۇل ئاتامانى نىمامۇ چېرىكلىرىنى باشلاپ كۆكيار غولى بىلەن تاغ ئارقىسىغا چېكىنىپ كەتتى. ئىمىن ۋاڭ خەۋەر

تاپتىكى، مەكتىلىكنىڭ چوڭ ئوغلى بەيجىڭغا تاۋاپقا بارغانىكەن. يېنىشىدا قومۇل ۋاڭى يۈسۈپ تەرىپىدىن نەزەربەندكە چۈشۈپ قاپتۇ.

* * *

قومۇل ۋاڭلىقىنىڭ كۆتۈرمە قىلىپ سېلىنغان ھەيۋەتلىك ئوردىسى، ئوردىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدە تاملىرى قېلىن، ئىشىكلىرى پۈختا سېلىنغان زىندان بار ئىدى. مانا مۇشۇ زىنداندا مەكتىلىكبەگنىڭ ئەتىۋارلىق ئوغلى ئاق خوجا قاماقلىق ئىدى. مانا بىر ئاي بولدى، يۈسۈپ ۋاڭ ئاق خوجىنى قاماقتىن بوشتاي دېمىدى.

بىر كۈنى ئاق خوجا قاتتىق خاۋاتىرلەندى. چۈنكى، ئۇ ئۇدا بىرقانچە كېچە ئاتىسىنىڭ جەڭ مەيدانىدا قانغا مىلىنىپ ياتقانلىقىنى چۈشەپ قالغانىدى، ئۇنىڭ گېلىدىن ئاش ـ غىزا ئۆتمەس بولدى. ناشتىلىققا قويۇلغان نەرسىلەر چۈشلۈك غىزا ئەكىرىلگەندە ئېلىپ كېتىلەتتى. چۈشلۈك غىزا كەچلىك تاماق ئېلىپ كىرىلگەندە ئېلىپ كېتىلەتتى ...

ئاق خوجا بۇگۈن كېچىمۇ يەنە شۇنداق قورقۇنچلۇق چۈش بىلەن تۇننى تاڭغا ئۇلىدى. ئۇ بامدات نامىزىدا ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدى، ئاتىسىنىڭ، قوۋم ـ قېرىنداشلىرىنىڭ، ئەل ـ يۇرتنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقىنى ئاللاتائالادىن يېنىش ـ يېنىشلاپ تىلىدى. گۈندىپاي بوۋاي يەنە ناشتىلىق ئېلىپ كەلدى. ئاق خوجا تىزلىنىپ تۇرۇپ، مەكىزلىرىدىن تارىلاپ ياش ئېقىتىپ بوۋايغا ئىلتىجا قىلدى:

— بوۋا، مەن تۇرپانىنىڭ جاساق بەگلىرىدىن بولغان مەكتىلىكبەگنىڭ چوڭ ئوغلى بولىمەن. بەيجىڭغا خاقانى چىڭ ھۇزۇرىغا تاۋاپقا بېرىپ يېنىشىمدا يۈسۈپ ۋاڭ مېنى ھەمراھلىرىم بىلەن ھەپسىگە ئالدى. بۇ ئىشنىڭ نېمە بائىستىن

ئىكەنلىكىنى ھېچ بىلەلمىدىم. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەر كىچىسى ئاتامنىڭ جەڭ مەيدانىدا قانغا مىلىنىپ ياتقانلىقىنى چۈشەيمەن، بۇ غەم ـ ئەندىشە مېنىڭ يۈرەك ـ باغرىمنى خۇددى قۇرت يېگەندەك غاجىلاۋاتىدۇ. مېنىڭ بۇ يەردە ھەپسىدە ئىكەنلىكىمنى ئاتام بىلمەيدۇ. ئاتامنىڭ نېمە بالا ـ قازاغا يولۇققانلىقىنى مەن بىلمەيمەن. سىلىگە ئۆتۈنۈشۈم، مۇسۇلماندارچىلىقنىڭ ھەققى ـ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئاتامغا ئىككى ئىلىك خەت ـ ئۈچۈر يوللىسام، مېنىڭ ھالىمدىن ئاتام ۋاقىپلانغان بولسا، بۇ قىلغان ياخشىلىقلىرىنى مەن چوقۇم ياندۇرىمەن. مەندىن يانماي قالسا، خۇدايىتائالادىن يانۇر ...

بۇۋاي ھەپسىدىكى ئادەمنىڭ قار ـ يامغۇر يىغلىغىنىغا، مۇسۇلماندارچىلىقنى، ئاللاتائالانى شېپى كەلتۈرۈپ ئۆتۈنۈشىگە قاراپ كۆڭلى يۇمشاپ قالدى. ئۇنىڭغا ئاستىرتىدىن قەغەز ـ قەلەم ئەكىرىپ بەردى. ئاق خوجا ئاتىسى مەڭلىك خوجىغا مۇنداق مەزمۇندا خەت يازدى:

ھۆرمەتلىك بەگ ئاتا:

مەن خاقانى چىڭ ھۇزۇرىدىن تاۋاپتىن يېنىپ، قومۇل ۋاڭلىقىغا ساق ـ سالامەت يەتكەنىدىم، باشتا مېنى ناھايىتى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتكەن يۈسۈپ ۋاڭ تۈيۈقسىزدىن مېنى ھەپسىگە سالدى. مانا بىر ئاي بولدى، ھەپسىدىن بوشىتىدىغاندەك ئەمەس. ئۇ كىشىنىڭ كۆڭلىدە نېمە ئوي بار، مېنى نېمە بائىستىن ھەپسىگە سالدى؟ بۇنىسى نامەلۇم. لېكىن، سىزنىڭ دۇشمەنلىرىڭىزنىڭ بۇ ئىشقا سەۋەبچى ئىكەنلىكىنى كۆڭلۈم تۈيۈپ تۇرۇۋاتىدۇ، ھەر كىچىسى سىزنىڭ قان ئىچىدە ياتقانلىقىڭىزنى چۈشەيمەن. كۈنلىرىم غەم ـ ئەندىشە ئىچىدە ئۆتۈۋاتىدۇ. ھازىرقى ۋەزىيەتتە مەنچىڭ سۇلالىسى كۈنپېتىش تەرەپلەرنى ئۆز تەسەررۇپى ئاستىغا ئېلىۋاتقان ئوخشايدۇ. سىز ئىلگىرىغۇ جۇڭغارلارغىمۇ، مەنچىڭ سۇلالىسىگىمۇ بېقىنماي

بىتەرەپ تۇرغانىدىكىنىز. ئەمدىكى ئەھۋالدا سىزنىڭ يان - يېنىڭىزدىكى باشقا بەگلەر خۇددى ئاپتاپپەرەس كۇنگە باققانىدەك، مەنچىڭ سۇلالىسىگە يۇزلەنگەن ئوخشايدۇ... خەيرىيەت، بۇ گەپلەرنى ساق - سالامەت دىدارلاشقاندا دېيىشەرمىز. قومۇلغا تېزدىن ئادەم ئەۋەتكەيسىز.

ھەپسىدىكى ئوغلىڭىز ئاق خوجىدىن

ئاق خوجا ئىككى ئالتۇن زىخچىنى گۇندىپاي بوۋايغا سۇڭگۇتوپ، خەتنى تۇتقۇزدى. لەۋزى قىلغىنى بويىچە گۇندىپاي بوۋاي بىر ئادەمنى مەخپىي يوسۇندا كۇنپېتتىش تامان يولغا سالدى. بۇ ئادەم ئىمكان بار ئادەمسىز يوللار بىلەن مېڭىپ ئاخىر مەڭلىكبەگنىڭ قارارگاھىغا يەتتى.

مەڭلىكبەگ خەتتىن چوڭ ئوغلىنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇپ، بېشىغا ئاسمان يىقىلغاندەك، غەمگە پاتتى. چۇنكى، ئاق خوجا ئۇنىڭ يۆلەنچۇكى، تۇۋرۇكى، ئىز باسارى ئىدى. ئاتىدىن بالىغا قالىدىغان بۇ بەگلىكنى پەقەت مۇشۇ ئوغلىغا تاپشۇرغاندىلا ئاندىن خاتىرجەم بولىمەن دەپ ئويلاپ يۈرگەن مەڭلىكبەگ ئاق خوجىنىڭ خەۋىرىنى ئالغان ھامان بەئەينى پۇتى كۆيگەن توخۇدەك بىر يەردە تۇرالمايلا قالدى. ئۇ لەشكەرلىرىنى تۈيۈقسىز چېكىندۈرۈش بىلەن بىللە، خەۋەر ئېلىپ كەلگەن ئادەمنى ئوبدان تارتۇقلىدى ۋە ئۇنىڭغا كۇيۇ ئوغلى ھوشۇرمەتنى قوشۇپ، ئەھۋالنى ئەينەن بىلىپ كېلىشكە قومۇلغا يولغا سالدى. مەڭلىكبەگ ئۇنىڭلىق بىلەن خاتىرجەم بولالمىدى. ھوشۇرمەتنىڭ ئارقىسىدىنلا ئىنىسى جورۇپبەگنى قومۇلغا يولغا سالدى.

*　　*　　*

ئەينى يىللاردا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلكىدىكى زېمىنلاردا پوچتا ئۇچۇن ساراي - ئۆتەڭلەر تەسىس قىلىنغان بولۇپ،

ئۆتەڭلەردىن ـ ئۆتەڭلەرگە خەۋەر، ئۇچۇر ـ مەلۇمات، يارلىق ـ پەرمانلارنى كۆچ ئۇلاپ يەتكۈزىدىغان مەخسۇس ئادەملەر بار ئىدى. ئۆتەڭلەردە يەلكىن ئاتلار[1] زاپاس تۇراتتى. يىراقتىن پەرمان ـ يارلىق ياكى جىددىي مەلۇمات ئېلىپ كەلگۈچى ئۆتەڭگە يېقىنلاشقاندا، بۇرغىنى چېلىپ، ئۆزىنىڭ يېقىنلىشىپ قالغانلىقىنى، كېيىنكى ئارلىققا چاپىدىغان ئادەمنىڭ تەخلىنىپ تۇرۇشىنى ئۇقتۇراتتى ـ دە، ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپلا مەلۇمات، پەرمان ـ يارلىقنى يېڭى چاپارمەنگە تاپشۇراتتى. ئىمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى سۇلايمان ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسىنىڭ قومۇلدىكى قوشۇنلىرىغا يەتكۈزۈلگەن جىددىي مەلۇمات ــ مەڭلىكبەگنىڭ موڭغۇل ئاتامانى نىما بىلەن بىرلىشىپ قوزغىغان توپىلىڭى ھەققىدىكى مەلۇمات شۇ تەرزدە بېيجىڭدىكى مەنچىڭ ئوردىسىغا ئەۋەتىلدى. جىددىي مەلۇماتقا قارىتا ناھايىتى جىددىي جاۋاب ــ يارلىق چۈشۈرۈلدى. يارلىقتا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«ئىمىن خوجا ئەجدادىدىن تارتىپ بىزگە ئېڭ سادىق كىشىمىزدۇر، ھەممىتىمىزگە نائىل بولغاچقا، ئادەم ئەۋەتىپ خەۋەر يەتكۈزدى. مەن تولىمۇ خۇرسەن بولدۇم. ھازىر ئۇ گۇناھىدىن ئۆز يېرىگە كۆچۈپ كەلدى. نۇرغۇن ئىشلىرى تېخىچە ئىزىغا چۈشمىدى. مۇبادا ئوغرىلارنى تۇتقۇدەك كۈچى بولۇپ مەڭلىكنى يەنت بىلەن تۇتالمىغان بولسا، ناھايىتىمۇ ياخشى بولغان بولاتتى. نۇسرەت قازىنىپ زەپەر قۇچقاندىن كېيىن، مەڭلىكنىڭ يەرلىرىنى ئىمىن خوجىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېرەك. مۇبادا كۈچى يەتمىسە، ئۇ مۇڭاپىق چارە قوللىنىپ، ئۆز جايىدا قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرۇپ، ئىچكى ئۆلكىلەردىن زور قوشۇننىڭ يېتىپ كېلىپ توپىلاڭنى تىنچىتىشىنى كۈتسۇن.»

---

[1] يەلكىن ئات ــ قەدىمكى ئۇيغۇرچە، تېز چاپار ئات، شامالدەك تېز يۈگۈرىدىغان ئات.

مۇشۇ پەرمان بىلەن تەڭلا ئىمىن خوجىغا بېزىلىق مەرتىۋىسى، ئوغلى سۇلايمانغا بەگلىك (بېلىلىك) مەرتىۋىسى ئىنئام قىلىندى ①.

بۇ ئىشقا ــ مەڭلىكبەگنىڭ توپلاڭ كۆتۈرگەنلىكىگە چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ناھايىتى جىددىي قارىدى. يارلىق تاپشۇرۇۋالغان ئىمىن ۋاڭ غەيرەتلەندى. ئۇ مەڭلىكبەگنىڭ بۆلگۈنچىلىككە، توپلاڭ كۆتۈرگىنىگە قەتئىي قارشى تۇرىدىغان ئىرادىگە كەلدى. بىرسى تۇرپاننىڭ كۇنچىقىش تەرىپىگە، بىرسى كۇنپېتىش تەرىپىگە ئىگىدارچىلىق قىلىپ كەلگەن ئىككى تارخانبەگ ئىككى خىل يول تۇتقانىدى؛ بىرسى، ئۇيغۇرلارنىڭ مەركەزگە ئىنتىلىشتەك ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇردى. چۇنكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ناممۇ تارىخىي ماتېرىياللارغا پۈتۈلگىنىدەك، «ئۇيۇشماق»، «ئىتتىپاقلاشماق» ئىدى. بۇ نام ئۇلارنىڭ يىراق ھۇن دەۋرلىرىدىن تارتىپ ئەمەل قىلىپ كەلگەن ھەربىتىگە ئاساسلىنىپ قويۇلغانىدى②؛ بىرسى، ئايرىملىقنى كۆزلىدى. بۇنداق ئىجتىمائىي ھادىسىلەر، يەنى مەركەزگە ئىنتىلىش بىلەن بۆلۈنۈپ ئايرىم بولۇشلار تارىختا كۆپ كۆرۈلگەن ئىشلار بولۇپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى بىر خىل قانۇنىيەت، نورمال ھادىسە ئىدى. بىراق، ئىتتىپاقلىشىش، مەركەزگە ئىنتىلىش ھامان ئىجابىي نەتىجە بېرىپ كەلگەنىدى. ھالبۇكى، بىر يۇرت تۇپرىقىدىكى ئىككى بەگنىڭ ئىش ــ ھەربىتى ئوخشىمىغان نەتىجىنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە يۇزلىنىۋاتاتتى، بىرسى، چوڭ بىرلىك ئۈچۈن كەتمەن چېپىپ، يۇرسە، يەنە بىرسى « ھەر كىم

① «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» 527 ــ، 529 ــ جىلدلىرى.

② مىلادىيە 1 ــ ئەسىرلەردە غەربكە كۆچكەن ھۇنلار تەركىبىدە ئۇيغۇرلارمۇ بار ئىدى. ئۇيغۇرلار دەسلەپتە ھۇنلار تەركىبىدە، كېيىنچە تۇركلەر بايرىقى ئاستىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن بىر مۇستەقىل سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىققان. بۇ يەردە شۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ئىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئۆز غېمىدە، قېرى قىز ئەر غېمىدە»، دېگەندەك ئوغلى ئاق خوجىنى ھەپسىدىن قۇتقۇزۇش كويىدا چېپىپ يۈرەتتى. نىھايەت، ھازىرقى ئەھۋالدا ئىككى بەگنىڭ ھالىتى خۇددى «ئۆچكە جان قايغۇسىدا، قاسساپ ماي قايغۇسىدا» دېگەنگە ئوخشىشىپ قالدى.

*　　*　　*

مەڭلىكبەگ پىچاقىدىن لەشكەر چېكىنىدۇرگەندىن كېيىن، بىرقانچە ۋاقىت كۇتۇپ باقتى. قومۇلدىن ئوغلى ئاق خوجىنىڭ ئۇچۇر ـ سىرتقىنى ئېلىپ كەلگەن ئادەمگە كۇيۇئوغلى ھوشۇرمەتنى قوشۇپ قومۇلغا ماڭدۇرۇۋەتتى، جىمىپ كەتتى. ئارقىدىنلا ئىنىسى جورۇپبەگنى ئەۋەتىۋەتتى، ئۇمۇ «قۇدۇققا چۈشكەن تاشتەك» جىمىپلا كەتتى. مەڭلىكنىڭ يېگىنى ئوغلا، كىيگىنى كېپەن بولدى. كېچىلىرى خۇددى ئۇستىرا كاپلىغاندەك ھېلى ئۇياققا، ھېلى بۇياققا ئۆرۈلگىنىچە تۇنلەرنى تاڭغا ئۇلايدىغان بولدى. ھەر كېچىسى قالايمىقان، چىگىچ، قورقۇنچلۇق چۈشلەر بىلەن ئەينى تاشتىن ـ تاشقا ئۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان ئېقىن سۇدا پالاقشىغاندەك، چارچاپ ـ ھېرىپ كېتىدىغان بولدى. ئاخىر ئۇ ئۇرۇق ـ تۇغقان، جەددى ـ جەمەتىنى يىغدى. ئۇلارغا كېڭەش تەرىقىسىدە ئەھۋالىنى تۇسىدە سۆز قىلدى:

ـــ قېرىنداشلىرىم، ھەرقايسىڭلار مەن بىلەن قان ـ قېرىنداش. بىز ئاتا ـ بوۋىمىزدىن تارتىپ بەگلىك ئەمىلىنى تۇتۇپ كەلگەن. قوۋم ـ قېرىنداشلىرىم بىزگە تەگكەن بۇ بەگلىك مەنسەپنىڭ ھورى بىلەن ھازىرغىچە ناھايىتى ئوبدان ياشاپ كەلدىڭلار، بىزمۇ «قولۇڭ ياغ بولسا يېنىڭغا سۈر»، «قوينۇڭدىن تۆكۈلسە قونجۇڭغا» دېگەندەك قىلىپ كەلدۇق. ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە، مېنىڭ ئىز باسارىم بولغۇچى ئاق خوجا قۇمۇلدا ھەپسىگە چۈشۈپ قالدى. نېمە كۆرسەك، ئۇنى

قۇتۇلدۇرۇپ چىقمىساق بولمايدۇ. «شەيتاننى توپا يەمسەن دېسە، يېغى بارمۇ؟» دەپتىكەن. بۇ كۈن، بۇ ئايلاردا قول كەستى قىلمىغۇچە ئىش پۈتمەيدۇ. ئاق خوجىنى ھەپسىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئالتۇن ـ كۈمۈش كېتىدۇ. قېنى قېرىنداشلىرىم، بېشىمىزغا كۈن چۈشكەندە قاراپ تۇرماسسىلەر، ئاتىغىنىڭلارنى ئوتتۇرىغا تاشلىغايسىلەر!

ئۇرۇق ـ تۇغقانلار بىر ـ بىرىگە قارىشىپ، پىچىر ـ پىچىر، كۈسۈر ـ كۈسۈر قىلىشىپ، ھېچبىرى «مەندۇرمەن» دەپ ئوتتۇرىغا چىقمىدى.

ـــ تاڭنا بەش كۈندە يەنە ئۇرۇق ـ تۇغقاندارچىلىق قىلىشىپ قالمىز، بۇ جاھان ئۇزۇن جاھان، قېرىنداشلىرىم. ياردەم قىلىڭلار! «ساق كۆز يىغلىسا سوقۇر كۆزدىن ياش چىقار» دېگەن گەپ بار. قاراپ تۇرماڭلار، قېنى ياشلار، بىز بۇ جاھاندىن كەتسەك، ئاق خوجا بىلەن سىلەر تۇغقاندارچىلىق قىلىشىپ قالۇرسىلەرمىكىن؟! ـــ مەڭلىكبەگ ياشلارغا قارىدى.

ياشلار پەقەت ئالدىغىلا قارايدۇ، كۆپ تەرەپنى ئويلىشىپ تۇرمايدۇ. «كاككۇك كامادا، سوپى تامادا» دېگەندەك، بەزى ياشلار «بۇنىڭدىن كېيىن ئاق خوجا بەگ بولۇپ قالسا، بىزلەرگە نەپ تېگىپ قالۇر» دەپ ئويلاپ، بەزىلىرى بىر زىخچە ئالتۇن، بىرلىرى بىرەر دادەن بۇغداي، گاھىبىرلىرى بىرەر تۇياق مال دېگەندەك نەرسىلەرنى ئاتىغانلىقىنى ئېيتىشتى. شەمشىدىن ئالدىن تەييارلانغان قەغەز ـ قەلەم بىلەن كىمنىڭ نېمىنى ۋەدە قىلغانلىقىنى پۈتۈپ ماڭماقتا ئىدى.

مەڭلىكبەگنىڭ تاغىسى نەجمىدىن ئوغلى ئەينىدىن بىلەن چەترەكتە ئولتۇراتتى.

ـــ مەنمۇ بىرەر قويدەك نەرسە بولسىمۇ ئاتايمۇ، ئاتا؟ ـــ دەپ سورىدى ئەينىدىن ئاتىسىنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ، ئۇنىڭ ئىگىلىكى ئاتىسىدىن ئايرىم ئىدى.

ـــ تۇختاپ تۇر، ئوغلۇم، بۇنداق چاغدا ئالدىراپ كەتمە،

«مۇزدىن ئۆتسەڭ ئاۋۋال ئۆت، چۆككىنىنى كۆرەرسەن، سۇدىن ئۆتسەڭ كېيىن ئۆت، ئاققىنىنى كۆرەرسەن» دېگەن گەپ بار. قېنى باشقىلار نېمىلەرنى بېرەركىن، قاراپ بېقىپ بىر نېمە دەرمىز، ــ ئاپپاق ساقاللىق بوۋاي نەجمىدىن ئوغلىغا شۇنداق دېدى.

ــ نېمە ئۇچۇن ئەمدى؟ مەڭلىكبەگ ئاتىمىزمۇ بىزدىن بىر نەرسە ئالماي قويمايدۇ. بىزمۇ ھامىنى بىر نەرسە بېرىمىزغۇ؟

نەجمىدىن ئاقساقال كۇلۇپ تۇرۇپ:

ــ بۇ بىر ئۆتكۇنچى ئىش. ئىلگىرىمۇ مەڭلىك مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنى قاقتى ـ سوقتى قىلغان، ــ دېدى.

ــ بۇ قېتىم ئاق خوجىنى ھەپسىدىن قۇتقۇزىمىز دېدىغۇ؟

ــ «گەپ شۇنداق، يول تام تۇۋىدە» دېگەن گەپ بار. ئاق خوجىنى قۇتقۇزماق بولسا مەڭلىكنىڭ بايلىقى يەتمەي قالامتى؟ تاغدا ئۇيۇر ـ ئۇيۇر ئېتى، قوتان ـ قوتان قويى، توپ ـ توپ كالىسى ئوتلاۋاتسا، يۇرت ئىچىدە بىرقانچە كارىزى، نەچچە يۇز دادەنلىك تېرىلغۇ يېرى تۇرسا. خېلى يىللاردىن بېرى ھۆكۈمەتتىن كۆمۈش ئالغان تۇرسا، ئۇنىڭ كۇنى بىزگە چۇشۇپ قالاتتىمۇ؟

ــ ئەمىسە، نېمىشقا ئۇ ئۇرۇق ـ تۇغقانلاردىن ياردەم تەلەپ قىلمىدۇ؟

ــ ھەرقاچان ئۇرۇشتا جىق چىقىم تارتىپ كەتكەن گەپ.

ــ بەربىرغۇ، ئۇمۇ ئەل ـ يۇرت ئۇچۇن شۇنداق قىلىۋاتىدىغۇ؟

نەجمىدىن بوۋاي ئەمدى ئوغلىغا ئوچۇقراق ئېيتمىسا بولمايدىغانلىقىنى پەملەپ مۇنداق دېدى:

ــ بۇ مەڭلىك مىجەزى تۇراقسىز ئادەم. ساڭا بىر ھېكايە سۆزلەپ بېرەي، شۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئاندىن بىرەر نەرسىنى پەملەپ قالۇرسەن.

نەجمىدىن بوۋاي ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنىڭ قىزغىن تالاش ـ تارتىشىغا چۈشكەن شۇ پۇرسەتتىدىن پايدىلىنىپ، ئوغلىغا مۇنداق بىر ھېكايىنى ئېيتىپ بەردى:

ئۆتكەنكى ۋاقىتتا تۇرپان دىيارىدىن تاغ ئارقىسىغا بىر مەدىكار ئىشلەمچىلىككە چىقىپتۇ. ئۇ بىر مەزگىل ئىشلىگەندىن كېيىن تاپقان پۇلىغا بىر قازان قۇيدۇرۇپتۇ. ئۇ چاغلاردا قازان قىس ئىكەندۇق. ئۇ ئادەم ئالغان قازانىنى ئېشىكىگە يۈكلەپ، يۇرتىغا قاراپ يولغا چىقىپتۇ. ماڭا ـ ماڭا ئېگىز بىر داۋان تۇڭىگە كەپتۇ، داۋان تىك ھەم خەتەرلىك ئىكەن. ئۇ ئادەم قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ خۇداغا ئىلتىجا قىپتۇ: «ئېھە، خۇدا، خۇداۋەندە كەرىم، مەن بىر كەمبەغەل ئادەمەن. ئۆيۈمدە قازان بولمىغاچقا، تاغ ئارقىسىغا چىقىپ ئىشلەپ تاپقان پۇلۇمغا مۇشۇ قازاننى قۇيدۇرۇپ، يۇرتۇمغا ئېلىپ كېتىۋاتىمەن. مۇشۇ داۋاندىن قازىنىمنى ساق ـ سالامەت ئۆتكۈزۈۋالسام، سېنىڭ ھەقىڭگە ئاتاپ ياغ پۇرىتىپ، نەزىر قىلغايمەن !» ھېلىقى ئىشلەمچى قازىنىنى داۋاندىن ساق ـ سالامەت ئۆتكۈزۈۋاپتۇ. يولدا كېتىۋېتىپ ئۇ ئادەم ئۆزىچە مۇنداق دەپتۇ: «ئەي خۇدايىم، مېنىڭ نەدىمۇ نەزىر قىلغۇدەك ھالىم بولسۇن، ساڭا مايداق[1] قىلىپ قويسام ئەجەب چىنپۇتۇپ قالدىڭغۇ؟» دەپ ئۆزىچە كۈلۈپتۇ. ئانچە ئۇزاقتا بارمايلا ھېلىقى ئىشلەمچىنىڭ ئېشىكى پۇتلىشىپ كېتىپ نەچچە دومىلاپ چىقىپتۇ. قازان چېقىلىپ چۈل ـ چۈل بولۇپ كېتىپتۇ. ھېلىقى ئىشلەمچى قازانىنىڭ پارچىلىرىنى قولىغا ئېلىپ زار ـ زار قاقشاپ يىغلاپ، مۇنداق دەپتۇ: «ئەي خۇدايىم، ئوينىشىپ قويسام راست دەپ ئويلاپ قالغان ئوخشىمامسەن؟ قازاننى كۆندۈرۈش ئۈچۈنمۇ ياغ سۈرتۈپ بۇس چىقىراتتۇققۇ، مېنى شۇنچە پىشىق ـ پىخسىق چاغلاپ قالدىڭمۇ؟ كەمبەغەل بولساممۇ بىرەر قېتىملىق ياغ پۇرىتىش قولۇمدىن كېلەتتىغۇ؟ قازىنىمنى نېمىشقىمۇ چاقىنسەن ؟!»...

① مايداق قىلماق ـــ تۇرپان شېۋىسى، چاقچاق قىلماق.

ـــ ئۇنداقتا بۇ مەڭلىك ئاتىمىز كۆۋرۈكتىن ئۆتۈۋالسىلا كۆۋرۈكنى بۇزىۋىتىدىغان ئادەملەردىن ئوخشىمامدۇ؟ ـــ ئەينىدىن ئاتىسىدىن ئۇدۇللا سورىدى.

ـــ بۇ مەڭلىك خۇددى ئاباياۋ مەن ئېيتىپ بەرگەن ھېكايىدىكى ئىشلەمچىگە ئوخشاش مىجەزى تۇراقسىز ئادەم. ئىشى پۈتسىلا، ئۇنىڭ بوسۇغىسى يەنە ئېگىزلەپ قالىدۇ، ـــ نەجمىدىن سۆزىنى تۇگىتىپ، ئاپپاق ساقاللىرىنى قولى بىلەن تاراشلاپ قويدى.

نېمىلا دېگەنبىلەن مەڭلىك ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ئىچىدە بەگلىك نېسىپ بولغان ئادەم، ئۇرۇق ـ تۇغقانلار قاراپ تۇرۇشمىدى. «كۆپ تۈكۈرسە كۆل بولۇر» دېگەندەك، ئۇنىڭ خۇرجۇنى پۇل ـ پۈچەككە، ئالتۇن ـ كۈمۈشكە توشتى. ئۇ ئوغلى ئاق خوجىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، ئەڭ مۇھىمى، مەنچىڭ ئوردىسىغا بەيئەت قىلماق ئۈچۈن تەرەددۇتلەندى.

*　　*　　*

مەڭلىكبەگ ئوغلى ئاق خوجا، ئىنىسى جورۇپبەگ ۋە كۈيۈئوغلى ھوشۇرمەتلەرنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇش نىيىتىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولۇپ، ئەگەشكۈچىلىرىدىن يىگىرمە بىر ئادەمنى باشلاپ قومۇلغا بېرىپ ئەل بولماقچى بولدى. بۇ ئۇنىڭ بىردىنبىر توغرا تاللىشى بولغانىدى. ئەمما، «بېگىڭگە يەتكۈچە بېلىڭنى ئوشتاي» بولۇپ قالدى. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ بۈيرۇقى بىلەن لۈكچۇنگە مىڭ لەشكەر بىلەن كېتىۋاتقان بۈكۈي تۇركۈلدە مەڭلىكنى ھەمراھلىرى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. كېيىن چىڭ سۇلالىسى بۈكۈينى خالىغانچە ئادەم ئۆلتۈرۈپ «خىزمەت كۆرسەتتىم دەپ ئالدامچىلىق قىلغان» دېگەن گۇناھنى ئارتىپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى①.

---

① «قومۇل، تۇرپان ئۇيغۇر ۋاڭلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 236 ـ بەت.

ئون ئالتىنچى باب

كېينكى ئىشلار

چاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرت[1] دەپ ئاتالغان قومۇلدىن تارتىپ تاكى قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرگىچە بولغان يۇرتلاردا تەدرىجىي يوسۇندا نۇرغۇن ئۆتەڭلەرنى تەسىس قىلغانىدى. ئۆتەڭلەر مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن ھەرقايسى جايلار ئوتتۇرىسىدىكى يارلىق ۋە مەلۇماتنامىلەرنى يەتكۈزۈش ھەمدە ھۆكۈمەت ئەشيالىرىنى يۆتكەش، توشۇش قاتارلىق مەسئۇلىيەتلەرنى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن يەرلىك ئورۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى باغلاپ تۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينايتتى.

ئۇيغۇرات موڭغۇللىرى ئەل بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كىچىك ئاتامانلىرىدىن ساراس، ماخۇس قاتارلىقلار ئاسىيلىق قىلدى. مەڭلىك توپلىڭى ئەمدى تىنچىتىلغاندا، ساراس بىلەن ماخۇسنىڭ پاراكەندىچىلىكى يۈز بەردى.

چىيەنلۇڭنىڭ 22 ـ يىلى (1757 ـ يىلى) 8 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى تۇرپان بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنى ئۆزئارا باغلاپ تۇرىدىغان ئالغۇيدىكى بۇدۇڭ ئۆتىڭىنى ساراس بىلەن ماخۇسلار بۇلاپ ـ تالىدى ھەم ئۆتەڭدە تۇرۇشلۇق لەشكەرلەردىن ئالتىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

چىيەنلۇڭ خان بىر تەرەپتىن ئۆتەڭلەرنى چارلاۋاتقان چاڭ

---

① زو زۇڭتاڭ ياقۇپبەگنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۆلكە قىلىپ قۇرۇلغان. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغانىدى.

قوشۇنلىرىنىڭ سەركەردىسى مەن فۇنىڭ قوغلاپ زەربە بەرمىگەنلىكىنى سۇرۇشتە قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىمىن ۋاڭغا ئادەم ئەۋەتىپ، چارلاش ھەم چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ توپلاڭچى باندىتلارنى تازىلىشىغا ھەمدەم بولۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى.

ساراس، ماخۇس باشچىلىقىدىكى توپلاڭچىلارنىڭ تۇرار جايى مۇقىم ئەمەس بولۇپ، پاراكەندىچىلىك سېلىشنى ئاساس قىلاتتى. ئىمىن ۋاڭ «ئازغانبۇلاق» خوشۇت يولى بىلەن ئايلىنىپ، 10 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ساراس، ماخۇسلار يايلاپ يۈرگەن قاراشەھەر قاتارلىق جايلارغا يېتىپ كەلدى ۋە خەلۋەت تاغلارغا يوشۇرۇنۇۋالغان باندىتلار توپىنى تىنىتىپ، ئەر ـ ئايال ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئادەمنى قولغا چۈشۈرۈپ، ماخۇسنىڭ توپىنى قورشاپ يوقاتتى. ئاندىن دالان چوققىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ساراس، ئانجىدەينىڭ ئوغرىلار توپىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى.

باندىتلار يەر شەكلىنى پىششىق بىلگەچكە، سايىسىنى كۆرسەتمەي قېچىپ يۈردى ۋە مەن فۇنى ئۆزلىرىنىڭ بۆكتۇرمە دائىرىسىگە ئالداپ ئېلىپ كىرىپ ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئەمما، ئىمىن ۋاڭ قوغلاپ زەربە بېرىشنى توختاتماي ئەشمە تېغىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى خورا تېغىغا كەلدى. ئىمىن ۋاڭ بۇ قالدۇق توپلاڭچىلارنى تازىلاش ئۈچۈن تۆت ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت سەرپ قىلىپ، تاغ ـ داۋانلاردىن ئېشىپ، ئايدالالاردا يېتىپ ـ قوپۇپ، بىرقانچە مىڭ چاقىرىم يول باستى. 1758 ـ يىلى 1 ـ ئايغا كەلگەندىلا ئاندىن يارلىقنا بىنائەن يۈرۈشتىن توختىدى.

گەرچە قالدۇق توپلاڭچىلار تەلتۆكۈس يوقىتىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆتەڭلەرنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە راۋانلىقى ئۈنۈملۈك ھالدا قوغداپ قېلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىمىن ۋاڭ ۋە ئوغلى سۇلايمانبەگ داۋاملىق ئەسكەر باشلاپ ئۆتەڭلەرنى چارلاپ، توپلاڭچىلارنى تۈتۈپ، ئۆتەڭلەرنىڭ راۋان بولۇشىنى قوغداپ تۇردى.

1757 ـ يىلىدىن باشلاپ ئىمپېرىيە ۋاقى لەشكەرلىرى ئىشلار مەسلىھەتچىسى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ لەشكەر باشلىقى يار خاشەن بىلەن بىللە بىر تۈمەن لەشكەرنى باشلاپ كۇچاغا ھۇجۇم قىلدى. يارخاشەن ئىقتىدارلىق لەشكەر باشلىقى ئەمەس ئىدى. ئۇلار كۇچانى ئىككى ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ تەستە ئىشغال قىلدى. چىيەنلۇڭ خان يارخاشەننىڭ ئورنىغا جاۋ خۇيىنى ئالماشتۇرۇپ، چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى يوقىتىشقا ئاتلاندۇردى.

ئىمىن ۋاقى بىلەن جاۋ خۇي تۆت مىڭدىن ئوشۇق لەشكەرنى باشلاپ يەكەنگە ئاتلىنىپ، چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ كۇچلىرى بىلەن ئۇچ ئاي تىركىشىپ جەڭ قىلدى. ئىمىن ۋاقى توپىلاڭچىلار بىلەن ئاجايىپ كەسكىن جەڭ قىلىپ، ئىنتايىن باتۇرلۇق كۆرسەتتى. چىڭ سۇلالىسى خانى ئىمىن ۋاقىغا شۇ قېتىم ئىنانچىخان① لىق مەرتىۋىسىنى بەردى.

ئىمىن ۋاقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىشى نەتىجىسىدە، 1759 ـ يىلى 7 ـ ئايدا چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلاڭلىرى ئۇزۇل ـ كېسىل تىنچىتىلىپ، «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن بۇگۇنكى شىنجاڭ رايونى مەنچىڭ سۇلالىسىنىڭ تەسەررۇپىغا ئۆتۈپ، سەددىچىننىڭ ئىچى ـ تېشىنىڭ بىرلىككە كېلىشى تېزلىتىلدى. ئۇيغۇرلار ياشىغان زېمىندا قومۇل ۋاقىلىقى، لۇكچۇن ۋاقىلىقى ۋە قەشقەر ـ يەكەن ۋاقىلىقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىر تۈتاش باشقۇرۇشى ئاستىغا ئۆتتى.

جۇڭغارلار توپىلىڭى، مەڭلىكبەگ توپىلىڭى ۋە قالدۇق باندىتلار توپىلاڭلىرى تىنچىتىلىغاندىن كېيىن، تۇرپان ـ لۇكچۇنلەر نىسبەتەن تىنچلىققا يۈزلەندى. ئوردىنىڭ ئىشلىرىمۇ ئىزىغا چۈشۈپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەمۇرىي تۈزۈملىرى ۋە

① ئىنانچىخان ـــ ئىشەنچلىك خان.

ئىلگىرىدىن شەكىللەنگەن ئادەت كۈچىگە ئىگە قائىدە ـ يوسۇنلار بىلەن ئەل ئىشلىرى يۈرگۈزۈلدى. لۇكچۇن ۋاڭنى ئىمىن ۋاڭ ئۆزى بىلەن ئۇزاق مۇددەت جاپا ـ مۇشەققەتتە، ئۆلۈم ـ كۆرۈمدە بىللە بولغان يېقىنلىرىغا مۇناسىپ ئەمەل ـ مەنسەپ، تارتۇق ـ ئىنئاملار بەردى. شۇ قاتاردا شاپىبەگكە تەڭرىتېغىنىڭ كۈنگەي باغرىدىكى جىغانغولىنى ئىنئام قىلىپ بەردى. بۇنى شاپىبەگ (كېيىن «شىپەبەگ» دەپمۇ ئاتالغان) ئۆزى تەلەپ قىلغانىدى. شاپىبەگ جىغانغولغا كۆچۈپ چىقىپ، غول ئىچىدىكى ئېقىن سۇلارنى ۋە بۇلاق سۇلىرىنى تۆت ئېرىققا بۆلۈپ، پەس تەرەپتىن شۇنىڭغا مۇناسىپ تېرىلغۇ يەرلىرىنى تەييارلاپ، ھەر بىر ئېرىق سۇغا بۆلۈنگەن يەرنى بىر مەھەللە شەكىللەندۈرۈپ، تۆت ئوغلىغا بۆلۈپ بەردى. بىرىنچى مەھەللە ئەۋ مەھەللە (ئەۋ ـ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئۆي)، يەنى تۇنجى ئۆي بىنا قىلىنغان مەھەللە چوڭ ئوغۇل ناسىربەگكە، ئوتتۇرا مەھەللە ئىككىنچى ئوغۇل كامىل باتۇرغا، يوغانتال مەھەللە ئۈچىنچى ئوغۇل بىلالغا، كۆرە مەھەللە تۆتىنچى ئوغۇل ھاپىزغا بۆلۈپ بېرىلدى. جىغانغول مەھەللە ـ بازار بولۇپ شەكىللەنگەندىن كېيىن، بۇ يەردىكى ئەۋلادلار كۆمۈرچىلىك، باغباراڭ بەرپا قىلىش بىلەن تىرىكچىلىك قىلىپ كەلدى.

ئاخرقى سۆز

ئىمىن ۋاڭ چيەنلۇڭنىڭ 42 ـ يىلى (مىلادىيە 1777 ـ يىلى) سەكسەن ياشتىن ئاشقاندا، كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولغان. ئىككىنچى ئوغلى سۆلايمان ئاتىسىنىڭ ئىنانچىخانلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىككىنچى ئەۋلاد تۇرپان ۋاڭى بولغانىدى.

ئىمىن ۋاڭنىڭ چوڭ ئوغلى نۇرئەھمەد مەجرۇھ بولۇپ قالغانلىق سەۋەبىدىن، بۇرۇنلا ئالەمدىن ئۆتكەن.

سۆلايمان ئاتىسى ئىمىن ۋاڭنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن، قەشقەردىن ئىبراھىم ئىسمىلىك داڭلىق ئۇستىنى تەكلىپ قىلىپ يەتتە مىڭ سەر كۆمۈش سەرپ ئېتىپ، ئاتىسىغا ئاتاپ مۇنار سالدۇرغان. بۇ مۇنار ئىمىن ۋاڭنىڭ يىل نەزىرىگە ئۇلگۈرۈپ پۈتكەن (كېيىنچە بۇ مۇنار يەنە «ئىمىن خوجا مۇنارى» ياكى «سۆلايمان مۇنارى» دەپ ئاتالغان).

سۆلايمان ئىنانچخانلىققا ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ئۇزاق ئۆتمەيلا يۇرتقا كۆمۈش ئالۇنىنى سالغان ھەم ئوردىسىغا ئەل ئىچىدىن چىرايلىق قىزلارنى تاللىغان. بۇ ئىش چىڭ سۆلالىسىنىڭ ئوردىسىغا مەلۇم بولغاندىن كېيىن، خاقانى چىڭ ئادەم ئەۋەتىپ، سۆلايمان ۋە ئۇنىڭغا چېتىشلىق گۇناھكارلارنى بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىپ نەزەربەندكە ئالغان. ئىككى يىلدىن كېيىن سۆلايمانىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى تۇرپانغا يېتىپ كەلگەن.

چيەنلۇڭنىڭ 44 ـ يىلى (1779 ـ يىلى) ئىسكەندەر ئىنانچخانلىق مەرتىۋىسىگە نائىل بولغان. بۇ ئىمىن ۋاڭنىڭ

ئالتىنچى ئوغلى ئىدى.

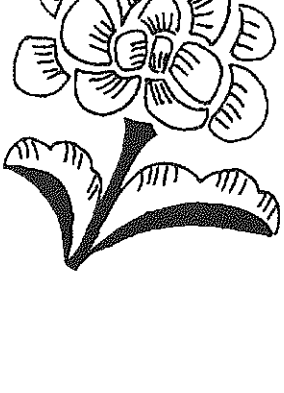
ئىسكەندەر تۇرپان ئىنانچخانلىقىدا 22 يىل ئولتۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلغان. جياچىڭ خانىنىڭ 16 ـ يىلى (1811 ـ يىلى) كېسەل سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن.

تۇرپان ۋاڭى ئىمىن خوجا مىلادىيە 1932 ـ يىلى ۋاپات بولغان. ئىمىن خوجا ۋاپات بولغاندىن كېيىن چوڭ تامغىنى ئىمىن خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى قولىغا ئالغان. 1954 ـ يىلى ئۇ پىچان خەلق سوت مەھكىمىسى تەرىپىدىن ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان.

ئىمىن سوپى لۇكچۇن ئوردىسىنى قولغا كىرگۈزۈپ تۇرپان، لۇكچۇن ۋاڭى بولغاندىن تارتىپ مەمۇرىيەت چىگۈاڭغىچە جەمئىي ئون ۋاڭ ئۆتكەن.

ئىمىن ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈشىگە، شىنجاڭنى تىنچلاندۇرۇپ، يۇرتنى ئەمىن تاپتۇرۇشىغا بەلگىلىك تۆھپە قوشقان. بولۇپمۇ ئىمىن ۋاڭنىڭ مەركەزگە ئىنتىلىشى، ۋەتەننىڭ بىرلىككە كېلىشىگە سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىپ تۆھپە يارىتىشى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەر ئەھۋالدۇر. ئۇ ئەل ـ يۇرتى، يۇرتلۇقلىرىنى، قېرىنداشلىرىنى جۇڭغارلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلاپ قېلىش يولىدا پۇقرا بىلەن جاپادىمۇ، سەپەردىمۇ، ئۇرۇشتىمۇ بىللە بولغان، ئەل ـ ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئاسايىشلىق تۇرمۇشقا ئىنتىلىشتە ئۆزىنىڭ يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىكى، خەلقپەرۋەرلىكىنى نامايان قىلغان. بۇ ئەسەردە ئىمىن ۋاڭنىڭ ئەنە شۇ تەرەپلىرىنى نۇقتىلىق قەلەمگە ئالدىم. ئالاھىدە ئەسكەرتىپ قويۇشقا تېگىشلىك بىر نۇقتا شۇكى، ئىمىن ۋاڭنىڭ نامى ھازىر كىتاب ـ ماتېرىياللاردا «ئىمىن خوجا»، «ئىمىن

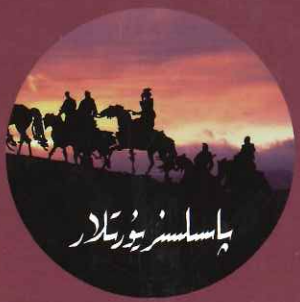
غوجا»، «ئىمىن بەگ»، «ئىمىن ۋاڭ» قاتارلىق بىر قانچە خىل قوللىنىلىۋاتىدۇ، مەن بۇ سۆزنى ئېغىز تىلىدا كۆپرەك قوللىنىلىدىغان، شۇنداناڭا يازمىچە شەكىلدىمۇ ئىشلىتىلىدىغان «ئىمىن ۋاڭ» دېگەن ئاتلىشى بويىچە قوللاندىم.

پاسلىسز يۇرتلار (تارىخىي رومان)

ئاپتورى: ئىسمائىل تۆمۈرى
مەسئۇل مۇھەررىرى: بارىجان زەپەر
مەسئۇل كوررېكتورى: رەناگۈل ئابلىمىت
تەكلىپلىك كوررېكتورى: ۋەلى زەيدۇن
مۇقاۋىسىنى لايىھەلىگۈچى: مەمەت نەۋبەت
رەسسامەرنى سىزغۇچى: بايىز سەيدۇللا
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830001
باسقۇچى: بېيجىڭ شېڭتوڭ مەتبەئەچىلىك پاي چەكلىك شىركىتى
ساتقۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى
فورماتى: 1230×880 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 10
نەشرى: 2012 ـ يىلى 1 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
باسمىسى: 2012 ـ يىلى 2 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1 – 5000
كىتاب نومۇرى: ISBN 978 – 7 – 228 – 14922 – 3
باھاسى: 30.00 يۈەن

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: مەمەت نەۋبەت

ISBN 978-7-228-14922-3
9 787228 149223 >
定价：30.00 元